

MONC**RAPA**(03)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY
AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL
PERSPECTIVE**

**VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA**

CIP 904:323.26 V10

Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective = Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval : una perspectiva arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, 2025. – 1 recurs en línia (399 pàgines) : il·lustracions. – Conté: Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie / Valérie Serdon ... – Textos en català, anglès, francès, italià i Castellà. – Descripció del recurs: 15 setembre 2025. – (Moncrapa ; 3) ISBN 978-84-9984-716-0 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-753-8 (Edicions UdG)

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Serdon, Valérie. Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Violència – Història – Fins al 1500 2. Arqueologia medieval 3. Arqueologia clàssica 4. Llibres electrònics

CIP 904:323.26 V10

Moncrapa - 03

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN Documenta Universitaria:

978-84-9984-716-0

ISBN Oficina Edicions UdG:

978-84-8458-753-8

DOI: [10.33115/b/9788499847160](https://doi.org/10.33115/b/9788499847160)

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part del Projecte quadriennal de recerca finançat per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma.»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

ÍNDEX

Violence et conflit au Moyen Âge . Miscellanées d'histoire et d'archéologie	6
Valérie Serdon	
La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la tarraconense. Tedeja y Cabeza San Vicente (Burgos)	21
Jose Angel Lecanda, Asier Pascual	
La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno	39
Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana	
El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos v y vi	51
José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos	
Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited	61
Ettore A. Bianchi	
La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs . Dades documentals i arqueològiques	72
Josep Maria Nolla	
Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle x?	81
Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell	
Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)	103
Ramon Martí, Adrià Cubo, M ^a Mercè Viladrich	
Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)	122
Jaume Oliver Bruy	
Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati	137
Silvana Rapuano	
La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia). Fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia	151
Luis Miguel Yuste Burgos	

La lluita entre el poder reial i els Cabrera. El cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona	167
Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé	
El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana	186
Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias	
Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)	208
Elvis Mallorquí	
Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)	221
Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola	
La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)	245
Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn	
Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la Baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles	258
Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González	
¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?	275
Emilie Comes-Trinidad	
Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia	285
Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo	
Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu	297
Marco Milanese	
Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat). La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi	306
Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs	
Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice	321
Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi	
Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda. Anàlisi bioarqueològica i context històric	340
Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí	
Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II ac-XX dc). Comentaris sobre la seva protecció legal	352
Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes	
ABSTRACTS (català)	372
ABSTRACTS(español)	382
ABSTRACTS (english)	392

VIOLENCE ET CONFLIT AU MOYEN ÂGE

MISCELLANÉES D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE

Valérie Serdon¹

Longtemps perçu comme une époque de conflits endémiques, le Moyen Âge a vu se développer de multiples formes de violence, de la guerre féodale aux conflits religieux, en passant par des affrontements interpersonnels, c'est-à-dire non institutionnalisés (Contamine, 2003).² Pourtant, même si l'historiographie européenne a longtemps contribué à véhiculer cette image, l'état de « guerre permanente » n'était pas une réalité au Moyen Âge, même si le caractère diffus de la violence est patent.³

Les approches interdisciplinaires croisant sources écrites (cartulaires, chroniques, documents comptables) et iconographiques (représentations de la violence dans l'art)⁴ permettent d'instaurer un dialogue avec l'archéologie, pour offrir une vision plus nuancée du phénomène. Loin de « l'histoire bataille » de naguère,⁵ les historiens s'intéressent aujourd'hui aux interprétations sociales de ces violences et envisagent une lecture anthropologique globale du phénomène conflictuel médiéval.⁶ Les conflits armés – de la guerre de conquête planifiée aux raids de pillage – sont dorénavant analysés comme un mouvement de fond qui, à la fois, cristallise les tensions et structure les sociétés. La guerre était en effet utilisée comme outil de régulation sociale sur fond d'enjeux dynastiques ou de rivalités locales et l'usage de la peur et de la force dans la construction de l'autorité était une réalité.

1 Professeure en archéologie et histoire de l'art du Moyen Âge, Université de Paris-Nanterre (laboratoire ArScAn)

2 Cet ouvrage majeur ne traite malheureusement pas de l'espace ibérique et, plus largement, fort peu de l'espace méditerranéen.

3 Loin de prétendre à l'exhaustivité, ma présentation consiste en quelques remarques générales et pistes de réflexion qui se nourrissent en grande partie de travaux publiés, relatifs au nord-ouest de l'Europe et à la France, et de nos propres travaux en particulier. Elles peuvent en partie recouper les réflexions présentées ici par nos collègues, qui témoignent d'une recherche extrêmement dynamique pour le sud de l'Europe.

4 Sur les précautions d'usage pour l'étude de l'iconographie (Serdon, 2011, p. 64-65 ; Gaier, 1979, p. 44 et sqq.).

5 Même si de notables travaux prennent pour titre une bataille, il est aujourd'hui exclu de ne pas envisager l'événement de façon plus large. Voir des publications récentes (Tourelle, 2015 ; Hélyar, 2012). Le poids de la technique dans l'armement a aussi été sensiblement réévalué ; il est possible d'affirmer que les déterminismes fonctionnels ne semblent pas orienter l'évolution des armes de façon décisive (Serdon, 2009).

6 Dans la lignée des travaux pionniers en France de Claude Gauvard sur la violence et la criminalité à la fin du Moyen Âge (Gauvard, 1993 et 2005). De la même façon, les traces archéologiques de la criminalité ordinaire et de sa répression (fouilles d'établissements judiciaires ou carcéraux et les objets liés à la torture, à l'exécution, potences, chaînes, fosses) font l'objet d'un renouveau historiographique en France, voir les travaux de Mathieu Vivas (Vivas 2023). Sur les procédés d'exécutions à la fin de l'Antiquité et au Moyen Âge (Mattison, Williams-Ward, Buckberry, Hadley et Holgate, 2022).

Les travaux des historiens portent, depuis quelques décennies, une attention particulière aux malheurs de la guerre qui touchent les populations civiles ; les problèmes de peuplement et de population, mis en rapport avec les nécessités de la défense, ont fait aussi l'objet d'un traitement particulier, avec une prise en compte de l'aménagement de l'espace en fonction de contraintes sociale et géopolitique.⁷

De la même façon, notre vision de la mise en défense des territoires a été profondément renouvelée depuis plusieurs décennies. De nombreux travaux sont relatifs aux fortifications urbaines, castrales, rurales et à leurs modes de construction ainsi qu'à leur mise en défense grâce, parfois, à des sources d'une exceptionnelle richesse (pas seulement pour la fin du Moyen Âge) ; si pendant longtemps les forteresses étaient décrites exclusivement sous l'angle stratégique – description fondée sur une approche architecturale réductrice, menée à partir des seuls éléments défensifs – les recherches plus récentes tendent à pondérer le facteur militaire au sein du phénomène complexe de l'habitat fortifié.⁸

Par ailleurs, le problème de la violence privée dans les sociétés médiévales, du moins dans l'historiographie française, a suscité de nombreux travaux. Certains font écho à des préoccupations contemporaines, comme la place des femmes dans ces contextes belliqueux : outre Jeanne d'Arc, elles sont abordées sous le prisme de la transgression vécue par elle-même et par les autres (Contamine, Guyotjeannin, 1996 a et b, introduction).⁹

Mais, par rapport à ces travaux, que peut spécifiquement apporter l'archéologie dans l'étude des conflits et de la violence au Moyen Âge ? Dans quel champ d'études ses résultats se révèlent-ils les plus pertinents ?

L'archéologie a été traversée par de nouveaux questionnements durant ces dernières décennies et a permis d'alimenter le débat en menant une percée décisive dans trois domaines : le renouvellement des connaissances sur les habitats, les espaces funéraires et les fortifications, l'analyse en laboratoire des armes et des lésions sur les corps en rapport avec celles-ci découvertes dans ces différents contextes et enfin l'application de la méthode stratigraphique à la fouille des champs de bataille avec une attention particulière aux atteintes corporelles que l'on doit aux avancées scientifiques en matière d'anthropologie physique.

L'archéologie constitue en effet – avec l'iconographie dans une moindre mesure – l'une des sources majeures de renouvellement des connaissances sur les combattants et de leurs sépultures, les armes et les structures fortifiées, dans des contextes bien datés, surtout pour la fin de la période, il est vrai. Si leur apport à la connaissance est

7 Voir les travaux de Christiane Raynaud (Raynaud 2008) et Valérie Toureille (Toureille 2013, p. 211-244).

8 L'archéologie analyse dorénavant les relations complexes qu'entretiennent ces fortifications avec l'espace géographique qu'elles ont contribué à façonner (Debord, 2000, p.17 et p. 98 et *sqq.*). Pour Al-Andalus (Sénac 1993, p. 174 et *sqq.*). Pendant longtemps, on a voulu voir, dans le renouveau technique en matière de fortifications de l'Occident, l'influence exclusive de l'Orient : d'abord par l'Espagne musulmane, les relations commerciales avec l'Orient musulman et Byzance puis enfin par les croisades proche-orientales. En effet, le modèle diffusionniste dans le domaine militaire a longtemps prévalu dans l'historiographie française et anglo-saxonne (constructions franque et musulmane, mais aussi armement présentant en effet des analogies). Pourtant, pour le sud de l'Europe, cette influence ne semble pas prépondérante et de surcroît tardive ; par ailleurs, il est compliqué de déterminer dans quel sens celle-ci a pu avoir lieu et de préciser la nature de l'emprunt. Pendant longtemps, les croisades de retour en France se contentèrent de leurs anciennes formules, parce que les conditions objectives de la guerre n'avaient pas changé (Debord 2000, p. 183). Il existait d'autre part une tradition établie de construction militaire en pierre dans le nord-ouest de l'Europe avant le commencement des croisades. Ce qui paraît moins clair, c'est de savoir quelle tradition avait cours dans les territoires orientaux à la même époque (Kennedy, 2004, p. 333-335).

9 Ces controverses sur le genre alimentent aussi les travaux des archéologues travaillant sur le haut Moyen Âge, en particulier la période mérovingienne. Les femmes prenaient-elles part aux conflits armés ? Voir le débat récent dont les données sont bien posées dans (Périn, Buchet 2023).

ancien, une réflexion menée à partir de corpus plus larges, confrontés aux sources écrites, a amené des résultats notables.

L'apport de l'archéologie dans l'analyse du cadre matériel de la guerre et de la société médiévale sera donc questionné du point de vue des contextes de découvertes : peut-on appréhender des preuves tangibles de violence et de conflit ? Comment peut-on les interpréter ? Quels sont les théâtres d'affrontement ou des lieux de sépultures susceptibles de livrer des traces de violences institutionnalisées ou interpersonnelles ? Enfin, connaît-on si bien l'armement dans ses formes et techniques de fabrication – que ce soit celui des cadres militaires, des troupes d'origine modeste ou de la population ordinaire –, et son usage ? Et que nous apporteront, dans un avenir proche, les réponses à ces questions dans la connaissance de la violence qui traverse les sociétés anciennes ?

DES THÉÂTRES D'OPÉRATIONS ET DES CONTEXTES ARCHÉOLOGIQUES VARIÉS

L'étude des traces matérielles de la guerre recouvre notamment plusieurs aspects dont ceux relatifs à l'empreinte qu'elle a laissée sur les lieux où elle a sévi et sur les marques, souvent ténues, de la présence des hommes de guerre comme des vestiges de bivouacs temporaires ou de cantonnements plus longs, à l'occasion d'un siège par exemple (Pesez, Piponnier, 1988, p. 13). Sur un site, il est d'ailleurs bien souvent difficile de distinguer une destruction lente et progressive, due au temps, des dégâts causés par l'homme : villages incendiés ou pillés en contexte de guerre privée, vestiges d'habitats détruits, ou qui ont subi un exode puis éventuellement une réoccupation¹⁰. Il est souvent compliqué d'affirmer que les incendies ne sont pas purement accidentels, à moins d'avoir une mention contemporaine dans les sources de violence à proximité du site, ce qui – convenons-en – n'est pas fréquent !

Reconnaître la place qu'occupent les « faits de guerre » dans les indices archéologiques révélés par la fouille et repérer les conséquences immédiates de la guerre et de l'insécurité sur l'habitat médiéval (destruction, souvent repérable, ou bien abandon par désertion de la population « civile ») est souvent voué à l'échec.¹¹ Par ailleurs, certains dispositifs parfois improvisés et relativement « légers » – peu susceptibles de laisser des traces archéologiques – permettaient une résistance prolongée, malgré le peu d'efficacité des défenseurs, ou plus simplement contribuaient à ralentir la progression de troupes plus aguerries.

Quelques cas, pour lesquels les vestiges abondants sont les témoins d'une destruction brutale de sites élitaires, existent : celui, bien documenté, de Rougemont (Territoire de Belfort, France) par exemple. La dispersion des projectiles sur le site est le signe d'une destruction de la forteresse et de son

10 Au sujet de la problématique des villages désertés, les archéologues ont eu tendance à lier systématiquement abandon et fait de guerre (Pesez, 1965, p. 84). Sur ces questionnements et la méthode d'approche (Pesez, Piponnier, 1988).

11 Outre les enceintes et les forts villageois, l'exemple tardif des églises fortifiées constitue une exception : elles témoignent d'un phénomène d'adaptation aux conditions du temps mis en œuvre par les populations civiles – en marge des pouvoirs publics – pour rapidement se protéger des ravages systématiques (dévastations lors des grandes chevauchées, déprédations commises par les routiers) et mettre à l'abri leurs biens (récoltes, bétail). Un peu partout en France, les habitants obtinrent la responsabilité de l'église paroissiale pour la transformer en forteresse, par divers remaniements et adjonctions. Le cimetière fut parfois adapté comme enceinte extérieure. (Serdon 2023, p. 533-535).

complet abandon après un siège daté de 1375 par les sources (1042 fers de flèches et carreaux d'arbalète ont été mis au jour, dont une grande partie dans une couche d'incendie) (Serdon 2005, p. 57 et 63). Pour autant, le cas des projectiles est spécifique : fréquemment dispersés en raison de leur nature, souvent retrouvés à l'extérieur des murs ou mêlés à l'effondrement des toitures avec des pointes écrasées et tordues, ils n'ont pas fait l'objet de recherches systématiques une fois perdus en raison de leur coût peu élevé (*Ibid.*, p. 210-213).¹² Cela explique aussi qu'ils aient été jetés après utilisation lorsqu'ils étaient abîmés.¹³

En matière de mobilier, en plus de l'abondance et de la dispersion, l'état et la nature sont des critères à prendre en considération : pêle-mêle, citons – outre les fers de trait – les fers de lance et d'épieu, pommeaux d'épée, coutelas et bouterolles de fourreau, mais aussi projectiles comme des boulets de pierre. Aussi, le mobilier de toute nature demeuré en place et les squelettes d'animaux peuvent être un indice de la précipitation avec laquelle les habitants ont quitté un lieu ;¹⁴ *a contrario*, l'absence de mobilier, en particulier métallique, pourrait être le signe d'un pillage.

Les fouilles n'ont malheureusement livré que très peu de pièces d'armement en bois ou en matériaux périssables qui devaient constituer une partie substantielle de l'équipement offensif comme défensif : dans nos climats tempérés, les sites archéologiques comportent rarement des stratifications en milieu humide (qui conservent les matériaux organiques) mis à part quelques exemples notables.¹⁵

Pour la fin du Moyen Âge, les documents comptables complètent les données archéologiques, car ceux-ci fourmillent de mentions d'armes et de projectiles, relatives à leur achat ou à leur réparation. Les précisions relatives aux coûts, aux destinataires et aux matériaux qui interviennent dans la « chaîne de fabrication » sont spécifiées ; cette dernière implique la mise en œuvre de matières premières différentes, à la fois minérales, animales ou végétales (fer, bois, os, chanvre, colles animales et végétales...) et, de ce fait, l'intervention de divers corps de métiers spécialisés. S'agissant de production d'armes, il convient de relativiser le poids du travail du métal dans la fabrication, que l'archéologie contribue à conforter, les matériaux périssables ayant disparu.¹⁶

12 L'équipement de gardes privées, de garnisons est à l'origine de commandes considérables : c'est parfois par dizaines de milliers que sont commandés pointes de flèche et carreaux d'arbalète !

13 Cela pourrait être affiné par les travaux en cours sur le recyclage du métal, en plein développement.

14 Voir l'exemple de deux sites siciliens, Brucato et Calathamet (Pesez, Piponnier, 1988, p. 13).

15 C'est le cas de Charavines, avec un mobilier en contexte de chasse : en plus des éléments de mécanismes de tension de la corde des arbalètes, comme des étriers ou des crochets de ceinture en métal, s'ajoutent des éléments en os pour les noix destinées à équiper ces mêmes armes. (Serdon 2005, p. 151-159).

16 Voir la publication déjà ancienne, mais magistrale de Claude Gaier (Gaier, 1973).

DES PIÈCES D'ARMEMENT EN NOMBRE, MAIS PEU DE SYNTHÈSES

S'il existe des enquêtes monographiques bien publiées, les synthèses régionales ou par type de mobilier font encore défaut, mis à part en contexte funéraire, dans les sépultures privilégiées du haut Moyen Âge,¹⁷ marginalisant les analyses portant sur les contextes de vie quotidienne (habitats, espaces de production...). Pour ces périodes, les historiens ont abordé la question de la violence armée par une lecture parfois littérale de Grégoire de Tours (Halsall, 1998, p. 3) ; il s'agirait de nuancer cette vision en y mêlant une analyse des données de l'archéologie funéraire.¹⁸ Est-ce que cette période fut aussi violente qu'une certaine tradition historiographique a pu nous le laisser croire ? La présence d'une panoplie d'armes n'a-t-elle pas plus à voir avec le statut social qu'une violence endémique interpersonnelle ?¹⁹

Si la nomenclature et la typologie des armes à partir de la période féodale ont été fixées dans leurs grandes lignes depuis le XIXe siècle,²⁰ leur connaissance continue de progresser grâce aux études d'objets de musée et aux données de fouilles, seules à même de pouvoir amener des critères tangibles de datation : les découvertes d'armes entières sont plutôt rares, mais les trouvailles de fragments ou de projectiles, en revanche, sont nombreuses (Serdon 2005).

Encore à la fin de la période médiévale, les moyens de défense étaient supérieurs à ceux de l'attaque en matière d'équipement, mais cet armement défensif ne fut jamais entièrement standardisé et connut une certaine évolution, variant selon les régions et les niveaux de fortune des utilisateurs. D'une façon générale, on note un alourdissement et une augmentation corrélative de son coût (Gaier 1973).

Si les protections de tête sont loin d'avoir été systématiquement utilisées jusqu'au VIIIe siècle, leurs usages se développent grandement dans les siècles suivants : la coiffe en mailles de fer qui couvrait aussi la nuque complétait ainsi le casque conique. Puis, la tradition médiévale donna l'avantage à l'homme d'armes à cheval, lourdement armé, opposant les gens « armés entiers » à ceux qui ne portaient pas de protection. Heaume et bassinnet remplacèrent progressivement les traditionnels casques coniques. Le corps du combattant à cheval était revêtu d'une cote de mailles renforcée de plaques de fer ou « plates » qui se développèrent progressivement pour couvrir le tronc et les membres, système qui n'a pas supplanté la maille traditionnelle. Pour le torse, la cote de mailles (haubert ou haubergeon), resta la plus fréquente. Pour amortir les chocs, les combattants plaçaient en dessous un justaucorps souple rembourré, le « gamboison » ou « jaque » (Tourelle (ed.), 2013, p. 158-159).²¹

Parmi les armes tranchantes, l'épée, déjà utilisée par une élite durant le haut Moyen Âge, demeura l'arme individuelle la plus courante au cours de la période – alors

17 La plupart de ces armes provenant de milieux funéraires ont été mises au jour dans des sépultures d'hommes de rang social élevé qui n'avaient pas été pillées. Chez les Francs, l'équipement était constitué de l'épée ou *spatha*, une lance, hache ou francisque, parfois des flèches témoins de la pratique de l'archerie en milieu cynégétique, au moins, parfois d'angon dans certaines tombes précoces (Martin, 1993 ; Legoux, Périn, Vallet 2009) ; pour la paléopathologie associée à la pratique des armes durant le haut Moyen Âge (Mounier-Kuhn, 2000, p. 125-127).

18 (Gallien, Périn, 2022, p. 67 et sqq.). Dans cet article, les exemples traités évoquent les morts violentes et les actes de torture montrant la réalité brutale des conflits armés, de l'insécurité ou du traitement de certains esclaves. Cependant, cette image de la violence est tempérée par des exemples qui montrent les limites des comportements agressifs des populations.

19 Voir les travaux d'Alain Dierkens sur ces questions. Types de violences qui recouvrent querelles de voisinage, sévices conjugaux ou intrafamiliaux, rixes, etc.)

20 Voir un excellent ouvrage qui demanderait à être complété (Gaier, 1979).

21 Malheureusement, ces données échappent largement à l'archéologue.

que l'usage du scramasaxe fut abandonné – et sa typologie évolua sensiblement. Il s'agissait d'une arme d'estoc et de taille, qui vit la largeur de sa lame se réduire et la pointe s'affiner, privilégiant le coup d'estoc destiné à pénétrer les défauts de l'armure devenue de plus en plus performante. La dague, qui dérivait du simple couteau, devint à la fin du Moyen Âge un robuste poignard parfois dépourvu de tranchants pour les mêmes raisons. Les haches, tranchantes, tuaient par la force de leur perforation et les masses d'armes, contondantes munies d'un manche relativement court, étaient destinées à assommer l'adversaire. Ces dernières formaient un groupe relativement disparate (avec les marteaux et les fléaux). Malheureusement, elles ont fait l'objet de moins de recherches que l'épée, arme chevaleresque par excellence ; pourtant, celles-ci ont souvent joué un rôle militaire de première importance, à en juger par le nombre de lésions sur les corps étudiés (Mounier-Kuhn, 2000). Les armes individuelles de jet (fronde) complétaient les projectiles envoyés par un ensemble d'engins divers (Serdon, 2017, p. 85-89).²²

Les armes d'hast se composaient d'une longue hampe en bois au bout de laquelle était emmanché un fer ; les plus caractéristiques étaient la lance (utilisée en arrêt sous l'aisselle par les chevaliers, technique à mettre en rapport avec l'usage de l'étrier introduit en Occident durant le haut Moyen Âge) et la pique, cette dernière étant, à la fin de la période, exclusivement réservée aux fantassins et utilisée pour le combat rapproché ; leurs formes dérivait de celles utilisées dans les siècles précédents (Tourelle (ed.), 2013, p. 158-159).

Les pointes de flèches sont présentes en nombre dans le mobilier des sépultures franques du haut Moyen Âge, sans doute déposées avec des arcs et des carquois dont il ne reste rien, témoignant de l'usage de l'arc ; pourtant, il semble qu'il soit resté exclusivement destiné à la chasse (Martin 1993, p. 395). En contexte militaire, on privilégia l'arbalète qui se répandit au XIIe siècle ; elle connut à la fin du Moyen Âge un accroissement considérable de sa puissance, justifiant l'emploi de mécanismes de tension divers (Serdon 2005). Portée et puissance d'impact des deux armes, arc et arbalète font encore débat entre spécialistes. Le défaut majeur de l'arbalète était un temps de rechargement supérieur, obligeant les tireurs à se tenir à couvert. Néanmoins, bien que plus souple d'utilisation, le principal inconvénient de l'arc restait un entraînement contraignant pour gagner en habileté et en force physique. Puissance de feu et mouvement sont une notion qui se fit jour très tardivement : les combattants pouvant gagner en mobilité et rapidité de manœuvre, ce qu'ils perdaient en pouvoir de résistance et capacité défensive.

Si l'évolution de l'armement est connue dans ses grandes lignes, il mériterait des études plus approfondies, notamment pour la période carolingienne qui reste le parent pauvre en matière d'étude de mobilier. Par ailleurs, l'idée d'un classement, qui ne prendrait pas seulement en compte la forme de l'objet, mais aussi sa technique de fabrication, s'est imposée peu à peu. Quelques artefacts ont fait l'objet d'analyses métallographiques : les résultats ont permis de déterminer les modes de fabrication (Serdon, Fluzin, 2002)²³ et de trancher la question de l'authenticité de certaines pièces conservées dans des musées. De nouvelles techniques de lecture de la matière

22 Sur leur typologie, malgré une terminologie assez floue, on distingue les engins fixes, sur châssis, à ressort et d'essence antique, et ceux à balancier.

23 Les analyses paléométallurgiques donnent des indices sur les traitements conférés à ces objets par les artisans du Moyen Âge, mais et aussi sur leur composition (taux de carbone) et leur propreté inclusionnaire, relevant en creux le type de réduction du minerai et de traitement de forge.

en laboratoire sont utilisées pour connaître la composition et la mise en œuvre des métaux, en les confrontant aux données écrites.

Au-delà du simple usage des armes, on s'intéresse aujourd'hui à l'ensemble du cycle de vie de ces artefacts, notamment à leur fin de vie : transmission, mise au rebut et recyclage.²⁴ Cette dernière approche, en cours de développement, implique l'usage de procédés archéométriques et de méthodes archéométallurgiques, développées originellement pour comprendre la chaîne de fabrication des objets métalliques. Ces analyses permettront d'observer des techniques d'assemblage, d'ajouts ou toute modification témoignant d'éventuels actes de réparation ou de remise en circulation de l'objet. Ces analyses physico-chimiques sont pratiquées à la fois sur les objets et sur les déchets de production pour documenter la provenance des matériaux et la chaîne de production (comparaisons avec la base de données CHIPS, développée par A. Disser à l'IRAMAT, Institut de Recherche sur les ArchéoMATériaux – UMR 7065). Il est aujourd'hui également possible de faire appel à des techniques de datation chimique pour déterminer des différences de temporalité de réalisation entre plusieurs parties d'un même artefact.²⁵

LES CORPS, SOURCES D'ÉTUDE DE LA VIOLENCE ARMÉE

Les analyses paléotraumatologiques permettent d'observer des indices de lésions reçues sur les parties du corps exposées aux différents types d'armes, par les procédés scientifiques propres à l'archéologie de terrain et aux techniques d'anthropologie physique,²⁶ notamment par le biais de fouilles de fosses-charniers dont le mode d'ensevelissement se rapproche de celui pratiqué lors d'épisodes épidémiques (Rigeade, 2007 et 2008). L'essor des opérations de fouilles en Europe, au cours de ces dernières décennies, a permis la collecte de données et d'objets nouveaux, qu'il s'agisse des armes, des corps ou de tout autre témoin tenu perceptible au moment de la fouille, mais aussi des gestes, des pratiques funéraires et des attitudes collectives face à la mort violente, pas seulement en contexte militaire ;²⁷ les travaux prennent ainsi en compte les aspects biologiques, mais aussi sociologiques et culturels de la mort.²⁸

Les sources écrites – avec les occurrences des traumatismes subis – et les témoignages figurés complètent les données fournies par l'anthropologie de terrain sur les coups

24 Les choix régissant la remise en circulation, la conservation, la transmission, la réparation, la perte ou l'abandon des armes sont autant de traces en creux de la place qu'elles occupent dans le paysage social.

25 Voir les travaux prometteurs de Tobias Heal (Heal, Disser, Mercier, Sarah, Theuws, 2024).

26 Parmi les limites, citons une étude limitée aux restes osseux, excluant *de facto* les autres lésions et nécessitant un bon état de conservation de ces vestiges organiques : une plaie osseuse ne peut être que bénigne tandis qu'une plaie des tissus mous sera mortelle, restant pourtant invisible à l'examen anthropologique (coupure ou plaie ouverte dues à un instrument tranchant ou transperçant provoquant une hémorragie).

27 L'archéologie documente des cas de violences interpersonnelles, de violences collectives et de punitions (les exécutions, en tant que peine capitale imposée dans le cadre de procédures judiciaires, comme la décapitation), avec des cas de lésions *ante mortem* et *post mortem*. Les fouilles de sépultures isolées ou de cimetières complètent celles de sépultures collectives.

28 Voir la publication récente relative aux formes de violence et de blessures documentées par les restes osseux d'un point de vue bioarchéologique pour l'Antiquité tardive et haut Moyen Âge dans une vaste zone géographique (Angleterre, Allemagne, France, Grèce, Italie et Espagne). (López Quiroga, Rios Frutos, 2022). Les études archéologiques permettent aussi d'envisager la gestion des morts pendant un conflit, d'éclairer les gestes funéraires et de percevoir la réaction des hommes face à la mort violente. Parmi les vestiges mis au jour, une différence doit être établie entre les fosses-charniers de champs de bataille et les nécropoles même si, en l'absence de marquage, il est extrêmement difficile d'identifier les tombes de combattants. Voir notamment la bibliographie complète dans (Serdon, 2022).

reçus ou portés par les combattants et la parade adoptée pour s'en protéger, mais ne renseignent plus – mis à part les lettres de rémission – sur les conflits armés que sur les violences ordinaires (Raynaud, 2012).

Certains chroniqueurs, relayés par les enlumineurs, n'ont pas masqué la brutalité des combats, les campagnes de la fin du Moyen Âge marquant une rupture, par une augmentation sensible de la mortalité, notamment chez les combattants nobles.²⁹ Le commandement joua un rôle décisif dans le nombre de victimes à déplorer, même si les actes de cruauté étaient peu courants et généralement désapprouvés par les chroniqueurs. Le caractère inégalitaire de la guerre a souvent été souligné. En effet, les fantassins ont été les premières victimes, car ils possédaient un équipement défensif moins élaboré et étaient plus sujets aux mouvements de panique lors des charges puissantes des cavaliers, par manque d'instruction militaire.³⁰ La relation entre traces de violence et statut social fait partie aussi des préoccupations des chercheurs pour des périodes plus hautes (Meyer, Alt, 2022).

En Allemagne, des chercheurs ont analysé des exemples de traumatismes crâniens datés du haut Moyen Âge, provenant du cimetière mérovingien de Bösfeld (Mannheim-Seckenheim, All.), en les mettant en regard avec des indices de niveau social identifiés dans cet espace funéraire, abordant par exemple, les questions de statut et de genre. Ils soulignent l'importance de la prise en compte du contexte archéologique, qui est très clair lorsqu'il s'agit de fosses communes liées à un événement violent, mais beaucoup plus difficile à déterminer dans le cas de blessures documentées dans des zones funéraires qui ne sont pas nécessairement associées à un événement violent. La présence d'armes dans les tombes, selon les auteurs, ne serait pas seulement un acte symbolique, puisque des traces de leur utilisation ont pu être identifiées sur les squelettes masculins. Pour la Gaule, durant la même période, cette violence n'est pas exclusivement « une affaire d'hommes » (dans une société régie et dominée par les hommes) dans un contexte de conflits et de violences judiciaires, mais il existe également une importante violence domestique ou familiale qui touche principalement les femmes, les enfants et les esclaves. Cette forme de violence est exercée en dehors de la sphère publique (événements militaires ou judiciaires), dans la vie quotidienne et la sphère domestique et touche les personnes les plus vulnérables (Gallien, Périn, 2022).

Ces différentes sources nous amènent à nous interroger sur les différenciations sociales dans la manière de blesser son prochain, les parties du corps les plus exposées.³¹ Même si les témoignages sont souvent ténus, une approche des pratiques sociales liées aux modes d'ensevelissement peut être possible.

Des progrès majeurs ont été réalisés dans la connaissance des modes et des outils de combats, notamment par l'archéo-anthropologie des inhumations de combattants

29 Pour les raisons invoquées, voir (Serdon, 2022).

30 *Ibid.* Sur la formation des corps pour le combat, l'utilisation des corps au combat, en plus des questions liées aux blessures corporelles et à la gestion des cadavres des combattants sur le champ de bataille. La question de la douleur physique est abordée et contribue au débat en cours sur la pratique de la narration de la douleur comme d'autres émotions au Moyen Âge (Rogge 2017).

31 En contexte militaire, il faudrait ajouter l'efficacité de l'armement défensif comme paramètre majeur.

ou de « civils » en contexte de conflit armé.³² Dans ce sens, les fouilles de champs de bataille ont livré des données de première importance : les acquis méthodologiques et scientifiques sont à mettre au crédit des archéologues anglo-saxons – dans la lignée des archéologues suédois ou polonais –, mais ont pour l'instant largement échappé aux problématiques des archéologues français malgré le potentiel. Les lésions traumatiques anciennes et leur topographie permettent d'appréhender, outre les armes utilisées, les techniques d'affrontement (Serdon, 2022) ;³³ pourtant, plusieurs questions relatives à leur puissance létale (au regard de la protection offerte par l'équipement défensif) et à la gestion des combattants blessés ou tués sur les lieux d'affrontements n'ont pas reçu un éclairage suffisant.

Malgré une pratique d'ensevelissement courante, la découverte de fosses-charniers médiévales est rare, en partie à cause du manque de recherches systématiques, en tout cas en France. Pourtant, ces excavations ont livré un important matériel anthropologique chez nos confrères anglo-saxons et d'Europe centrale. Le professeur Andrei Nadolski en a été l'un des pionniers en ouvrant des sondages à Grunwald (Pologne) sur le site de la chapelle expiatoire, dressée à l'emplacement probable du camp des chevaliers teutoniques (Nadolski, 1993 ; Ekdhal 1982) ; cette opération archéologique a contribué à révolutionner l'archéologie militaire. En Europe, deux exemples ont été bien publiés : Towton et Wisby.

La fosse découverte et fouillée à Towton constitue un bon exemple de l'apport de l'archéo-anthropologie à l'histoire d'une bataille connue et relatée par les textes. D'après les sources écrites, on estime à 28 000 le nombre de tués. En 1996, des travaux sont à l'origine de la découverte d'une fosse-charnier où les corps avaient été soigneusement disposés tête-bêche à l'issue de la bataille. Ils avaient été enterrés sur place, dans l'anonymat, alors que certains seigneurs avaient été inhumés individuellement au sein du cimetière de la ville. L'anthropologie confirme une mort violente : la plupart des individus ont subi de multiples blessures *peri mortem* (juste avant de mourir) dues à une grande variété de projectiles ou d'armes tranchantes et contondantes. Les crânes présentaient aussi des lésions *pre mortem* anciennes et cicatrisées. Cette découverte témoigne du fait que les combattants aguerris par de multiples combats étaient victimes de blessures répétées, mais que beaucoup y survivaient. Elle montre aussi que les soins chirurgicaux reçus par les combattants n'auraient pas entraîné de séquelles neurologiques susceptibles de les rendre inaptes au combat.

Des fouilles déjà anciennes, à l'est de la Suède au début du XXe siècle, aux abords de l'ancienne ville médiévale de Wisby, ont permis de mettre au jour des fosses contenant les corps des combattants enterrés hâtivement à l'orée de la ville (1185 corps, répartis dans trois fosses) dont certains n'avaient pas été délestés de leurs armures. L'amoncellement des cadavres retrouvés au sein des deux premières fosses a permis d'envisager la précipitation avec laquelle les corps ont été ensevelis par les survivants ou les habitants de la ville. Sur le même site, une troisième fosse a permis

32 Cette question devrait aussi recouvrir, outre la mort du combattant sur le théâtre des opérations, celle provoquée par une défaillance de soin des blessures, faute d'asepsie par exemple ou par épuisement, malnutrition, épidémies ou défaut d'hygiène : des analyses fines en laboratoire permettront, grâce aux progrès scientifiques, d'identifier systématiquement l'agent pathogène (Serdon, 2022). Les études isotopiques et ADN pourraient renseigner sur l'origine des combattants, leur mobilité, leur régime alimentaire, etc. Voir aussi la présence de squelettes dans des structures domestiques (silos, décharges, puits) qui est souvent comprise comme une preuve de rejet et d'exclusion sociale (criminels, vaincus d'un événement militaire, personnes de condition servile, etc.). (Gallien, Périn, 2022).

33 Elles complètent les données issues des traités de chirurgie en matière de soins médicaux (Serdon, 2005, p. 202 et sqq.).

de distinguer trois épisodes d'inhumations, deux épisodes précipités (certains corps n'avaient pas été dépouillés de leur armure)³⁴ et un troisième vraisemblablement opéré dans un climat plus apaisé, reflété par une inhumation plus soignée respectant, *a priori*, les rites funéraires en vigueur, peut-être les victimes « civiles » du siège de la ville (Ingelmark, 2001, p. 149-210).³⁵

Trois catégories de traumatismes ont été mises en évidence par le chercheur à partir de l'étude des squelettes : parmi ceux produits par des armes tranchantes, perforantes ou contondantes, le premier est le plus fréquent (456 cas). Les entailles peuvent être légères ou plus profondes, allant jusqu'à la complète section de l'os. Les blessures par armes perforantes sont nombreuses, mais l'identification de l'arme est peu assurée, arme d'hast, épée ou fer de trait provoquant des lésions proches. Les blessures par armes contondantes sont, quant à elles, difficiles à identifier (les coups reçus peuvent l'avoir été *post mortem*, par le piétinement des chevaux par exemple).

Les parties du corps susceptibles d'être touchées sont multiples, mais les membres restent les plus vulnérables, notamment les jambes au niveau des tibias et des fémurs. La tête était particulièrement exposée, bien que la mieux protégée : les coups portés obliquement du dessus touchent l'os pariétal, et ce deux fois plus souvent à gauche qu'à droite, l'os frontal puis la partie occipitale du crâne. Les armes de trait ont été massivement employées, si l'on en croit les nombreuses traces de blessures retrouvées lors de la fouille.³⁶

Les résultats de ces deux fouilles, Towton et Wisby, demanderaient à être corroborés par ceux d'autres fouilles de champs de bataille. Les sources archéologiques montrent la pratique de soins administrés aux blessés : certains corps présentaient des traces de blessures *ante mortem* ayant cicatrisé (même s'il est parfois difficile de faire la part des blessures résultant de combats, rixes qui peuvent dégénérer en émeute, règlements de compte ou d'accidents de chasse...), signe que ces combattants avaient bénéficié de soins efficaces avant qu'ils ne tombent finalement sur le champ de bataille.

L'inefficacité chronique des moyens de protection de la tête et du cou est patente : fortement exposés à l'épreuve des traits, ils sont restés les points de vulnérabilité des *bellatores* tout au long du Moyen Âge. De façon plus générale, il semble qu'à aucun moment l'armement défensif n'ait pas offert une protection efficace du corps face aux effets vulnérants des armes offensives individuelles. Une équipe de chercheurs ont étudié des restes squelettiques de combattants inhumés dans le sud de l'Italie (Pouilles) en combinant des données historiques, archéologiques, anthropologiques et paléopathologiques (Andriani, Armenise, Panzarino, Sublimi Saponetti, 2022).³⁷ Ils se sont concentrés spécifiquement sur les signes de violence directement liés à la guerre pour les périodes de l'Antiquité tardive et le haut Moyen Âge (V^e-XIe siècle), en analysant également le type d'arme susceptible de causer les blessures. Les auteurs ont sélectionné 38 individus présentant des lésions simples et multiples ; les cas de blessures décrits et analysés correspondent à des hommes (jeunes et

34 Sur la description des armures, camails et gantelets (Serdon 2022, p. 52 et sqq.).

35 Les squelettes mis au jour ont été étudiés et publiés par Bo E. Ingelmark en 1939 : le chercheur a tenté de distinguer les atteintes *pre et post mortem* et de décrire les blessures en fonction des armes ayant causé des atteintes sur différentes parties du corps ainsi que la puissance supposée et la direction des coups.

36 Le nombre de combattants qui furent mis hors de combat par un trait à la tête est estimé à près de 10 %. Certains crânes présentent jusqu'à sept blessures par projectiles.

37 Les blessures documentées par les auteurs sont toujours liées aux divers épisodes de guerre et d'événements violents que les sources historiques mentionnent pour la région d'Apulie durant cette période.

adultes), à l'exception de trois femmes, et confirment que les plaies perforantes sont majoritaires (50 %), suivies par les contusions (30 %) et les plaies tranchantes (20 %), la tête étant la partie du corps la plus touchée (partie avant et droite). Les armes qui auraient causé ces blessures, selon les auteurs, seraient principalement des flèches (40 %), des armes tranchantes (30 %), la *dolabra* (20 %) et l'épée (10 %). Les auteurs observent une moindre incidence des blessures par flèches au haut Moyen Âge, ce qui indique une présence presque exclusive des blessures causées par des épées et des couteaux, avec toutefois une prédominance, dans les deux périodes, des armes de mêlée à longues lames et à pointes (*spathae*).

CONCLUSION

Si la perspective d'une fin de l'Antiquité et d'un Moyen Âge propices à des conflits et des violences de tous ordres a été sensiblement réévaluée, il s'agit, au terme de ces quelques lignes, de poser la question de la place qu'il convient de leur donner dans ces sociétés : certains chercheurs ont donné davantage d'importance aux relations socioculturelles, minimisant l'impact quotidien de la guerre, alors que d'autres ont considéré ces périodes comme marquées de conflits permanents, ne reléguant pas les aspects matériels au second plan.

Pendant longtemps, les historiens, s'appuyant sur un corpus de textes narratifs accordant une large place aux récits d'opérations militaires, ont renforcé cette impression d'omniprésence de la violence. La tentation a alors été grande de rapporter les vestiges matériels à ces épisodes militaires, l'archéologie traitée en vassale de l'histoire ne servant qu'à illustrer certains récits, participant à cette surinterprétation de la documentation.

La réflexion actuelle s'articule autour de la manière dont ces mêmes chercheurs sont capables d'appréhender ce phénomène pour en restituer toute la complexité : la confrontation entre sources écrites et sources matérielles – analysées pour elles-mêmes et hors de toute logique de subordination – nous amène à une plus grande circonspection, eu égard à l'état fragmentaire de la documentation. Aujourd'hui, les sources ne contribuent plus à surreprésenter une forme de conflictualité dans les rapports sociaux. Par ailleurs, l'examen systématique et exhaustif des traces susceptibles d'avoir été laissées par la guerre et les violences multiples, que ce soit dans le paysage ou dans les sociétés, participent à ce renouveau, une approche pluridisciplinaire occasionnant une relecture des sources écrites et leur croisement avec les indices matériels. Ces avancées dans la recherche découlent en partie des progrès réalisés en archéologie de terrain, qu'il s'agisse de l'appréhension des contextes d'habitat ou de fortification, prenant en compte le temps long et scrutant le bâti de façon détaillée et objective, tout en gardant une attention particulière à la dispersion et à la nature du mobilier ; de ce point de vue, les indices de l'abandon brutal d'un site par ses habitants paraissent aux yeux des archéologues les plus révélateurs d'une violence de guerre, notamment lorsqu'ils associent *militaria* et niveau de destruction. Dans le cas de la fortification, la datation précise des diverses campagnes de construction et la description des dispositifs défensifs mettent en lumière de façon plus précise évolution et emprunt, nous ouvrant la voie sur des processus d'échanges qui sont, pour l'heure, encore bien difficile à préciser. Les potentialités que réservent la fouille exhaustive de sites abandonnés sont réelles, dès lors que l'on cartographie et que l'on croise les

données matérielles. En creux, cela soulève des questions – outre sur le processus de transmissions dans le domaine de la poliorcétique, la circulation des différents acteurs, combattants ou artisans maîtrisant chacun leur propre technique – sur le maniement des armes et l'évolution en miroir des engins et de la fortification.

Ces progrès sont aussi relatifs aux méthodes d'investigations des inhumations de personnes mortes au combat ou plus prosaïquement victimes de violences ordinaires, pouvant aller jusqu'à toucher des femmes et des enfants en nombre.³⁸ Lorsque des ensembles funéraires suffisamment représentatifs sont fouillés, la surreprésentation des lésions par armes tranchantes et perforantes s'explique par le fait que les armes contondantes laissent moins de traces sur le squelette, en l'absence de fracture. L'historiographie est aussi marquée par des questionnements contemporains sur le genre et sur la société, notamment par le sens à donner aux dépôts d'armes dans les sépultures du haut Moyen Âge. Si un effort doit être poursuivi dans l'étude typologique et technique des armes de toutes natures – notamment celle relative aux comparaisons à larges échelles qui font encore défaut – des questionnements sur la matière émergent et ouvrent la voie à des recherches fructueuses (sur la nature du métal utilisé par exemple) ; de la même manière, les progrès des études en laboratoire – outre la 3D utilisée pour la modélisation des lésions osseuses – comme les études isotopiques et ADN pourraient renseigner sur l'origine des combattants ou leur mobilité.

Pourtant, ces indices archéologiques sont souvent ténus, partiels, de surcroît sujets à des interprétations multiples et plusieurs problèmes restent posés à partir des données disponibles : sommes-nous en mesure de restituer avec certitude ou avec une probabilité suffisante les traces de guerre et de violence en se référant uniquement aux sources archéologiques ? Les traces matérielles sont-elles en quantité suffisante pour construire un discours historique sur la question ?

Un consensus se dégage pour affirmer qu'il est difficile de caractériser, malgré une abondance apparente de la documentation, les traces de violence et conflits. Il paraît aujourd'hui indispensable d'élargir la réflexion au-delà des périodes considérées et pour d'autres aires géographiques afin de réfléchir à la manière dont les traces similaires sont interprétées (Cadiou, Navarro Caballero 2008, p. 14). Par ailleurs, beaucoup de vestiges n'ont jamais été fouillés ou bien leur interprétation dépend d'opérations archéologiques anciennes à partir desquelles il est souvent bien difficile d'établir une chronologie fiable. Les fortifications constituent les signes les plus tangibles et les plus visibles dans le paysage du rapport d'une communauté à la guerre, mais les campagnes de construction et de réflexion ne sont pas toujours facilement datables. Pour les habitats, le seul critère de la désertion n'est pas suffisant. Par ailleurs, l'abandon définitif d'un site après sa prise violente semble demeurer une exception, la vie reprenant généralement ses droits, effaçant inexorablement toute trace : c'est la convergence entre plusieurs critères qui peut faire sens.

En règle générale, les traces du conflit lui-même ont tendance à disparaître ; il faut donc prendre en compte les traces de l'après-conflit : reconstruction, modification du paysage qui devaient être la norme dans les lieux toujours habités. Il convient donc de distinguer les traces directes et les traces indirectes et de mettre en regard l'ensemble des conséquences matérielles, sociales, culturelles et mêmes politiques provoquées par un climat de guerre et de violence. Si ces traces indirectes sont les plus révélatrices de la violence et des conflits sous toutes leurs formes, pour avoir eu des répercussions

38 Voir le carnage de Budëc (Štefan, Stranská, Vodrova, 2016).

dans l'économie et se lire dans la transformation des habitats, dans la manière de construire ou de consommer, etc., elles demandent aussi une appréciation plus fine. L'effort mené par les archéologues européens devrait donc être poursuivi dans ce sens pour pouvoir interpréter les indices – matériels et immatériels – relatifs aux violences et aux conflits qui ont marqué les sociétés du passé.

BIBLIOGRAPHIE

- Andriani, F., Armenise F., Ponzarino, G. A., Sublimi Saponetti S. (2022). Injuries, Violence and War in Apulia During Late Antiquity and the Middle Ages. In Ríos Frutos, L., López Quiroga, J. (eds.), *Bioarchaeology of injuries and violence in Early Medieval Europe*. BAR International Series, 3088, 97-154.
- Bourgeois, L. (ed.). (2009). *Une résidence des comtes d'Angoulême autour de l'an mil : le castrum d'Andone (Villejoubert, Charente). Publication des fouilles d'Andone, André Debord, 1971-1995*. Publications du CRAHM.
- Cadiou F., Navarro Caballero M. (2008). Qu'est-ce qu'une trace de guerre ? Éléments de réflexion pour un programme de recherche, *Salduie. Estudios de Prehistoria y Arqueología*, 8, 13-18.
- Contamine, Ph. (2003). *La guerre au Moyen âge* (6e édition). Presses universitaires de France.
- Contamine, Ph., Guyotjeannin, O. (1996a). *Guerre et gens*. Actes du 119e Congrès des Sociétés historiques et scientifiques, 26-30 octobre 1994, Amiens, Section d'histoire médiévale et philologie. Éd. du CTHS.
- Contamine, Ph., Guyotjeannin, O. (1996b). *Guerre et violence*. Actes du 119e Congrès national des sociétés historiques et scientifiques, 26-30 octobre 1994, Amiens, Section d'histoire médiévale et de philologie. Éditions du CTHS.
- Debord, A. (2000). *Aristocratie et pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale*. Picard.
- Démians D'Archimbaud, G. (1980). *Les Fouilles de Rougiers (Var) : contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen*. Publications de Sophia Antipolis-CNRS.
- Ekdahl S. (1982). *Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen*, Duncker Humblot, Berliner Historische Studien, 8.
- Gaier, C. (1973). *L'industrie et le commerce des armes dans les anciennes principautés belges du XIIe à la fin du XVe siècle*. Presses Universitaires de Liège.
- Gaier, C. (1979). *Les armes*. Brepols. Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 34.
- Gallien, V., Périn, P. (2022). Violence in Gaul from Late Antiquity to the Early Mediaeval Period. In Ríos Frutos, L., López Quiroga, J. (eds.), *Bioarchaeology of injuries and violence in Early Medieval Europe*. BAR International Series, 3088, 67-82.
- Gauvard, C. (1993). Criminalité et violence à la fin du Moyen Âge. *Perspectives médiévales*, 6-11.

- Gauvard, C. (2005). *Violence et ordre public au Moyen Âge*. Picard.
- Halsall, G. (1998). Violence and society in the early medieval west : an introductory survey. In *Violence and Society in the Early Medieval West*, Boydell Press, 1-45.
- Heal, T., Disser, A., Mercier, F., Sarah, G., & Theuws, F. (2024). Hidden riches in the Early Medieval Rhine Delta : iron working at Merovingian Oegstgeest. *Journal of Archaeological Science, Reports*, 53, 104-236.
- Hélary, X. (2012). *Courtrai : 11 juillet 1302*. Tallandier.
- Ingelmark, B. E. ([1939] 2001). The skeletons. In Thordeman (ed.), *Armour from the battle of Wisby 1361*. Chivalry Bookshelf.
- Kennedy H. (2004). Conclusion. In Faucherre, N., Mesqui, J., Prouteau, N. (eds.). *La fortification au temps des croisades*. Presse Universitaires de Rennes, 333-335
- Legoux, R., Périn, P., Vallet, F. (2009). *Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine*. Association française d'archéologie mérovingienne.
- López Quiroga, J. (2022). Violent Societies and/or Societies Without Violence ? Injuries and Violence in the Early Middle Ages from a Bioarchaeological Approach. In Ríos Frutos, L., López Quiroga, J. (eds.), *Bioarchaeology of injuries and violence in Early Medieval Europe*. BAR International Series, 3088, 5-36.
- Martin, M. (1993). Observations sur l'armement de l'époque mérovingienne précoce. In *L'Armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*. Association française d'archéologie mérovingienne, 395-409.
- Mattison, A., Williams-Ward, M., Buckberry, J., Hadley, D., Holgate, R. (2022). The Osteological Evidence for Execution in Anglo-Saxon England. In Ríos Frutos, L., López Quiroga, J. (eds.), *Bioarchaeology of injuries and violence in Early Medieval Europe*. BAR International Series, 3088, 37-54.
- Meyer, Ch., Alt K. W. (2022). Skeletal Trauma as an Indicator of Directed Interpersonal Violence in Early Medieval Germany Evidence from the Large Merovingian Cemetery of Mannheim-Seckenheim. In Ríos Frutos, L., López Quiroga, J. (eds.), *Bioarchaeology of injuries and violence in Early Medieval Europe*. BAR International Series, 3088, 55-66.
- Mounier-Kuhn A. (2000). Les blessures de guerre et l'armement au Moyen Âge dans l'Occident latin. In *Médiévales*, 39, 112-136.
- Nadolski A. (1993), *Grunwald. 1410*. Bellona.
- Périn P., Buchet L. (2023). Quelques réflexions sur les tombes mérovingiennes et l'archéologie du genre. In Nallbani E. (ed.), *Hommage à Michel Kazanski*, Collège de France-CNRS, Travaux et Mémoires 27, 131-149.
- Pesez, J.-M., Piponnier, F. (1988). Les traces matérielles de la guerre sur un site archéologique. In *Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen*, Casa de Velázquez, 11-18.
- Pesez, J.-M. (1965). Sources écrites et villages désertés. In Duby G., Roncayolo M., Courbin P., et al., *Villages désertés et histoire économique (XIe-XVIIIe siècle)*, EPHE- Centre de recherches historiques, 83-102.

- Poisson, J.-M. (ed.). (2022). *Le château des comtes d'Albon (Drôme) : recherches historiques et archéologiques (1993-2006)*. CIHAM éditions.
- Raynaud, Ch. (ed.). (2008). *Villes en guerre, XIVe-XVe siècles. Actes du colloque tenu à l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 8-9 juin 2006*. Publications de l'Université de Provence.
- Raynaud, Ch. (2012). La dague. In Ch. Raynaud (ed.), *Armes et outils*. Le Léopard d'Or, 139-176.
- Rigeade C. (2007). *Les sépultures de catastrophe : approche anthropologique des sites d'inhumations en relation avec des épidémies de peste, des massacres de population et des charniers militaires*. BAR International Series, 1695.
- Rigeade C. (2008). Approche archéo-anthropologique des inhumations militaires. *Socio-anthropologie*, 22, 2008, 93-105.
- Ríos Frutos, L., López Quiroga, J. (eds.). (2022). *Bioarchaeology of injuries and violence in Early Medieval Europe*. BAR International Series, 3088.
- Rogge, J. (ed.). (2017). *Killing and being killed : bodies in battle. Perspectives on fighters in the Middle Ages*. Mainz historical cultural sciences, 38.
- Sénac, Ph. (1993). Le château dans al-Andalus : bilan et perspectives de la recherche française. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 171-195.
- Serdon, V., Fluzin, Ph. (2002). Étude paléométallurgique de fers de traits du Moyen Âge, contribution à l'histoire des techniques. *Revue d'archéométrie*, 209-218.
- Serdon, V. (2005). *Armes du Diable. Arcs et arbalètes au Moyen Âge*. Presses Universitaires de Rennes.
- Serdon V. (2009). Pratiques et représentations dans le fait militaire au Moyen Âge. L'exemple de l'archerie en terre d'islam. *Annales islamologiques*, 273-302.
- Serdon V. (2011). Les débuts de l'artillerie à poudre d'après l'iconographie médiévale. In Prouteau N., Crouy-Chanel E., Faucherre, N. (eds), *Artillerie et fortification 1200-1600*. Presses universitaires de Rennes, 61-74.
- Serdon, V. (2017). *La guerre au Moyen Âge : engins et techniques de siège*. Gisserot.
- Serdon, V. (2022). Des combattants à l'épreuve. Armement et mortalité sur les lieux d'affrontement dans les derniers siècles du Moyen Âge. In *Cohésion sociale, identités, contestations et révoltes au Moyen Âge (XIIIe-XVe s.)*. Le Léopard d'Or, 77-104.
- Serdon, V. (2023). Notice église fortifiée. In Mœglin J. - M. (ed.), *Dictionnaire de la guerre de Cent Ans*, R. Laffont, collection « Bouquins », 533-535.
- Štefan I., Stranská, P., Vodrova, H. (2016). The archaeology of early medieval violence : the mass grave at Buděč, Czech Republic. *Antiquity*, 90 (351), 759-776.
- Tourelle, V. (ed.). (2013). *Guerre et société, 1270-1480*. Atlande.
- Tourelle, V. (2015). *Le drame d'Azincourt : histoire d'une étrange défaite*. Albin Michel.
- Vivas, M. (2023). « Ni larmes ni sépulture » : *privation de sépulture et inhumation infamante dans la province ecclésiastique de Bordeaux (fin XIe-XIVe s.)*. Ausonius Éditions.

LA FORTIFICACIÓN DE ÉPOCA VISIGODA EN EL EXTREMO OCCIDENTAL DE LA TARRACONENSE

TEDEJA Y CABEZA SAN VICENTE (BURGOS)¹

Jose Angel Lecanda², Asier Pascual³

INTRODUCCIÓN

La identificación de fortificaciones de época visigoda en la provincia de Burgos fue temprana, con el reconocimiento del castro romanizado de La Yecla, en el que se registra una secuencia ocupacional tardorromana (s. IV-V) e hispanovisigoda (s. VII) (González Salas, 1945) y de Peña Amaya, citada en las fuentes clásicas como capital del Ducado de Cantabria y bastión visigodo frente a la invasión musulmana. Este inventario se amplió a finales del pasado siglo con el descubrimiento y excavación de Tedeja.

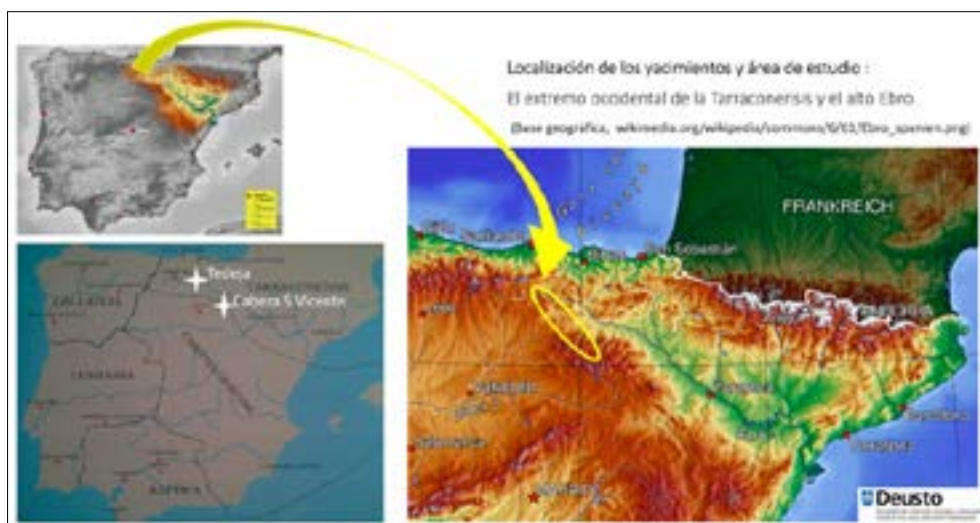

Figura 1. Localización de los yacimientos.

- 1 Trabajo realizado en el marco del proyecto de investigación «Entre la Antigüedad y el Feudalismo. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular», financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación (PID2020-114484GB-I00).
- 2 Universidad de Deusto.
- 3 Museo de Salas de los Infantes.

El objeto de este trabajo es presentar una nueva fortificación localizada en el extremo occidental de la provincia Tarraconense y compararlo, a fin de interpretarlo, con Tedeja, yacimiento intervenido sistemáticamente y ya conocido (Bohigas, Lecanda y Ruíz, 2001; Lecanda, 1999, 2001, 2016, 2022). La Cabeza San Vicente, prácticamente inédito, solo ha sido estudiado mediante prospección⁴ y algunas analíticas de materiales (Bengoechea, 2003a. Pascual, 2012). Por ello, debe tenerse en cuenta cierto carácter de hipótesis razonada la consideración de esta.

El marco en el que se contextualiza este estudio es el de la conflictividad social, política y militar del periodo tardoantiguo (V-VII) y el paralelo proceso de fortificación que se produce, especialmente en el entorno rural. Y en ese contexto, adentrarse en la problemática del conocimiento de las tipologías poliorcéticas del periodo para acercarnos a su funcionalidad y sentido histórico.

El debate surge como consecuencia de la cada vez mayor nómina de fortificaciones fechadas en ese periodo y la constatación de sus diferencias; su interpretación se revuelve entre el aparentemente superado argumento de la conflictividad de los vascones —reavivado por la aparición de las «necrópolis vasconas»— y la poco considerada rebelión de la aristocracia hispanorromana de la Tarraconense frente a la ocupación visigoda, o entre el papel jugado por suevos y francos y el de las aristocracias locales tras el final de las *villae*.

Las hipótesis que se manejan para explicar las diferencias entre Tedeja y Cabeza San Vicente, pese a su idéntico carácter militar,⁵ su coetaneidad y proximidad física, son dos; la primera, una distinta promoción de cada una de ellas, siendo una oficial provincial y la otra local; la segunda, que Tedeja responda a un centro de poder estable mientras que la segunda satisfaga una necesidad coyuntural.

Para ello se basa en la documentación arqueológica y el análisis de las estructuras identificadas, empezando por el emplazamiento y terminando por la técnica, los materiales de construcción y el análisis poliorcético; un tipo de registro que pretende la sistematización de los datos para facilitar posteriormente las comparaciones y ya propuesto por Avelino Gutiérrez (1987). Obviamente, con el fin de ajustarnos a la extensión de este trabajo, se centrará en los campos más sustantivos.

La fase heurística también comprende el estudio de algunos de los materiales recuperados a fin de que la interpretación de su temporalidad y sentido histórico se base en datos empíricos.

DESCRIPCIÓN POLIORCÉTICA DE LOS YACIMIENTOS

Dado que Tedeja ya es conocida y forma parte del debate historiográfico, este trabajo pondrá mayor énfasis en Cabeza San Vicente.

⁴ Incluido en el Inventario Arqueológico Provincial con el código 09-223-0001-02.

⁵ Avalado en Tedeja por su poliorcética y en Cabeza San Vicente por el hallazgo de armamento, un indicador que se tiene por expresivo de esa naturaleza castrense en otros yacimientos, como Puig Rom o Sant Julià de Ramis (García Jiménez y Vivó, 2003).

Tedeja (Trespaderne, Burgos)

El yacimiento se intervino en 1992 y 1993 mediante prospección y limpieza de las estructuras identificadas; entre 1994 y 1998 se excavó sistemáticamente y en 2000 y 2001, de forma más puntual, antes de su puesta en valor. En 2008 se produjo una nueva actuación para la reconstrucción de su muralla.

La fortaleza se localiza en la cima de un cerro cónico de fuertes pendientes, a unos 720 m de altitud, dominando el desfiladero de La Horadada, tallado por el Ebro para separar la Sierra de La Tesla de los Montes Obarenes. Un cruce de caminos que comunica los valles de Losa, Las Merinades y la Bureba, con amplio dominio sobre las cuencas fluviales del Nela-Trueba y del Jerea justamente desde donde desaguan al Ebro.

Figura 2. Localización y emplazamiento de Tedeja.

Construida en mampostería autóctona concertada con argamasa de cal y arena, se levanta mediante muros de doble paño con relleno interno de piedra y tierra, ocasionalmente *opus caementicium*, conservando restos de enfoscado en los paramentos internos y externos.

Así se realiza la muralla y los cubos semicirculares que la refuerzan, peraltados al exterior, de base maciza, desiguales y asimétricamente dispuestos. El forro exterior presenta la mampostería dispuesta a tizón para darle mayor consistencia, como en la muralla de *Bracara* (Sande et al., 2002, p. 621-622). Los cubos disponen de patín de acceso adosado al paño interior, característica propia de la fortificación bajoimperial (por ejemplo, en Lugo).

Su planta es irregular y adaptada al terreno, disponiéndose únicamente por su flanco accesible, no de forma perimetral. Esa muralla se complementa con un foso y una potente contraescarpa en las zonas más vulnerables. La fortaleza solo tiene una puerta, desplazada a un extremo, estrecha y protegida por un cubo.

Morfológicamente, son varios los paralelos reseñables. Por ejemplo, las murallas del Cerro de la Virgen de Bernardos (Segovia), ejecutadas con mampostería de lajas autóctonas y aglomerante de argamasa, son de doble muro con relleno y tienen cubos semicirculares peraltados de base maciza y con patín (Fuentes y Barrio, 1999).

Las murallas de Begastri del siglo VI —tras la crisis del siglo III se ampliaron— son de mampostería concertada con mortero, pero interesa más destacar aquí la puerta de la acrópolis, desplazada a un extremo y conformada por la intersección de dos

Figura 3. Vista general de la estructura defensiva de Tedeja.

murallas que se cortan, avanzando una de ellas más para protegerla mediante un saliente que equivale a una torre por espesor y consistencia. Está pensada para un tipo de combate sin máquinas de guerra, sino contra grupos armados a los que se obliga a circular largo trecho al pie de la muralla hasta llegar a ella (García Aguinaga y Vallalta, 1984).

Tedeja no ha ofrecido demasiado material (y solo cerámico), pero si cuenta con dataciones absolutas y su entorno arqueológico ofrece otras procedentes de distintos yacimientos coetáneos y complementarios, como Sta. Mª de Mijangos y Sta. M^a de los Reyes Godos, constitutivos de este *central place* (García Camino y Lecanda, 2021).

Las fechas absolutas obtenidas por C₁₄ calibradas a una sigma son para la puerta 531-635 y para el paseo de ronda 656-823. Y a dos sigmas, 423-657 y 595-793, respectivamente. Es decir, el inicio de la construcción de la muralla y puerta se produce a mediados del s. V, quedando inconclusa y siendo terminada en primera mitad del s. VI, con una reforma de la muralla en la primera mitad del VII.⁶

Tabla 1. Dataciones absolutas para la fortaleza de Tedeja: calibración y gráfica de rangos. Elaboración propia a partir de los resultados ofrecidos por el laboratorio (Univ. de Granada, muestras UGRA 521 y 522, 1998).

Laboratorio, muestra y fecha	Fecha propuesta por el laboratorio	Datación calibración 1 sigma (68,3 %)	Datación calibración 2 sigma (95,4 %)	Tipo muestra	Contexto arqueológico
UGRA 521 (8-I-98)	1510+/-70 BP 440 Dne+/- 100	AD 455-481: 14 % AD 506-516: 6 % AD 531-635: 80 %	AD 423-657: 100 %	Carbón	Poste del gozne de la puerta del recinto. S. 3 Puerta.
UGRA 522 (8-I-98)	1300+/- 100 BP 650 Dne+/- 100	AD 656-823: 90 % AD 838-861: 10 %	AD 595-973: 100 %	Madera usada como material de construcción.	Amortización de las escaleras de acceso al cubo1 por el adarve. S. 1 Cubo 1.

		1/4 SV	2/4	3/4	4/4	1/4 VI	2/4	3/4	4/4	1/4 VII	2/4	3/4	4/4	1/4 VIII	2/4	3/4	4/4	1/4 IX	2/4
1 sig.	Puerta																		
	Ronda																		
2 sig.	Puerta																		
	Ronda																		

⁶ Habrá otras fases constructivas hasta el abandono definitivo de la fortaleza.

Cabeza San Vicente (Monasterio de la Sierra, Burgos)

Este yacimiento nunca ha sido intervenido de forma legal y metodológica, más allá de la prospección para su inclusión en el inventario arqueológico o para la realización de un trabajo fin de máster (Pascual, 2012). Sin embargo, ha sufrido expolio.

Se localiza en la plataforma superior de una estribación que forma parte de la Sierra de Neila, delimitada por el río Arlanza y el arroyo Valladares, sobre un destacado cerro de 1339 m de altitud. Es un punto estratégico por el control visual del valle y sus vías de comunicación, así como por las difíciles condiciones de acceso. Presenta una reducida plataforma (150x70 m.) basculada y de superficie irregular por los afloramientos rocosos y las laderas son muy pronunciadas, salvo por el Este, donde una estrecha vaguada lo conecta con la plataforma de la sierra.

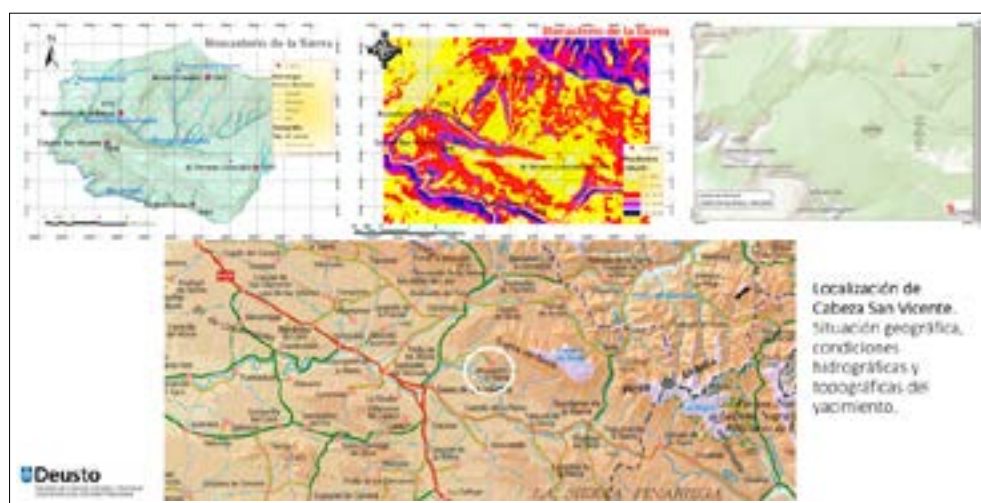

Figura 4. Localización y emplazamiento de Cabeza San Vicente.

Su potente cubierta vegetal dificulta reconocer con detalle las estructuras, pero no las más significativas. Además, se han realizado algunas analíticas sobre diversos materiales (lámina delgada, difracción Rx y análisis petrográfico y colorimetría de la cerámica, estudio paleoambiental, etc.) a fin de aquilatar su función, procedencia y cronología.

El primer elemento defensivo a destacar es la vaguada transversal que separa la Cabeza de la meseta, ya que parece mostrar una alteración antrópica encaminada a reforzar su carácter de foso.

Figura 5. Foto vista de la meseta, vaguada, cerro y bosque.

Unos metros más atrás se documentan restos de la muralla, que circunvala el cerro, aprovechando los afloramientos pétreos y complementándolos con mampostería autóctona mínimamente trabajada, levantando muros en seco, algunas veces casi ciclópeos. Por el volumen de sus derrumbes se deduce que no debieron tener una gran altura, y donde se conservan alzados se observa que es menor por su cara interna, funcionado casi como taludes de aterrazamiento, y mayor por su cara externa, realizada por la pendiente del lugar. La entrada se realiza a través de una rampa construida mediante un relleno de nivelación delimitado por bloques de areniscas que discurre en paralelo a la muralla hasta llegar al único acceso conocido. En general, la morfología y técnica recuerdan mucho a la de los castros prerromanos de la Edad de Hierro (Gutiérrez, 1986-87), pero tanto el IAP como nuestro trabajo solo pueden asegurar una única ocupación tardorromana.

Una de las evidencias difíciles de interpretar se localiza en su interior; parece ser el derrumbe de una estructura de fábrica que esboza una planta cuadrangular, tal vez un espacio de habitación, o una torre.

Figura 6. Foto aérea con el croquis de las estructuras defensivas identificadas.

Lo más interesante del lugar son sus materiales. Muchos están descontextualizados como consecuencia de actividades no autorizadas y posteriores incautaciones del SEPRONA, estando hoy depositados en los museos de Salas de los Infantes y de Burgos. Otros han sido recogidos durante nuestra labor de investigación.

La cerámica

Destaca tanto por su cantidad como por su carácter de fósil director, pues la mayor parte es Terra Sigillata Hispánica Tardía, algo normal en esta zona de Lara,⁷ donde es muy abundante. Como la mayor parte son fragmentos pequeños, tienen especial valor informativo los fragmentos decorados. Son tipos variopintos y un tanto atípicos que demuestran ser producciones locales. Los barnices son muy desiguales, las pastas más gruesas de lo normal y la presencia de desgrasantes cuarcíticos así parecen indicarlo. Desde luego el análisis de su arcilla demuestra que no proceden

7 Territorio intensamente romanizado, con numerosas villae (Abásolo y García Rozas, 1980), restos epigráficos (Abásolo, 1974) e incluso alfares (Pérez, s.f.), Rodríguez, 2014), y cruzado por importantes calzadas (Moreno, s.f., y 2011).

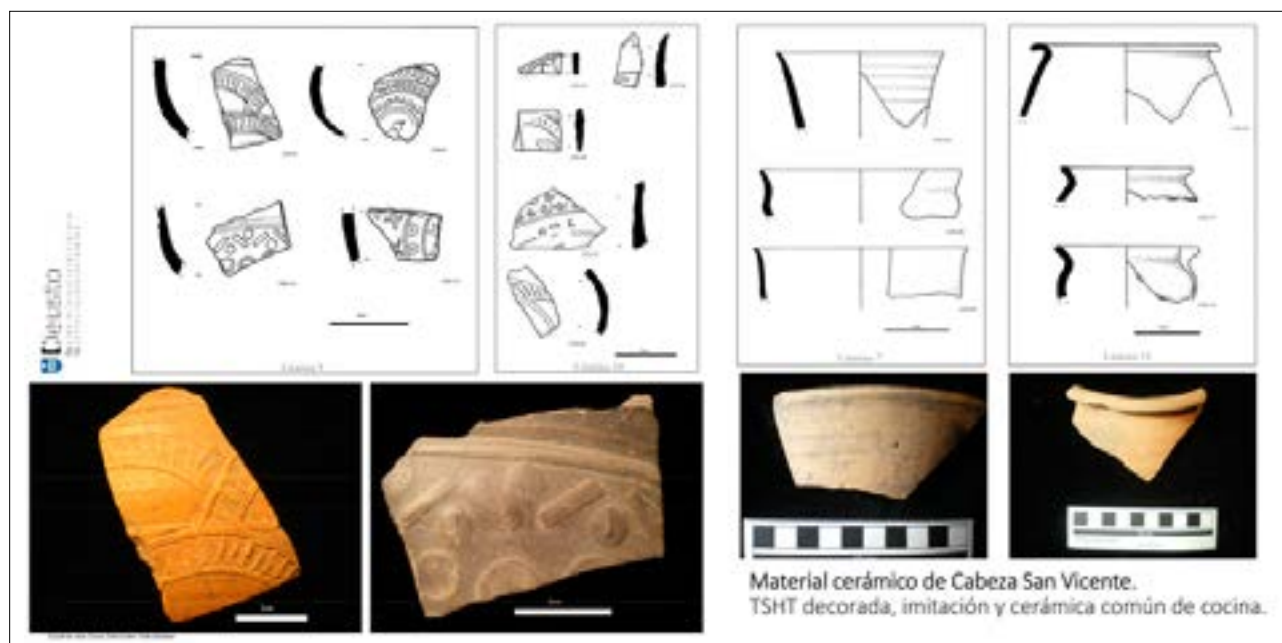
de los alfares de Tricio, sino de los localizados en torno a *Nova Augusta* (Lara de los Infantes), porque los de Mercerreyes y Huerta del Rey, donde se han recuperado moldes de TSHT, quedan descartados por la naturaleza sedimentaria de sus arcillas frente al aporte metamórfico de las procedentes de la Sierra de la Demanda (Pascual, 2012, p. 87-91).

Lo cierto es que a partir del siglo IV los importantes cambios socioeconómicos experimentados provocan el declive de los centros productores tradicionales y la revitalización de los de Tricio, los del valle de Duero y otras zonas del interior peninsular. Esto provocará una mayor libertad a la hora de interpretar las influencias formales y decorativas procedentes del exterior, así como las creaciones propias (Juan et al., 2022, p. 313-14). No se trata de una producción homogénea procedente de unos pocos talleres comerciales, sino de una respuesta multiterritorial a una demanda mal satisfecha; los grandes talleres agonizan y van siendo remplazados por pequeños obradores (Juan, 2012).

Entre las piezas lisas identificadas (Pascual, 2012) cabe destacar la presencia de cuencos Ritterling, tanto 8c (CSV-97), datables entre finales del siglo V y principios del VI, como 8a (CSV-98), posteriores a mediados del VI (Paz, 1991, p. 57-59). También se reconocen fragmentos de Hispánica 10/Palol 80 (CSV-93), cuya cronología se establece en el siglo V, y una posible Drag. 27, cuyo final Paz Peralta fecha a finales del siglo IV (p. 61). En cuanto a platos/fuentes, hay formas Palol 11 (CSV-95), bien documentadas en la Meseta y con cronología centrada en el siglo V (p. 99-102), o formas Mezquíriz 5/Palol 8, de la misma centuria. Pieza singular serían el posible fragmento de pie alto de lucerna (CSV-3) como el documentado en Clunia (Palol y Cortes, 1974, p. 152) o en Hornillos del Camino, atribuido a la segunda mitad del siglo V (Martínez Burgos, 1935, p. 28-29).

Entre las decoradas destacan formas de TSHT 37b con distintas decoraciones (friso de semicírculos dobles de bastoncillos en escalera bajo el cual va otro semejante en escama; triple círculo doble de ángulos en direcciones alternas y en cuyo centro aparece una representación zoomorfa; friso horizontal de bastoncillos y puntos alternos en zigzag, doble círculo de cruces anchas y otras distribuidas en el interior

Figura 7. Lámina con TSHT de Cabeza San Vicente (CSV 8, 9, 10 y 295).

y exterior de este, etc.), mayoritariamente son modelos del segundo estilo decorativo en el siglo V o a caballo entre este y el VI (Paz, 1991, p. 119). Algunas piezas presentan pastas grises y barnices oscuros (CSV-10 y CSV-295 p. ej.) en vez de las más abundantes rojizas o anaranjadas con barnices rojizos (CSV-8).

En general, el repertorio no resulta especialmente distinto de otros lotes tardorromanos recuperados, como los de la Comunidad de Madrid (Juan et al., 2022, p. 313-318). Según Vigil-Escalera (2013, p. 20-21), las últimas producciones de TSHT no parecen rebasar el ecuador de la quinta centuria, pudiéndose adentrar en el primer cuarto de la sexta, siendo predominantemente lisas y las decoradas a buril o estampación.

Entre la cerámica común hay diversos tipos de vasos, pero resulta más difícil precisar su cronología. Además, hay varios grupos. El primero, el menos presente, se caracteriza por sus pastas depuradas de color amarillo y formas de tipo cuenco. En otro, predominan las ollas y tinajas de pastas poco depuradas, de tonos que van del anaranjado al grisáceo, con gran cantidad de desgrasantes y cocidas en ambientes reductores (Lueza, 2002). El último grupo es el de recipientes de almacenaje, de perfiles muy gruesos y pastas apenas seleccionadas, poco compactas y con acabado muy irregular; algunas parecen hechas a mano, pero otras muestran claramente rastro de tono lento. Estos tipos de cerámica común tardoantigua suelen asociarse a áreas de habitación.

Los metales

Lo que resulta verdaderamente sorprendente y muy expresivo del carácter del yacimiento es la presencia de objetos metálicos, tanto por su tipología como por su número (Bengoechea, 2003b).

Significativo resulta el remache de disco dentado con botón central fabricado en bronce y decorado con círculos concéntricos por incisión (CSV 4), con paralelos en la cercana Peña Adobe —aunque más pequeño— o en *Pompaelo* (Mezquíriz, 1978). Es una pieza de atalaje, de las que hay más —no iguales— en el yacimiento, que se fecha entre el IV y el VI. También son frecuentes los remaches escutiformes (CSV 5), piezas de cinturón propias de los siglos V-VII similares a los registrados en La Olmeda (Palencia) (Palol y Cortes, 1974).

De muy especial puede considerarse el pequeño plato de bronce de forma circular y borde ligeramente exvasado, aunque le falta la base. Realizado en una lámina decorada mediante repujado, a base de puntos en el labio y en dobles líneas dispuestas radialmente y convergentes en el fondo, formando segmentos triangulares a modo de corona estrellada. Guarda semejanza con piezas de la vajilla metálica tardorromana procedente de Camino de Sta. Juana (Cubas de la Sagra, Madrid) (Juan et al., 2022, p. 328-329), un yacimiento ocupado entre el siglo III y la primera mitad del V.

De entre los materiales férricos (clavos, remaches, cincel, varillas...) sobresale un hacha de combate de tipo francisca, actualmente depositada en el Museo de Salas de los Infantes; fue recuperada en un expolio y por ello carece de contexto arqueológico. Sin embargo, ello no es impedimento para identificar paralelos conocidos y bien fechados, siendo especialmente relevante, por su similitud formal, proximidad espacial y contexto histórico, el conjunto de hachas recuperadas en las «necrópolis vasconas» —Aldaieta, San Pelayo o Los Goros (Álava)—, datadas en los siglos VI-VII. (Azkarate, 2004).

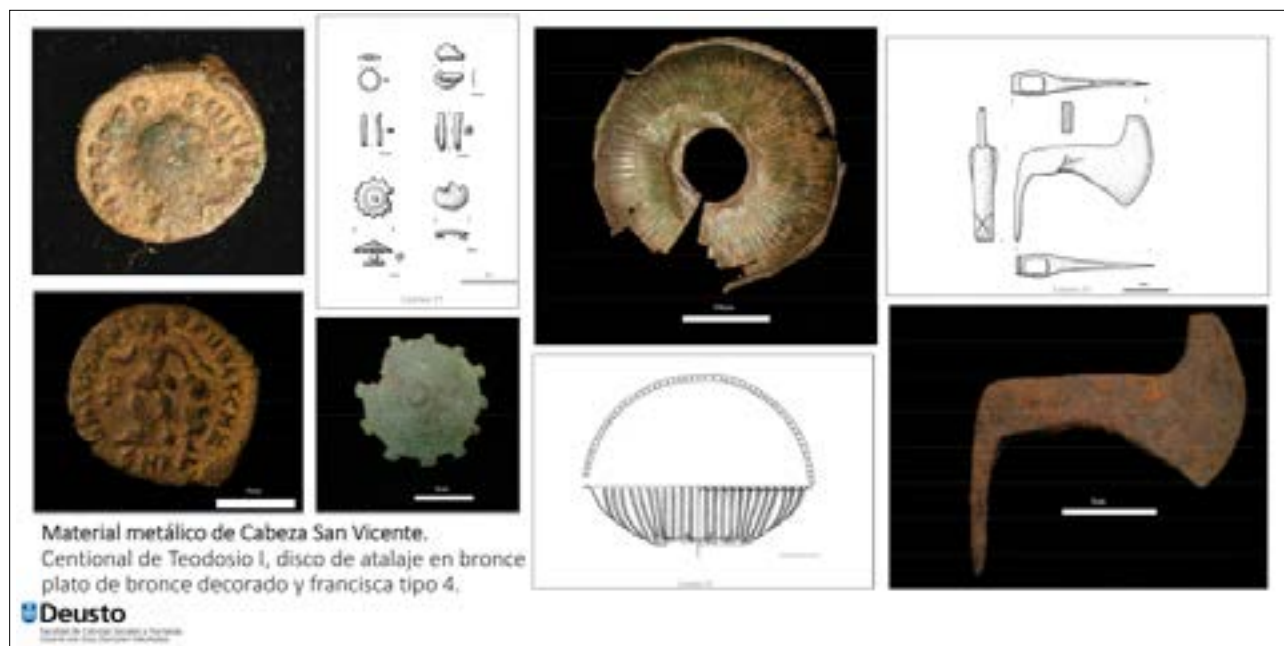

Figura 8. Lámina con metales: plato, francisca, moneda.

Esta, como aquellas, y a diferencia de las cántabras o la asturiana de Rodiles, se caracteriza por su filo de perfil curvo muy pronunciado y la prolongación de su talón hacia el astil muy desarrollado. Muestra incisiones en la parte superior del talón que parecen dibujar una K, y en la trasera otros trazos en aspa. Debe señalarse que existe otra pieza similar, aunque fragmentada, procedente también de expolio y actualmente depositada en el Museo de Burgos.

Este arma se documenta en gran parte de Europa y también en la península. De entre los diversos tipos que se conocen, su mejor reflejo es el denominado tipo 4 de Aldaieta; lo curioso es que este se considera una variante local alavesa (Azkarate 2004: 400 y 402. Azkarate, 2005: 409).

La cronología de las franciscas en la Francia merovingia se sitúa entre 450-600 (K. Böhner) o finales del VI comienzo del VII (P. Perin) (Azkarate 1993: 170). La excavación de Aldaieta permite mayor precisión cronológica gracias a las analíticas realizadas, así Azkarate propone una cronología a partir de mediados del siglo VI (2005: 407).

Numismática

El único numisma recuperado es un medio *centenional* de cobre. En el anverso muestra busto diademado y perlado a derecha con la leyenda DNTHEDO SIVSPFAVG (DN THEODOSIVS PF AVG). En el reverso, Victoria avanzando a la izquierda, portando trofeo con marca de un crismón y arrastrando un cautivo, con la leyenda: SALVSREI PVBLICAE. Bajo exergo: SMNA (posiblemente). Es decir, una emisión de Teodosio I en la ceca de Nicomedia, que si bien no es la más frecuente en la península, tampoco es desconocida. La emisión de este tipo de moneda (AE4) a nombre de Teodosio es muy corta en el tiempo, entre 388-392 (Mattingly et al., 1951, RIC IX, Nicomedia 45 B).⁸

⁸ Agradecemos a Marc Bouzas la ayuda prestada para su identificación.

En definitiva, varios son los rasgos comunes entre Tedeja y Cabeza San Vicente que permiten afirmar su coexistencia durante los siglos v-vii; lo mismo que son evidentes sus diferencias. Esta tabla las sintetiza.

Tabla 2. Comparativa entre los yacimientos fortificados de Tedeja y Cabeza San Vicente.

Elemento	Rasgos comunes	Diferencias
Localización y emplazamiento	• Situados en los imprecisos límites provinciales de la Tarraconense con la Gallaecia y Cartaginense. • Situados en la periferia de los principales enclaves romanos previos. • Asentamientos fortificados en altura. • Localización estratégica: control de desfiladeros, pasos naturales o vías. • Gran dominio visual del entorno. • Ausencia de abastecimiento de agua.	
Ocupación	• Escasas muestras de ocupación romana alto imperial. • Escaso uso habitacional, limitado a una pequeña guarnición.	
Material y técnica de construcción		• Tedeja, mampostería caliza trabada con argamasa, muros caja con relleno de <i>opus caementitium</i> en los cubos y <i>opus signinum</i> en suelos (puerta y terraza del cubo 1). Cabeza San Vicente, muros en seco con mampostería de arenisca.
Poliorcética	• Aprovechamiento de defensas naturales. • Acceso único, pequeño, desplazado y bien protegido.	• Obra de estilo legionario en Tedeja, frente a una obra básica «castreña» en Cabeza San Vicente.
Materiales		• Diferencial presencia de material: en Tedeja mínimo y casi exclusivamente cerámico; en Cabeza San Vicente, abundante hasta en superficie, variado y en gran proporción de lujo.
Marco temporal	• Marco cronológico similar en su primera fase de ocupación y funcionamiento: siglos v-vii.	• Tedeja datado x c14, Cabeza San Vicente por materiales. • Perduración de Tedeja hasta el siglo xiii, sin solución de continuidad, frente al abandono definitivo de Cabeza San Vicente en el s. viii.

DISCUSIÓN

En los últimos años se ha producido un revisionismo historiográfico sobre algunos de los conceptos historiográficos (*limes*, crisis del siglo iii, etc.) utilizados para la explicación de los yacimientos fortificados en altura del periodo y, en consecuencia, para la aceptación de algunas de las teorías conocidas hasta la fecha, hoy rechazadas por no tener suficiente aval empírico. Sin embargo, algunos enfoques más ‘de moda’ (Chavarría, 2012: 156-157) carecen de lo mismo, despechan factores ‘anticuados’ aun siendo ineludibles. Ejemplo de esto es la escasa importancia otorgada a los aspectos puramente políticos y militares, obviando que son tan sociales como la distribución de las rentas y tan holísticos como para adentrarse en el mundo de la tecnología, de las relaciones de producción o de la institucionalización del poder (Howard, 1983: 9-10. Poveda, 2020).

Entre el siglo v y el viii, Hispania, y muy especialmente el alto Ebro, en la Tarraconense, vivió tiempos convulsos (Espinosa, 1991; Castellanos, 1994; Dimas y Gonsalbes, 2012; Días y Menéndez, 2016.). La quinta centuria marcó un punto sin retorno en la evolución de las profundas transformaciones socioeconómicas que se venían experimentando (Tudanca, 1997). Hispania no permaneció al margen, como suele argumentarse para no hablar de crisis, decadencia y otros argumentos descatalogados soslayando los avatares bélicos. Como si evitar mentarlos pudiera

minusvalorar los diferentes impactos, directos e indirectos, que produjeron y achacando a los cronistas coetáneos, como Orosio, Salviano, Hydacio o más tarde Isidoro, el *topos* de una visión ‘catastrofista’.

La Tarraconense será el último bastión de Roma y escenario de diversos conflictos bien conocidos (Arce, 1997). La ocupación visigoda de *Barcino* suele citarse como la puntilla definitiva; pero antes y después de eso, en su extremo occidental, uno de los más sometidos a los vaivenes de unos y otros, los últimos romanos procuraron mantenerse y adaptarse a los nuevos tiempos defendiendo su *modus vivendi* mediante la construcción de defensas y fortalezas (Lecanda, 2024).

Tedeja

Sus rasgos morfológicos tienen un evidente vínculo con aquellos identificados por A. Balil (1960) en diversos recintos amurallados de Hispania y que calificó como ‘estilo legionario hispánico’. Estos no fueron concebidos como plataformas de combate, sino como sistemas de defensa elástica, o refugio eventual, de nudos de comunicación o centros económicos. Se partía de la idea de que el enemigo no dispondría de formación ni equipo que posibilitara sitios en regla ni el abatimiento de murallas. Desde luego eran inútiles para el enfrentamiento clásico entre ejércitos regulares, pero también para las invasiones del siglo v. Algunos de sus elementos característicos serán la multiplicación de torres macizas de planta semicircular proyectadas al exterior, cortinas de menor desarrollo precedidas de fosos, disminución del número y tamaño de las puertas así como su refuerzo.

Las murallas bajoimperiales (Fernández Ochoa y Morillo, 2002) muestran esta estructura poliorcética y ayudan a establecer una cronología *post quem* para Tedeja. Si esta encuentra sus paralelos morfológicos en *Asturica*, *Lucus*, *Legio Gijón* o *Veleia*, fechadas en las décadas finales del siglo III y comienzos del IV, no resultan descabelladas las dataciones absolutas obtenidas para el inicio de la construcción de Tedeja a mediados del siglo v, respondiendo a una necesidad estratégica general para la que se diseña un programa regional que se ejecuta de forma local. En este marco cabe recordar el desplazamiento de la cohorte I Gálica a *Veleia* y de la cohorte Celtibera a *Iulobriga* según la *Notitia Dignitatum* (Elorza, 1972).⁹ Y fuera del mundo urbano también se conocen algunos ejemplos, como el ya citado Bernardos (Segovia).

No obstante, Tedeja es una fortificación que consideramos visigoda pues, aunque su diseño es tardorromano, se inició a mediados del siglo v y su conclusión se alargó hasta la primera mitad del siglo siguiente, durante el proceso de consolidación visigoda en suelo peninsular. Luego experimentó algunas reformas en el siglo VII. Por tanto, su primera ocupación se vería implicada en todas las coyunturas mencionadas y que tuvieron como uno de sus escenarios principales el alto valle del Ebro y la *Iter XXXIV* (García Moreno, 2002). Y sin duda su momento más significativo será el visigodo, vinculado al Ducado de Cantabria y al Obispado de *Auca*.

Por eso, elementos morfológicamente semejantes a Tedeja pueden reconocerse también en otras fortificaciones visigodas estudiadas en la península. Como el

⁹ A finales del siglo III y comienzos del IV se reorganizan, redistribuyen e incrementan los efectivos previos con cinco legiones *comitatenses* y once unidades de *auxilia palatina*. Algunas se establecen en ciudades ahora amuralladas, otras en nuevos emplazamientos y enclaves no urbanos (García Moreno, 2002).

desplazamiento de la puerta a un extremo de la muralla en Monte Cildá (García Guinea et al., 1973, p. 21) o, más aún, en Begastri (García Aguinaga, 1984). O el caso del Puig Rom, donde su muralla, de largos tramos rectos, presenta de cuando en cuando torres cuadradas macizas adosadas a su paño exterior y el recinto solo dispone de un acceso, protegido por dos torres, una de grandes bloques bien trabados formando parte de la muralla, la otra adosada a ella. Los parecidos, más allá de los matices técnicos, entre esta muralla y las tardorromanas ya fueron señaladas por Palol (1991: 358-360) y ahora nosotros incidimos en las semejanzas conceptuales de ambas con Tedeja, como su papel de clausura. Allí, los broches de cinturón de placa rígida o arriñonada, el utillaje agropecuario o el triente de Ágila constituyeron elementos de datación relativa para el asentamiento; en Tedeja son dataciones absolutas.

Cabeza San Vicente

Si bien sus estructuras aún son poco definibles y por ello no permiten mucho análisis poliorcético, cabe señalar su adaptación al enriscado terreno fortificándolo de forma somera como una de las características común a otros castros militares documentados, tanto en el valle del Ebro (Tejado, 2011 y 2020) como en el área de Zamora fronteriza con la *Gallaecia* sueva (Ariño y Díaz, 2014. Sastre et al., 2014).

Su carácter militar queda reflejado en varios de los materiales recuperados, como los adornos de cinturón, las franciscas o el atalaje de caballo. También parece clara la existencia de cierta élite por la presencia de objetos asociados a consumos restringidos y circuitos de intercambio, como el vidrio o la fuente de bronce decorada, ajuares frecuentes en tumbas vestidas privilegiadas de ese periodo, como ocurre en Aldaieta (Azkarate 2004. Azkarate y García Camino, 2018). Puede chocar esta afirmación con la consideración de las *sigillatas* como producciones locales, pero debe tenerse en cuenta que responden a una larga tradición local alfarera de calidad.

La cronología general del yacimiento, a partir de sus materiales, queda comprendida entre finales del siglo IV y el siglo VII, alcanzando tal vez los comienzos del VIII, aunque los indicios de esta última fecha son débiles. De forma más concreta, los materiales cerámicos parecen situarse en la primera parte de este lapso (s. III-IV), mientras que los metálicos lo están más en la segunda (bronces s. IV-VI, hierro/armas VI-VII).

La escasa bibliografía sobre este yacimiento lo sitúa en la etapa bajoimperial (Abásolo y García Rozas, 1980), en la tardoantigüedad —con dudas sobre lo visigodo— (Bengoechea, 2003), o durante ambas (Escalona, 1996, p. 527).

En nuestra opinión, no puede obviarse considerar la posibilidad de que la construcción sea de época visigoda, anterior a la desaparición del reino tolosano y anterior al toledano, porque desde finales del siglo cuarto, y más desde inicios del quinto, tropas visigodas actúan como federadas del imperio en Hispania, especialmente en la Tarraconense, defendiendo la última provincia imperial. Tampoco resulta extraño suponer la continuidad militar del enclave durante el largo proceso de control territorial de la península tras Vouillé (507), en un ámbito bisagra entre el valle del Ebro y la meseta, conectado por varias calzadas y caminos entre la *iter De Italia a Hispania* y la que desde Numancia se dirige a Sasamón por Salas de los Infantes (Moreno, 2011).

Ahora bien, otra cosa es determinar su carácter y sentido histórico. Los establecimientos fortificados en altura son propios del occidente europeo postimperial (Ariño, 2013, p.110-116. Martín Viso, 2016, p. 57-73), pero el debate sobre si responden a núcleos aldeanos adoptados a una reorganización productiva o si son residencias aristocráticas levantadas para reforzar su poder local (Quirós, 2014), o si son enclaves militares (Ariño y Díaz, 2014. Gamo, 2014), frente a qué, continúan (Gutiérrez, 2014).

Desde luego no se trata de la reocupación de un castro prerromano, sino de un establecimiento de nueva planta levantado en la tardorromanidad (Escalona, 1996, p.225). Inicialmente tal vez solo fuera una *turris*, como parece producirse en Castillejo de Mamblas y en Peña Adobe (p. 225), pero solo en la Cabeza hubo continuidad operativa hasta, cuando menos, finales del siglo VI y, en nuestra opinión, a la luz lo expuesto y del hecho de que el sureste burgalés sea el que mayor y más variada presencia visigoda muestra en la provincia (Lecanda y Palomino, 2001), también en el VII; aunque este extremo solo podrá verificarse mediante una intervención arqueológica.

Determinar el contexto histórico al que responde su fundación y uso es difícil de precisar. Tal vez fuera durante el complicado periodo de la dinastía constantiniana, por las usurpaciones; tal vez con motivo de la guerra civil de 408-409 (Arce, 1997, p. 24-29) o, algo más tarde, durante la resistencia teodosiana frente a Constantino III, la penetración germana o el papel jugado por el general Geroncio (p. 151-162).

Por otra parte, la presencia de la francisca de tipo 4 resulta difícil de explicar. Aunque se conoce por las fuentes escritas de la actividad vascona en esas fechas,¹⁰ ahora la arqueología constata que, lejos de ser una banda de desarraigados, ofrecen una estructura social jerarquizada y altamente militarizada (Azkarate, 1993, 2004, 2005).

Tampoco pueden descartarse otras situaciones apropiadas, como las rebeliones hispanorromanas contra el control definitivo de la Tarraconense por parte de los visigodos, o los movimientos bagaudicos.

Tal vez sería mejor proponer una casuística múltiple, menos precisa y más generalizada, derivada de la continua inestabilidad y tensión que se experimenta en Hispania entre los siglos V-VII. Especialmente en una zona de frontera, entendida esta como la zona de transición y ruptura entre dos entidades políticas o sociales capaces de apropiarse y explotar un territorio en virtud de su capacidad efectiva para ejercer un control real a fin de garantizar la reproducción del sistema económico-social y el cual se disputan. Es decir, un espacio social más que físico (Castro y González Marcén, 1989).

CONCLUSIONES

Si hasta finales del siglo pasado solo se conocían en la provincia de Burgos dos enclaves fortificados de época visigoda, La Yecla y Amaya, en los años finales de esa centuria se incorporó Tedeja y ahora contamos con lo que, según las evidencias disponibles hoy, puede ser un nuevo emplazamiento, la Cabeza San Vicente.

¹⁰ Considerada por algunos autores como un *topos* de la literatura eclesiástica al servicio de la corona.

En este sentido, lo primero que llama la atención son las evidentes diferencias que muestran entre todas ellas. Diferencias en la documentación textual relativa a cada una, diferencias en su registro material y, sobre todo, diferencias en sus estructuras defensivas. Así, parecen documentarse tres tipologías que, pese a la aparente gradación jerárquica establecida para el panorama fortificado de la época por Hydacio o San Isidoro, muestran contradicciones en lo que atañe al referente semántico de cada uno de los conceptos.

De *civitate* debería catalogarse a Amaya a tenor de las fuentes textuales y su protagonismo histórico, pero desde el punto de vista material no se ha podido ratificar ni su carácter urbano, ni su sistema defensivo (más allá de su emplazamiento) (Quintana, 2017). Tal vez fue una *civitas sine urbs*, como ocurre en otros casos conocidos en la Tarraconense (Oller, 2014).

Castella puede ser el concepto más ajustado para Tedeja, pues, aunque parece tener una función de clausura, su porte y papel como *central place* así parece recomendarlo.

Por su parte, *Castra* parecen a todas luces (emplazamiento, tipo de recinto, material y técnica constructiva, morfología de las defensas...) La Yecla y Cabeza San Vicente.

Esta heterogeneidad es característica acusada de estos castillos de primera generación, aunque la explicación es aún discutida (Quirós, 2012, p. 22). Solo parece evidente que las diferencias no responden a una cuestión de cronología, al menos en este caso, pues el margen de variación entre unas y otras es pequeño frente al periodo de coexistencia operativa de todas ellas, centrado en los siglos V-VII.

Así, cabe considerar otras hipótesis, a saber, pero sin carácter exhaustivo: razones militares o estratégicas motivadas por frente a quién y al tipo de respuesta que debe darse (defensiva, de control, de sometimiento, de campaña...). Razones etno-culturales, en cuanto a responder a una tradición poliorcética hispanorromana, visigoda, bizantina... Razones sociales, derivadas de la agencia y capacidad económica de sus promotores. Razones administrativas, relativas al papel articulador que juegan en el territorio tras el fin de *villae* y *civitates*. Razones políticas, en cuanto a ser obras imperiales, provinciales, del ejército o privadas.

Solo queda terminar con algunas reflexiones, más que conclusiones:

- Tanto Tedeja como Cabeza San Vicente son fortificaciones operativas en época visigoda, aunque ambas tengan orígenes tardorromanos.
- Tedeja encuentra sus mejores paralelos en el amurallamiento bajoimperial urbano de estilo legionario, mientras que Cabeza San Vicente los tiene en los recintos de tipo *castrum* documentados; unos cercanos, como los riojanos, otros más lejanos, como los de la meseta del Duero en las proximidades del reino suevo.
- Los dos recintos son militares o tienen funciones esencialmente militares, no registrándose evidencias significativas de habitación.
- Ambas se sitúan en los rebordes del extremo occidental de la Tarraconense, una zona que desde el siglo V se convierte en un espacio de frontera multiescalar; primero, por ser el extremo de la última provincia imperial en Hispania y, después, por verse tensionada por poderes en competencia (usurpaciones), emergentes (francos y suevos) o resistentes (vascones y bagaudas).

- Que, en dicho espacio, entre los siglos V al VII, la conflictividad fue vivencia presente casi de continuo, como señalan las fuentes literarias y como demuestran estas construcciones.
- Conformadas como centros de poder local desde ahora, su proyección en el tiempo parece tener cierta responsabilidad en la configuración de los espacios de poder local altomedievales más relevantes de Castilla; Tedeja, como epicentro del núcleo generatriz del primer condado de Castilla; Cabeza San Vicente, como uno de los jalones que definirán el más poderoso alfoz —y aristocracia— de la Alta Edad Media castellana, Lara.

BIBLIOGRAFÍA

- Abásolo, J.A. (1974), *La epigrafía romana de la región de Lara de los Infantes*. Diputación Provincial de Burgos.
- Abásolo, J.A. y García Rozas, R. (1980), *Carta arqueológica de la provincia de Burgos. Partido Judicial de Salas de los Infantes*. Diputación Provincial de Burgos.
- Arce, J. (1997), *El último siglo de la España romana (284-409)*. Ed. Cátedra.
- Ariño, E. y Díaz, P. (2014), La frontera suevo-visigoda, en *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: elites y articulación del territorio (siglos V-VIII dC.)*, p. 179-190.
- Azkarate, A. (1993), Francos, aquitanos y vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos, *Archivo Español de Arqueología* 167-168, pp. 149-176.
- Azkarate, A. (2004), ¿Reihengraberfelder al sur de los Pirineos Occidentales?, *Antigüedad y Cristianismo XXI*, pp. 389-413.
- Azkarate, A. (2005), Sobre los orígenes cronológicos de los cementerios cispirenaicos de época tardoantigua, *Munibe (Antropología-Arqueología)* 57, pp. 405-417.
- Azkarate, A. y García Camino, I. (2018), *Vasconia, tierra intermedia. Ritos funerarios de frontera. Bizkaia-Álava*. Diputación Foral de Bizkaia-Diputación Foral de Álava.
- Balil, A. (1960), La defensa de Hispania en el Bajo Imperio, *Zephyrus XI*, pp. 179-197.
- Bengoechea, A. (2003a), *Historia de Salas, vol.I*. Museo de Salas de los Infantes.
- Bengoechea, A. (2003b), La colección arqueológica del Museo de Salas, nuevas aportaciones al conocimiento arqueológico del sureste burgalés, *Studia Silensia XXVI*, pp. 425-439.
- Bohigas, R., Lecanda, J.A. y Ruiz Vélez, I. (2001), Evolución de las formas y funciones de la arquitectura militar romana en el norte de Hispania: el caso de Tedeja, en *Actas del 3º Congreso de Arqueología Peninsular (Vila Real 1999)*. Vol. VI: *Arqueologia da Antiguidade na Península Ibérica*, pp. 556-568. ADECAP.
- Castro, P.V. y González Marcén, P. (1989), el concepto de frontera: implicaciones teóricas de la noción de territorio político, *Arqueología Espacial* 13, pp. 7-18
- Chavarría, A. (2012), ¿Castillos en el aire? Paradigmas interpretativos de moda en la arqueología medieval española. En *XXXIX Semana de Estudios Medievales de Estella (Julio de 2012)*, pp. 131-166

- Díaz, P. y Menéndez, L.R. (2016), Romanos, visigodos e indígenas: las comunidades del norte de Hispania en los inicios de la Edad Media, *Nailos* 3, p. 161-189.
- Dimas, C.M^a y Gonzalbes, E. (2012), Un momento crítico: el fin del dominio romano en las provincias hispanas (409-429), *Studia Histórica, Historia Antigua* 30, pp. 189-215
- Elorza, J.C. (1972), A propósito de la muralla romana de Iruña (Álava), *Estudios de Arqueología Alavesa* 5, pp. 183-194.
- Escalona, J. (1996), *Transformaciones sociales y organización del espacio del Alfoz de Lara en la Alta Edad Media*. Tesis doctoral inédita con acceso abierto, Universidad Complutense de Madrid.
- Espinosa, U. (1991), El siglo v en el valle del Ebro: arqueología e historia, *Antigüedad y Cristianismo* VIII, pp. 275-288.
- Fernández Ochoa, C. y Morillo, A. (2002), Entre el prestigio y la defensa: la problemática estratégico-defensiva de las murallas tardorromanas en Hispania, *Gladius, Anejos*, 5, pp. 577-589
- Fuentes, A. y Barrio, J. (1999), Proyecto de investigación arqueológica en el Cerro de la Virgen del Castillo de Bernardos (Segovia), en *II Congreso de Arqueología Peninsular (Zamora, 24/27 de septiembre, 1996)*, vol. 4, p. 441-450
- Gamo, B. (2014), Fortificaciones del reino de Toledo en el sureste de la Península Ibérica, en *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: elites y articulación del territorio (siglos V-VIII dC.)*, p.79-94.
- García Aguinaga, J.L. y Vallalta, M.P. (1984), Fortificaciones y puerta de Begastri, *Antigüedad y Cristianismo* I, pp. 101-108
- García Camino, I. y Lecanda, J.A. (2021), Centros de poder en espacios periféricos del norte peninsular en la Antigüedad Tardía. En M. Retuerce (ed.), *Actas del VI Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal)(Alicante, 2019)*, p. 213-220
- García Guinea, M.A., Iglesias, J.M. y Caloca, P. (1973), Excavaciones de Monte Cildá, Olleros de Pisuerga (Plencia). Campañas de 1966 a 1969, *Excavaciones Arqueológicas de España*. Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia.
- García Jiménez, G. y VIVÓ, D. (2003), San Julià de Ramis y Puig Rom: dos ejemplos de yacimientos con armamento y equipamiento militar visigodo en el noroeste peninsular. *Gladius*, 23, p. 161-189.
- García Moreno, L.A. (2002), Asentamientos militares tardorromanos en las Españas, *Gladius, Anejos*, 5, pp. 625-636.
- González Salas, S. (1945), El castro de Yecla, en Santo Domingo de Silos (Burgos), *Informes y memorias de la Comisaria General de Excavaciones Arqueológicas* 7
- Gutiérrez González, J.A. (1986-87), Tipologías defensivas en la cultura castreña de la Montaña Leonesa, *Zephyrus*, 39-40, p. 329-335
- Gutiérrez González, J.A. (1987), Modelo de ficha-registro para el estudio de fortificaciones medievales. En *Actas del segundo congreso de arqueología medieval española (Madrid, 1987)*, t. II, pp. 189-198. Asociación Española de Arqueología Medieval.

- Gutiérrez González, J.A. (2014), Fortificaciones tardoantiguas y visigodas en el norte peninsular (ss. v-viii), en *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: elites y articulación del territorio (siglos v-viii dC.)*, p. 191-214.
- Howard, M. (1983), *La guerra en la historia europea*. Fondo de Cultura Económica.
- Juan Tovar, L.C.J. (2012), Las cerámicas de imitación de sigillata en el occidente de la Península Ibérica durante el siglo v dC., en D. Bernal y A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, pp. 97-129. Cádiz, Unv. de Cádiz.
- Juan Tovar, L.C.J., OÑATE, P. y SANGUINO, J. (2022), El periodo tardorromano en la Comunidad de Madrid (siglos III-V dC.): la cerámica, la vajilla metálica y el vidrio en sus contextos, en *Tempus Romae. Madrid Encuentro de caminos*, p. 305-341. Museo de Arqueología Regional.
- Lecanda, J.A. (1999), Fortificaciones tardorromanas frente a los pueblos del norte peninsular: la fortaleza de Tedeja (Trespaderne, Burgos). En *XXIV Congreso Nacional de Arqueología (Cartagena 1997)*, vol. 4, pp. 777-790. Instituto de Patrimonio Histórico.
- Lecanda, J.A. (2001), Mijangos: la aportación de la epigrafía y el análisis arqueológico para el conocimiento de la transición a la Alta Edad Media en Castilla. En L. Caballero y P. Mateos, *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*, pp. 181-206. CSIC
- Lecanda, J.A. (2016), Estudio arqueológico del Desfiladero de la Horadada: la transición entre la tardorromanidad y la Alta Edad media (ss. v.- x dne), Tesis Doctoral inédita con acceso abierto, Unv. de Burgos.
- Lecanda, J.A. (2022), Arquitectura militar tardorromana en el norte de España: la fortaleza de Tedeja (Trespaderne, Burgos), un ejemplo de recinto no urbano y no campamental, *Gladius* 5, pp. 683-692
- Lecanda, J.A. (2024) Los últimos romanos en los límites de la romanidad, *Moncrapa* 1, p. 56-73.
- Lecanda, J.A. y Palomino, A.L. (2001), Dos modelos de ocupación del territorio en la época visigoda en la provincia de Burgos: la región montañesa septentrional y la comarca ribereña del Duero, en *V Congreso de Arqueología Medieval Española (Valladolid, 22/27 de marzo de 1999)*, vol. 1, p. 37-48. Junta de Castilla y León y Asociación Española de Arqueología Medieval.
- Lueza, R.A. (2002), Cerámica común romana en La Rioja, *Historia y Arqueología* 14. Instituto de Estudios Riojanos.
- Martín Viso, I. (2016), *Asentamientos y paisajes rurales en el occidente medieval*. Ed. Síntesis.
- Martínez Burgos, M. (1935), La necrópolis de Hornillos del Camino, en *Memorias del Museo de Arqueología Provincial de Burgos VI*, p. 28-29.
- Mattingly, H., Sutherland, C.H.V., Carson R.A.G. y Pearce, J.W.E. (1951), *Roman Imperial Coins*, vol. IX. *Valentiniano I a Teodosio I*. London
- Mezquíriz, Ma A. (1978), *Pompaelo II*. Pamplona: Diputación Foral de Navarra.
- Moreno, I. (s.f.), *Vía romana de Numancia a Sasamón por Lara*. www.viasromanas.net (Vías romanas por Castilla y León).

- Moreno, I. (1981), *Descripción de la vía romana de Italia a Hispania en las provincias de Burgos y Palencia*. Diputación Provincial de Burgos.
- Moreno, I. (2011), *Vías romanas en Castilla y León*. www.viasromanas.net
- Oller, J. (2014), La civitas sine urbe y su función de vertebración del territorio provincial hispano: los casos de Egara y Caldes de Montbiu, *Pyrenae* 45/1, p. 89-110.
- Palol, P. (1991), *Historia de España de Ramón Menéndez Pidal, vol. III.1 España visigoda: la monarquía, la cultura, las artes*, cap. III. Madrid, Espasa-Calpe.
- Palol, P. y Cortés, J. (1974), La villa romana de La Olmeda, Pedrosa de la vega (Palencia). Excavaciones de 1969-70, *Archivo Arqueológico Hispánico* 7. Madrid.
- Pascual, A. (2012), *Estudio de la Antigüedad Tardía en el valle del Arlanza: el yacimiento arqueológico de la Cabeza de San Vicente (Monasterio de la Sierra, Burgos)*. Trabajo Fin de Máster, inédito. Universidad de Cantabria.
- Paz Peralta, J.A. (1991), *Cerámica de mesa romana de los siglos III al VI d.C en la provincia de Zaragoza*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- Pérez Rodríguez, F. (2014), Los centros de producción de Terra Sigillata Hispánica Tardía. Antiguos y nuevos centros, hornos, estructuras asociadas. *Oppidum. Cuadernos de investigación* 10, p. 147-176
- Poveda, p. (2020), ¿Hacia la unidad de Hispania? Explicaciones sociales a las ofensivas militares visigodas en la Península Ibérica (siglos V-VIII), *Gladius XL*, p. 73-92.
- Quintana, J. (2017), *El castro de Peña Amaya (Amaya, Burgos): del nacimiento de Cantabria al de Castilla*. Instituto de Prehistoria y Arqueología Satuola.
- Quirós, J.A. (2014), Aristocracias, élites y desigualdad social en la primera Edad Media en el País Vasco, en *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: elites y articulación del territorio (siglos V-VIII dC.)*, p. 143-158.
- Sande, F., Martins, M., Oliveira, L.F., Freitas, J.M y Cunha, A. (2002), A muralha romana de Bracara Augusta, *Gladius* 5, pp. 609-624
- Sastre, J.C., Fuentes, P., Catalán, R. y Rodríguez, O. (2017), El poblado fortificado de El Castellón en el contexto del siglo V dC., en *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: elites y articulación del territorio (siglos V-VIII dC)*, p. 329-352.
- Tejado, J. M^a (2011), Castros militares altomedievales en el alto valle del Iregua (La Rioja, España): una realidad poco común, *Archeologia Medievale*, XXXVIII, p. 137-181
- Tejado, J. M^a (2020), Fortificaciones tardoantiguas en el entorno del alto valle del Ebro: clausurae, turre y castra como elementos interrelacionados de control territorial, en J. Macías, A. Ribera y M. Roselló (codos.), *Recintos fortificados en época visigoda*, p. 75-104. Institut Català d'Arqueologia Classica.
- Tudanca, J.M. (1997), *Evolución socioeconómica del alto y medio valle del Ebro*. Logroño, Instituto de Estudios Riojanos.
- Vigil-Escalera, A. (2023), Las últimas producciones de TSHT en el interior peninsular, *Ex Officina Hispana* 1, p. 11-24

LA FORTEZZA BIZANTINA DI LUNI E I PERICOLI PER LA NAVIGAZIONE NEL TIRRENO

Ettore Alfredo Bianchi,¹ Aurora Cagnana²

Fra 2018 e 2019 sono stati scoperti, in occasione di lavori di sorveglianza archeologica, alcuni tratti di possenti murature addossate alla cinta repubblicana dell'antico centro di *Luna*, ubicato in provincia di La Spezia (fig. 1). L'esame dei reperti rinvenuti negli strati di cantiere ha permesso di datare le strutture a un periodo compreso fra il 580 e il 630 d.C. Tale cronologia è stata confermata anche dallo studio dei materiali rinvenuti in precedenza negli strati di fondazione di un altro tratto, quello settentrionale, della fortificazione.³

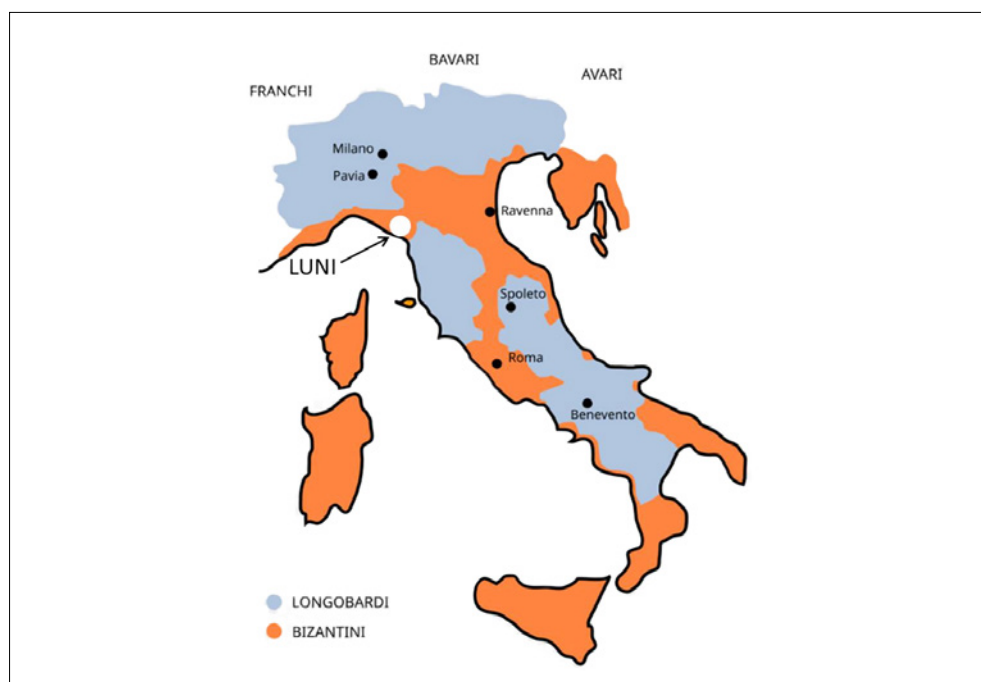

Fig 1. Posizione della fortezza di Luni rispetto alla divisione territoriale dell'Italia fra 569 - 643.

¹ Istituto Internazionale di Studi Liguri (ettorealfredobianchi@gmail.com).
² Soprintendenza ABAP di Genova e La Spezia (aurora.cagnana@cultura.gov.it).
³ Per lo scavo e i caratteri della fortezza, cfr. CAGNANA, GANDOLFI ET AL., 2021, pp. 187-212.

La revisione dei vecchi scavi e lo studio dei nuovi dati hanno permesso di riconoscere l'esistenza di una poderosa piazzaforte, a pianta rettangolare, di m 87 x 130, e dalla superficie di 1,30 ettari. Sistemata dentro la città, di cui occupa lo spazio di quattro *insulae*, nei pressi della porta occidentale, costituiva una ridotta fortificata costruita a protezione del quartiere episcopale e della cattedrale.

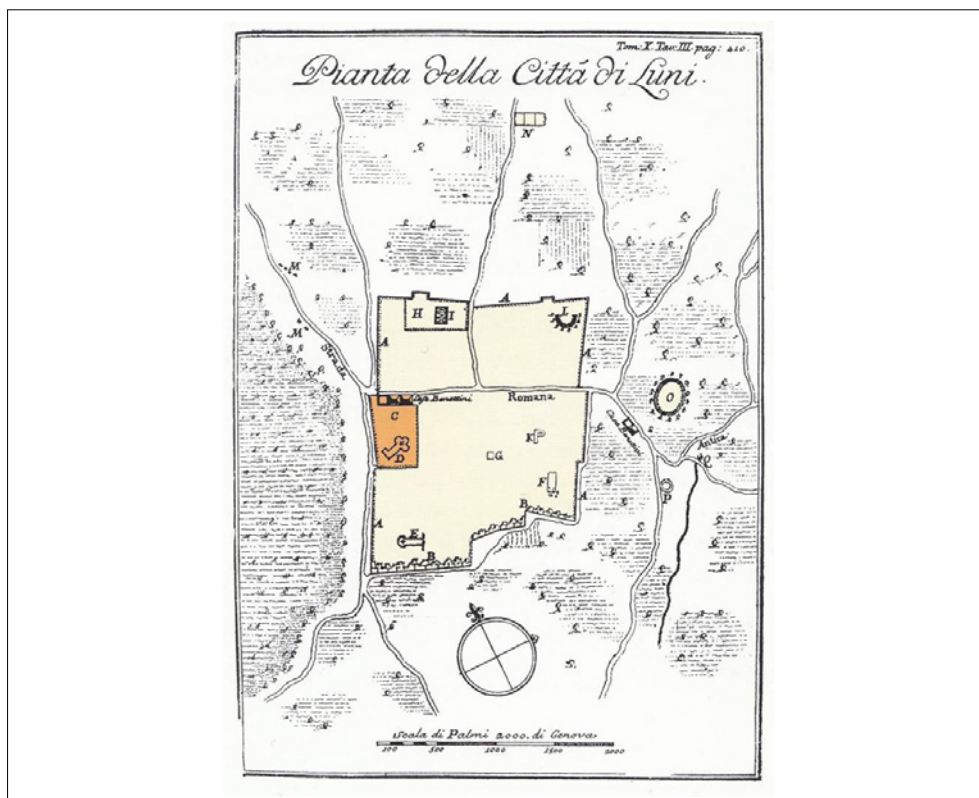

Fig 2. La città romana di Luni (24 ettari) e la ridotta fortificata (1,3 ettari) in una carta di Matteo e Panfilio Vinzoni del 1770.

L'esistenza di una 'cittadella' era peraltro già stata ipotizzata da studiosi che avevano analizzato la cartografia storica, in particolare quella del XVIII secolo (fig. 2), ma mancavano ancora conferme archeologiche di qualche consistenza.

Il fortilizio doveva avere almeno due porte (è stata ritrovata solo quella sul lato nord di metri 3,5 x 5,0) e delle torrette agli angoli (rinvenuta quella nord est) e presentava l'aspetto di un *tetrapyrgium*, simile ad altri costruiti sul *limes* africano o arabo (fig. 3-4).

Del resto esso risale a un'epoca in cui il centro di *Luna* si trovava al confine fra il Regno Longobardo e la *Maritima Italarum* rimasta in mano all'Impero d'Oriente dopo la fine della guerra greco-gotica (535 – 553) e la prima calata dei Longobardi sul suolo italiano (569). Edificata dopo la morte di Giustiniano (565) risale al periodo di Tiberio II (578-582) o di Maurizio (582-602).

Quale porto di primaria importanza, la città di Luni venne dunque riorganizzata in senso militare nel momento cruciale della difesa bizantina, inserendo nel suo tessuto urbano una possente cittadella munita.

Fig 3. Planimetria della fortezza bizantina (in marrone le strutture murarie attestate dall'archeologia; in grigio quelle attestate dalla cartografia storica).

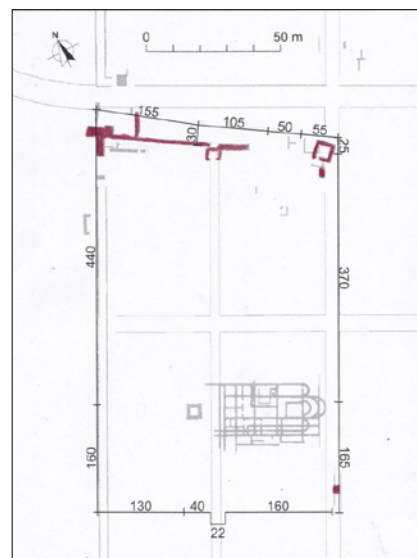

Fig 4. Dettaglio della muratura di un contrafforte.

I caratteri della costruzione, di grande impegno, anche se forse costruita in fretta, rimandano a una committenza dotata di notevoli mezzi e permettono di ipotizzare l'intervento diretto delle autorità di Costantinopoli.

La fortezza di Luni è dunque sorta nel contesto dello scontro armato tra Regno Longobardo e Impero d'Oriente, scontro che si concluderà con la vittoria del primo e l'annessione della fascia costiera dell'attuale Liguria al territorio dei germani (643).

Il successo di un popolo poco consistente demograficamente e certo meno armato rispetto al potente nemico imperiale solleva domande che coinvolgono inevitabilmente la composizione sociale dell'epoca. Viene da supporre che i Longobardi abbiano potuto usufruire di appoggi da parte delle popolazioni locali che mal sopportavano l'esosità delle tassazioni imposte dai bizantini.

Un altro importante aspetto da sottolineare è la posizione della fortezza di Luni. Rispetto alla linea di costa antica, essa si trovava direttamente sul mare e non verso l'interno, in direzione delle strade che giungevano dal valico appenninico della Cisa, oltre il quale iniziava il dominio dei Longobardi (fig. 5). E' dunque evidente l'intenzione di Costantinopoli di difendere il confine col Regno Longobardo attraverso una piazzaforte posta a protezione dell'approdo.

Una lunga tradizione di studi ha sottolineato (forse anche enfatizzandolo) il ruolo del *limes* bizantino – longobardo sulla dorsale appenninica, ma la posizione della fortezza di Luni richiede invece una riflessione sull'insicurezza delle coste dell'alto Tirreno per la navigabilità bizantina.

Se si osserva la distribuzione delle fortezze dell'Impero d'Oriente elencate da Giorgio

Fig 5. La posizione di Luni in rapporto alle piazzeforti bizantine sulla costa ligure attestata da Giorgio Ciprio e dallo pseudo-Fredgarario. In rosso i centri longobardi.

di Cipro, si trova piena conferma della preoccupazione di presidiare in particolar modo i porti. Per quanto riguarda la *Maritima Italarum*, si rimarca infatti che, tra i toponimi riconoscibili con una certa sicurezza, compaiono, oltre alla non lontana isola d'Elba, diversi centri costieri della Liguria: Luni, forse Portovenere,⁴ Genova, Noli, Taggia, Varatella e Ventimiglia.⁵ A queste vanno aggiunte Albenga, Varigotti, Savona, non citate dal geografo bizantino, ma certo esistenti in quanto poi distrutte da Rotari.⁶ Ben dieci piazzeforti per un areale costiero di circa 250 chilometri.

Ma vi è un'altra fonte, contemporanea alla vita della nostra fortezza, che offre una insospettata quantità di informazioni preziose a questo proposito: il ricchissimo epistolario di papa Gregorio Magno.⁷ Sono ben 14 le lettere, risalenti agli anni 590 – 604, che fanno riferimento al clima di insicurezza dovuto alla minacciosa insidia dei 'barbari' e ai pericoli per la navigazione nell'Alto Tirreno.

Nel 595, scrivendo all'imperatrice Costantina, il papa lamentò l'implacabile esosità dei funzionari pubblici, che riducevano i Corsi sul lastrico, al punto che spesso i genitori affamati, per sopravvivere, vendevano i figli sul mercato degli schiavi; l'accorata denuncia terminava con l'avvertenza che molti proprietari terrieri si erano persino visti costretti costretti a *effugere... ad nefandissimam Langobardorum gentem* (Greg. I, *Reg. ep.*, V, 38).

Questo testo è prezioso perché ci suggerisce che all'epoca erano in atto due fenomeni importanti: i sudditi dell'Impero d'Oriente vivevano in una terribile condizione di inedia e vi era una tendenza alla fuga verso i Longobardi, che probabilmente si trovavano già dislocati in Corsica, dato che la loro terra non viene percepita come lontana.⁸

La povertà della popolazione romana e il suo passaggio con gli invasori germanici dovevano avere generato un clima di forte instabilità e insicurezza sociale, con gravi ripercussioni, come si apprende da altri cenni dell'epistolario gregoriano.

Nell'agosto del 591, Sagona, sulla costa occidentale dell'isola, non era ancora riuscita a superare una profonda crisi, scoppiata negli anni precedenti, che l'aveva portata ad una triste vacanza episcopale.⁹ Si osservi che, nelle epistole del papa, spesso la cacciata o la fuga del clero ortodosso dalle città erano conseguenze dirette della dominazione da parte dei Longobardi ariani.¹⁰

Nel frattempo, anche il grosso centro portuale di Alèria era desolato, a causa dei danni subiti, al punto che anche la sua vescovile era rimasta vuota.¹¹

4 Contrariamente a una lunga tradizione di studi, PETRACCO 2018, pp. 49-50 non accetta l'identificazione con Portovenere.

5 Luni, Genova, Ventimiglia sono città, mentre Noli, Taggia, Varatella sono castra. Cfr. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΠΡΙΟΣ, *Περιγραφή του Ρωμαϊκόν Κόσμου*, cfr. *Fontes Ligurum et Liguriae Antiquae*, Genova, 1976, n. 1280; PETRACCO, 2018, nn. 4, 7, 8, 22, (nell'Eparchia dell'Italia Urbicaria), nn. 19 e 20 (nell'Eparchia dell'Italia Annonaria).

6 Albenga (Albingano), Varigotti (Varicotti), Savona (Saona) sono le «civitates litore mares» che Rotari avrebbe distrutto nel 643, come riporta lo pseudo Fredegario (*Chron.* IV, 71); cfr. *Fontes Ligurum*, n. 1439.

7 S. Gregorii Magni Opera. *Registrum epistolarum, libri VIII-XIV, Appendix*, ed. D. Norberg, Turnholti 1982 (Corpus Christianorum. Series Latina, CXL A), XIII, 34.

8 *Unde fit ut, derelicta Pia Respublica, possessores eiusdem insulae ad nefandissimam Langobardorum gentem cogantur effugere* (Greg. I, *Reg. ep.*, V, 38).

9 Il papa manifestò il suo dispiacere perché la chiesa di Sagona era in abbandono da molti anni, dopo la morte dell'ultimo vescovo: (...) *ecclesiam Saonensem annos plurimos, obeunte eius pontifice, omnino destitutam agnovimus* (GREG. I, *Reg. ep.*, I, 76).

10 Ogni altra *sedes vacantia*, nell'epistolario gregoriano, si associava all'occupazione longobarda di una determinata città: così, sempre nel 591, Balbino, vescovo di Roselle, fu incaricato d'assumersi la cura d'anime nella confinante diocesi di Populonia, che era *derelicta* per le recenti incursioni barbariche (GREG. I, *Reg. ep.*, I, 15). In maniera speculare, nel 599, il generale bizantino Bagan propose al pontefice di ordinare un vescovo cattolico per Osimo, testè riconquistata (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 100 = 99 M.G.H.).

11 Nella medesima lettera, il papa segnalò come fosse l'*ecclesia Aleriensis iam diu pontificis auxilio destituta* (GREG. I, *Reg. ep.*, I, 77). In un altro passo, il pontefice constatava amaramente che «[...] Aleria atque Aiaccium, civitates Corsicae, diu sine episcopis esse» e invitava il clero ed il popolo delle due città ad eleggere nuovi presuli, in accordo coi rappresentanti del potere imperiale (Greg. I, *Reg. ep.*, XI, 58).

Quanto alla piccola città di *Tavina*, nel Nord dell'isola, era stata talmente prostrata dagli attacchi criminosi di avversari feroci (*delictis facientibus hostili feritate*), che la popolazione l'aveva evacuata e lo stesso episcopato locale era stato soppresso.¹²

Si osservi che, nella terminologia di Gregorio Magno, i nemici pubblici per antonomasia erano gli invasori barbarici in generale ed i Longobardi eretici in particolare. Più volte il papa, accusando gli abominevoli Longobardi, ebbe modo di deplorare le comunicazioni interrotte *pro interpositione hostium* (Greg. I, Reg. ep., II, 28). Altrove denuncia le terribili *vires hostium* crescenti senza posa (*Ibidem*, V, 36) o gli *hostium gladios* puntati sui fedeli sudditi dell'Imperatore (*Ibidem*, V, 37).

Non pare perciò troppo infondato supporre che i primi bersagli dei Longobardi siano stati i possedimenti bizantini nella Corsica, accessibile dal continente attraverso alcune isolette antistanti la Toscana.¹³

Ancora, nel giugno del 591, *pro incertitudine temporis*, era giudicato incauto impiantare cenobi sulle coste dell'isola, a meno che la loro posizione non fosse naturalmente protetta o fortificabile con poca spesa.¹⁴

Se vi erano preoccupanti minacce attorno i *litora Corsicae*, non molto diversa doveva essere la situazione della Sardegna. Quanto alla vicinanza geografica, si consideri che la discesa per mare dal sommo Capo Corso, lungo le coste orientali dell'isola, fino alla sua punta estrema, copriva quasi 100 miglia nautiche; una distanza percorribile in una giornata e mezza di navigazione.

Quanto gli approdi sardi fossero minacciati, lo si apprende anche da un altro fatto. L'imperatore Maurizio, amministratore avveduto e comandante capace, divenne tanto inquieto, da concepire per un momento, nel 597, il distacco della Corsica e della Sardegna dal loro quadro amministrativo e militare antecedente, vale a dire dall'Africa del Nord, per accorparle all'Esarcato d'Italia, ponendole in tal modo sotto un comando unico e più efficiente.¹⁵

Nell'estate del 599, il papa esprime dolore e sconcerto per *quid in Sardinia hostes nostri fuerint operati* (Greg. I, Reg. ep. IX, 11). Poco oltre il papa redarguì il vescovo di Cagliari Gianuario, per la sua passività, sottolineando l'urgenza di intensificare i turni di guardia alle mura (*murorum vigilias*) prima che scadesse la tregua in atto tra Costantinopoli e Pavia (Greg. I, Reg. ep. IX, 11). Il vescovo aveva inoltre dovuto sincerarsi che, oltre alle mura della sua Cagliari, anche quelle delle altre città sarde fossero restaurate e presidiate in vista del pericolo imminente.¹⁶

Nello stesso anno, papa Gregorio montò su tutte le furie per i comportamenti anti-semiti tenuti da loschi figure di Cagliari, sedicenti Cristiani integralisti,

12 Sempre in agosto, il papa indirizzò una lettera a Martino, qualificato come ex-vescovo *Ecclesiae Ta(v)inatis* (GREG. I, Reg. ep., I, 77). Circa l'ubicazione della scomparsa Tavina, gli studiosi locali sono incerti fra Tomino, sul Capo Corso, Tuani, nella Balagna, o, meglio, Tavagna, presso Santa Lucia di Moriani.

13 Dalle foci dell'Arno al Capo Corso tramite la Capraia s'estendevano poco più che 70 miglia nautiche; il tragitto era percorribile tutt'al più in mezza giornata di navigazione. Ovviamente, la velocità di crociera variava col momento atmosferico e col metodo propulsivo: qui e più sotto, non si andrà lontano dal vero stimando una media tra i 6 e gli 8 nodi per le navi da battaglia.

14 Scrivendo in merito alla rifondazione di un convento, il papa ritenne che il luogo originario si fosse rivelato troppo pericoloso per dei frati inermi, e propose di scegliere un punto sempre litoraneo, ma che (...) *aut loci dispositione munitus existat aut certe non magno labore muniri valeat* (Greg. I, Reg. ep., I, 50).

15 Nel 597 Maurizio fu colpito da grave malattia e pensò di associare al trono i suoi figli; in particolare egli manifestò il desiderio di assegnare Roma, la travagliata penisola italiana e le grandi isole del Tirreno alle cure del figlio minore Tiberio; poi, a guarigione avvenuta, l'idea fu accantonata, ma quel progetto è ricordato dal Simocatta (*Theoph. Simoc., VIII, 11, 9*). Una volta di più si rammenta che, fino ad allora, Sardegna e Corsica erano state annesse alla Prefettura al Pretorio dell'Africa, con sede a Cartagine.

16 «*civitatem suam vel alia loca fortius muniri provideat atque imineat, ut abundanter in eis condita procurentur, quatenus, dum hostis illic Deo sibi irato accesserit, non inveniatur quod laedat, sed confusus abscedat [...]*» (Greg. I, Reg. ep., IX, 196 = 195 M.G.H.).

giacché bisognava bandire qualsiasi futile motivo di divisione intestina nell'ora del pericolo, quando (...) *de hoste formido est* (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 196 = 195 M.G.H.).

Nel 600, invece, papa Gregorio spende parole di elogio per Innocenzo, Prefetto al Pretorio dell'Africa e quindi supremo responsabile anche di Sardegna e Corsica, per il suo impegno assiduo nell'approntare navi da battaglia (*studium in praeparandis drumonibus*); impegno tanto più lodevole in quanto era previsto che Agilulfo presto si sarebbe rifatto avanti (Greg. I, *Reg. ep.*, X, 16).

In effetti, nel porto di Cagliari, si trovava regolarmente un gran numero di «dromoni» ed altri mezzi navali dell'Impero.¹⁷

Poco dopo, nel 603, il pontefice dovette farsi portavoce dei cittadini sardi vessati e tartassati dai dipendenti governativi (Greg. I, *Reg. ep.*, XIV, 2).

In più occasioni il papa manifesta la sensazione che ormai non solo le grandi isole, ma persino le coste del Lazio fossero in procinto di cadere nelle mani nemiche. Nel 595 scrive a un suo corrispondente che bisognava prendere atto della realtà, senza farsi illusioni: «[...] *diversae insulae et loca alia sunt procul dubio peritura*» (GREG. I, *Reg. ep.*, V, 34). Nell'aprile del 596, scrivendo a Ravenna da Roma, avverte che «*iam et partes istae et diversae insulae in gravi sunt periculo posita*» (GREG. I, *Reg. ep.*, VI, 63).

Di certo, la traversata dai lidi toscani verso Sud non era proibitiva; la rotta di avvicinamento dalle foci dell'Arno al golfo di Napoli prevedeva poco più che 270 miglia nautiche; una distanza percorribile in due giorni scarsi di navigazione, a meno di non effettuare soste tecniche presso le isole intermedie, come Ischia o Ponza.

Nel 599 Maurenzio, *magister militum Campaniae*, fu invitato caldamente dal papa a riconciliarsi con un suo subalterno che aveva fatto eseguire preziosi restauri nel *castrum Miseni*.¹⁸ Sarebbe stato meglio se i finanziamenti *pro construendo illic castro*, già ottenuti da Benenato, defunto vescovo di Miseno, fossero assegnati al medesimo Comitazio, unico funzionario capace di avere successo *in constructione eiusdem loci* (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 122 = 121 M.G.H.).

Nel 599, fu forse il rischio concreto d'incrociare dei pirati al largo di Napoli che spinse le autorità imperiali a limitare la libertà, per i natanti privati, di attraccare alle banchine partenopee o di salpare da esse. In quell'anno, infatti, il papa in persona dovette chiedere, in deroga all'ordinanza vigente, la concessione di una speciale *licentia navigandi* per certi mercanti napoletani di sua conoscenza.¹⁹ Invece un tal Abramio, nunzio del patriarca d'Alessandria, non poté riprendere il largo, per colpa del divieto di navigazione e rimase a lungo bloccato in Napoli.²⁰

Le repentine incursioni sulle coste della Campania seminarono il panico fino alla Sicilia. Nel 601, di fronte alla ripresa su larga scala del confronto militare fra Longobardi e Bizantini, Gregorio Magno scrisse un'accurata lettera a tutti i vescovi

17 S'è scoperta l'epigrafe funeraria di un pilota, commentata in Cosentino, 1994, pp. 10-28.

18 Maurenzio, *Magister militum* provinciale, fu invitato a riconciliarsi con un tal Comitazio, suo ufficiale subalterno, che utili restauri (...) *in Misenati castro fecerit* (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 66 = 65 M.G.H.).

19 Nel 599, il papapa chiese al suddetto generale Maurenzio di concedere una deroga eccezionale alle navi onerarie dell'aristocratico Domizio, del suo figliuolo e di altri operatori marittimi (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 160 = 159 M.G.H.).

20 Nell'Agosto dell'anno 600, Gregorio, scrivendo al collega patriarca Eulogio, deplorò che (...) *isdem Abramius navigii necessitate compulsus diu perhibetur in Neapolitana civitate demoratus* (...) (Greg. I, *Reg. ep.*, X, 21). La difficoltà di comunicazione fra Napoli e Alessandria non era dovuta al «mare chiuso», cioè alla stagione burrascosa, dal momento che si era in estate.

dell'isola, avvertendoli che l'invasione nemica era imminente e che, per scongiurarla, non si poteva più fare altro, se non elevare preghiere al Cielo.²¹

Descritto con cura il propugnacolo bizantino posto a difesa dello scalo lunense ed indicato un nesso causale con la concomitante pirateria di matrice longobardica, resta ancora da esplorare l'inaspettata inclinazione dei Longobardi verso la guerra navale. Tale attitudine sembra incredibile, perché le tribù germaniche, di regola, avevano valide armate a cavallo sui campi di battaglia terrestri, ma mostravano limitate capacità di combattimento sul mare.²² Per affermarsi in quell'ambiente ostico, non erano necessari soltanto audaci guerrieri (*exercitales*) a bordo, ma anche robusti rematori, agili marinai e scrupolosi piloti, insieme a provetti carpentieri, impeciatori, metallurgisti, cordai ed assistenti d'approdo sui moli.²³ A questo proposito, i Longobardi stessi non avevano in pratica alcun'attitudine marinaresca quando fecero irruzione dentro la penisola italiana, nell'anno 569.²⁴ Il difetto fu colmato pochi anni dopo, quando i capi germanici più in vista s'accordarono per sviluppare un minimo di governabilità politico-militare.²⁵ Un'influenza preponderante avrebbe potuto esercitare l'autorevole Farovaldo, Duca di Spoleto (572-591):²⁶ costui, nel 576 o poco dopo, strappò all'Impero Classe, il principale scalo di Ravenna, e ne restò padrone incontrastato fino al 584 circa.²⁷ Sarebbe assurdo pensare che, in 7-8 anni, nessuno tra gli occupanti spoletini avesse riflettuto sulle problematiche ed opportunità della navigazione marittima. Subito dopo, il medesimo Farovaldo fece un passo indietro, ritirandosi nell'Italia centrale, ma il nuovo monarca Autari (584-590), continuò il percorso da lui iniziato e, appena eletto, ammonì che avrebbe potuto, a piacimento, espandere i confini del suo regno fuori dalla terraferma.²⁸ Poco più tardi, il successore Agilulfo (591-616) si vantò di avere persone qualificate in abbondanza, addette agli operosi arsenali regi;²⁹ nel frattempo, sopra il Mar Tirreno, si svolgevano le azioni piratesche, di cui Gregorio Magno è testimone. Può darsi che, come accadeva di frequente, dei «collaboratori romani» con gli invasori stranieri avessero cambiato i giochi.³⁰ I migliori amici dei Longobardi, in Italia, furono gli schiavi rustici e gli affittuari indebitati, talora desiderosi di scappare dai loro squallidi posti di lavoro,³¹ talaltra felici per la distruzione patita dai propri

21 Erano giunte a Roma notizie circa sinistri preparativi d'invasione nemica; nella terribile evenienza, i vescovi siciliani e i loro fedeli avrebbero dovuto recitare due litanie alla settimana, per invocare l'aiuto celeste contro il *barbaricae crudelitatis incursus* (Greg. I, Reg. ep., XI, 31).

22 Sulle vocazioni squisitamente «terragne» negli eredi d'Alboino, cfr. Delogu, 1990, pp. 111-68.

23 Senza contare sulla marineria di Cartagine, di Utica, di Gighis e d'altre comunità costiere nel Nord-Africa, la clamorosa «talassocrazia vandalica» del secolo V non sarebbe mai esistita: cfr. Cameron, 2000, pp. 553-59. Cfr. inoltre Kasperski, 2015, pp. 201-42.

24 Lo dimostra un famoso aneddoto circa la morte e sepoltura dei *Beati Cerbonii Episcopi*, nell'anno 573: da esso s'apprende che il selvaggio Duca Gummàrito, a corto di mezzi navali, fu impotente a raggiungere i seguaci del Santo, salpati dal lido di *Populonia* e diretti alla vicina isola d'Elba (Gregorius Magnus, *Dialogi de vita et miraculis Patrum Italicorum*, III, 11: 4-6).

25 Sull'indispensabile ma laborioso accentramento dei poteri in un regno unitario, si veda Jarnut, 1995, pp. 39-44.

26 Dopo la morte del re Clefi (574), Farovaldo I s'atteggiò a guida suprema di tutti i Longobardi presenti in Italia e fece anche battere monete col proprio monogramma, come se fosse stato un sovrano *in pectore*: cfr. Bognetti, 1967, pp. 455-71.

27 Grazie al fallimento d'una controffensiva in grande stile, lanciata dal generale Baduario (576), Farovaldo ebbe modo di conquistare il porto bizantino di Classe (Paul. Diac., *Hist. Lang.*, III, 13); l'occupazione spoletina durò fino alla riconquista della città adriatica da parte imperiale (*ibidem.*, III, 19); riconquista che precedette di qualche mese la costituzione dell'Esarcato a Ravenna (584).

28 Intorno al 585, si diffuse la voce che il re, dopo essersi fatto strada fino allo Stretto di Messina, vide una strana colonna isolata emergere dalle acque; allora spronò il cavallo e toccò l'enigmatico monumento con la lancia, gridando, con tono assertivo, che (...) *usque hic erint Langobardorum fines* (Paul. Diac., *Hist. Lang.*, III, 32).

29 Poco prima dell'anno 600, egli mise una squadra di costruttori navali (*artifices ad faciendas*) a disposizione degli Avari, suoi alleati (Paul. Diac., *Hist. Lang.*, IV, 20).

30 La sintetica definizione è tratta da un eminente storico della scuola marxista britannica: Thompson, 1980, pp. 71-88.

31 Nelle Puglie, per colpa dei *servi et coloni* oppressi che fuggivano dalle campagne, (...) *hostibus datur illum occasio pervadendi* (Greg. I, Reg. ep., IX, 205). Dovunque (...) *desolata ab hominibus praedia atque, ab omni cultore destituta, in solitudine vacat terra: nullus hanc possessor inhabitat; occupaverunt bestiae loca quae prius multitudo hominum tenebat* (Greg. M., *Dial.*, III, 38).

nemici di classe, vale a dire i grandi proprietari terrieri.³² Anche i piccoli coltivatori diretti, stremati dal peso delle imposte statali, si congiunsero molto spesso ai Longobardi.³³ Privato delle consuete rendite fondiari e non più alimentato dal drenaggio fiscale, il sistema urbano subì un tracollo:³⁴ molte città piccole e medie furono abbandonate dalle rispettive popolazioni;³⁵ altrove, in quelle superstiti, s'intensificarono le proteste e le vendette dei cittadini più disagiati.³⁶ Interi centri urbani, colpiti dalla crisi, accolsero i Longobardi come «liberatori»;³⁷ lo spettacolo si ripeté decine di volte.³⁸ Allo stesso modo, nulla impedisce che gli *humiliores* di almeno una città marittima aprissero le porte ai Longobardi e li aiutassero offrendo loro buone navi, valenti ciurme ed officine specializzate.

Una volta accettata questa possibilità logico-storica, non sembrerà incredibile che una grande ondata di pirateria, come quella che s'alzò sul Mar Tirreno allo scorcio del secolo VI, presupponesse la spinta di una grande città portuale, munita di adeguate risorse materiali ed umane e propensa a sfruttarle per uscire dal soffocante controllo imperiale. Una città siffatta esisteva realmente, sulle coste dell'Alto Tirreno, ed era niente meno che Pisa. L'antichissimo centro abitato posto alle foci del fiume Arno poteva avvalersi di molteplici scali marittimi nei sobborghi³⁹ e vantava rinomati cantieri navali.⁴⁰ Pertanto, non c'era carenza di naviglio agli ormeggi né di personale addestrato nella Pisa tardo-antica. Ciò nonostante, invano si cercherebbe una località col nome «Pisa» negli elenchi di Giorgio da Cipro,⁴¹ in particolare quelli riguardanti le piazzeforti imperiali ancora disponibili nella penisola italiana subito prima del 584.⁴² Ovviamente, si potrebbe supporre una semplice dimenticanza dell'autore od una leggerezza di qualche copista;⁴³ tuttavia, non si può ritenere persuasiva la congettura dello sbaglio, per il fatto che, nella medesima opera, si riconoscono tre basi navali bizantine non lungi da Pisa, ovvero la predetta Luni con la fortezza in esame, la prospiciente Portovenere ed una postazione marittima sull'isola d'Elba.⁴⁴

32 Il re Clefi, dal 572 al 574, menò strage di aristocratici romani: (...) *multos Romanorum viros potentes alios gladiis extinxit, alios ab Italia exturbavit*; ancor di più, dopo la sua scomparsa, (...) *multi nobilium Romanorum ab cupiditatem interfecti sunt* (Paul. Diac., *Hist. Lang.*, II, 31-32).

33 In Corsica, come si è scritto (cfr. qui alla nota 6), la zona autonoma permanente, che i Longobardi avevano aperto con le armi, attirò molti contribuenti fuggiaschi: il carico era così pesante che il disperati (...) *possessores eiusdem insulae ad nefandissimam Langobardorum gentem cogantur effugere* (Greg. I, *Reg. ep.*, V, 38).

34 Il processo economico e sociale, che avvicinò il mondo contadino ad una sorta di «Età dell'oro», fu molto complesso: cfr. Wickham, 1983, pp. 109-150; più in generale, Wickham, 2005, pp. 383-588.

35 La furia dei barbari si lasciò dietro scenari apocalittici: (...) *nam depopulate urbes, eversa castra, concrematae ecclesiae, destructa sunt monasteria virorum atque feminarum* (Greg. Magn., *Dial.*, III, 38); così, folle di profughi terrorizzati cercarono riparo tra le mura di Roma: (...) *de tota pene Italia, Langobardorum gladiis metuentes, plurimi undique ad Romanam urbem confluerant* (Paul. Diac., *Vita Sancti Gregorii Magni*, 16).

36 Molti domestici di famiglie nobili, molti preti di base e monaci dissidenti, molti clienti delusi di ricchi consiglieri municipali fecero defezione: (...) *diversorum enim nobilium servi, multarum ecclesiarum clerici, diversorum monasteriorum monachi, multorum iudicum homines saepe se hostibus tradiderunt* (Greg. I, *Reg. ep.*, X, 5).

37 Nel 592, ad esempio, gli abitanti di Sovana entrarono in trattative con Arnolfo, Duca di Spoleto, per passare al suo fianco; perciò, gli ufficiali bizantini dovettero prendere dolorose ma necessarie contro-misure (Greg. I, *Reg. ep.*, II, 33). Durante assedi prolungati, la semplice minaccia della fame bastava a convincere i Romani assediati che fosse meglio arrendersi: (...) *multitudo castrorum se tradidisset Langobardis, ut temperare possent inopiam famis* (Anonymus, *Liber Pontificalis*, 63).

38 Questo tradimento popolare, si direbbe, fu il vero e proprio «invito proditorio», che portò alla repentina fondazione di 30-35 Ducati germanici in altrettante città d'Italia: vedi Borri, 2016, pp. 46-51.

39 Cfr. Camilli, 2005, pp. 67-86.

40 Sulla loro attività nel regno degli Ostrogoti, vedi Cosentino, 2004, pp. 347-56.

41 Questo dotto bizantino registrò quasi tutte le rocche limitanee e le circoscrizioni militari nell'Impero agli esordi del secolo VII: cfr. Kazhdan, 1991, pp. 837-38. In effetti, il toponimo Πίζα non si riesce ad individuare, sotto qualsiasi forma, tra le poco meno che 1800 voci riportate.

42 Vero è che il grosso delle liste censiva i possedimenti imperiali esistenti intorno al 605, con lievi ritocchi per l'epoca successiva, ma è altresì vero che la configurazione dell'Italia bizantina utilizzava schede più vecchie, ove ancora s'ignorava l'Esarcato di Ravenna, costituito per l'appunto nel 584.

43 Tutto può essere, giacché la versione tramandata dell'opera infastidisce per il palese disordine espositivo: ad esempio, si salta bellamente dalla Νέα Πόλις partenopea (ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΠΡΙΟΣ, *Περιγραφή*, 555) alla remota isola di Βρεττανία (*Ibidem*, 556)!

44 Correttamente, s'individua alla perfezione Λούννη (ΓΕΩΡΓ. ΚΥΠΡ., *Περιγραφή*, 534) e s'intravedono, con qualche remora, un Κάστρον Βενέρης (*Ibidem*, 624) ed un Κάστρον Ἰλβας (*Ibid.*, 552).

Del resto, il geografo greco non inserisce nemmeno Lucca e Chiusi, città vicine a Pisa, nel novero di quelle dipendenti da Costantinopoli, ben sapendo che esse erano già capitali nella *Tuscia Langobardorum*.⁴⁵ Tutto ciò autorizza a sospettare che la stessa Pisa non fosse più nell'orbita dell'Impero Romano d'Oriente da qualche tempo avanti il 584. Il sospetto è confortato da un'ulteriore lettera di Gregorio Magno, inviata a Smaragdo, l'Esarco d'Italia, nel giugno 603.⁴⁶ In quell'anno, il pontefice aveva cercato di trovare un approccio diplomatico coi coriacei Pisani; ma, in ultima istanza, essi rifiutarono qualsiasi patto e continuarono le loro violente scorrerie sopra il Mar Tirreno.⁴⁷ Dispiace che l'epistolario gregoriano non offra notizie più dettagliate, circa il ruolo di Pisa a cavallo dei secoli VI e VII; di certo il vuoto è da imputarsi alla selezione che l'intera raccolta subì nella prima età carolingia.⁴⁸ Meno chiaro è se la perdita di dati sensibili fosse stata conseguenza di scelte didattiche autonome oppure di reticenze politicamente orientate.⁴⁹ Comunque, due aspetti salienti nella citata missiva gregoriana devono essere evidenziati. In primo luogo, la fallita mediazione papale fu tentata al margine di oscure lotte religiose, politiche e militari: infatti, tra i Pisani, non si riscontra alcuna figura di spicco nella sfera spirituale,⁵⁰ nella gestione amministrativa⁵¹ e nel comparto della difesa;⁵² sembra di capire, dalla triplice vacanza istituzionale, che Pisa avesse un corpo sociale vivace ma a-cefalo, ossia privo d'una testa pensante, o, peggio, scosso da crisi convulsive senza precedenti. In altre parole, la simultanea assenza di tre autorità costituite, ognuna preziosa chiave per gli ordinamenti romani tardivi, lascia pensare che il centro portuale fosse stato recente teatro d'una «decapitazione», imputabile vuoi ad impulsi di conquistatori esterni, vuoi a tumulti interni del popolino riottoso. In secondo luogo, dall'intera lettera papale, trapela l'angoscia perché nella penisola, da Nord a Sud, serpeggiava un profondo malessere collettivo, tale da indurre dolorosi conflitti intestini e tradimenti di massa ai danni dell'Impero. Come si può verificare senza difficoltà, la sezione più lunga ed eloquente del testo esorta il vicario imperiale a schiacciare senza pietà un ostinato movimento scismatico,⁵³ con parecchio seguito presso le plebi italiane.⁵⁴ Il passaggio seguente, più breve, raccomanda pazienza nel trattare, malgrado tutto, con un ribelle od usurpatore

45 Sempre a giusto titolo, né Λούκα né Κλύσιον si riconoscono in alcun modo, essendo state conquistate dagli invasori già nel 570 circa: cfr. Magno, 1999, pp. 51-72.

46 Il documento s'intitola: *Gregorius Smaragdo Patricio et Exarcho* (Greg. I, Reg. ep., XIII, 34). La lettera, per tradizione manoscritta, era classificata col numero 36 del libro XIII, ma è adesso scivolata al posto 34 nell'edizione di Norberg, 1982, pp. 1035-37.

47 *Ad Pisanos autem hominem nostrum dudum, qualem debuimus et quomodo debuimus, transmisimus. Sed obtinere nil potuit. Unde et drumones eorum iam parati ad egrediendum nuntiati sunt* (Greg. I, Reg. ep., XIII, 34). I «dromoni» erano vascelli da guerra ad una vela ed un solo ordine di remi, molto flessibili nelle manovre ed in grado di avanzare celermente.

48 I manoscritti originali dell'epistolario furono resi pubblici, per la prima volta, verso il 785, quando papa Adriano I (772-795) fece ricopiare una parte delle lettere, spedite dal suo famoso predecessore, al fine d'istruire i giovani scribi assunti nella cancelleria pontificia: cfr. Castaldi, 2013, pp. 100-125.

49 Fu disposta una «edizione purgata», dalla quale i curatori espulsero molti cenni a temi, di taglio dottrinale ma non solo, divenuti scomodi o superati all'epoca loro; dunque, ci si domanda perché mai dei timidi amanuensi, trovando in archivio un eventuale proclama contro la malafede dei Pisani, lo avrebbero voluto divulgare, a rischio di screditare quelli che ormai, nel secolo VIII, brillavano come campioni del Cattolicesimo. In generale, si calcola che, a parte le *epistolae selectae*, sia andato perduto almeno il 60% dell'intera collezione: cfr. Markus, 1997, p. 206.

50 Viene lasciato in ombra il pastore ordinario del locale gregge cristiano (*Episcopus Pisanae Ecclesiae*), forse deposto od esiliato per controversie settarie.

51 Non si segnalano notabili del ceto magnatizio (*Pisani Viri Honesti*), forse sterminati o fuggiti a causa di sommosse popolari.

52 Non si evoca minimamente il comandante della guarnigione e/o della flotta (*Tribunus Militum Pisae*), forse ucciso od esonerato dopo un ammutinamento dei subalterni.

53 Estratti essenziali: (...) *Severus Gradensis Episcopus, eiusdem caput scismatis, (...) seditionem suorum civium illic excitare non timuit. (...) quanto apud Deum pretiosior est animae quam defensio corporalis. (...) confidimus quod tanto exteriores hostes nostri valentiores vos contra se repperient, quanto vos inimici Rectae Fidei divino in se senserint amore terribiles* (Greg. I, Reg. ep., XIII, 34).

54 L'accesa disputa nasceva dai cosiddetti «Tre Capitoli», vale a dire da tre enunciati di teologia banditi a suo tempo dall'imperatore Giustiniano, eppure assai apprezzati dai fedeli in Occidente: cfr. Cuscito, 1992, pp. 367-407.

di nome Cillane;⁵⁵ un uomo malvagio ed infido, che, però, aveva militato nelle forze armate bizantine fino a 4 anni prima;⁵⁶ quindi è con piena coerenza che le ultime righe condannano, in modo allusivo ma non equivoco, una tenace sedizione dei Pisani, che li aveva portati a colpire alle spalle altri *Ρωμαίοι*, a differenza loro rimasti leali verso Costantinopoli.⁵⁷

Tuttavia, va aggiunto dell'altro: considerando che gli abitanti del centro portuale erano in qualche combutta coi «nefandi Longobardi», bisogna afferrarne il senso. Vale la pena di chiedersi perché l'ambasciatore pontificio fu inviato senz'altro *ad Pisanos*, anziché *ad Pisanos atque Lucenses* in senso lato, come avrebbe dovuto essere qualora, prima del 603, i Pisani fossero scesi a compromessi, più o meno vantaggiosi, coi «signori della guerra» lucchesi. Al contrario, tra le parole papali, s'avverte una libertà d'iniziativa pisana, nella conduzione degli affari esteri, non condizionata da istruzioni, diffide ed ingerenze aliene. In effetti, Pisa alto-medievale, nei secoli VII e VIII, avrebbe mantenuto un legame per lo più amichevole con Lucca,⁵⁸ ma non sarebbe stata mai annessa o subordinata con atti formali alla sua potente vicina.⁵⁹ Ancora, viene spontaneo interrogarsi sulla ragione per cui il messaggero pontificio nemmeno fu indirizzato *ad homines Ducis Pisae*, come si sarebbe atteso se la città toscana, avanti il 603, avesse subito una devastante espugnazione e/o un'umiliante conquista da parte di una determinata banda (*fara*) germanica. Al contrario, la predetta disinvoltura pisana in politica estera è meglio compatibile con una comunità rivierasca orgogliosa, per nulla intimidita, che non si fosse piegata ad alcuna resa, se non volontaria ed onorevole. In effetti, Pisa alto-medievale non avrà mai uno specifico Duca germanico,⁶⁰ mentre si gioverà sempre d'un rapporto lusinghiero con la Corona, che, dal canto suo, s'accontenterà d'una rappresentanza in città assai modesta e discreta.⁶¹ A questo punto, è verosimile che la gente romèa di Pisa, carica di odio verso l'Impero d'Oriente, ma diffidente verso l'«anarchia ducale», abbia potuto stipulare un'alleanza privilegiata, dapprima con Farovaldo, aspirante sovrano dei Longobardi, ed in seguito con Autari, monarca regolarmente eletto. In termini cronologici, la svolta dei Pisani verso il separatismo armato si sarebbe consumata intorno al 580 e, comunque, in qualche frangente di poco anteriore al 584; anno decisivo, caratterizzato dal netto ridimensionamento del Duca spoletino, sopraffatto dalla costituzione dell'Esarcato a Ravenna e dalla contemporanea ascesa del re Autari a Pavia.

In conclusione, probabilmente, avvenne qualcosa di questo genere: intorno al 580, l'ambizioso Farovaldo intavolò negoziati con l'irrequieta Pisa, garantendole

55 Testo integrale: *Praeterea duas ad Accillanem epistulas misimus, si pacem quae ab Excellentia Vestra in triginta diebus facta est custodiret. Et rescripsit eam se servaturum, si tamen ipsi a Rei Publicae partibus fuerit custodita. Homines autem illos quos tenuerat omnes cum rebus suis relaxavit. Sed de occisis hominibus suis valde dolebat atque nobis vehementer suspectus est, quia, si, quod Deus avertat, locum invenerit, etiam in pace eum non est dubium excessurum (Ibidem).*

56 Accillane, quasi certamente, era lo stesso Occilane, Tribuno di Otranto, al quale Gregorio s'era rivolto nel 599, per una questione attinente alcuni latifondi ubicati presso Gallipoli; l'intestazione della lettera riporta: *Gregorius Occilani Tribuno Ydrontino (...)* (Greg. I, Reg. ep., IX, 205).

57 L'impressione che Pisa, ai tempi di Gregorio, fosse determinata a nuocere agli interessi romano-orientali era pacificamente condivisa tra gli storici fino ai primi del Novecento: vedi bilancio in VOLPE, 1901, pp. 371-419. Poi il paradigma è cambiato, talvolta s'è capovolto per futili ragioni, ma vedi Tangheroni, 2004, pp. 143-161.

58 Su tale benevolenza reciproca cfr. CONTI, 1973, pp. 61-116. La mutua intesa risultò così buona che i dirigenti delle due città si spartirono equamente i patrimoni e redditi derivanti dall'occupazione unitaria della Corsica bizantina: cfr. Conti, 1974, pp. 11-19.

59 L'antica *peritica* pisana non subì alcuna seria menomazione territoriale, a beneficio di Lucca, ed anzi s'ingrandì a spese di Volterra bizantina: cfr. Rossetti, 1973, pp. 209-337.

60 Non era reggente di Pisa ma di Chiusi quel *Gregorius Dux*, nipote di Liutprando, che aveva incaricato un notaio di gestire i suoi affari privati sul litorale tirrenico: cfr. Conti, 1962-1963, pp. 145-74.

61 La Corona longobardica si premurò di sbrigare le faccende in città mediante un amministratore delegato di nomina regia (*Gastaldus*), coadiuvato da magazzinieri ed impiegati vari. Cfr. Conti, 1962 - 1963.

un'autonomia più che dignitosa nella *Tuscia* settentrionale; in cambio, la marineria toscana mise le proprie navi da corsa e competenze tecniche al servizio dei Longobardi, inesperti di arti nautiche; tale complicità, ribadita da re dinamici quali Autari ed Agilulfo, sollevò una temibile pirateria sul Mar Tirreno, lamentata dal prefato Gregorio Magno, la quale, a sua volta, consigliò ai vertici imperiali l'erezione di sicure fortezza litoranee, come quella di Luni qui illustrata.

BIBLIOGRAFIA

- Bavant, B. (1979). Le Duché byzantin de Rome. Origines, durée et extension géographique, in *Mélanges de l'École Française de Rome / Moyen Age*, 91.
- Bognetti, G.P. (1967). L'età longobarda, III, Milano
- Borri, F. (2016). Alboino. Frammenti di un racconto (secoli VI-XI), Rome.
- Cagnana, A.; Gandolfi, D.; Lambiti, F.; Landi, S.; Mancusi, M.; Parodi, L.; Tiscornia, I. (2021). La costruzione della fortezza bizantina di Luni (SP). Caratteristiche e cronologia da recenti indagini archeologiche, *Archeologia Medievale*, XLVIII, 187-212.
- Cameron, A. (2000). The Vandal Conquest and Vandal Rule (AD 429-534), *The Cambridge Ancient History. XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425-600*, Cambridge UK.
- Camilli, A. (2005), Le strutture «portuali» dello scavo di Pisa-San Rossore. In A. Gallina Zevi, R. Turchetti (a cura di), *Le strutture dei porti e degli approdi antichi*, Soveria Mannelli (CZ), (pp. 67-86).
- Castaldi, L. (2013). «Registrum epistolarum». In L. Castaldi (a cura di), *La trasmissione dei testi latini del Medioevo*, Firenze (p.100-125).
- Conti, P. M. (196-1963). Il presunto ducato longobardo di Pisa, *Bollettino Storico Pisano*, 31-32, 145-74.
- Conti, P.M. (1973). La Tuscia e i suoi ordinamenti territoriali nell'alto medioevo. In G. Ermini (a cura di), *Lucca e la Tuscia nell'Alto Medioevo*, Spoleto, (p. 61-116).
- Conti, P. M. (1974). La vicenda amministrativa della Corsica nell'alto medioevo, *Bollettino Storico Pisano*, 43, 11-19.
- Cosentino, S. (1994). «Gaudiosus Draconarius». *La Sardegna bizantina attraverso un epitaffio del secolo*, VI, Bologna.
- Cosentino, S. (2004). Re Teoderico costruttore di flotte, *Antiquité Tardive*, 12, 2004, 347-56.
- Cuscito, G. (1992). La Chiesa aquileiese. In L. Cracco Ruggini et alii (a cura di), *Storia di Venezia. I. Origini, Età Ducale*, Roma, (p. 367-407).
- Delogu, P. (1990). Longobardi e Romani. In S. Gasparri, P. Cammarosano (a cura di), «*Langobardia*», Udine, (pp. 111-68).
- Jarnut, J. (1995). *Storia dei Longobardi*, Torino (ediz. orig. Stuttgart 1982), (p. 39-44).

- Kasperski, R. (2015). Ethnicity, Ethnogenesis and the Vandals. *Acta Poloniae Historica*, 112, 201-42.
- Kazhdan, A. (1991). s. v. «George of Cyprus». In A. Kazhdan (a cura di), *Oxford Dictionary of Byzantium*, II, Oxford, (p. 837-38).
- Magno, A. (1999). L'invasione longobarda della Toscana, *Quaderni del Centro Studi Lunensi*, n. s. 5, 51-72.
- Markus, R. A. (1997). *Gregory the Great and his World*, Cambridge UK.
- Petracco, G. (2018). *La Descriptio Orbis Romani di Giorgio Ciprio*, Milano.
- Rossetti, G. (1973). Società e istituzioni nei secoli IX e X: Pisa, Volterra, Populonia. In G. Ermini (a cura di), *Lucca e la Tuscia nell'Alto Medioevo*, Spoleto (p. 209-337).
- Tangheroni, M. (2004). Pisa, i Longobardi e la Sardegna. In G. Berti, C. Renzi Rizzo, M. Tangheroni (a cura di), *Il mare, la terra, il ferro. Ricerche su Pisa medievale (secoli VII-XIII)*, Pisa (pp. 143-161).
- Thompson, E. A. (1980). Barbarian Invaders and Roman Collaborators, *Florilegium*, 2, 71-88.
- Varaldo Grottin, F. (1995). Cartografia antica e archeologia della città: Luni romana In G. Cavalieri Manasse, E. Roffia (a cura di) *Splendida Civitas Nostra. Miscellanea di studi archeologici in onore di Antonio Frova – Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina*, vol. 8, (p. 231-242).
- Volpe, G. (1901). Pisa e i Longobardi, *Studi Storici (di A. Crivellucci)*, 10, 371-419.
- Wickham, C. (1983). *L'Italia nel primo medioevo*, Milano, (ediz. orig. London 1982)
- Wickham, C. (2005). *Framing the Early Middle Ages*, Oxford.

EL CASTILLÓN: UN TERRITORIO DE FRONTERA EN EL VALLE DEL ESLA, ENTRE LOS SIGLOS V Y VI¹

José Carlos Sastre Blanco,² Iñaki Martín Viso,³ Patricia Fuentes Melgar,² Raúl Catalán Ramos²

EL YACIMIENTO DE EL CASTILLÓN EN EL CONTEXTO DE LOS SIGLOS V Y VI

El yacimiento de El Castillón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora) se extiende sobre una superficie de 3 ha, con un perímetro amurallado de unos 600 m de longitud, menos por la zona Este, donde se localiza el farallón rocoso que lo hace inaccesible (fig. 1). Posee dos líneas de muralla, la principal se extiende de forma perimetral, a excepción de su zona Este, donde se encuentra el mencionado farallón, y otra muralla de menor tamaño, que parte desde la entrada Norte en dirección a la zona Sur. Los trabajos de investigación han permitido documentar un asentamiento con dos fases de ocupación: la más antigua correspondería a un momento postromano (siglos v-vi) (Fuentes Melgar et al., 2024; Sastre Blanco et al., 2011; 2014; 2017; 2018). Resulta destacable comprobar cómo el lugar posee unas excelentes condiciones para controlar el territorio circundante, gracias a que se halla emplazado en un importante cerro localizado en el estrechamiento que el río Esla sufre a su paso por la zona conocida como El Piélago.

Figura 1. Vista aérea del yacimiento de El Castillón (Fotografía: Patricia Fuentes Melgar).

La construcción de la muralla de este poblado se ha podido fechar en el siglo v, gracias a los diversos sondeos efectuados en este elemento (Rodríguez Monterrubio et al., 2012). Presenta un marcado carácter defensivo del poblado, dadas sus grandes

¹ Este trabajo se ha realizado dentro del proyecto PID2020-112506GB-C42 «Los escenarios de las micropolíticas: acción colectiva, sociedades locales, poderes englobantes (siglos VI-XII)», financiado por la Agencia Estatal de Investigación.

² Asociación Científico - Cultural ZamoraProtohistórica.

³ Universidad de Salamanca.

dimensiones, con una anchura máxima de 5 m y una altura máxima conservada de 8 m. Estas características dotarían a este enclave de una solidez defensiva, a la cual habría que añadir la presencia de una segunda línea de muralla, o antemuralla, que se ubicaría en su zona Sur, pudiéndose encontrar vinculada con el acceso al poblado desde el río Esla (Fuentes Melgar et al., 2024).

EL ESTUDIO DE LAS CERÁMICAS Y SU RELACIÓN CON VÍNCULOS EXTRA LOCALES

La cerámica supone el elemento arqueológico más representativo desde el punto de vista cuantitativo y cualitativo, siendo uno de los marcadores cronológicos de este yacimiento (Sastre et al., 2018). Con respecto a la ocupación correspondiente a la segunda mitad del siglo V d. C., los niveles mejor documentados los encontramos en la vivienda central (Sondeo 3), donde se ha identificado una gran estructura habitacional, en la que se documentaron un total de ocho habitaciones. Una de ellas se ha identificado con funciones de almacenamiento a tenor de los restos recuperados, entre los cuales sobresale una gran cantidad de cerámicas, tanto de almacenamiento como de cocina, así como una amplia y variada vajilla de mesa, entre las que destacan las cerámicas estampilladas y la TSHT. El grupo de cerámicas de pasta depurada está representado por las producciones de TSHT roja, que constituyen el grupo más numeroso y mejor documentado. Junto a ellas se encuentran las de tonalidades grises. El conjunto de la TSHT rojiza presenta pastas decantadas, de coloración naranja, poco intensa, de cocciones bien controladas (fig. 2). Los barnices no cuentan siempre con el mismo grado de consistencia. En lo que respecta a los aspectos formales, uno de los aspectos más importantes es la escasa variedad formal. Las formas predominantes son los cuencos de formato pequeño. Se han documentado platos de formato pequeño, ya que tanto los ejemplares de grandes bandejas como los escasos ejemplares de cuencos de la forma 37 tardía formando parte de los rellenos de nivelación de los pavimentos o en contextos de remoción de estos. La sistematización elaborada para la TSHT por Vigil-Escalera, encaja dentro de la fase terminal de estas producciones (Catalán Ramos et al., 2024; Vigil-Escalera, 2015).

Las producciones de TSHT gris no son tan significativas como la de tonos rojizos. Se caracterizan por pastas bien decantadas, idénticas a las del tipo anaranjado, con cocciones homogéneas y barnices, que en el caso de las bandejas es de gran calidad, mientras que en los cuencos o bien no aparece o es mucho más frágil que en estas. Entre las formas documentadas

Figura 2. Producciones cerámicas correspondientes al siglo V.

hay pies de copa alta, así como varios tipos de cuencos carenados, que se asemejan a la forma 37t. También nos encontramos con bandejas de gran tamaño. Los paralelos más cercanos al conjunto recuperado pueden hallarse en las intervenciones realizadas en Astorga, con producciones similares, como los cuencos con decoración burilada (Paz Peralta, 2013).

A mediados de siglo se constata el creciente aumento que adquieren las producciones de cerámica gris estampillada. Este incremento se debe a que se trataba de piezas que venían a ocupar el hueco dejado por la TSHT gris. Este último tipo no había desaparecido, aunque su difusión parece haberse restringido a los núcleos productores y su entorno inmediato. Volviendo a las producciones estampilladas, debe señalarse que constituyen uno de los elementos más característicos de El Castellón durante el siglo V, funcionando como indicador cronocultural. Una parte importante de los elementos estampillados es análoga a ciertos modelos de *sigillata*, como las formas Rigor 18 o 9 de las DSP francesas. Dada su aparición junto a la *sigillata* en el interior de los estratos sellados, resulta evidente que ambos tipos coexistieron, presentando funciones de servicio de mesa. Todo ello se verificó en un momento de sofisticación en cuanto a la presentación de alimentos, lo que nos muestra un contexto de connotaciones aristocráticas (Catalán Ramos et al., 2024; Sastre et al., 2018). Las decoraciones se basan en la combinación de estampillas que dan lugar a motivos geométricos, generando series de arcos, guirnaldas y motivos cruciformes, aunque también se intuye la existencia motivos más complejos, como parece indicar una de las piezas, en la que se ha documentado una figura que combina cruces, arcos y guirnaldas (fig. 3), y para la que hay paralelos exactos en el asentamiento portugués de Crestelos, así como en la última campaña de excavaciones efectuada en El Castellón, en el año 2023, donde se documentó otro de estos elementos (Sastre et al., 2024).

En cuanto a las producciones destinadas a la transformación y almacenamiento de alimentos, prima ante todo el carácter utilitario, orientado a su empleo, bien en funciones de cocina, o características aislantes. Se han podido distinguir dos grandes grupos de formas, los grandes contenedores, muy próximos en el aspecto formal a las *dolia* del mundo romano, y por otro las ollas y orzas de menor formato (Tejerizo, 2020).

Por otro lado, el conjunto de materiales del siglo VI presenta diferencias con el repertorio de cerámicas correspondientes al siglo V. Así, las producciones del servicio de mesa van a desaparecer para dejar paso a las producciones sin depurar, que a partir de ahora son el conjunto dominante (fig. 4). Esas cerámicas habían constituido uno de los rasgos distintivos del siglo V por su variedad formal e importancia cuantitativa, desapareciendo de los contextos de uso de la siguiente centuria. Las *sigillatas* y la

Figura 3. Cerámica estampillada mediante cruces, arcos y guirnaldas.

cerámica estampillada gris de mesa desaparecen en los contextos del siglo VI. Su papel lo van a asumir ahora un grupo de cerámicas que comparten características con las producciones de cocina y almacenamiento del siglo V (que continúan en el siglo VI), lo que supone una continuidad entre ambas fases (Catalán Ramos et al., 2024; Sastre et al., 2017; Pérez Rodríguez-Aragón et al., 2010). Las formas dominantes son los tipos olla y orza. Estas producciones parecen desempeñar una funcionalidad mixta, tanto como recipientes de almacenamiento como de cocina (Sastre et al., 2017).

Figura 4. Producciones cerámicas correspondientes al siglo VI.

LA ACTIVIDAD METALÚRGICA. UN REFLEJO DEL DOMINIO TERRITORIAL Y DEL CONTROL DE LAS PRODUCCIONES

En la zona metalúrgica, localizada en el Sector Norte del yacimiento, se intervino sobre dos grandes estructuras ovaladas, próximas a la muralla, que se pudieron identificar como hornos metalúrgicos. Los dos hornos alcanzan unas dimensiones de 4 m de longitud por 2,40 m de anchura, presentando paredes convergentes de grandes bloques de cuarcitas y adobes en su parte más alta. Contarían con una pequeña entrada de acceso a la cámara principal, de 40 cm de anchura, jalonada por dos grandes bloques verticales de cuarcita (fig. 5).

En el Horno 01, se identificó un derrumbe que procedería de las hiladas que formaban las paredes del horno y que, en el momento de abandono de estos, se habrían colapsado. Este nivel mostraría la última fase de utilización, su momento de abandono y su colapso (Fernández Amado y García de la Cruz, 2024). En el Horno 02 se identificó una secuencia estratigráfica muy similar a la anteriormente registrada en el Horno 01. Una vez retirado este derrumbe, se encontró un sedimento de coloración rojiza, que se correspondería con el colapso de su cubierta, y una gran cantidad de escorias de metal de hierro, así como algún fragmento de mineral de hierro, que no había llegado a procesarse. Bajo esta estructura se documentó la presencia de otra estructura que se correspondería con un horno de reducción de metal de hierro (Horno 03), anterior al Horno 02. Este hecho vendría a demostrar que en esta zona se habría desarrollado una importante producción metalúrgica, asociada a una gran perduración de estos hornos.

Se han efectuado diversos análisis de los materiales recogidos en este sector. Gracias a ellos, se ha podido determinar que, como el mineral recogido en esta zona metalúrgica y el mineral de hierro procedente de la cercana zona de la Sierra de la Culebra (situado a unos 20 km del yacimiento), poseen unas mismas características. Por tanto, los hornos de El Castillón estarían abasteciéndose de mineral

Figura 5. Hornos metalúrgicos localizados en la zona norte del poblado (Sondeo 1).

procedente de esta zona montañosa de Zamora (Fernández Amado y García de la Cruz, 2024). A estas analíticas se unen aquellas realizadas sobre las numerosas escorias y elementos metálicos localizados en las excavaciones efectuadas (fig. 6.) (Sastre et al., 2011).

Con estos datos podemos constatar que, desde el punto de vista de la actividad metalúrgica, El Castellón no se identificaría con un poblado minero propiamente dicho, sino que se trataría de un lugar que se proveería de este mineral de hierro procedente de la Sierra de la Culebra (Sastre et al., 2011). Esta actividad tuvo un importante peso en la economía de este poblado durante los siglos v y vi.

Figura 6. Tipos de escorias identificados en el sector metalúrgico.

EL CASTILLÓN EN EL MARCO DE LOS ASENTAMIENTOS RURALES FORTIFICADOS

El Castellón se identifica con un asentamiento rural fortificado asociado a la creación de nuevos «lugares centrales» que se van a establecer y desarrollar con la desaparición del horizonte imperial romano. La información sobre estos sitios es muy escasa.

Este poblado ofrece una primera visión de conjunto de uno de estos asentamientos (fig. 7). La organización de este lugar no se estructura, únicamente, en torno a grupos militares, que crearían una ocupación meramente militar, como se ha planteado en otros casos cercanos, como el yacimiento del Cristo del San Esteban (Muelas del Pan, Zamora) (Nuño González y Domínguez Bolaños, 2014), sino que se observa claramente que hay una ocupación doméstica, que no estaría asociada, de una forma

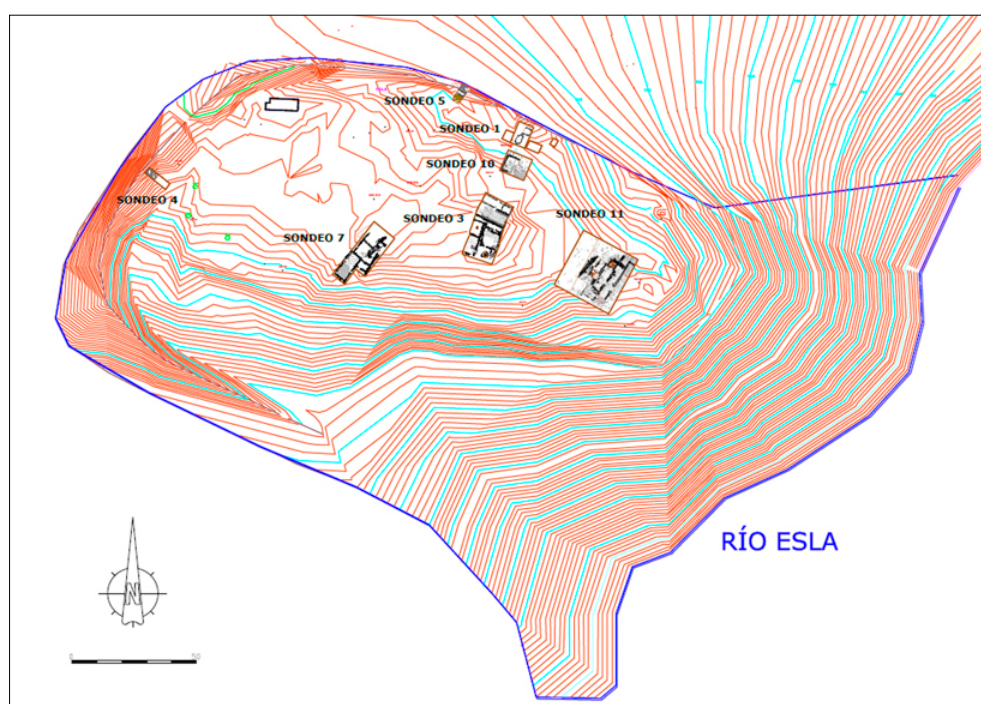

Figura 7. Localización de las diferentes estructuras habitacionales, artesanales y almacenes, situadas dentro del recinto fortificado.

directa, a grupos no militares. En este caso sería esencial la presencia de una élite local, que, ante alguna necesidad económica, bélica o de algún otro tipo, se viese en la obligación de abandonar sus antiguas *villae* o zonas agrícolas, con la finalidad de proteger o defender sus modos de vida, o simplemente por las ventajas que les podría ofrecer este nuevo asentamiento, frente a los espacios que anteriormente ocupaban (Sastre, 2024). En algunos poblados la construcción de las murallas suele producirse durante el siglo V, lo que podría responder a una necesidad de defensa frente a algún tipo de amenaza para las poblaciones que ocuparon estos lugares, o bien ante la necesidad de proteger unos determinados recursos económicos.

En algunos yacimientos, como los casos del Cristo de San Esteban (Muelas del Pan, Zamora), Cerro del Castillo (Bernardos, Segovia), Tedeja (Trespaderne, Burgos), la Cabeza de Navasangil (Solosancho, Ávila) y El Castellón (Zamora), se presentan características semejantes en la edificación de estos sistemas defensivos, siendo poblados de unas dimensiones similares, entre las 2 y 4 ha de extensión, con murallas que se adaptan a la topografía del terreno, las cuales generalmente no cubren el poblado de una forma totalmente perimetral, centrándose solamente en aquellos sectores más desprotegidos. Presentando, en ocasiones, bastiones o torreones, segundas líneas de murallas, o estructuras que se adosan a estos elementos, lo que permitiría reforzar la idea de protección de todo el conjunto defensivo (Domínguez Bolaños et al., 2001; Lecanda, 2002; Caballero Arribas et al., 2012).

Los trabajos arqueológicos que se han llevado a cabo en el yacimiento de El Castellón permiten relacionarlo con este tipo de enclaves fortificados, que se encuentran ante la necesidad de proteger y defender sus posesiones a lo largo del siglo V (fig. 8). Este tipo de fortificación de un determinado lugar no muestra una necesidad de carácter militar, sino, más bien, relacionada con el control del territorio y sus recursos.

En este momento se va a producir un cambio en las estructuras de poder, cuando desaparece el control imperial existente en esta zona, que no se va a ver sustituido por ningún poder central. Dentro de este contexto se van a construir nuevos «lugares centrales», que van a ser controlados por las élites locales, que van a erigir esas fortificaciones, no a causa de una amenaza, sino como demostración de su autoridad, dentro de un control de un territorio. Estos factores los hemos podido constatar en el numeroso y variado registro arqueológico gracias a la presencia de grandes cantidades de escorias de hierro, de restos de fauna, almacenamientos de cereales, y otro tipo de productos.

Se puede percibir la presencia de una determinada élite en El Castellón por la existencia de un gran conjunto de cerámicas y elementos personales de un elevado prestigio personal, así como por el acceso a determinados productos que parece que estarían reservados a una cierta élite, como muestran los numerosos elementos de vidrio, además de objetos como una rueca de dedo (osculatorio de bronce), que se vincularía a una élite femenina (Sastre, 2024).

La actividad metalúrgica posee un gran peso para la economía, sociedad y desarrollo de este poblado, entre los siglos V al VI. Lo cual se evidencia de una forma notoria por el gran

Figura 8. Intervención arqueológica realizada en la zona occidental de la muralla de El Castellón (Sondeo 4).

volumen de escorias de hierro que se han identificado (más de 90 kg), tres hornos de reducción de mineral de hierro, una gran cantidad de restos de mineral de hierro, así como un importante conjunto de útiles elaborados en hierro.

La vinculación entre el poblado de El Castellón y la zona de la Sierra de la Culebra ha quedado probada, gracias a los análisis realizados de los diferentes minerales y escorias localizados en este yacimiento, así como en diferentes zonas de esta región montañosa.

Este contacto entre estas dos zonas tuvo un importante peso en la economía de este poblado, al permitir y favorecer el acceso al mineral de hierro, así como de otros muchos materiales que no se localizaban en este poblado, como puede ser el caso de minerales como el granito o la variscita. Además de crear diferentes rutas comerciales destinadas al tráfico de diferentes productos rentables para el desarrollo de este poblado.

El conjunto de elementos elaborados en hierro se ciñe a unos materiales muy concretos. Tendríamos así algunas como herramientas, entre las que se encuentran los cuchillos, la hoja de hoz o los punzones. Sin embargo, también se han encontrado elementos de carácter venatorio o bélico, como una punta de jabalina y tres puntas de flecha, así como objetos de adorno personal, como una fíbula de hierro. Finalmente, se han podido recuperar objetos complementarios como clavos, asas y otros elementos de función indeterminada, quizás vinculados con la presencia de puertas y ventanas, que servirían para complementar la fabricación o trabajo de diferentes elementos (Sastre, 2024).

Dadas las características y ocupación de este poblado era indispensable disponer de un abastecimiento local y continuado de herramientas y utensilios de hierro para hacer frente a la necesidad de llevar a cabo las diferentes actividades efectuadas en este poblado, y mantener y desarrollar las construcciones y estructuras que serían precisas su evolución y desarrollo entre los siglos V al VII (Sastre, 2017).

Entre los diferentes habitantes que poblaron este yacimiento había diferencias sociales sustanciales, que se reflejaban en la cultura material, donde destacan objetos como broches, cerámicas de mayor calidad e incluso una espada. Todos ellos parecen marcadores de estatus, al ser piezas procedentes de ámbitos extralocales, pero también por su significado cultural, a lo que se añade su carácter cuantitativamente marginal en el contexto de los materiales recuperados (fig. 9).

Figura 9. Estructura habitacional (Sondeo 3), identificada como un área de almacenamiento de restos faunísticos.

CONCLUSIONES

La información de la que disponemos en la actualidad nos lleva a considerar a El Castellón como un asentamiento rural fortificado asociado a la iniciativa de una elite local. Este poblado se incluye dentro de un modelo sociopolítico caracterizado por la heterarquía, surgido como consecuencia de la desaparición del sustrato romano. La cronología de su ocupación postromana nos permite situar este yacimiento entre

los siglos v y vi, sin que en el estado actual de las investigaciones podamos constatar una posible ocupación durante el siglo vii (Martín Viso et al., 2020). Esa ocupación coincide con las cronologías que otros investigadores apuntan como momento privilegiado de la ocupación de estos lugares (Tejerizo et al., 2016; Tejerizo, 2017). En cualquier caso, parece seguro que este poblado dejó de estar ocupado en el momento en el que se afirmó la autoridad visigoda. Sería la consecuencia de una mejor integración política de las elites y del territorio en un sistema político englobante. En el caso de El Castellón, parece que este cambio se había producido de una forma pacífica, sin que se puedan documentar signos de sucesos violentos o destructivos.

La información de la que disponemos en la actualidad descarta que El Castellón fuese un lugar asociado a la presencia de una guarnición armada o a una necesidad militar. Estamos ante ocupaciones domésticas, una situación que se generaliza en este tipo de asentamientos. En este lugar, residían grupos que se dedicaban a la producción agraria, a la ganadería y de manera más especializada a la metalurgia. Estas actividades necesitarían de amplios grupos especializados. En cambio, las evidencias sobre una actividad militar son muy escasas, y con una difícil interpretación. Por otro lado, las evidencias materiales sugieren la presencia de individuos o grupos de mayor estatus, que componían una minoría dentro de los pobladores, aunque con un importante papel en la organización socioeconómica del asentamiento. Era esa minoría la que tenía acceso a redes de intercambio y de producción de alcance supralocal y los que pudieron usar objetos destinados a servir como marcadores sociales de estatus. El emplazamiento del lugar y sus potentes murallas realzaban la autoridad que controlaba este lugar, sin que deba pensarse necesariamente en una necesidad de tipo defensivo.

BIBLIOGRAFÍA

- Caballero Arribas, J. y Peñas Pedrero, D. (2012). Un *castrum* de época visigoda en el Valle Amblés: La Cabeza de Navasangil (Solosancho, Ávila). En: J. A. Quirós Castillo, y J.M^a. Tejado Sebastián (eds.), *Los castillos medievales en el norte peninsular a través de la arqueología*, (p. 213-238). Universidad del País Vasco.
- Catalán Ramos, R.; Fuentes Melgar, P. y Sastre Blanco, J. C. (2024). Las producciones cerámicas de los siglos v y vi: contextualización de un repertorio cerámico de transición. En: J. C. Sastre Blanco, P. Fuentes Melgar, R. Catalán Ramos, I. Martín Viso (coord.) *El Castellón: un centro de poder en la Meseta del Duero posromana*, (p.201-218), Universidad del País Vasco.
- Domínguez Bolaños, A., Nuño González. J. (2001). Aspectos militares del Cristo de San Esteban, en Muelas del Pan (Zamora). Un asentamiento en la frontera suevo-visigoda. *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500): Actas do Simposio Internacional sobre Castelos* (p. 105 – 120). Edições Colibri.
- Fernández Amado, D. y García de la Cruz, R. (2024). El trabajo metalúrgico posromano a orillas del Esla. Localización. En: J. C. Sastre Blanco, P. Fuentes Melgar, R. Catalán Ramos, I. Martín Viso (coord.) *El Castellón: un centro de poder en la Meseta del Duero posromana*. (p. 161-176). Universidad del País Vasco.

- Fuentes Melgar, P.; Catalán Ramos, R.; Sastre Blanco, J. C.; Rodríguez Monterrubio, Ó.; Vázquez Fadón, M. y Portilla Casado, R. (2024). El yacimiento de El Castellón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora): historia de las investigaciones. En: J. C. Sastre Blanco, P. Fuentes Melgar, R. Catalán Ramos, I. Martín Viso (coord.) *El Castellón: un centro de poder en la Meseta del Duero posromana*. (p. 47-64). Universidad del País Vasco.
- Lecanda, J. A. (2002). Arquitectura militar tardorromana en el Norte de España: la fortaleza de Tedeja (Trespaderne, Burgos), un ejemplo de recinto no urbano y no campamental. *Arqueología militar romana en Hispania. Gladius, Anejos*, 5, 683 - 692.
- Martín Viso, I.; Sastre, Blanco, J.C.; Catalán Ramos, R. y Fuentes Melgar, P. (2020). Pizarras numerales de época posromana y contextos arqueológicos: el yacimiento de El Castellón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora). *Munibe Antropología-Arkeologia*, 71, 151-161.
- Nuño González, J. y Domínguez Bolaños, A. (2014). La muralla tardoantigua de Muelas del Pan (Zamora). Una construcción de urgencia en un tiempo convulso. En: R. Catalán, P. Fuentes y J.C. Sastre (eds.), *Las fortificaciones en la tardoantigüedad. Élite y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*. (p. 297-328) La Ergástula.
- Paz Peralta, J. A. (2013). La vajilla de cerámica hispánica tardía gris y naranja en Asturica Augusta (Astorga, León). Conjunto C. *Ex Officina Hispana. Cuadernos de la SECAH*, 1. 217-256.
- Pérez Rodríguez-Aragón, F. y González Fernández, M^a. L. (2010). La cerámica de época hispanovisigoda de “El Pelambre” (Villaornate, León). En: M. Crespo Díez y R. Martínez Peñín (coords.), *Metodología de análisis aplicada a los estudios de cerámica tardoantigua y nedieval de la Península Ibérica*. (p. 53-74).
- Rodríguez Monterrubio, O. y Sastre Blanco, J. C. (2012) Aproximación a los sistemas defensivos de El Castellón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora). *Brigecio. Revista de Estudios de Benavente y sus tierras*, 21-22, 11-22.
- Sastre Blanco, J. C. (2017). *El poblado de “El Castellón” (Santa Eulalia de Tábara, Zamora): contribuciones al estudio de la Antigüedad tardía en el valle del Esla*. Tesis Doctoral Inédita. Universidad de Granada.
- Sastre Blanco, J. C.; Catalán Ramos, R. y Fuentes Melgar, P. (2014). El conjunto cerámico de El Castellón (Zamora) y las cerámicas de imitación de Sigillata en el contexto del Siglo V. En R. Morais, A. Fernández y M.J. Sousa (eds.), *As produções cerâmicas de imitação na Hispânia*, vol. I, (p. 471-481). Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua en España, Madrid.
- Sastre Blanco, J. C.; Catalán Ramos, R.; Fuentes Melgar, P.; Vázquez Fadón, M.; Rodríguez Monterrubio, Ó y Álvarez Rodríguez, A. (2018). Producciones cerámicas en el poblado de El Castellón entre los siglos V-VI d.C. En: I. Martín Viso, P. Fuentes Melgar, J.C. Sastre Blanco y R. Catalán Ramos (coords.), *Cerámicas altomedievales en Hispania y su entorno (siglos V-VIII d.C.)*, (p. 379-400). Glyphos.
- Sastre Blanco, J. C.; Criado Portal, A. J. y Fuentes Melgar, P. (2011) Metalurgia del hierro en el yacimiento tardoantiguo de El Castellón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora). *1º Congresso Internacional, Povoamento e Exploração de Recursos Mineiros*. (p. 483 - 500). Centro de Investigação Transdisciplinar «Cultura, Espaço e Memória» (CITCEM).

- Sastre Blanco, J. C.; Fuentes Melgar, P.; Catalán Ramos, R. y Hernández Gutiérrez, N. (2024) Evolución de la ocupación posromana (siglos v-vi) hasta la Edad Media en El Castillón. En: J. C. Sastre Blanco, P. Fuentes Melgar, R. Catalán Ramos, I. Martín Viso (coord.) *El Castillón: un centro de poder en la Meseta del Duero posromana*. (p. 83-100). Universidad del País Vasco.
- Tejerizo García, C. (2017) *Arqueología de las sociedades campesinas en la cuenca del Duero durante la Primera Edad Media*, Universidad del País Vasco.
- Tejerizo García, C. (2020) Cerámicas altomedievales en contextos rurales del centro y noroeste peninsular: secuencia cronotipológica, tecnología y regionalización productiva. *Archivo Español de Arqueología*, 93, 275-301.
- Tejerizo García, C. y Vigil-Escalera Guirado, A. (2016) Castro Ventosa y La Cabeza de Navasangil: una revisión de sus secuencias de ocupación y el fenómeno de los asentamientos fortificados altomedievales, *Nailos. Estudios Interdisciplinarios de Arqueología*, 4, 126-161.
- Vigil-Escalera Guirado, A. (2015) *Los primeros paisajes altomedievales en el interior de Hispania. Registros campesinos del siglo quinto d.C.* Universidad del País Vasco.

ESCAPING FROM PIRACY IN EARLY BYZANTINE ITALY: THE CASE OF SANT'ANTONINO REVISITED

Ettore A. Bianchi¹

FORTIFICATION OF THE HEIGHTS

Some remains of a singular enclosure rise on the top of a rocky hill behind the medieval chapel of Sant'Antonino, near the hamlet of Perti, in the municipality of Finale Ligure, district of Savona (Italy)² (fig. 1; fig. 2). Nowadays, scarce ruins emerge from the shady wood covering the flanks of the mountain, while, in the past, the site was surrounded by thick walls with a few towers³ (fig. 3). The integral circle included an area of around 1.2 hectares; a big size by the standards of late -antique castles in Italy (Cagnana, in «SA 2001», pp. 101-17). The curtain was made of local limestones and mortars; that is there was a lack of exotic materials, taken from distant quarries; nor were seen rows of squared and smoothed blocks, patiently put in place by very competent masons (Cagnana, in «SA 2001», pp. 205-09). By examining many sherds of industrial pottery, fragments of commercial amphorae and erratic coins left on the ground, archaeologists determined that this structure was built during the late 6th Century CE, when the country was pertinent to the Eastern Roman Empire (Gardini, Murialdo, 1994, pp. 159-82. G. Murialdo, in «SA 2001», pp. 13-24). Precisely, the finds covered the

Figure 1. The castrum of Perti in Norther Italy.

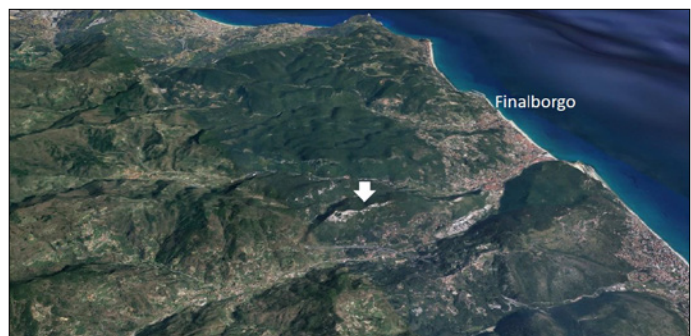

Figure 2. The castle's position not far from the coast.

¹ Istituto Internazionale di Studi Liguri - ettorealfredobianchi@gmail.com

² All useful data has been collected in Mannoni, Murialdo, 2001, which, in the following notes, will be abridged with «SA 2001».

³ See Murialdo, in «SA 2001b», pp. 91-100. The only construction, whose ties to the enclosure seem still unclear, is a separate tower, with «mushroom-shaped windows»: was it a pre-existing element? Anyway, see Frondoni, Benente, in «SA 2001», pp. 145-57.

reigns of Tiberius II (578-582), Maurice (582-602), Phocas (602-610), Heraclius the Great (610-641), Constans II (641-668), Constantine IV (668-685) and Justinian II (685-711) (Dating in Arslan et alii, in «SA 2001», pp. 233-38; Murialdo, in «SA 2001d», pp. 255-96). After the end of the Heraclid Dynasty, material traces of human frequentation became increasingly thinner and almost negligible (Murialdo, in «SA 2001e», pp. 669-78). Over the last four decades, most scholars, enthusiastic for a happy and unexpected discovery, have adopted a heuristic model of Sant'Antonino as a mighty bulwark against the Lombards, fierce barbarians then wandering across the Po Valley; a bulwark which was planned, equipped and manned by the central administration of Constantinople.⁴ Well, although the archaeological record is excellent, several reasons for caution do concern the historical narrative, which cannot stand up to an impartial criticism.⁵

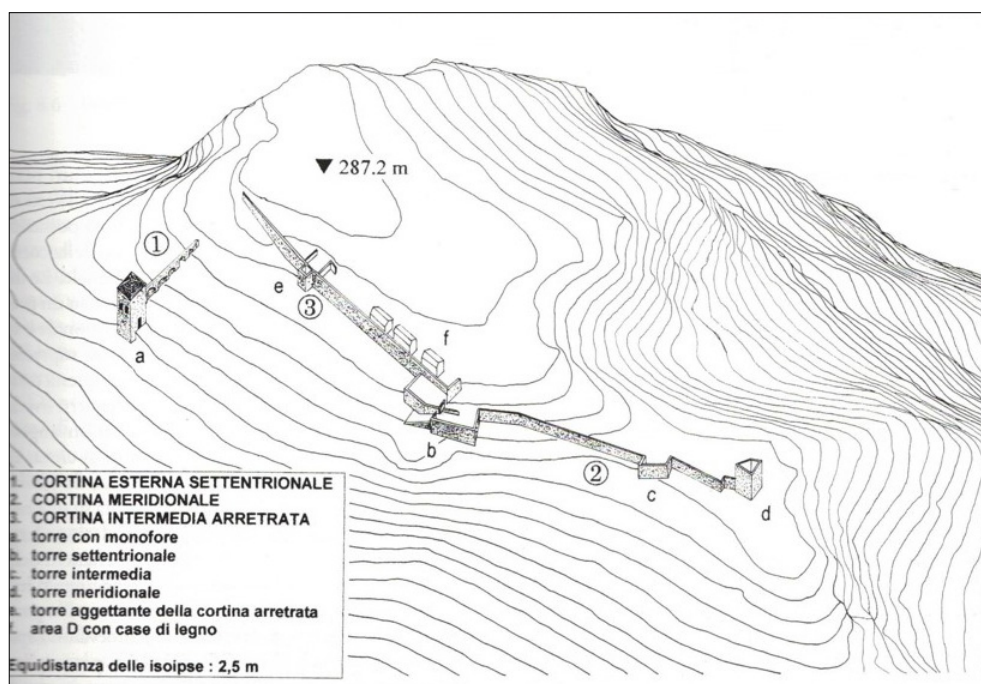

Figure 3. The integral circle ruins with walls and towers.

«THEMATIC DISTRICT» IMPOSSIBLE

Unfortunately, at the very beginning of the research, somebody claimed that the castle was the stronghold of a huge *Στρατιωτικός Θέμα*.⁶ Despite this stance, the *Θέματα*, properly speaking, started under Emperor Constans II, who hoped to save byzantine Anatolia from the breaking invasion of the Arabs; the step was taken around 660 CE, that is between 70 and 80 years after the *clausura* of Sant'Antonino got active.⁷ Moreover, the peculiarity *των Θεμάτων* was its demic composition, made up of peasant-militants, mostly with Slavonic ethnic roots: they had to offer recruits to the imperial armed forces, in exchange for public lands assigned to their respective villages (Haldon, 1993, pp. 1-67). However, the system in itself was not introduced

4 Various declinations of the same story are summarized by Murialdo, in «SA 2001g», pp. 749-96.

5 Doubts exposed in Bianchi, 2006-2007, pp. 11-25.

6 Curious comments are given in the oldest studies: see Murialdo, Bonora, 1983, pp. 301-15. Bonora et alii, 1984, pp. 215-42. Bonora et alii, 1988, pp. 335-96. Murialdo et alii, 1992, pp. 279-371.

7 The birth of the institution and its *floruit* are discussed by Treadgold, 1995, pp. 23-24, 87-186.

into the Exarchate of Italy, where the bulk of byzantine troops continued to rely on regular soldiers and professional mercenaries, up to the 8th Century CE.⁸ It is true that Constantinople created a new province in the Italian peninsula, called *Maritima Italarum*: its name is reported by a geographical treatise, published at Ravenna around the year 700 CE: there it is written that the coasts of Liguria, going from Luni to Ventimiglia, were assembled in one territory;⁹ what is remarkable is that the geographer inserts Luni, a city traditionally linked to ancient *Etruria*, within frame distinct from that of *Tuscia*.¹⁰ This artificial recombination was temporary and did not last beyond the first half of the 7th Century CE.¹¹ The objection is that the civil, military and religious capital of the aforementioned *Maritima* was the central place of Genoa;¹² not the peripheral one of Sant'Antonino, which remained forever at the level of a pre-urban settlement.¹³ Obviously, no surviving document indicates that any commander-in-chief (*Στρατηγός του Θέματος*) was assigned to this particular enclosure on the mountains, rather than to a great maritime city.

A PHANTOM FRONTIER

Nevertheless, some scholars did imagine that Sant'Antonino played a primary role on the scene of byzantine Liguria, being a fortified border-station, with a relevant military status.¹⁴ To avoid any misunderstanding, everybody will acknowledge that the current name «Finale» has nothing to do with the old and forgotten fort of Sant'Antonino.¹⁵ In the byzantine age, it was a matter of spatial coordinates, since the genuine land-border, between Romans and Lombards, runned much further North than the location of Sant'Antonino. The nearest barbarian Dukes were in power at Asti and Turin, two out-posts set 80 Km and 130 Km respectively, «as the crow flies», away from the enclosure on question. It is not enough: Sant'Antonino was kept apart from the contact-line, with the Germanic enemies, by the interposition of a deep buffer-zone. The same Latin source, mentioned above, does enlist 8 roman *civitates*, presumably held by as many imperial garrisons, engaged in preserving a vast region South of the Po river.¹⁶ Therefore, Sant'Antonino was safe behind a solid chain of byzantine castles, and it had rarely to clash with foreign raiders. To corroborate the weak theory about a proximal *Limes*, a numismatist of fame has detected some weights for coins, among the artefacts found at Sant'Antonino, supposing they were used by an inspector of the imperial customs, who held the office of checking

8 Regarding the latest developments, which took place in Southern Italy and Sicily, see Cosentino, 2008, pp. 141-47. In most border areas, under Emperor Maurice, mobile units prevailed, very conventional in style: see M. Whitby, 1995, pp. 61-124. Compare with Ravegnani, 2004, pp. 81-100.

9 The book speaks of a (...) *provincia Maritima Italarum quae dicitur Lunensis et Vigintimilii et ceterarum civitatum* (Ravennatis Anonymus, *Cosmographia*, IV, 29).

10 Northern Tuscany is enlisted just above: (...) *item provincia quae dicitur Tuscia; item provincia Maritima Italarum* (...) (Rav. Anon., *Cosm.*, IV, 29).

11 An additional latin text informs that, on year 643, the Lombards conquered the Tyrrhenian Shore as a whole: (...) *civitates vel castra Romanorum, quae fuerunt circa litora ab vera Lune usque in terra Francorum* (Anonymus, *Origo gentis Langobardorum*, 6). Compare this passage with one from Paul the Deacon: (...) *Romanorum civitates* (...) *quae in Littore Maris sunt, usque ad Francorum fines* (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 45).

12 The *Genava Maretema* is investigated in depth by Origone, 2000, pp. 272-89.

13 Contrast, between fortified towns and rustic castles, enounced by Zanini, 1998, pp. 208-91.

14 Historical picture drawn by N. Christie, 1990, pp. 229-71.

15 The word was used, during the Late Middle Ages, to point out the intermediate area (*regio confinalis*) between the cities of Albenga and Savona: see Murialdo, 1985, pp. 32-63.

16 Next to the *Alpes Maritimae*, (...) *est civitas quae dicitur Ororiat* (= *Auriate*, today Valloriate); *item Albis* (= *Alba Pompeia*, *Alba*), *Polencia* (= *Pollentia*, *Pollenzo*), *Pollentino* (= ?), *Agodano* (= ?), *Armesium* (= ?), *Diavia* (= *Ovadia*, *Ovada*), *Capris* (= *Caprae*, *Capriata*) (Ravennatis Anonymus, *Cosmographia*, IV, 33). See Pavoni, 1992, pp. 98, 138-140.

the import/export of commodities from neighbouring countries; as an alternative, there would have been a public money-changer, whose job was to convert different metallic species into each other (E. Arslan, in «SA 2001», pp. 239-54). All this is purely speculative: nothing precludes that the man had been, instead, a collector of direct taxes, levied from the income and property of local dwellers, or a notary, able to certify cash-payments on private transactions.¹⁷

NO POLE IN LOGISTICS

Leaving aside the notion that Sant'Antonino was the focal point of a *Θέα* or the hot spot on a land-border, the posture of a high strategic profile is still resilient. Now, the concept prevails that the fortress was an infrastructure where to accumulate military supplies in the rear of a disputed frontier; specifically, its aim would have been that of providing personnel, weapons and equipment to fellow imperial units, in body-to-body combat with the Lombards.¹⁸

Contrary to this idea of Sant'Antonino as a major communication hub no long transit-road ever passed through the steep and narrow valleys of the Pora torrent and its tributaries.¹⁹ Given this bad connectivity, it is not surprising that the remains of Sant'Antonino have little resemblance to those of a typical military camp. On one hand, inside the walled enclosure, there were no open squares, comfortable barracks and technical facilities for quick moving troops;²⁰ instead, it was plenty with modest houses, small huts, fired ovens, fences for flocks and similar spaces good for common people (fig. 4).²¹ On the other hand, the markers of military depots and stockpiles are practically intangible: the residual weapons on

the ground seem reduced to about 20 arrow-heads, a pair of javelins (De Vingo et alii, in «SA 2001», pp. 531-4), in addition to several knives (De Vingo, Fossati, in «SA 2001», pp. 541-46); lethal devices indeed, but which could have been handled both by well-trained and well-paid fighters and by dynamic hunters or volunteer defenders, mobilized only in the event of a brief siege. Moreover, the inner area of the enclosure was scattered with broken belts, combs, female ornaments, domestic instruments and so on; all objects of every-day life (De Vingo, Fossati, in «SA 2001», pp. 487-502). In other words, at first sight Sant'Antonino appears much less like a military stronghold, reserved for soldiers and mercenaries, rather than like a shelter for civilians (*refugium*), gathering many families at a war time.²²

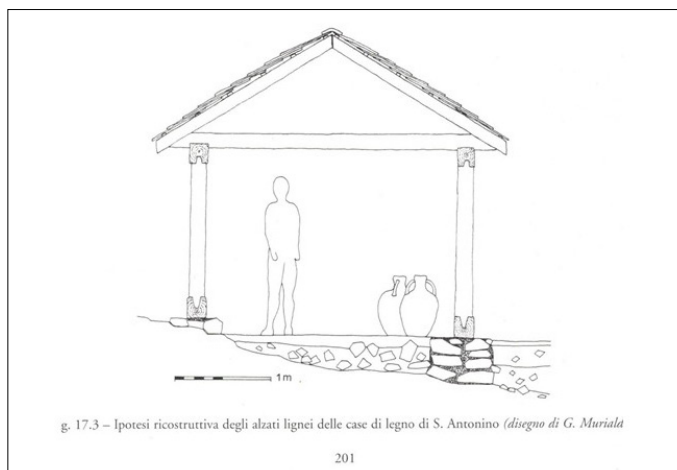

Figure 4. A house for common people.

17 Motives are formulated, in a not too different situation, by Perassi, 2000, pp. 53-69.

18 A view shared by A. Frondoni, 2004, pp. 181-96. Murialdo, in «SA 2001g», pp. 749-96. Greppi, 2008, pp. 7-60.

19 Global net-work, described at length by Cocoluto, 2004, pp. 369-417. About local traffic, see De Vingo, *ibidem*, pp. 295-322. After the Middle Ages, only sporadic travels, like that of a noble lady going to her marriage, are reported by Murialdo, in «SA 2001f», pp. 695-702.

20 These features were prescribed by current manuals on the art of war: see Mazzocchi, 1981, pp. 111-38. Compare with Zanini, 1994, pp. 173-207.

21 Characteristics made clear by A. Cagnana, in «SA 2001», pp. 119-34. Eadem, in «SA 2001», pp. 197-202.

22 The civil destination of at least some buildings is admitted, although in a shy manner, by Murialdo, in «SA 2001c», pp. 227-32.

DARK SHADOWS OVER THE SHORE

Yet, against whom was such fortress projected, if not versus the Lombards descending from the remote North? Watching a map, Sant'Antonino is not far from the Tyrrhenian Sea: the site lies 3 Km on direct line in the back of the coast, while the real path is not longer than 4 Km; these very short distances imply that the enclosure was basically oriented towards the near South, as if its promoters and users were afraid of potential assaults coming from the sea-side. Right when the hill of Sant'Antonino was more intensely frequented, a series of coastal communities, *i. e.* that of Finalpia, were evacuated by their inhabitants;²³ possibly, there was an orderly retreat to the high-lands, guided by imperial agents, wise bishops, great land-owners or associated residents.²⁴ A significant coincidence is also that a coast-guard group was deployed at the foot of Cape Varigotti, around 8 Km away from Sant'Antonino: this promontory, placed between the harbours of Albenga (*Albingaunum*) and Savona (*Saona*), is named by a Merovingian chronicler, describing the of byzantine Liguria on 643 CE.²⁵ It suggests that a senior officer, normally or very often, was in command there and controlled the routes and anchorages of the surrounding area.²⁶ Again, an acute anxiety, for perils brought by the sea, can be guessed behind the mention of Noli, a port-town near Varigotti, in the work of George from Cyprus, describing *κάστρα* and *φρούρια* of Italy, up to the late 6th Century CE.²⁷ Precisely, the greek source indicates a *Νέα Πόλις*,²⁸ from which the toponym *N(εα)πόλις* => *Νόλις* derived.²⁹ It goes without saying that Noli of Liguria should not be confused with Naples of Campania, easy to read a few lines below.³⁰ Likely, during the early byzantine age, there was a team of the imperial navy, equipped with fast war-ships, ready to intercept any approaching vessel off the Noli's bay.

A DOUBLE-FACE ENEMY

In fact, a widespread violence, a sort of «piracy» due to the Lombards, erupted over the Tyrrhenian Sea during the late 6th Century CE.³¹ It was knew and complained by Pope Gregory the Great (590-604).³² For instance, the monasteries on the

23 The ancient parish church was abandoned during the late 6th Century: see G. Murialdo *et alii*, in «SA 2001», pp. 39-64. Bulgarelli *et alii*, 2005, pp. 131-78.

24 Significant examples in J. Durliat, 1981, pp. 7-114 (*praecipue* 71-77).

25 On that year, the Lombards rushed through (...) *Albingano, Varicottis, Saona* (...) (Ps.-Fredegarius, *Chronica*, IV, 71).

26 A medium-ranking general, *Βασίλειος Στρατηλάτης*, is positively attested by a 7th Century seal, found on the slopes of the Varigotti's promontory and now kept in the Museum of Finalborgo (confidential notice from Giovanni Murialdo).

27 The chronology of this particular section before the year 605 of this section before year 605 CE is quite reliable, whereas the original text was manipulated, truncated and adjusted many times: see Cosentino, 1996, pp. 487-99.

28 This «New Town» appears on line #537 in the text (*ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΠΡΙΟΣ, Περιγραφή του Ρωμαϊκού Κόσμου*, 537).

29 Such a linguistic evolution was accepted by Lamboglia, 1973, pp. 64-71.

30 This is what the german editor Heinrich Gelzer wrote by mistake, since he was not aware at all of Noli's existence; such a toponymic solution and other ones, although less credible, have been proposed by Conti, 1970, pp. 31-32.

31 The pursuit of the eastern Romans to their islands had focused scholarly attention since the Renaissance: *Non cessabant interea Longobardi non solum in continentis Italia, sed etiam in insulis Romanos variis iniuriis insectari*. See C. Sigoni (*Sigonius*), *De Regno Italiae*, I, Venice 1574, col. 60 B-C.

32 The Pope, after his election in Rome (September 3, 590), sent over 2000 official letters, of which, unfortunately, at least 60% are now lost: see Markus, 1997, p. 206. Therefore, each historical fact, recalled in the surviving collection of *epistulae selectae*, requires more or less clarification, according to Richards, 1984 (orig. ed. London-Boston 1980), pp. 105-286.

coasts of Corsica were under attack by predators from the sea.³³ Several churches on *litora Corsicae* were desolate because of repeated raids.³⁴ Remember that the flight of the catholic clergy from a city was frequently an effect of the occupation by the Lombards, heretics of arian faith and so opponents *Sanctae Rei Publicae*.³⁵ The barbarians took up a large strip of the same isle, making it a permanent autonomous zone, free from the oppressive byzantine administration.³⁶ Looking at the nearby Sardinia, even it suffered from the Lombardic expeditions. Not by chance, the head-quarters of the imperial army on the island were moved from the rustic centre of Fordongianus (*Forum Traiani*)³⁷ to the naval base of Porto Torres (*Turris Lybisonis*).³⁸ Nevertheless, the metropolis of Cagliari itself was assaulted and sacked by the Lombards.³⁹ The Exarch of Africa, to which Sardinia was subjected, managed to prepare a naval shield for benefit of the islanders.⁴⁰ The terror aroused by the lombardic assaults against Corsica and Sardinia also impacted elsewhere.⁴¹ The shore of Latium, at the mouths of the Tiber, was given as a vulnerable target, doomed to be destroyed.⁴² Perhaps, armed provocations by the enemies also struck the Naples' Gulf, where the military port of Miseno was hastily reinforced⁴³ and the freedom of navigation was reduced.⁴⁴ Even in the far Sicily, the representatives of the Empire were frightened by the expectation that the Lombards might land on the island.⁴⁵ Whether or not the *Maritima* was actually hit by pirates, the mere possibility could drive the civilians away from the tyrrhenian shore.⁴⁶

33 Before June 591, it was not safe to settle monasteries on the corsican shores, *pro incertitudine temporis*, unless their position was naturally protected or easy to protect at low cost (Gregorii I papae, *Reglstrum epistularum*, I, 50).

34 On August 591, Sagona had not yet emerged from a severe crisis, involving a long episcopal vacation (Greg. I, *Reg. ep.*, I, 76); that same month the Pope blamed the public enemies who had perpetrated crimes with ruthless ferocity (*delictis facientibus hostili ferocitate*), to the damage *Ecclesiae Ta(v)linatis*, while the prestigious seat of Aléria was also desolate (*ibidem*, I, 77). In much the same way, on 601, the Pope expressed his regret again because (...) *Aleria atque Aiacium, civitates Corsicae, diu sine episcopis esse* (*ibid.*, XI, 58).

35 On 599, the byzantine general Bagran asked the Pope to halt the *sedis vacantiam* in Osimo, a center he had just reconquered, appointing an ordinary bishop for the orthodox Christians (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 100).

36 Before 595, many Corsicans in misery wished to seek asylum, together with their families, on a portion of island, which was already in the lombardic hands: (...) *unde fit ut - derelicta Pia Res Public - possessores eiusdem insulae ad nefandissimam Langobardorum gentem cogantur effugere* (Greg. I, *Reg. ep.*, V, 38).

37 The powerful *Dux Sardiniae*, charged with keeping the peace across the countryside, was stationed in this town, on the banks of the Tirso river, since year 534 CE (*Codex Justiniani*, XXVII, 2).

38 On 90, the Pope voiced the protest of Marinianus, bishop of Torres, against *Theodorum Ducem*, concerning abuses and extortions of his subordinates, affecting not only quiet citizens, but also innocent clerics, friars and nuns (Greg. I, *Reg. ep.*, I, 59).

39 The attack was launched by surprise in August or September 599. In October, the Pope showed his dismay at what (...) *in Sardinia hostes nostri fuerint operati* (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 11); then, he put much pressure on Januarius, the Archbishop of Cagliari, to take care, among his competences, of the military defenses of Sardinia, so that the provincial people would not be shocked one more time (*ibidem*, IX, 196).

40 On 600, the Pope praised Innocentius, Prefect to the Praetorium of Africa, on which Sardinia and Corsica depended, because of his commitment to preparing battle-ships (*studium in praeparandis drumonibus*), in order to repel the those of the Lombards (Greg. I, *Reg. ep.*, X, 16).

41 Since 595, the Pope had written that (...) *et diversae insulae et loca alia sunt procul dubio peritura* (Greg. I, *Reg. ep.*, V, 34); the emphasis here should be placed on the words «other places», but which ones?

42 On the subsequent 596, fearing the worst, the Pope reiterated that (...) *iam et partes istae et diversae insulae in gravi sunt periculo positae* (Greg. I, *Reg. ep.*, VI, 63).

43 On 598, the Pope urged the byzantine top-general Maurentius to complete without delay the restauration of the ancient docks located under Cape Miseno, because the work advanced too slowly (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 66; 122).

44 On 599, the high risk of colliding with lombardic marauders of Naples compelled the local authorities to limit the movement of vessels from and to the port-city (Greg. I, *Reg. ep.*, IX, 160).

45 On 601, the sicilian bishops were praying God so that the (...) *barbaricae crudelitatis incursus* (...) would not get there (Greg. I, *Reg. ep.*, XI, 31).

46 It is worth noting that, in the past, the castle of Sant'Antonino was seen like a protective resort for people who struggled to escape from a deadly threat, affecting the shores of Liguria; a threat due to the muslim pirates, from the 8th to the 10th Century CE: see Lamboglia, Silla, 1978, pp. 70-72.

SUPPORTERS OF THE BARBARIANS

Still to be explored is the inclination of the Lombards towards naval warfare. The germanic tribes, by rule, had valuable mounted armies on the fields but limited combat capabilities over the seas.⁴⁷ In that environment, not only brave warriors on board were needed, but also strong rowers, speedy sailors and clever pilots were wished, together with industrious carpenters, pitchers, metallurgists, rope-makers and assistants on the docks.⁴⁸ In this regard, the Lombards themselves had no sea-faring practice at the moment they broke into the Italian peninsula, in year 569 CE.⁴⁹ Such a deficit was probably not filled until an influential leader, Farwald, took the stage.⁵⁰ Around 580 CE, he could pick up a minimum of advisors and instructors in maritime navigation.⁵¹ Soon after, the elected King Authari (584-590) warned he could now expand his realm outside the mainland;⁵² a bit later, the successor Agilulf (591-616) boasted of his craftsmen, on duty in the royal arsenals;⁵³ in the meantime, our piratic wave arose over the Tyrrhenian Sea. Maybe that the aid of «roman collaborators» with the foreign invaders had changed the games.⁵⁴ Best friends of the Lombards in Italy were rustic slaves and indebted tenants, willing to run away from their squalid work-places,⁵⁵ as well as rejoicing at the massacre of their class enemies, the landlords;⁵⁶ the small farmers too, exhausted by the burden of taxes, very often joined the Lombards;⁵⁷ deprived of rents and no longer fed by the fiscal revenues, the urban system collapsed;⁵⁸ many towns were deserted by its population;⁵⁹ elsewhere, discontent among the poorest citizens increased,⁶⁰ entire urban centres

47 The «terrestrial» attitudes of Alboin's followers are taken for granted by Delogu, 1990, pp. 111-68.

48 Without a *modus vivendi* with such professionals, met somewhere in North Africa, the notorious «Vandal thalassocracy» of the 5th Century CE would never have existed: see Cameron, 2000, pp. 553-59. Further elaboration by Kasperski, 2015, pp. 201-42.

49 This is shown by a famous anecdote, about the death and burial of *Beati Cerbonii Episcopo* on year 573 CE: we learn that the wild Duke Gummarith wanted to capture the Saint's followers, travelling from the beach of *Populonia* to the nearby Isle of Elba, but, short of means, he failed to reach them (*Gregorius Magnus, Dialogi de vita et miraculis Patrum Italicorum*, III, 11: 4-6).

50 He was the first Duke of Spoleto, in Central Italy, but aspired to the monarchy, in competition with lots of rivals. The political governance of all Lombards was difficult to be centralized: see Jarnut, 1995, pp. 39-44.

51 On 576 or shortly after, Farwald was successful in occupying Classe, the main port of byzantine Ravenna (*Paul. Diac., Hist. Lang.*, III, 13); he did stay there for 7-8 consecutive years, up to 584 (*ibidem*, III, 19). It was a span of time large enough for him to become aware of any problem and advantage inherent military fleets.

52 Around 585, rumours spread that Authari, having fought his way to the Strait of Messina, saw a singular column emerging from the waters; he spurred his horse and touched the enigmatic monument with his spear, declaring, as a threat, that (...) *usque hic erint Langobardorum fines* (*Paul. Diac., Hist. Lang.*, III, 32).

53 Just before the year 600, Agilulf vowed to transfer a staff of skilled ship-builders (*artifices ad naves faciendas*) to the Avars, his allies (*Paul. Diac., Hist. Lang.*, IV, 20).

54 Label taken from a prominent historian of the British Marxist school: Thompson, 1980, pp. 71-88.

55 In Apulia, because of the oppressed *servi et coloni* fleeing the country, (...) *hostibus datur illud occasio pervadendi* (*Greg. I, Reg. ep.*, IX, 205). Everywhere in Italy (...) *desolata ab hominibus praedia atque, ab omni cultore destituta, in solitudine vacat terra: nullus hanc possessor inhabitat; occupaverunt bestiae loca quae prius multitudo hominum tenebat* (*Greg. M., Dial.*, III, 38).

56 King Clepho, who reigned from 572 to 574, killed the Roman aristocrats: (...) *multos Romanorum viros potentes alios gladiis extinxit, alios ab Italia exturbavit*; even more so, after him, (...) *multi nobilium Romanorum ob cupiditatem interfecti sunt* (*Paul. Diac., Hist. Lang.*, II, 31-32).

57 Around 595, the tax-payers of Corsica were ruined to the point that some of them, in order to survive, sold their children on the slave market and others preferred to flee *ad nefandissimam Langobardorum gentem* (*Greg. I, Reg. ep.*, V, 38). On 597, the Pope appreciated a certain Anastasius, a Byzantine officer sensitive to the rights of the Corsicans, and judged an absurdity that, due to the relentless grip of imperial bureaucracy, (...) *adiumentum hostibus praebeatur* (*ibidem*, VII, 3). In Sardinia, as well as in the nearby Corsica, the Eastern Roman government did hateful acts, which undermined the people's trust in the establishment (*ibid.*, XIV, 2).

58 The economic and social process, which finally led the peasantry to a sort of «Golden Age», was very complex one: see Wickham, 1983, pp. 109-50; more generally, *Idem, Framing the Early Middle Ages*, Oxford 2005, pp. 383-588.

59 The barbarians' fury left behind apocalyptic scenes: (...) *nam depopolatae urbes, eversa castra, concrematae ecclesiae, destructa sunt monasteria virorum atque feminarum* (*Greg. M., Dial.*, III, 38); so, crowds of frightened refugees sought hospice within the walls of Rome: (...) *de tota pene Italia, Langobardorum gladiis metuentes, plurimi undique ad Romanam urbem confluerant* (*Paul. Diac., Vita Sancti Gregorii Magni*, 16).

60 Many domestic servants of noblemen, clients of municipal councillors, dissident priests and monks became defectors: (...) *diversorum enim nobilium servi, multarum ecclesiarum clerici, diversorum monasteriorum monachi, multorum iudicum homines saepe se hostibus tradiderunt* (*Greg. I, Reg. ep.*, X, 5).

did welcome the barbarian as «liberators»;⁶¹ it happened several times.⁶² Likewise, nothing prevented the *humiliores* of one or more port-cities from opening the doors to the Lombards and from helping them with ships, crews and so on.

THE PISAN PARTNERSHIP REVEALED

Clearly, such an organic cooperation, between external and internal enemies of the roman order, was a big challenge, which only a big coastal community, out of the imperial control, could have performed. Among the cities over-looking the Tyrrhenian Sea, the biggest of all was Pisa, located at the mouth of the Arno river. Multiple port compounds were available,⁶³ and a suburban arsenal was in function;⁶⁴ that way, there was no shortage of ships at hand during the Late Antiquity. However, no «Pisa» appears in the list of George from Cyprus, in part written before 584 CE,⁶⁵ while the byzantine naval bases of Luni, Portovenere and Elba are correctly mentioned;⁶⁶ this allows to suspect that Pisa itself was no longer connected to Constantinople, as early as the same year 584. The suspicion is corroborated by another missive, sent from Gregory the Great to the Exarch of Ravenna in the year 603 CE.⁶⁷ The Pope tried a diplomatic agreement with the turbulent Pisans; yet they refused any peace and went on raiding the Thyrrenian Sea.⁶⁸ Here, three aspects of the gregorian message must be enlightened.⁶⁹ First, the failed mediation occurred *in absentia* of any religious, administrative and military authority; like if Pisa had a collective body without a definite head.⁷⁰ Second, the frustrating behaviour of the Pisans is reported as one example, among many, of betrayal from below. In fact, the previous sections of the letter blast both some obstinate schismatic⁷¹ and a rebel or usurper named Ocilian.⁷² Third, despite complaining a tenacious sedition of Pisa to benefit of the Lombards, the Pope does

61 On year 592, for instance, the inhabitants of Sovana were in talks with Ariulf, Duke of Spoleto; therefore, the byzantine officers had to take painful but necessary counter-measures (Greg. I., *Reg. ep.*, II, 33). During long some sieges, the sheer threat of starvation convinced the besieged Romans to surrender: (...) *multitudo castrorum se tradidisset Langobardis, ut temperare possent inopiam famis* (Anonymus, *Liber Pontificalis*, 63).

62 This betrayal by the common people was perhaps the genuine kind of «malicious invitation», which led to the sudden establishment of 30-35 germanic Dukies in as many cities of Italy: see Borri, 2016, pp. 46-51.

63 The most important of whom were *Portus Pisanus*, *Pisae Fluvius* and *Fossae Papirianae*. See Mosca, 2004, pp. 311-32.

64 The productive plants dated back to the 2nd Century CE and was re-lived on during the first half of the 6th Century. See Cosentino, 2004, pp. 347-56.

65 The name *Πίζα* is not contemplated in any form, like, consistently, neither Lucca (*Λούκα*) nor Chiusi (*Κλύσιον*), two capitals of the Lombards in Northern Tuscany, can be recognized.

66 A *Λούνη* can be perfectly read (*ΓΕΩΓΡ. ΚΥΠΡ.*, *Περιγραφή*, 534), while *Κάστρον Βενέρης* (*ibidem*, 624) and *Κάστρον Ἰλβας* (*ibid.*, 552) deserve a little more caution.

67 Opening words: *Gregorius Smaragdo Patricio et Exarcho*. (...) (Greg. I., *Reg. ep.*, XIII, 34).

68 Text: *Ad Pisanos autem hominem nostrum dudum, qualem debuimus et quomodo debuimus, transmisimus. Sed obtinere nihil potuit. Unde et drumones eorum iam parati ad egrediendum nuntiati sunt* (*ibidem*).

69 To tell the truth, the allusion is too cursory and less satisfactory than one would desire; anyway, nobody will be wrong assuming that more explicit information, about the Pisans, was reported in other papal letters, now lost.

70 The conciliatory attempt did not involve any diligent shepherd of the church, any commission of local magnates, any senior officer in command, since no *Antistes Pisanæ Ecclesiæ*, *Pisanus Vir Honestus* or *Tribunus Militum Pisæ* is mentioned.

71 The dispute concerned «Three Chapters» on theology, respected by many Christians in Northern Italy and Histria; so, the movement was an indicator of a mass-disaffection towards the Empire: see Cuscito, 1992, pp. 367-407.

72 The statement (...) *ad Accillanem epistulas misimus* (...) closely resembles the letter Gregory wrote, on 599, to (...) *Ocillani tribuno Ydrontino* (...) (Greg. I., *Reg. ep.*, IX, 205). Almost certainly, the same serviceman, *Accillanes* = *Ocillanus* = *Ocilianus*, once had been commander of a byzantine unit, stationed in Otranto (Lecce).

not evoke any barbarian master of the city.⁷³ It is reasonable to assume that the free Pisans negotiated an alliance directly with Farwald, before 584 CE, and then with Authari. Probably, from this pact, the extensive piracy came out, which caused *refugia*, like that of Sant'Antonino in byzantine Liguria, to be installed.

REFERENCES

- Arslan, E. (2001). Considerazioni sulla circolazione monetaria in età protobizantina a S. Antonino. In «SA 2001», p. 239-54.
- Arslan, E. *et alii* (2001). I reperti numismatici greci, romani e bizantini. In «SA 2001», p. 233-38.
- E. Bonora *et alii* (1984). Il «castrum Pertice». Notizie preliminari sulle campagne di scavo 1982 e 1983 in località Sant'Antonino, Finale Ligure (Savona), *Archeologia Medievale*, 11, 215-42.
- Bonora, E. *et alii* (1988). Il «castrum» tardo-antico di S. Antonino di Perti, Finale Ligure (Savona): fasi stratigrafiche e reperti dell'area D, *Archeologia Medievale* 15, 335-96.
- Borri, F. (2016). *Alboino. Frammenti di un racconto (secoli VI-XI)*, Rome 2016, p. 46-51.
- Bulgarelli, F. *et alii* (2005). Dinamiche insediative nella Liguria di Ponente tra Tardoantico e Altomedioevo. In G. P. Brogiolo, A. Chavarria, M. Valenti (eds.), *Dopo la fine delle ville: le campagne dal VI al X secolo* (p.131-178). Mantua 2005.
- Cagnana, A. (2001). Le strutture del castello. Planimetria, dimensioni, organizzazione degli spazi: un'analisi comparativa con i «castra» dell'Italia Settentrionale. In «SA 2001», p. 101-17.
- Cagnana, A. (2001). Analisi architettonica e ipotesi di ricostruzione delle opere difensive del «castrum» tardoantico. In «SA 2001», p. 119-34.
- Cagnana, A. (2001). Le «case di legno» di S. Antonino: confronti e ipotesi di restituzione degli alzati. In «SA 2001», p. 197-202.
- Cagnana, A. (2001). Le strutture murarie in pietra: materiali, tecniche, ipotesi sulle maestranze. In «SA 2001», p. 205-09.
- Christie, N. (1990). Byzantine Liguria: an Imperial Province against the Longobards. AD 586-643, *Papers of the British School at Rome*, 58, 229-71.
- Coccoluto, G. (2004). Tra Liguria e Piemonte. Viabilità, rapporti, vecchi e nuovi confini. In M. Pozzar (ed.), *Insediamenti e territorio. Viabilità in Liguria tra I e VII secolo d.C.*, (p. 360-417), Bordighera.
- De Vingo, P. (2004). Dinamiche insediative territoriali e viabilità nel Finale tra la protostoria e i secoli altomedievali. In M. Pozzar (ed.), *Insediamenti e territorio. Viabilità in Liguria tra I e VII secolo d.C.*, (p.295-322), Bordighera.
- De Vingo, P.; Fossati, A. (2001). Gli elementi da cintura. In «SA 2001», p. 475-86.

⁷³ No *Dux Pisae* nor any *Dux Lucae* was implicated in the talks; the impression is that Pisa, prior to the Gregory's intervention, was an autonomous political entity, which had never been seized or subdued by any germanic conqueror, unlike other byzantine cities of Italy.

- De Vingo, P.; Fossati, A. (2001). Gli elementi accessori dell'abito e dell'acconciatura femminile. In «SA 2001», p. 487-502.
- De Vingo, P.; Fossati, A. (2001). Le lame di coltello e altri strumenti da taglio. In «SA 2001», p. 541-46.
- De Vingo, P. *et alii* (2001). Le armi: punte di freccia. In «SA 2001», p. 531-40.
- Frondoni, A.; Benente, F. (2001). Lo scavo della torre con monofore (area H). In «SA 2001», p. 145-57.
- Frondoni, A. (2004). Recenti interventi di restauro, indagine archeologica e valorizzazione nei «castra» della Liguria, *Antichità Altoadriatiche*, 56, 2004, 181-96.
- Gardini, A.; Murialdo, G. (1994). La Liguria. In R. Francovich, G. Noyé (eds.), *La storia dell'Alto Medioevo italiano (VI-X sec.) alla luce dell'archeologia*, (p. 159-182), Florence.
- Haldon, J. F. (1993). *Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers. Current Problems and Interpretations*, Dumbarton Oak Papers, 47. p. 1-67.
- Lamboglia, N.; Silla, G. A. (1978) *I monumenti del Finale*, 3rd ed., Bordighera.
- Markus, R. A. (1997). *Gregory the Great and his World*, Cambridge UK.
- Mazzocchi, C. M. (1981). Le «katagraphai» allo «Strategikon» di Maurizio e lo schieramento di battaglia dell'esercito romano nel VI-VII secolo, *Aevum*, 55, 111-138.
- Mosca, A. (1985). Il viaggio di Rutilio Namaziano: una ricostruzione degli approdi tirrenici. In L. De Maria, R. Turchetti (eds.), *Rotte e porti del Mediterraneo dopo la caduta dell'impero romano d'Occidente*, (p. 311-332) Soveria Mannelli (CZ).
- Murialdo, G. (1985) La fondazione del «Burgus Finarii» nel quadro possessorio dei Marchesi di Savona o Del Carretto, *Rivista Ingauna e Intemelina*, n.s. 40, 32-63.
- Murialdo, G. (2001a). Storia delle ricerche archeologiche e tecniche d'indagine. La periodizzazione delle sequenze stratigrafiche. In «SA 2001», p. 13-24.
- Murialdo, G. (2001b) Il «castrum» tardoantico. In «SA 2001», p. 91-100.
- Murialdo, G. (2001c), Le componenti sociali ed etniche del «castrum» tardoantico. In «SA 2001», p. 227-32.
- Murialdo, G. (2001d). Le anfore da trasporto. In «SA 2001», p. 255-96.
- Murialdo, G. (2001e). La contrazione insediativa altomedievale, la fase occupazionale medievale e l'abbandono del «castrum». In «SA 2001», p. 669-78.
- Murialdo, G. (2001f). La frequentazione dell'altura in età moderna. In «SA 2001», p. 695-702.
- Murialdo, G. (2001g). Conclusioni: il «castrum» di S. Antonino nell'Italia nord-occidentale in età bizantina e longobarda. In «SA 2001», p. 749-796.
- Murialdo, G.; Bonora, E. (1983). Il «Castrum Perticae» tra romanità e feudalesimo. Notizie preliminari sulla campagna di scavo 1982 in località Sant'Antonino, Finale Ligure (Savona), *Rivista di Studi Liguri*, 49, 301-315.
- Murialdo, G. *et alii* (1992). Il «castrum» tardo-antico di S. Antonino di Perti, Finale Ligure (Savona). Terze notizie preliminari sulle campagne di scavo 1982-1991, 19, 279-371.

- Murialdo, G. *et alii* (2001). Archeologia del paesaggio finalese nell'antichità. In «SA 2001», p. 39-64.
- Origone, S. (2000). Liguria bizantina, 538-643, in C. Scholz, G. Makris (eds.), «Πολύπλευρος Νόος». *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, München-Leipzig, (p.277-289).
- Pavoni, R. (1992). *Liguria medievale. Da provincia romana a stato regionale*, Genova.
- Perassi, C. (2000). Pesi monetali di età bizantina in vetro e in metallo dagli scavi di Luni, *Quaderni del Centro Studi Lunensi*, n.s. 6, 53-69.
- Ravegnani, G. (2004). *I Bizantini e la guerra. L'età di Giustiniano*, Rome.
- Richards, J. (1084). *Il Console di Dio. La vita e i tempi di Gregorio Magno*, Florence 1984 (ed. orig. London-Boston 1980).
- «SA 2001» Mannoni, T.; Murialdo, G. (eds.) (2001). *Sant'Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria Bizantina*, Museo Archeologico del Finale, Bordighera.
- Sigoni, C. (1574) (*Sigonius*), *De Regno Italiae*, I, Venue 1574, col. 60 B-C.
- Treadgold, W. (1995). *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford.
- Whitby, M. (1995). Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565-615). In A. Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East. III. States, resources and armies* (p. 61-124), Princeton.
- Zanini, E. (1994). *Introduzione all'archeologia bizantina*, Rome.
- Zaninni, E. (1998). *Le Italie bizantine*, Bari.

LA FORMACIÓ DE LA MARCA. L'OCUPACIÓ DEL TERRITORI ENTRE LES ALBERES I GIRONA PELS FRANCS

DADES DOCUMENTALS I ARQUEOLÒGIQUES

Josep Maria Nolla¹

Fins a la batalla de Poitiers (732) i, encara un xic més endavant, els exèrcits sarraïns que combatien més enllà del Pirineu eren consistents i, en general, de provada eficàcia. La inèrcia de la conquesta, l'èxit global de les campanyes oferia possibilitats grans de guanys ràpids i considerables. Devien ser nombrosos i eficients pels paràmetres de l'època. Recordem que, en aquella etapa, eren els emirs qui els dirigien, alguns dels quals van morir combatent al davant de les seves tropes tal com al-Samh (720-721), que caigué davant de Tolosa, Ambasa ibn Suhayn (721-726), que retornà a casa després d'èxits notables a les Gàl·lies, o Abd al-Rahman al-Ghafikí (730-732), que fou mort a Poitiers.

Aquests fets serviren per fer-nos veure que aquelles tropes eren les millors i, molt possiblement, les més nombroses, la punta de llança de l'expansió. La conquesta completa de la Septimània, el vast territori transpirinenc que formà part del *regnum Gothorum*, no oferí problemes, però a partir d'allí, les coses es torçaren. L'intent de prendre Tolosa no reeixí i fa la sensació d'una certa pèrdua d'embranchida. A partir de llavors, la Gòtia, la Septimània, serví de sòlida plataforma per efectuar ràtzies i cops de mà a la recerca de botí deixant de banda d'alguns intents puntuals de conquestes territorials devers la Provença (procés que podeu seguir a Abadal, 1953, 5-54; 1986, 1-37). Després de la mort de l'emir Abd al-Rahman a Poitiers, ja no tornarem a veure personalitats d'aquesta importància a la frontera superior. A partir d'aleshores era el valí de Narbona, amb les seves pròpies tropes, qui dirigia la política global del territori següent, potser i en la distància, les indicacions de Còrdova. L'allunyament i la mateixa dinàmica històrica de la península Ibèrica, relaxaren els contactes i les relacions. Aturada definitivament l'onada expansiva, aquelles terres quedaven molt lluny i, sovint, els governadors anaven a la seva. L'episodi

¹ Institut Estudis Catalans.

de l'ocupació d'aquelles terres pels francs posa de manifest un cert desinterès per part del govern cordovès com a conseqüència, pensem, de les dificultats de tota mena i de la impossibilitat real d'intervenir-hi. Aviat, el primer emir independent, l'omeia Abd al-Rahman, degué determinar, en relació amb la frontera superior nord-oriental, què valia la pena defensar amb determinació i què podia perdre's sense que fos un daltabaix digne de consideració. Aviat quedaria clar que la Gòtia i el que acabà essent la marca hispànica, la futura Catalunya Vella, eren prescindibles; en canvi, Tortosa i Lleida i els territoris immediats, la futura Catalunya Nova, eren intocables, part determinant d'al-Àndalus, de l'emirat independent, primer, i del califat, després. N'és, ens sembla, prova fefaent els intents per part dels carolingis, poc després de la presa de Barcelona, d'ocupar Tortosa, algun dels quals prou ben organitzats i preparats, que acabaren en un absolut fracàs (Salrach, 1978, p. 32-39; Abadal, 1986, p. 203-211). Fins allí podien arribar.

Com combatien les forces sarraïnes? Deixant de banda les operacions ràpides a la recerca de botí, basaven l'èxit de les seves accions en el control de determinades ciutats sòlidament fortificades i amb una jerarquització que podria correspondre a una presència humana limitada que exigiria una certa centralització. Totes les notícies que tenim, ens porten a pensar en aquest model. Els castells, les velles línies defensives (fortificacions, *clausurae*, *castella*) foren deixades de banda. Ara coneixem prou bé la defensa del sector nord de la Via Augusta des de mitjan segle iv fins a l'arribada dels sarraïns (podeu consultar, sobre aquesta qüestió, en darrera instància, Burch et al., 2006, p. 149-171; Nolla, 2020, p. 1279-1298). Potser, només, s'aprofitaren els fars, les alimares. Hi ha dades interessants en aquesta direcció (consulteu, Martí, curador, 2008, amb diversos treballs sobre aquestes qüestions i Checa, Folch i Gibert, 2008, p. 337-350).

Quan Pipí s'emparà, el 759, de Narbona, després d'un llarg procés de gairebé una dècada, ho feu, també, del seu *territorium* fins a les Alberes? Les fonts, escasses i molt genèriques, semblarien confirmar-ho (*Annales Mettenses* referents al 759, a Abadal, 1953, p. 46; Abadal, 1986, p. 31-32). Aturem-nos-hi un instant. Tal com hem definit la manera de combatre dels sarraïns, amb presència de l'exèrcit darrere els murs d'una ciutat, quan caigué la ciutat de Narbona, allò que en depenia (el *territorium* o *ager*) també canvià de mà, potser no de seguida, però sí ben aviat, perquè no hi havia ningú que el defensés. Hauríem de suposar que fou aleshores quan Pipí portà, de manera natural, la frontera a les Alberes amb la voluntat de controlar del tot la Gàl·lia.

En acceptar aquesta suposició apuntada per les fonts, hauríem de plantejar-nos el paper de *Castrum Helenae* (Elna), ciutat episcopal ben documentada en el segle vii que ocupava una bona posició i tenia (o tingué) sòlides muralles sobre les quals no tenim, de moment, dades concretes que, operatives o no, haurien hagut d'existir atès el nom del lloc —*Castrum Hellenae*— i que hauria pogut ser una posició segura per defensar l'àrea del Rosselló i entorns. No apareix en les fonts relatives a la conquesta agarena de la Septimània ni en les operacions militars relatives a la conquesta franca. Hauria estat destruïda? Fou deixada de banda sense cap paper militar d'una certa importància? No ho sabem. Sigui com sigui, en aquest moment, passà del tot desapercebuda i, per tant, no l'hem de considerar.

Les notícies posen de manifest que entre francs i andalusins es mantingué un *statu quo* —pau absoluta— fins al 777 i, sobretot, el 778 quan les coses canviaren radicalment.

Així doncs, ens hauríem de preguntar quina mena de frontera separava francs i andalusins. Les dades són pobres, possiblement perquè eren uns límits poc definits militarment, sense pressió en cap dels sentits. Més enllà de la frontera, inconcreta, les notícies documentals, cristianes i àrabs, situen Girona com a primera plaça forta que controlava una importantíssima cruïlla de camins (fig. 1). Des d'allí es dominaven, fins on era possible, les terres entre el Congost i els contraforts pirinencs. Això deixava una notable llibertat de moviment a aquells que hi habitaven que devien mantenir relacions més o menys intenses i continuades —com ha estat sempre— amb els que habitaven el Rosselló, el Fenollar, el Capcir, el Vallespir.

I el paper d'Empúries? Tal com hem fet abans amb Elna, convé tot seguit analitzar el paper de la ciutat del golf que segons la manera de controlar el territori que hem definit més amunt, hauria hagut de ser tinguda en consideració. Però tampoc en sabem res en seguretat. No apareix en les fonts, no se'n parla. L'únic que queda clar és que la diòcesi que en depenia, ben documentada al llarg de l'antiguitat tardana, deixà d'existir amb la represa carolíngia. S'ha especulat amb si la ciutat hauria estat presa militarment pels sarraïns, tot considerant una hipotètica fugida del bisbe i el clergat. Són pures especulacions; no tenim notícies segures de cap mena. Era (i continuà essent) un importantíssim port, amb el lloc de Sant Martí ben fortificat, però, pel que sembla en l'estat actual de la recerca, sense muralles urbanes globals (fig. 1). Entendríem, doncs, que fos deixada de banda; no els servia.

L'any 777, hi hagué contactes directes entre les autoritats que governaven les ciutats de la marca superior d'al-Àndalus, amb Carlemany amb oferiments polítics i propostes que acabaren decidint al monarca d'emprendre una expedició militar molt ambiciosa a Hispània, que havia de concretar-se amb el lliurament de Saragossa (aquest fet hauria obert una etapa nova que no podem ni imaginar). En tot cas, havia de ser un primer pas d'una operació de molta més envergadura que morí acabada de néixer. N'estem molt mal informats. No en sabem ni els objectius reals, però fa l'efecte d'una operació molt ambiciosa que potser pretengué aconseguir el control d'un vast territori a l'esquerra del riu Ebre, punt de partida d'operacions posteriors. El fracàs va ser absolut i sorprèn constatar en un dirigent eficient i generalment ben informat i prudent, un desastre de tal magnitud. Hi ha moltes coses que se'ns escapen. És una qüestió que es planteja permanentment i que ni està resolta de manera convincent ni, amb les dades actuals, sembla que ho pugui ser.

I malgrat el fracàs global, el 778 marca un abans i un després que, documentalment, podem resseguir amb la presència dels *hispani*, per regla general gent benestant i socialment important, que deixaven les seves propietats en territori controlat pel Còrdova tot cercant seguretat i estabilitat a l'altra banda dels Pirineus. S'ha suposat que hauria estat gent compromesa amb els objectius de la gran expedició de Carlemany,

Figura 1. Plànol general del territori on s'assenyalen ciutats, castells, fortificacions i les *cellae* relacionades amb Àtala (Nolla i Casas, 2021).

que haurien defugit responsabilitats i càstigs deixant-ho tot i desplaçant-se cap al nord. És ben possible. No imaginéssim, però, corrués de fugitius. Eren relativament pocs, però gent de nivell que es movien amb nombrosos servidors. Un exemple perfecte és el d'Àttala, del qual en tornarem a parlar de seguida (sobre aquest personatge, Abadal, 1986, p. 101; Nolla i Casas, 2021, p. 195-214, especialment p. 196-197 i apèndix 1 (p. 214), amb totes les dades.)

Després del 778, la situació a la frontera exigí dues importants campanyes de l'emir en persona per reprendre el domini directe d'uns territoris allunyats, díscols, on els valís intentaven sovint anar per lliures, fent filigranes polítiques entre Aquisgrà i Còrdova. No hi hagué contacte directe entre francs i andalusins. Semblaria que tot retornava a la situació de *statu quo*, anterior a la desastrosa expedició a la vall de l'Ebre.

I, sorprenentment, set anys després, sense notícies que ens ho facin preveure, sense contextualitzacions, trobem, en un parell d'annals la següent notícia:

«*Eodem anno gerundenses homines Gerundam ciuitatem Carolo regi tradiderunt*» (Cronicó de Moissac) o «*Gerundam ciuitatem homines tradiderunt regi Karolo*» (Annals de Barcelona) (Abadal, 1986, 83, nota 80 i Salrach, 1978, p. 11, nota 36, amb les referències precises).

Era l'inici de l'ocupació del que havia de ser la marca hispana del regne franc, primer, i, de seguida, de l'imperi, d'allò que seria la Catalunya Vella, una operació important, molt més ambiciosa, que no pogué assolir els límits proposats fins a la línia de l'Ebre? El punt de partida d'una expansió posterior cap a migdia que culminà el 1148 i 1149, tres segles i mig més tard, amb les conquestes de Tortosa i Lleida i de tot allò que seria la Catalunya Nova? No ho creiem pas. El lliurament de Girona als francs —i no pas la conquesta— posa sobre la taula tota una sèrie de qüestions que fins ara no s'han plantejat, interessantíssimes, i sobre les quals convé rumiar, aplegar tota mena de dades i intentar reconstruir un procés aparentment invisible, però que existí i que cal reconstruir amb hipòtesis raonables que caldrà avaluar, rebutjar, modificar, polir o acceptar.

Admetriem, seguint la *communis opinio*, que, de moment cap notícia contradiu, que fins al 778 la frontera entre el regne franc i l'emirat de Còrdova se situaria al Pirineu, al lloc on eren fixats els límits entre Hispània i la Gàl·lia. Havia de ser, però, una frontera «líquida», sense fortificar. Les relacions entre els habitants de tramuntana i migdia, com ha estat sempre, devien ser freqüents, naturals, amb tot el que això comporta. Cal tenir ben present que al nord del Congost, a les envistes de Girona, la presència sarraïna era esporàdica i, només puntualment intensa quan es procedia al cobrament de tributs o en operacions de control. Una dotació militar reduïda que actuava darrere dels sòlids murs d'una ciutat molt difícil d'atacar, on podia resistir un atac durant un temps considerable. Recordem que prendre Barcelona exigí un setge d'un any (sobre les admirables condicions poliorcètiques de Girona podreu consultar, Nolla, en premsa). Era, en aquells anys, tal com hem vist, la manera estandarditzada d'actuar.

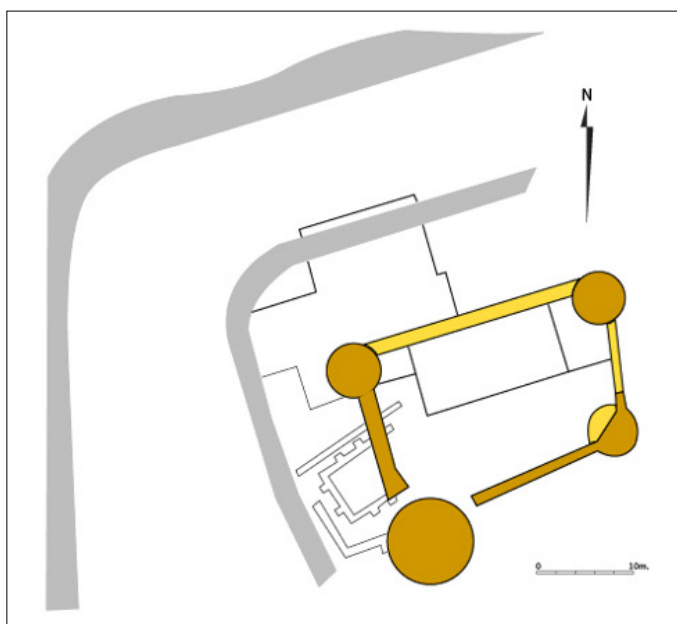
L'any 778, la situació canvià radicalment. L'expedició a Saragossa requerí la creació de dos exèrcits, l'oriental i l'occidental, que, travessant per diferents llocs la serralada pirinenca i els territoris hispans, s'havien de trobar, tal com succeí, a Saragossa. Era una disposició funcional i assenyada i ben característica de la manera d'obrar dels francs en expedicions militars en territoris hostils. El cos oriental resseguí l'antiga

Via Augusta, passant per Girona i Barcelona, devers Saragossa. És sorprenent que no s'ocupessin, per assegurar la rereguarda, aquestes dues ciutats. Ja hem vist abans les dificultats que hi ha per entendre el nyap descomunal del 778. Segons la nostra opinió, aquest moment marcà, en l'esperit de la gent del territori que ens ocupa, un canvi considerable en relació amb l'etapa anterior.

Segons l'explicació que proposaríem, el pas de l'exèrcit per la Via Augusta hauria significat l'inici imparable de la desafectació d'aquells que habitaven entre les Alberes i el Congost i entre la serralada prelitoral i el mar, amb la ciutat d'Empúries inclosa que, de seguida, potser immediatament, hauria despertat l'interès de les autoritats franques més pròximes que haurien vist clar que calia aprofitar, de totes totes, una avinentesa d'aquella magnitud i, de seguida, haurien dissenyat un seguit d'iniciatives amb l'objectiu clar d'acabar prenent Girona, la peça clau, en mans d'una guarnició sarraïna que podia resistir durant un cert temps un embat directe. I s'emprehgueren determinades accions encaminades a aquesta finalitat seguint el costum dels francs en aquesta mena de situacions, amb el control directe dels flancs per escanyar l'enemic i impossibilitar ajudes inesperades tot preparant l'atac frontal. Tenim, per certificar aquestes accions, vestigis arqueològics que van en aquesta direcció. Convé recordar, però, que les datacions arqueològiques es mouen dins d'un arc cronològic d'uns quants anys. En primer lloc, cap al nord-est de Girona, a una vintena de quilòmetres de distància, el *castellum* de Uellosos, al puig de Sant Andreu, a Ullastret (fig. 1), bastit damunt de l'acròpolis de l'antic *oppidum* i que aprofità l'antiga muralla perimetral en benefici de l'obra nova (fig. 2). El coneixem prou bé (Canal et al., 2005, p. 5-54; Nolla et al., 2016, núm. 86, p. 396-399.) i segueix una manera de fer que constatem altres vegades entre els francs, tal com veurem tot seguit en relació amb l'ocupació de Cardona, Casserres i Vic i diversos *oppida* abandonats el 798 (Abadal, 1986, p. 89, nota 97). Era bastit directament damunt del «Camí d'Empúries» que posava en contacte directe la ciutat marinera i Girona. Aquella fortalesa, bastida *ex nouo* tot aprofitant estructures molt antigues més o menys visibles, tingué una vida curta. Poc després de la conquesta de Barcelona, essent terra fiscal, fou cedida al bisbe de Girona (qüestió s'explica en detall a Burch et al., 2006, p. 133-134), com altres *uillae* de característiques semblants (*Castellum Fractum*, *Farus*, *Clausurae*...). Aquesta donació només s'explica si aquells castells, aquelles torres, havien perdut la funció militar per les quals foren creades. Eren innecessàries i, per tant, prescindibles. Si analitzem la situació de Uellosos constatarem de seguida que tenia una raó de ser mentre Girona era en mans agarenes. El control del camí dificultava enormement el control del territori empordanès acabat d'alliberar i ofegava, pel flanc oriental, *Gerunda*. Després del 785 perdé la part principal de la seva raó de ser. Tanmateix, controlava un camí que podia utilitzar l'enemic en un contraatac portat des de Barcelona. Després del 801, la seva importància estratègica desaparegué.

En el flanc de ponent, la situació era fins a cert punt semblant però de més entitat. En aquells anys situaríem la fortificació de la part més elevada del lloc de Besalú, l'antic

Figura 2. Planta del castell carolingi de Uellosos rodejat d'un fossa dúplex (Nolla et al., 2016, 396).

Bisuldunum (fig. 1), una agrupació demogràfica de segon ordre, dins del *territorium* de *Gerunda*, que, a partir d'aquest moment, anà consolidant un paper protagonista que acabà quan esdevingué capital d'un comtat arrancat del de Girona al darrer quart del segle IX. Les cronologies arqueològiques daten aquella primera muralla en la segona meitat del segle VIII (Sagrera, 2010). Nosaltres proposaríem situar-les entre el 778 i el 785 (fig. 3). En aquest context, s'expliquen a la perfecció. Aquella potent fortalesa assegurava el control d'una complexa xarxa de camins alguns dels quals podien arribar fins a Osona, per on podia circular amb certa rapidesa un hipotètic exèrcit sarraí d'ajuda si Girona era assetjada. Controlava, també, els guals del Fluvià, el camí cap al nord, cap a Girona i cap a Empúries. Així, doncs, Besalú tancava i controlava el costat occidental. Les terres acabades d'alliberar del domini agarè quedaven ben protegides. I per la part central? De moment, no tenim dades.

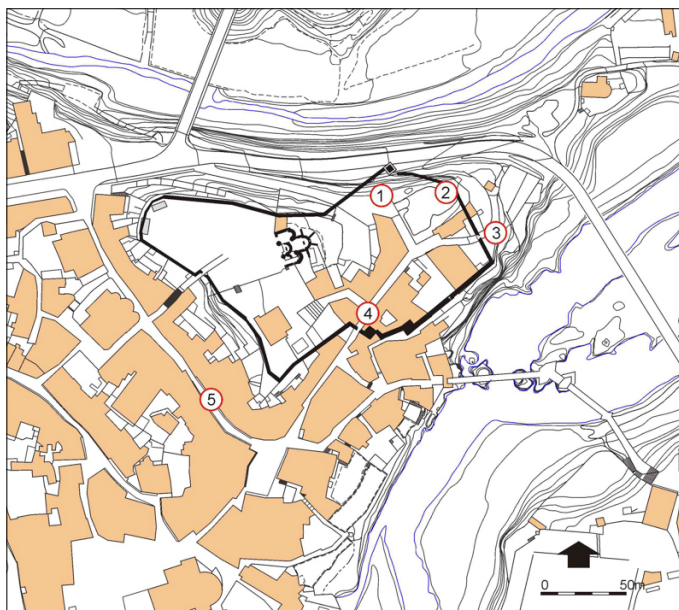

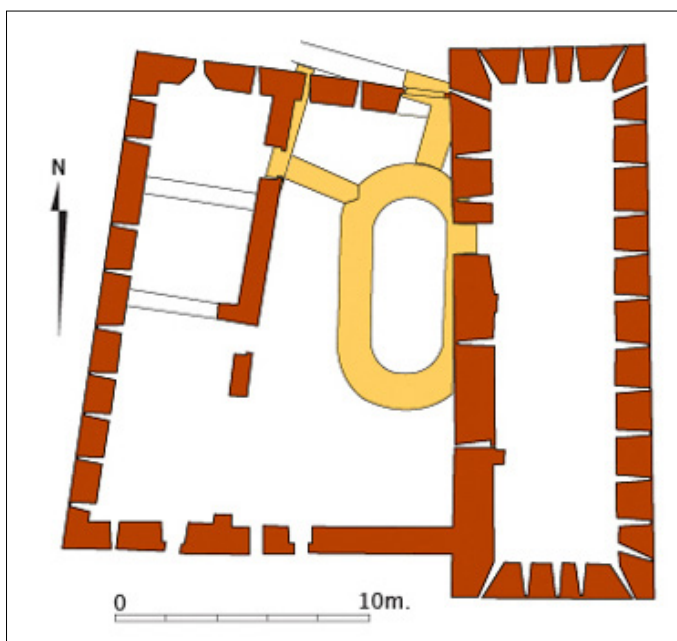
Figura 3. Plànol del centre històric de Besalú. En color negre s'assenyala el traçat de la muralla del castrum Bisulduni. 1) la Devesa, 2) Era d'en Xiua, 3) horts del carrer Tallafarro, 4) carrer del comte Tallafarro, 5) necròpolis del carrer Major (Nolla et al., 2016, 406).

I podríem preguntar-nos, ara, si la muntanya de Sant Julià tingué algun paper en la conquesta de Girona. El lloc continuà freqüentat, però res sembla assenyalar usos militars. Tanmateix, el *Cronicó de Ripoll*, ben informat, li atorga, uns quants segles després, un paper lluit en l'atac suposat de Carlemany contra Girona. És més que probable que fos un lloc d'observació i control prou important. Altrament, que no hi hagi dades més contundents podria significar que aquell any (785) no era previst l'atac directe contra Girona que indirectament confirmaria la presència del rei Lluís a Paderborn per combatre amb son pare contra els saxons (Abadal, 1986, p. 83, nota 81).

Hauríem d'afegir-hi altres notícies més difícils de contextualitzar. S'han identificat sobre el «Camí d'Empúries», un xic més enllà del Congost, tres castells, dos de petits - torre Desvern, a Celrà (fig. 1), i les estructures preexistents del castell de Julià (fig. 1) —i un de més gran, sota l'església de Sant Martí Vell (fig. 1)—, que podrien haver funcionat com a punts de control amb la voluntat d'ofegar, per aquella banda, la ciutat de Girona, a la manera del de *Uellosos*. Les dades cronològiques de torre Desvern són coincidents; dels altres dos, són hipotètiques però possibles (la bibliografia recollida a Nolla i Casas, 2021, p. 209-211) (fig. 4).

Així doncs, aquestes operacions que exigiren construccions noves i l'aprofitament d'altres de més antigues, hauríem de convenir que només era possible endegar dins del domini directe d'aquelles terres per part dels francs i amb la connivència plena de la gent que habitava aquestes contrades. Hi ha, però, més proves, ara documentals, que, segons pensem, ho confirmen

Figura 4. Planta de la fortificació tardovisigoda (en groc) localitzada a Torre Desvern (Celrà) (Nolla i Casas, 2021).

plenament: la història del got Àttala que fundà, a la Septimània, el cenobi de Sant Policarp de Rasés i la notícia tan breu del lliurament de Girona al rei Carles. A tall de resum sabem que aquell important personatge, abat, que habitava en terres sotmeses a les autoritats sarraïnes, ho deixà tot i amb els seus es vingué a establir en territori emporità, on endegà una activa política de construcció i reconstrucció d'esglésies, cenobis i cel·les. El document diu: «...ueniens de partibus Hispaniae Attala uenerabilis abbas, et Agobardus secum habens et seruos et liberos retrahere.» (Nolla i Casas, 2021, p. 214, apèndix 1) (fig. 1). L'any 782 —i cal suposar que deixant en funcionament allò que havia refet i vivificat— decidí, per raons que se'ns escapen, traslladar-se més al nord, més enllà de les Corberes, on fundà, tal com s'ha dit, un important cenobi. Per a nosaltres aquesta història confirma del tot que l'àrea de l'Empordà *in extenso*, ja era, en aquell moment, territori sota control franc. Resultaria incompreensible deixar —per les raons que fossin— l'antic estatge sota domini andalusí si no era per instal·lar-se en regions alliberades. També és humà que, inicialment ho fessin just a la frontera, on ja se sentirien protegits tot executant tasques necessàries de consolidació, reconstrucció, de posada en valor. Després, deixant en funcionament aquells establiments dinamitzats, l'abat i uns quants de la colla s'haurien desplaçat més al nord, tot cercant altres possibilitats. Convé recordar, perquè té la seva importància, que Àttala era acompanyat d'un infant, Agobard, que devia ser un donat, pels seus pares, a l'església, perquè hi fos educat i seguís una vida monacal. La seva intel·ligència i l'excel·lent educació que va rebre entorn d'Àttala, van fer que acabés en l'òptica de l'arquebisbe de Lió, Leidrad, al qual, anys més tard, acabà substituïnt en la prelatura. Tinguem-ho ben present, Agobard fou un dels grans intel·lectuals de l'imperi carolingi durant la primera meitat del segle ix. No sabem, amb seguretat, quan va néixer, però caldria proposar una data entorn del 769 perquè allò que sabem del cert no grinyoli. El viatge, amb Àttala, a terra dominada pels francs s'hauria de situar al voltant del 779, quan el futur bisbe de Lió tindria uns deu anys, immediatament després de l'atzagaiada de Saragossa (778) i amb temps suficient —uns quatre anys— per executar tot allò que dugueren a terme a l'entorn d'Empúries, de Roses i de Castelló d'Empúries. La data es ferma; el mateix Agobard ho escrigué en una nota annalística: «*hoc anno ab Hispaniis in Galliam Narbonensem ueni*» (Abadal, 1986, p. 101, nota 22).

L'ocupació de Girona s'aconseguí, sorprenentment per a nosaltres, sense una envestida directa que no va caldre. No sabem en quin moment de l'any els habitants de la ciutat (*gerundenses homines*) aprofitaren que les tropes d'ocupació sarraïnes eren a Saragossa (Canal et al., 2002, p. 17-19). No calgué, com proposava Abadal (1986, 83), anar a cercar els guardes francs de la frontera pirinenca; eren a ben poca distància, potser a Sant Julià, i en els castells i fortificacions assenyalats, a les envistes de Girona, tot preparant un atac que s'estalviaren. Sense el territori al nord del Congost en mans dels francs, ben presents des de feia set anys i actius, decidits, els *gerundenses* no haurien actuat com ho feren. Aquella operació exigia immediatesa i proximitat per assegurar-se una ràpida protecció. Sabem amb seguretat que s'establiren a Girona forces militars professionals que després del 801 foren transferides a Barcelona (Bramon, 2001, p. 95-102).

Des de llavors, *Gerunda* esdevingué el pivot defensiu devers migdia amb un extens *hinterland* controlat només a mitges fins a Barcelona i Terrassa, on se situaven, en teoria, les posicions ofensives dels andalusins.

La gran asseifa de 793, que deixà molt tocades les muralles de Girona, que, tanmateix, aguantaren, acabà arribant a Narbona, tot saquejant impunement la Gòtia per retornar

per un altre vial, pel coll de la Perxa, el camí del Segre i la Seu d'Urgell fins a la plaça forta de Balaguer. No pretenia, de cap de les maneres, recuperar les terres perdudes entre Girona i la frontera. Els objectius d'aquell ben preparat atac eren tot uns altres: deixar constància de la seva puixant potència militar i obtenir botí que fes rendible la iniciativa (sobre el setge, Canal et al., 2003, p. 14; Nolla et al., 2008, p. 200-202, amb les referències documentals; Nolla, en premsa).

Era un avís. Aleshores, segons pensem, la política dels emirs ja havia decidit que era allò que formava part essencial d'al-Àndalus i que era prescindible. La conquesta de Barcelona (801) i els fracassos posteriors davant Tortosa ens ho confirmen.

Les conseqüències d'aquest atac foren per a Girona i per a la futura marca, importants. Es prengué la decisió de refer a consciència els murs urbans per fer-ne, encara, una plaça més forta, plataforma imprescindible i necessària per poder atacar, més endavant, Barcelona amb la seguretat necessària i, de bell nou, tal com s'executaven les operacions de conquesta entre els carolingis, hom decidí ocupar i fortificar el territori d'Osona fins a Cardona, per assegurar el flanc occidental quan s'hagués d'investir l'antiga colònia romana. La *Vita Hludowici* de l'Astrònom al capítol 8 diu: «*Nam ciuitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castaserram, et reliqua oppida olim deserta, muniuit, habitare fecit...*» (Abadal, 1986, p. 89 nota 97).

Convé tenir davant dels ulls el fet que cap nova asseifa sarraïna, després del 793, travessà els Pirineus tot circulant per l'antiga Via Augusta (sobre aquesta qüestió podreu consultar Nolla, premsa). Barcelona i Girona tancaven aquella porta amb pany i forrellat.

BIBLIOGRAFIA

- Abadal, R. d' (1953). El paso de la Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena. 720-768. *Cuadernos de Historia de España*, XIX, Buenos Aires, pp. 5-54.
- Abadal, R. d' (1986). *Catalunya carolíngia. Volum I. El domini carolingi a Catalunya* (edició a cura de J. Sobrequès i Callicó), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Bramon, D. (2001). Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats, *Ier Congrès d'Història de Girona. Girona 2000 anys d'història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, pp. 95-102.
- Burch, J., Garcia, G., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. i Miquel, I. (2006). *Excavacions a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2002). Girona entre l'islam i Carlemany. Una ciutat de frontera, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIII, pp. 7-28.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5).
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2005). El *castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia, *Estudis del Baix Empordà*, 24, pp. 5-54.

- Checa, M., Folch, C. i Gibert, J. (2008). Distribució geopolítica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast, *Primera Jornada Científica Ocorde. Fars de l'Islam. Antigues alimares d'Al-Andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006* a cura de R. Martí, Barcelona, pp. 337-350.
- Martí, R., curador (2008). *Primera Jornada Científica Ocorde. Fars de l'Islam. Antigues alimares d'Al-Andalus. Actes del congrés celebrat a Barcelona i Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*, Barcelona.
- Nolla, J. M. (2020). La defensa del sector oriental de la *prouincia Tarraconensis* en el Bajo Imperio. *Ex Baetica Romam. Homenaje a José Remesal Rodríguez* a cura de V. Revilla, A. Aguilera, L. Pons i M. García, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 1279-1298 (Col·lecció Homenajes 58).
- Nolla, J. M. (en premsa) La Força Vella de Girona (3). La funció de les muralles fins al 1285. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LXVI (2025).
- Nolla, J. M. i Casas, J. (2021). El «dossier» Àtala i l'ocupació carolíngia de les terres empordaneses. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 52, pp. 195-214.
- Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Canal, E., Garcia, G., Lloveras, Mª J. i Canal, J. (2008). *Del forum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 8).
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, L., Amich, N. M^a, Canal, E., Casas, J., Castanyer, P., Sagrera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J. i Varenna, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona, Universitat de Girona.
- Sagrera, J. (2010). *Les muralles de Besalú. Restitució cartogràfica*, Besalú, Ajuntament de Besalú.
- Salrach, J. M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX). El domini carolingi*, Barcelona, Edicions 62.

FORTIFICACIONS MEDIEVALS ENTRE LA SEGARRA I EL SOLSONÈS, FRONTERA AL SEGLE X?

Laura de Castellet,¹ Adrià Cubo,² Pilar Giráldez,³ Joan Menchón,⁴
Ainhoa Pancorbo,⁵ Mariona Valldepérez,⁶ Màrius Vendrell⁷

INTRODUCCIÓ

Heus aquí un títol que no deixa de ser una provocació: en aquest article s'aborden una sèrie de construccions que fins no fa tant s'han pres com a part d'una línia defensiva dels comtats catalans enfront dels andalusins. Es tracta de les torres de Castellanes, Ardèvol, Peracamps, Vallferosa i Lloberola, a cavall entre el Solsonès i la Segarra. Els estudis fins ara les havien pres com a construccions cristianes del tombant de mil·lenni.

Nous treballs, i en especial datacions de ¹⁴C, indiquen que es tracta d'edificacions datades entre els segles VIII i X, per tant, en uns territoris versemblantment sota control islàmic. Una altra cosa és esbrinar si la seva obra és promoció andalusina, carolíngia/comtal, o dels poders locals, qüestió obre un nou debat interpretatiu. D'altra banda, sempre s'havia pensat i dit que formen part de línies defensives connectades visualment, però tampoc és ben bé així. Els dubtes no són cap novetat, ja que des dels anys vuitanta del segle XX diversos estudis a la vall del Riubregós qüestionaven poc o molt la seqüència (Rubio et al. 1989; Castellet 2020).

Tot aquest relat ara en crisi s'ha d'emmarcar en l'explicació lineal d'expansió comtal als territoris que ara conformen Catalunya, allò que a escola en deien «reconquesta». S'havia definit com un procés fins i tot heroic de recuperació més o menys pacífica, forçada o violenta dels territoris arrabassats per l'Islam a principis del segle VIII.

1 Doctora en Història, investigadora. Mail: lauradcastellet@gmail.com

2 Arqueòleg. Arqueòlegs.cat. Mail: adriacubo@gmail.com

3 Conservadora-restauradora de béns culturals. Patrimoni 2.0 Consultors. Mail: pgiraldez@fempatrimoni.cat

4 Arqueòleg. Equip d'investigació ENALFE (Entre al-Andalus y la feudalidad: poderes territoriales, edilicia y cultura material en tiempos de cambio (siglos VIII-XI)). Universitat Autònoma de Barcelona, Dir. Ramon Martí. Anys 2021-2025. Referència PID 2020-114484GB-I00. Membre del Grup de Recerca en Arqueologia Medieval i Postmedieval (GRAMPMed), Universitat de Barcelona. SGR 00236. Mail: jjmb@tinet.cat

5 Arqueòloga. Mail: ainhoapancorbo@gmail.com

6 Arqueòloga. Mail: marvallay@gmail.com

7 Geòleg. Mail: Patrimoni 2.0 Consultors. Mail: marius@fempatrimoni.cat

L'empresa va anar de nord cap al sud i va generar un front d'expansió, una franja de conflicte i fricció entre uns i altres que s'ha convingut definir com a frontera, la marca, terme que apareix sense cap pudor als documents de l'època (fig. 1).

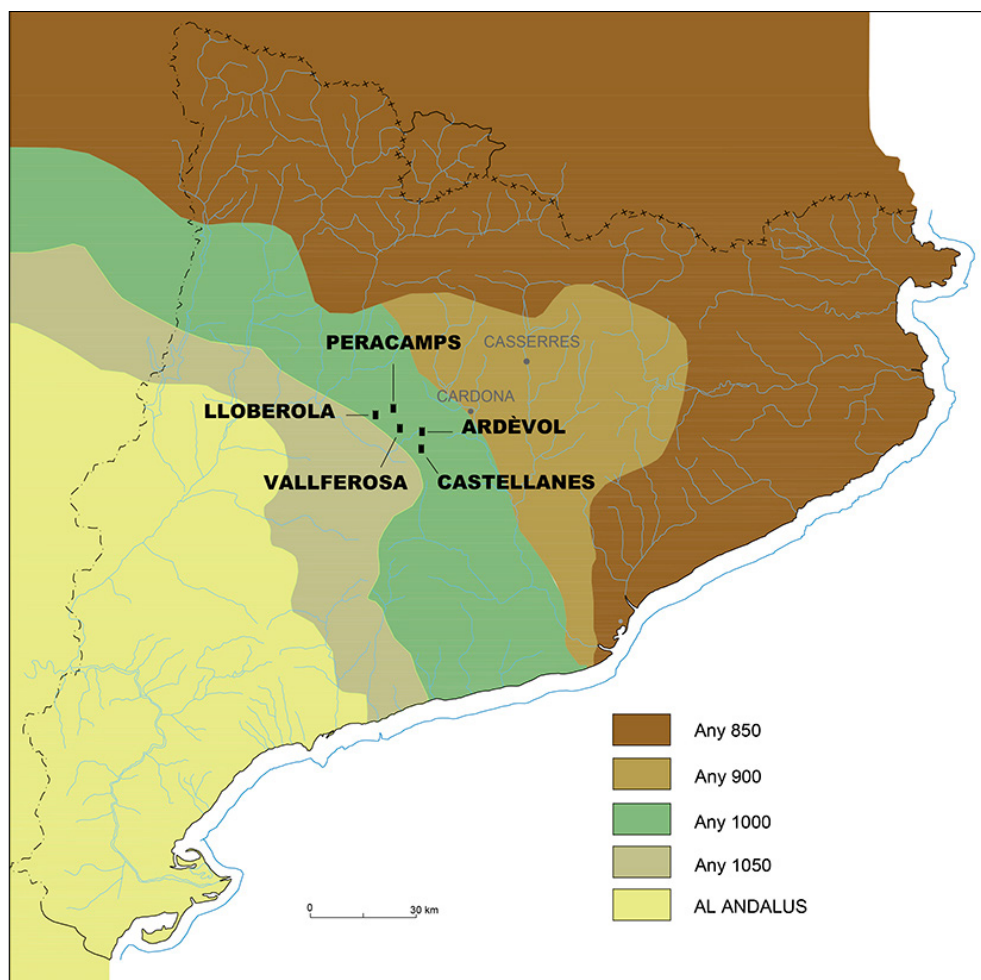

Figura 1. Ubicació de les torres (A. Pancorbo).

Les actuacions de restauració/consolidació d'algunes d'aquestes fortificacions han facilitat un estudi més detallat. Efectivament, el fet de poder accedir sense problemes a la planta i vol de les torres, especialment gràcies a la instal·lació de bastides d'obra, han permès un notable avenç a l'hora de comprendre-les millor. S'han pogut fer plànols mitjançant fotogrametria, un millor estudi dels paraments i discriminar, per tant, les fases constructives i els processos constructius. Sobretot s'han obtingut mostres per analitzar sigui morters, sigui fustes fetes anar en les fases d'edificació, i en especial un nombre important de datacions radiocarbòniques, fins a un total de 17, que es distribueixen de la següent manera:

Vallferosa	11	Laboratori ¹⁴ C UB, Centro Nacional de Aceleradores CSIC, universitat de Vilnius, Lituània, 5 d'associats a la construcció, 6 a reparació i reformes.
Lloberola	4	CEDAD, universitat de Salento, Itàlia, totes associades a construcció.
Ardèvol	2	universitat Adam Mickiewicz, Poznan, Polònia, cadascuna data una fase alt medieval.

Si hi afegim les de Santa Perpètua de Gaià (Conca de Barberà), amb 4 analítiques més (CEDAD-universitat de Salento, Brindisi), tenim un total de 21 resultats que fan modificar les datacions assumides fins no fa tant.

Des que es van publicar les primeres cronologies radiocarbòniques, que trencaven amb les datacions donades i, per tant, qüestionaven el relat explicatiu, hi ha hagut certes crítiques i s'han posat en dubte els resultats, la metodologia i per descomptat la interpretació: poques datacions (10 per les fases constructives i 11 més per les reparacions i reformes), mostres contaminades, problemes en els aparells d'anàlisi, imperícia en la interpretació, apriorisme, reciclatge de fustes...

Tanmateix, no només les datacions, sinó les característiques constructives, la ubicació de les torres o la seva vinculació amb l'espai porten a una realitat: tot apunta que difícilment encaixen en un projecte de fortificació de frontera al tombant de mil·lenni. En resum:

1. Es disposa d'un total de 10 datacions radiocarbòniques vinculades a la construcció i grans fases d'obra de les torres i 11 a reformes.
2. Aquestes datacions es corresponen al moment de la tala de les fustes, que un cop processades (retallades i convertides en taulons, llistons, bigues) perden les anelles més exteriors.
3. No es disposa de datacions dendrocronològiques.
4. Les datacions amb els corresponents calibratges porten a unes forquilles cronològiques que coincideixen totes entre els segles VIII a IX-X. Les datacions torre per torre formen grups força homogenis entre si.
5. L'argument del reaprofitament de fustes queda debilitat pel fet que el conjunt es data en un marge cronològic prou tabulat.
6. Els elements lignis són de dimensions discretes: llistons, fragments o ascles que fan dubtar de la necessitat de reciclar fustes quan l'entorn immediat proporciona quantitats més que suficients de matèria primera. L'excepció són els cadafals de Vallferosa amb una quantitat més gran de fusta i a més de dimensions importants, que podrien fer admetre en el reciclatge de materials procedents d'altres construccions.
7. No es coneixen, de moment, edificacions properes de prou dimensions més antigues per nodrir de fusta aquestes torres en un marc d'eficiència i economia tenint en compte el cost de desmuntatge, desplaçament i reciclatge. No ens trobem ni en context urbà ni fluvial, que és el gran sistema de transport de material de construcció de tipus ligni.

UNA NOVA PROPOSTA

Per tot plegat es proposa que les torres de Peracamps, Castellanes, Vallferosa, Ardèvol i Lloberola són anteriors a la «construcció» de l'anomenada frontera del Riubregós.⁸ Només queda obert el cas de Lloberola perquè proporciona una cronologia una mica posterior. No s'han pogut obtenir datacions radiocarbòniques de Peracamps perquè no s'han identificat fustes vinculades amb la fase constructiva, com tampoc carbons associats als morters. En termes generals el ¹⁴C porta als segles VIII-X a Vallferosa,

8 Posem aquesta «construcció» entre cometes perquè la línia del Riubregós és més una elaboració historiogràfica que real.

Ardèvol i Lloberola, fet que implica d'entrada que es tracta de torres en territoris sota control andalusí:

Ardèvol (I)	amb ¹⁴ C	VIII-IX
Ardèvol (II)	amb ¹⁴ C	IX-X
Castellanes	sense ¹⁴ C	VIII-X
Lloberola	amb ¹⁴ C	finals IX-X
Peracamps	sense ¹⁴ C	IX-X
Vallferosa I	amb ¹⁴ C	VIII-IX

Ramon Martí vincula la construcció de Vallferosa amb el domini dels Banu Halaf,⁹ i Jordi Gibert defensa que aquesta nissaga de frontera va controlar els territoris de Lleida durant bona part del segle IX (Gibert 2005, 2011: 277-286). El plantejament parteix d'un territori de transició entre les planes de la Segarra, Urgell i Solsonès. A partir dels antics nuclis urbans de *Sikarra* (Prats del Rei), *Celsona* (Solsona) i *Iesso* (Guissona), des del segle IX prendrien protagonisme les fortificacions de Solsona, Cardona i Calaf, aquest darrer com a bastió islàmic.¹⁰

El paisatge arqueològic descriu l'àrea com un espai poblat i no precisament un desert. No només al baix Solsonès (Llanera, Ardèvol) sinó també a les zones frontereres amb la Segarra (Torà, Sanaüja) fins a la plana del Mescançà, i també als territoris comtals més orientals hi abunden restes d'assentaments associats a la producció ramadera i vinícola. Arreu s'hi ha localitzat restes de construccions, bases i pesos de premsa o molins manuals. I especialment necròpolis rurals de tombes excavades a la roca o sepulcres de lloses, orientats E-W. Hom les pren com a cristianes, hipòtesi plausible però amb necessitat d'un argumentari més sòlid (Castellet 2020).

Les datacions ubiquen aquesta tipologia de jaciments entre els segles VI i XI. Tot i que la producció podria haver canviat amb el temps, els recursos oberts per generacions anteriors van continuar des de l'antiguitat tardana fins època feudal (Aguelo 2014; Brufal 2008; Castellet 2014, 2020; Garganté et al. 1998; Gibert 2011: 157-171).

El pas de la plana segarrenca als altiplans de la Catalunya Central estava marcat per diverses vies d'origen antic (Castellet 2014, 2020). Vallferosa es trobaria entremig de dues d'elles. Al sud hi hauria la *strada manresana* que passava per Prats de Rei (*Sikarra*), Sant Amanç de Viladés i Manresa, Moià, Tona i Vic (la *strata francisca*); al nord la via romana i després camí ral que unia Sanaüja, Biosca, Solsona i Berga, pel mas de Xuriguera, Lloberola, Peracamps, l'Hostal del Boix, Solsona, Tentellatge i Berga: és la *strata de Celsona ad Loberam*, després la *carraria de Celsonam ad Boxaderam*, l'Hostal del Boix.

Entre els dos grans vials hi ha una malla de camins de bast i carrerades. Són força antics i vinculats amb jaciments prehistòrics i rutes transhumants, que se sumen a la importància de la mineria de sal de Cardona i les explotacions de ferro del Pirineu. Tot plegat genera una vialitat que cal associar amb espais d'hàbitat, producció i el control del territori. Alguns dels camins són: de Torà a Solsona, de Sant Serni a Vallferosa, de Fontanet a Llanera, de Llanera a Sant Just d'Ardèvol, i seguint a Bergús

⁹ Advertir que Martí és del parer que Vallferosa té dues fases constructives (Martí 2020: 36-47).

¹⁰ Segons Martí, Calaf seria una promoció del governador de Barbastre Halaf ibn Rašid, mentre Solsona, Cardona i Manresa passarien definitivament a mans comtals. Martí 2020: 36-47.

i Cardona per Su, de Torà a Ardèvol o la carrerada de Torà per la serra de Sant Donat (potser per Figuerola), Claret, la Petja i Ardèvol per Peça-rodona o seguint la serra de Pinós (Castellet 2014, 2020).

I a banda de tot això, aquesta és una zona en què la boira és freqüent i densa. Durant dies seguits és possible que no es vegi absolutament res i a l'hivern hi pot ser persistent durant setmanes, com també a l'estiu, precisament època d'algarades i ràtzies. A més a les serres i altiplans sempre hi bufa vent, encara que sigui un lleuger oratge. Sota aquestes condicions ambientals, la visibilitat directa sovint no és possible i els avisos visuals com poden ser columnes de fum tampoc són efectius.

SEMBLANCES I DIFERÈNCIES

Si estem obrint nous interrogatoris és perquè, entre altres causes, es tracta de construccions properes entre si, amb característiques constructives similars i alhora diferenciables, amb una ubicació, morfologia i funcionalitat que les fan singulars. Les anàlisis indiquen l'ús de materials locals, tant en pedra com en àrids, amb additius naturals com proteïna o sacàrids (clara d'ou, cactàcies, etc.) que marquen un nivell tècnic clar que enllaça amb els tradicionals del món antic.

Cal també encetar una qüestió sobre si els promotors d'aquestes construccions són l'estat islàmic, agents locals independents o sota el seu control, una avançada de la frontera primer carolíngia i després feudal. O cap d'aquests supòsits sinó els successors dels *hispani* al territori en unes terres que no acaben de ser ni dels uns ni dels altres... La seva ubicació no és sempre en punts alts sinó també en vessants, valls i a prop de camins i carrerades, rutes de comercialització del ferro procedent del Pirineu o de la sal de Cardona.

Figura 2. Ardèvol. A. vista aèria (A. Cubo); B. Ardèvol (I) des del nord (A. Pancorbo); C. Ardèvol (II) detall (J. Menchón)..

Ardèvol

Municipi: Pinós (Solsonès).

UTM: E(x) 377057'7 N(y) 4634371'8 UTM 31/N/CTR 589, 739'26 msnm.

Interpretació historiogràfica: torre de frontera, 1a fase torre rectangular s. x, 2a fase reforç circular d'inicis XI, i reforma baix medieval (fig. 2).

Nova interpretació: torre control territorial i de comunicacions, carrerada i ruta de la sal, dipòsit de sal i assecador (Bolòs 1987c; Cabañero 1986, pp. 215-221; Cubo et.al. 2024; González, Markalain 1991).

Descripció: el lloc d'Ardèvol es cita per primer cop el 805, però és un document suspecte. La següent cita és de 980.¹¹

La primera torre (Ardèvol I) és una construcció de planta rectangular orientada SE-NW. amb unes dimensions de 8,25 x 3,92, i una alçada teòrica 18,75 m (conservat 15,50). Consisteix en planta baixa, planta pis amb accés mitjançant arc de ferradura i un segon pis amb dos grans finestres als costats menors, del mateix tipus, i finestreta al sud. Murs de maçoneria construïts en tongades successives i carreuat en cantonada. Els treballs arqueològics fets als anys vuitanta del segle xx mostren una sèrie de construccions associades a la torre, que van patir un incendi suposadament vinculat a la revolta d'Aissó (826-827).

En un moment posterior (Ardèvol II) s'extradava amb una segona construcció de planta oval que assoliria una alçada de 18,75 metres. L'any 1930 el folre exterior va patir una ensulsiada, quedant al descobert la torre rectangular. Als anys setanta del segle xx es va acabar d'enderrocar. La base, encara conservada, és de carreuat unit amb morter i disposada gairebé de través (*tizón*). La disposició de les peces recorda aparells andalusins de la Marca Superior. Una reforma posterior (Ardèvol III), d'època baix medieval o moderna, consisteix en una camisa per a reforçar la torre, la qual es pot datar entre els segles xv i xvi. Les dimensions d'aquesta tercera fase són diàmetre entre 10,19 i 11,55 i alçada conservada 4,50 m.

Les anàlisis de ¹⁴C de carbons continguts als morters apunten a una cronologia de la torre rectangular entre els segles viii i ix, mentre que el reforç oval ja és dels segles ix-x. L'anàlisi de morters indica una important acumulació de sals a la planta baixa que no procedirien dels materials de construcció, sinó que pot ser que es deguin a migracions per l'ús de l'espai com a magatzem de sal, i més si Ardèvol és un lloc de pas de carrerades i estem en una de les rutes que porten a l'important diapiu salí de Cardona. L'orientació i les dimensions de les grans finestres del pis superior de la primera fase, que no troben al costat meridional sinó enfrontades als costats menors, és a dir a nord i sud, indueixen a pensar en la possibilitat que l'espai s'utilitzi com a assecador d'aliments aprofitant els vents procedents del Pirineu.

Castellanes

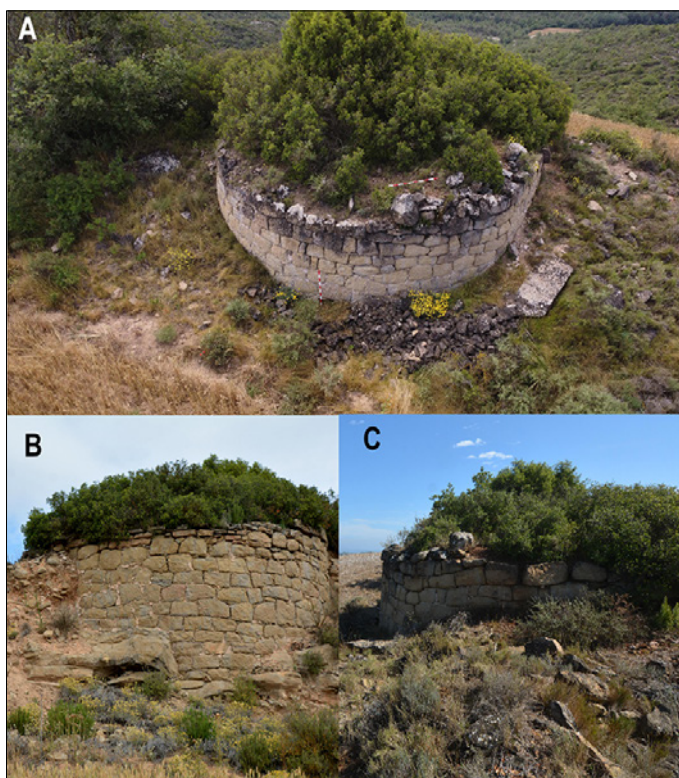
Municipi: Pinós (Solsonès)

UTM: E(x) 378515'0 N(y) 4632572'0 UTM 31/N/CTR 89, 882 msnm.

Interpretació historiogràfica: torre inèdita fins a principis del segle xxi.

Nova interpretació: talaia de control interterritorial (fig. 3).

Figura 3. Castellanes. A. vista aèria (A. Cubo); B. alçat sud (A. Pancorbo); C. alçat oest (A. Pancorbo).

¹¹ Com a plantejament general d'aquest article, hem prescindit d'aportar totes les dades que coneixem de cada castell, que ja s'ofereixen en la bibliografia de cadascun dels casos.

Descripció: la torre de Castellanes està situada sobre la carena de la Serra de Pinós i, del tot el conjunt analitzat, és la que es troba construïda a una major altitud. Des de la seva privilegiada i estratègica posició s'obté un domini visual sobre bona part dels territoris prepirinencs del Solsonès, de les planes segarrenques i fins als confins de la ciutat de Lleida. Es tracta d'una construcció de planta circular de tendència oval, d'uns 8,7 metres de llarg per 7,3 m d'ample, que es conserva en uns 4 m d'alçada. Es construeix a partir d'un mur anular d'aparell quadrangular de pedres desbastades i abundant morter de calç. Les filades no són del tot regulars i tendeixen a mostrar certa sinuositat entre elles. No s'ha pogut identificar cap esment d'aquesta torre a la documentació d'arxiu. Fins ara no s'han pogut realitzar cap mena d'actuació arqueològica específica que permeti aportar més dades concretes sobre aquesta construcció que, en l'actualitat, es troba enrunada. No obstant això, per les seves característiques arquitectòniques que s'assimilarien als dels fars monumentals d'època andalusina, així com per la seva posició estratègica i funcions de vigilància interterritorial, caldria considerar aquesta torre una alimara andalusina dels segles VIII-X (Cubo et al. 2024; Martí i Cubo 2019).

Lloberola

Municipi: Biosca (la Segarra).

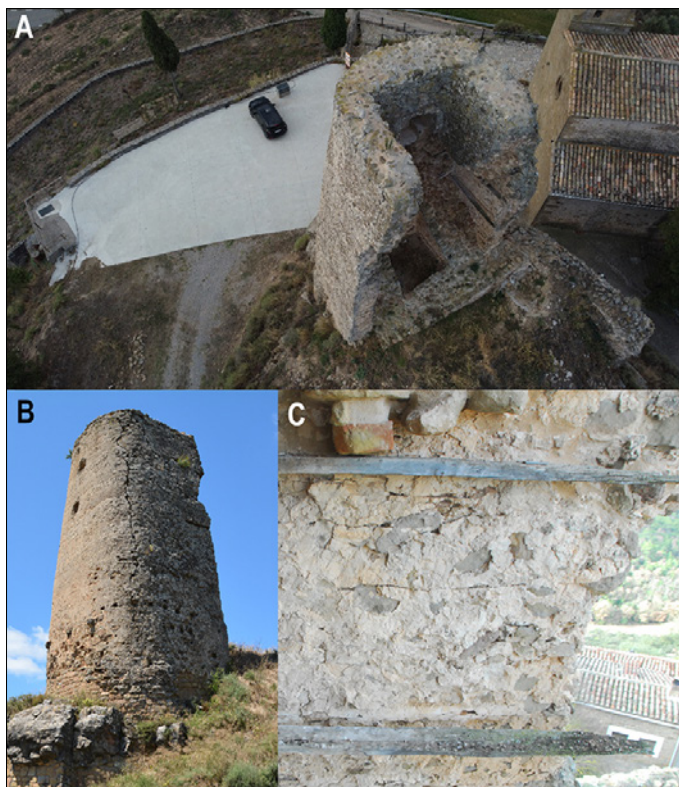
UTM: E(x) 364153'7 N(y) 4638761'8 UTM 31/N/CTR 589, 620'10 msnm.

Interpretació historiogràfica: torre de frontera, 1a fase torre trapezoidal final X, fase 2a reforç exterior inicis XI (Bolòs, 1997, 378-79; Cabañero, 1996, pp. 264-267; Cubo et al. 2024; Pancorbo et al. en premsa a, b).

Nova interpretació: torre o castell de control territorial i camí (fig. 4).

Descripció: torre situada a l'extrem meridional del turó on es troba el castell, del qual avui només s'observen alguns murs en superfície. Disposaria de planta baixa, dos pisos i terrat. Es compon de dues construccions diferents. La primera, una torre de planta trapezoidal de prop de 5 m² de superfície interior, 5,30 m al costat més llarg i 3,50 m el més curt. La segona estructura consisteix en un llenç que envolta la primera per tres dels seus costats, de cantons arrodonits, perfil troncocònic i una altura de prop de 14,20 m. Al costat sud, el més exposat, s'obren dues petites finestres per al control i la defensa de l'accés principal al castell, posteriorment ampliades pel costat interior. Es tracta d'un doble parament de maçoneria, amb ús de bigues i connectors de fusta que a l'edifici interior traven els quatre costats mentre que, a l'exterior, concentrades principalment al pis superior, es fan servir tant per unir les dues torres com l'exterior amb els murs perimetrals del castell. L'acabat exterior és, com en el cas de Vallferosa i Peracamps, de

Figura 4. Lloberola. A. vista aèria (A. Cubo); B. vista general (A. Pancorbo); C. detall de fustes de la fulla exterior en contacte amb la interior, ja perduda (J. Menchón).

morter de calç dopat amb components orgànics (en aquest cas proteïnes). És aplicat des de la part superior utilitzant la mateixa torre com a plataforma de treball, sistema que li confereix un aspecte escamat.

Fins ara només s'han dut a terme treballs de neteja, salvament i seguiment previs a la consolidació d'urgència a causa del desprendiment de part del llenç interior, així com l'excavació dels nivells d'esfondrament de l'interior de la torre. Aquests treballs, que es van dur a terme en dues fases, en els anys 2018 i 2021, van permetre determinar que l'esfondrament de la torre, així com l'abandó definitiu del recinte castral, se situa al llarg de la primera meitat del segle XVII. No es van assolir els nivells fundacionals de cap de les estructures, però es van fer quatre anàlisis radiocarbòniques, tres corresponents al llenç interior i una de l'exterior de la torre. Els resultats no mostren variacions cronològiques entre tots dos, que els situen entre finals del segle IX i al llarg del X. La caracterització de morters, però, sí que mostra algunes diferències.

Peracamps

Municipi: Llobera (Solsonès).

UTM: E(x) 370286'8m, N(y) 4641708'5m UTM 31N/ETRS89, 840 msnm

Interpretació historiogràfica: torre de frontera, 1a fase cap a l'any 1000, reforma d'època moderna (Figura 3).

Nova interpretació: torre o castell de control territorial i camí (fig. 5).

Descripció: la torre de Peracamps, al SW del terme municipal de Llobera, s'alça per sobre d'un petit promontori rocós al veïnat homònim i des del qual s'obté un domini visual sobre gran part de la Segarra i els camins que des de Biosca i Torà enfilaven fins a Solsona. Històricament, s'ha d'identificar amb el *castrum Perachampas* que es documenta l'any 1042 i ha estat analitzada anteriorment per diversos investigadors, que li han atorgat una datació, entorn el segle XI (Bolòs 1987b; Cabañero 1996: 292-295, Cubo et al. 2024).

Les restes més notòries d'aquest castell es correspondrien a una torre de planta rectangular de 9,80 x 6,80 m, conservada en uns 18 m d'alçada. Es distribueix en tres pisos i terrassa i s'accedia a l'interior mitjançant una porta situada a l'altura del primer pis, de la qual només es conserva un dels seus muntants i l'arrencada d'un cap-i-alt amb un desenvolupament d'arc de brancals avançats o escanyat, assimilable a un arc de ferradura.

La torre es va erigir a partir d'uns sòlids murs de maçoneria en tongades i reforç de carreus en les cantonades. A més, i deixant de banda els diferents encaixos de biga d'època moderna que s'observen en distints punts de la construcció, s'evidencien un seguit d'alineacions de forats de pal/encaixos

Figura 5. Peracamps. A. vista aèria (A. Cubo); B. vista general (A. Pancorbo); C. detall de llindar de la porta de la fase (I) (J. Menchón).

que, probablement, s'haurien de posar en relació amb l'ús de bastides laterals exteriors almenys fins a l'altura del primer pis. Amb tot no podem descartar que alguns d'ells formessin part d'una plataforma per accedir a la porta a manera de voladís.

Entre 2022 i 2023 es van efectuar un seguit de treballs que van permetre diferenciar diversos moments d'ocupació, fins i tot després d'haver-se ensorrat parcialment com succeiria a partir del segle XVIII, en acabar la Guerra de Successió. Tanmateix, cal fer esment que, en aquest cas, no es van poder aconseguir cap mena de mostra de fusta o carbó que ajudés a datar la construcció. En aquest sentit, i en relació amb el que es proposa en aquest treball, pensem que la torre de Peracamps podria haver-se erigit entre els segles IX-X, sobre la base de les similituds que presenta el seu aparell constructiu i porta envers algunes de les altres torres que s'analitzen en aquesta comunicació, especialment Ardèvol i Vallferosa.

Vallferosa

Municipi: Torà (la Segarra).

UTM: E(x) 370976'2 N(y) 4635591'3 UTM 31/N/CTR 589, 560'2 msnm.

Interpretació historiogràfica: torre de frontera, 1 fase final s. X i reforç exterior i remuntador inicis XI, reformes s. XII-XIII.

Nova interpretació: torre control territorial i camí, fase única del segle VIII-IX. Reforma interior s. XIII-XIV (fig. 6).

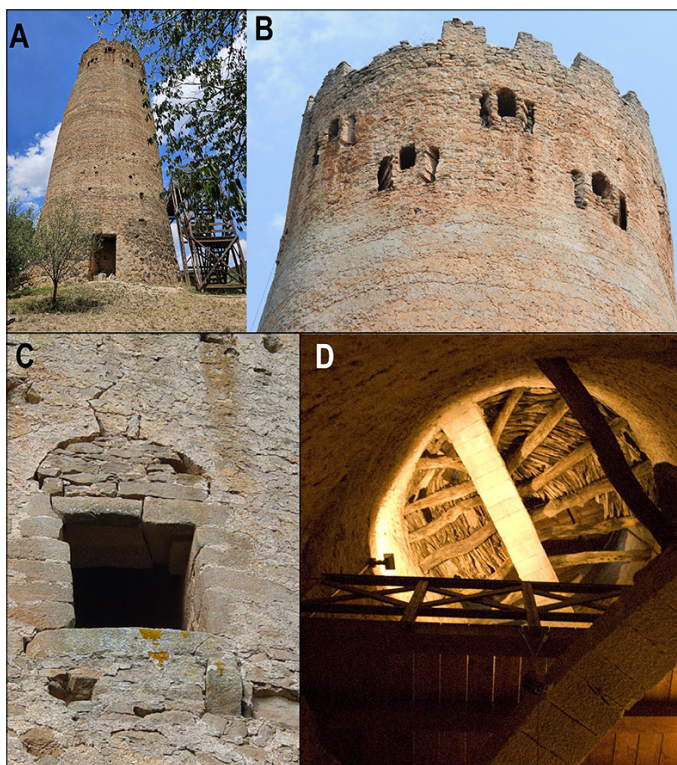
La dada diplomàtica més antiga del lloc és del 1031, i la de la torre de 1052.

Descripció: torre construïda en un vessant, al costat del barranc de Quadros, controlant la ruta i la carrerada entre Solsona i el Pirineu i les planes de Lleida. Planta circular, amb un diàmetre de 8,8 m a la base, desenvolupament troncocònic irregular fins a l'alçada de 30,70 m (Bolòs 1987a, 1997, Cabañero, 336-344; Cubo et al. 2024; Esteve i Menchón 2020 *passim*; Menchón 2018; 2020).

Els estudis realitzats a la torre l'han interpretada com una construcció en tres fases: una primera de finals del segle X, que a inicis de l'XI es reforça i recreix, amb una reforma del segle XI o posterior segons autors. El georadar, així com l'estudi de la construcció, i especialment les anàlisis radiocarbòniques apunten a la possibilitat que tota la torre sigui de la mateixa fase constructiva (Vallferosa I).

Es va construir sense ús de bastides exteriors, mitjançant una tècnica que o bé podria ser aixecar de manera sincrònica dues anelles concèntriques, primer elevat l'interior i després l'exterior, o de manera menys definida edificant la part interior i després l'exterior. No creiem que fos una primera torre poc temps després extradossada i amb una remuntada com s'havia explicat fins fa pocs anys.

Figura 6. Vallferosa. A. vista general (A. Pancorbo); B. detall dels cadafals (J. A.: Adell); C. porta de l'anella exterior (J. Menchón); D. interior de la torre (J. Menchón).

L'acabat exterior mostra la construcció en tongades de baix a dalt amb un arrebossat de morter de calç que va encavalcant capes horitzontals com si es tractés d'escates o una teulada. Un conjunt de juntes diagonals apunten que es van iniciar des del costat meridional.

A la part superior, sota la coberta amb merlets, hi ha una interessant sala que definim com a càmera de combat. S'hi observa una sèrie d'obertures d'arc de brancals avançats protegits per estructures de fusta de planta triangular a manera de cadafals. Es construeixen amb bigues de roure de 12 a 18 cm de costat, instal·lades simultàniament a la construcció.

Al sud del primer nivell hi ha una porta a una mica més de 8 metres sobre rasant. És un pas d'arc gairebé de ferradura amb cap-i-alt interior (1,38 x 1,95 m) i que comunica amb una interessant xemeneia intramural (*buhedera* o *assomador*) que connecta la porta amb la cambra de combat superior. De secció triangular, es va escanyant a mesura que es guanya altura i queda rematada amb una volta encofrada a l'altura del primer nivell de cadafals. A l'interior hi ha tres preses, de les quals se'n conserva una amb base de fusta i a sobre un potent paquet de terres compactades: es tracta dels replans d'un sistema de pujada format per escales de mà.

A la base s'observa com la porta exterior dona a un espai a dos nivells, l'inferior del qual condueix a una segona porta, de manera que fa un accés a colze o baioneta. Aquest segon accés també es forma per arc de brancals avançats que dona al cilindre interior de la torre, al primer pis de la qual s'hi troba una sitja o magatzem cobert amb cúpula on es reserva un òcul central per a l'accés. Al segon pis hi ha una obertura coetània a la seva construcció amb funcions d'armari, que entre els segles XIII-XIV va passar a tenir funcions de latrina sense sortida de sòlids, reforma que s'associa també a la construcció de la cúpula a la zona superior, així com de 3 arcs en diafragma per a sustentació dels pisos, dels quals se n'ha conservat parcialment el superior, format per troncs i branques que sustenten una capa de terra piconada (Vallferosa II i III).

Les anàlisis indiquen l'ús de morters de qualitat, dopats a les capes exteriors amb materials proteics i sacàrids, procedents possiblement de l'ús de clares d'ou i cactàcies. Les anàlisis radiocarbòniques de les mostres de fusta procedents de les anelles o torre interior i exterior, així com els materials de l'estratigrafia de la coberta, s'enquadren tots ells entre finals del segle VIII i segle IX, una reparació potser del sistema de l'accés en xemeneia entre els segles IX i X, i la construcció de la cambra de combat o casamata, arcs i conversió de l'armari del segon nivell en latrina entre els segles XIII i XIV (Vallferosa II i III).

LES ANÀLISIS RADIOCARBÒNIQUES I DE MORTERS

Datacions radiocarbòniques

Aquest és el resum dels resultats de les datacions de ^{14}C :

Ardèvol

Dues anàlisis elaborades per la universitat Adam Mickiewicz, Poznan (Polònia) i interpretades per Patrimoni 2.0 Consultors.

Mostra T-11 (FTMC-J107-2)

Mortor de la base de la torre rectangular, fase I

Aporta una datació radiocarbònica de 1261 anys BP ± 27 .

68,3% probabilitat:	680 AD a 747 AD (61,9%) 759 AD a 769 AD (15,1%)
95,4% probabilitat:	669 AD a 778 AD (79,5%) 787 AD a 829 AD (15,1%) 859 AD a 868 AD (1,3%)

La datació porta als segles VIII-IX, i és assimilable a les de la construcció de Vallferosa.

Mostra T-10 (FTMC-J107-1)

Mortor de la torre circular, fase II, que folra la torre interior. Aporta una datació radiocarbònica de 1162 anys BP ± 27 .

68,3% probabilitat:	776 AD a 787 AD (9,0%) 829 AD a 857 AD (19,0%) 871 AD a 896 AD (20,8%) 924 AD a 951 AD (19,5%)
95,4% probabilitat:	772 AD a 792 AD (11,5%) 803 AD a 811 AD (1,4%) 819 AD a 904 AD (51,4%) 912 AD a 976 AD (31,1%)

La datació ens porta als segles IX-X, que coincideix amb la de la tipologia de l'aparell de carreus, assimilable a les construccions d'època califal de la Marca Superior.

Lloberola

Quatre anàlisis elaborades pel CEDAD de la Universitat de Salento, Brindisi (Itàlia), interpretades per Patrimoni 2.0 Consultors. Es van prendre 7 mostres d'elements de fusta a vincular amb la construcció de la torre, de les quals se'n van poder analitzar 4.

Mostra F 1 (LTL21009)

Rest a de fusta localitzada a l'encaix 3061 al nucli del llenç interior (3002). Costat de llevant.

Mostra F 2 (LTL 21010)

Rest a de fusta localitzada a l'encaix 3059 al nucli del llenç interior (3002). Costat de ponent.

Mostra F 5 (LTL 21011)

Biga corresponent al cosit superior del braç de llevant. Nivell inferior.

Mostra F 7 (LTL 22452)

Biga embeguda. a la fàbrica de la torre exterior, visible sota l'arrebossat de la cara interior del mur de ponent.

LTL21009 (F1)	LTL21010 (F2)	LTL21011 (F3)	LTL22452 (F7)
877-1038, 94,4%	776-786, 1,6%	703-740, 6,8%	878-1041, 95,4%
	830-852, 2,9%	871-902, 76,8%	
	875-1025, 90,9%	915-975, 11,8%	

Les quatre mostres porten a una datació entre finals del segle IX i al llarg del segle X (95,4% de probabilitat (AD)).

Del conjunt d'11 datacions de Vallferosa, 5 es corresponen a la fase constructiva de les dues anelles:

Mostra 1: T-VALLF 09-1 (06-1) UBAR 1052¹²

Fusta de cadafal del costat S de la torre

Mostra 2: T-VLLF 12-2 (14-1) UBAR 1442/CNA 4599

Fusta de l'encofrat de l'armari o latrina de l'interior de la torre, realment un armari.

Mostra 3: T-VLLF 12-3 (14-2) UBAR 1422

Fusta de l'encofrat del cap-i-alt de la porta interior de la torre.

Mostra 4: T-VLLF 12-4 (14-3)

Mostra de fusta del cap-i-alt de la porta exterior de la torre.

Mostra 5: T-VLLF 14-5 (14-4) UBAR 1314

Mostra de fusta de cadafal NW de la torre.

Ens porten a una cronologia entre segle VIII i IX (en dates absolutes 700-789):¹³

Taula x. Calibratge de les datacions radiocarbòniques. A i B, referències. C, data radiocarbònica amb incertesa com a desviació típica. D, data calibrada experimental corresponent a la intersecció de la data radiocarbònica experimental amb la corba de calibratge, data amb més probabilitat de veritable; E i F, intervals de la veritable data calibrada associats a probabilitat total del 68,30 % (1σ); G i H, intervals de la veritable data calibrada associats a probabilitat total del 95,40 % (2σ) (segons Mestres, 2020).

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	T-VLLF 09-1 (06-1)	UBAR-1052	1220±30 BP	cal dC 773	cal dC 725-738 cal dC 768-779 cal dC 789-870	8,8% 7,9% 51,6%	cal dC 690-749 cal dC 761-887	22,8% 72,6%
2	T-VLLF 12-2 (14-1)	UBAR-1442/ CNA-4599	1235±30 BP	cal dC 770	cal dC 693-747 cal dC 763-778 cal dC 791-805 cal dC 816-824 cal dC 841-861	36,9% 11,2% 6,9% 3,5% 9,8%	cal dC 687-781 cal dC 787-877	56,1% 39,3%
3	T-VLLF 12-3	UBAR-1422	1215±40 BP	cal dC 774	cal dC 726-737 cal dC 768-879	5,6% 62,7%	cal dC 684-894 cal dC 929-939	94,1% 1,3%
4	T-VLLF 12-4 (14-3)	UBAR-1423	1145±40 BP	cal dC 891	cal dC 778-790 cal dC 828-839 cal dC 865-971	5,70% 4,00% 58,60%	cal dC 774-982	95,40%
5	T-VLLF 14-5	UBAR-1314	1220±35 BP	cal dC 773	cal dC 724-739 cal dC 768-779 cal dC 789-871	8,7% 8,4% 51,2%	cal dC 689-750 cal dC 760-888	23,3% 72,1%

¹² T.VALL es correspon al siglat de l'analítica a Menchón 2020. Entre parèntesis la numeració de Mestres 2020, i finalment el siglat UBAR o CNA es correspon al número d'analítica del laboratori de la Universitat de Barcelona i/o el Centro de Aceleradores del CISC de Sevilla.

¹³ Cfr. MESTRES 2020.

Anàlisis dels morters

Totes les torres que es presenten en aquest article estan fetes de pedra amb morter i només ocasionalment (Vallferosa i Lloberola) hi ha fusta. En un cas formant els cadafals i en l'altre embegudes en el parament, tot i que no es pot saber si alguna de les altres torres incorporava fusta en la part superior actualment perduda. Per això ens limitarem a la pedra i els diferents usos dels morters.

Totes les torres són, aparentment, construccions relativament isolades, construïdes en algun punt del territori amb especial significació social, estratègica o militar. Però sobretot són edificis funcionals, erigits per a complir una funció determinada: control del territori, burot d'una carrerada d'especial importància. Sigui quina sigui la seva funció primigènia, no són edificacions genuïnament residencials i, per tant, es van construir amb poca o gens de voluntat de confort o estètica, a l'excepció, potser, de la latrina de Vallferosa. Aquestes consideracions van afectar no només el seu disseny i la seva composició sinó també els materials i les tècniques constructives.

Pel que als materials posats en obra, el mateix aïllament del punt de construcció limita fortament el transport de pedres i, probablement, de matèria primera per a produir morters. Consegüentment, en tots els casos estudiats les pedres són locals, extretes de l'entorn més immediat en petits fronts d'explotació (sense que calgui qualificar-ho de pedrera) com més propers millor al punt de construcció. Per tant, en tots els casos la pedra emprada es va extreure dels afloraments rocosos immediats.

Les torres estudiades es troben en la vora nord de la Depressió Central Catalana, on la sedimentació va donar lloc a nivells de gresos de gra fi o mitjà, formats per l'erosió de les roques que afloraven l'incipient plegament Alpí, que va originar la formació del Pirineu. Ocasionalment, en la mateixa zona es troben calcàries formades en conques de poca profunditat. L'ús de materials locals és un tret comú en la construcció de les torres.

Pel fet de tractar-se d'edificis funcionals, probablement de construcció com més ràpida i eficaç possible, fa que la superfície exterior i interior de tots els paraments siguin de paredat irregular de pedres treballades per formar una única superfície més o menys plana, probablement amb un cop de talp o una eina similar. No es detecta un treball específic de la superfície de les pedres i la seva formació amb un o dos cops secs amb el talp és la solució més ràpida i econòmica de treball. Només a les de planta quadrada o rectangular (Ardèvol o Peracamps) s'hi poden veure carreus ben escairats per a formar les arestes i només aquests elements mostren evidències d'un treball superficial de la pedra (en aquests exemples, un punxonat).

El sistema constructiu de totes les torres estudiades és de triple fulla: dues d'exterior amb elements de pedra irregulars (paredat) amb un reblert entre aquestes, consistent en pedres de mides molt diverses juntament amb morter de calç, probablement més pobre. La construcció es devia fer per tramades, que en molts casos són encara identificables, d'una alçada entre 70 i 90 cm, d'altra banda, la més ergonòmica per a construir els fulls exteriors i alhora anar col·locant material el reble. D'alguna manera es podria considerar els fulls interior i exterior com un encofrat perdut que conté i confina el rebliment.

Pel que fa als morters de les fulles exteriors, tots els casos analitzats han posat de manifest que han estat dopats amb un component orgànic. En el cas de Vallferosa, el que ha estat estudiat amb major profunditat, és una barreja d'ou i una resina

vegetal. A Lloberola, Peracamps i Ardèvol, un material que conté proteïnes. L'addició de diversos components orgànics millora les prestacions dels morters de calç a curt termini per una carbonatació i enduriment més ràpids atès que s'estimula la formació d'aragonita (un polimorf del carbonat de calci de morfologia acicular, que forma una trama que col·labora a l'enduriment del morter). A llarg termini aquest additiu ofereix un material més resistent.

La solució d'acabat varia d'unes torres a altres en funció de l'estereotomia dels elements de pedra que formen el paredat. Però en tots els casos es tracta de morters que fan de junta alhora que s'estenen sobre la superfície de les pedres. A Vallfrosa i Lloberola l'aplicació consisteix en la formació d'un revestiment discontinu, aplicat des de la part superior de cada tramada, deixant unes formes com escates que se superposen parcialment; en altres exemples és el morter entre pedres que desborda les juntes i se superposa parcialment sobre els plans exteriors de les pedres (Ventolà et al. 2011; Vendrell et al. 2020).

INTERDIVISIBILITAT I COMUNICACIÓ SONORA

Torres que no es veuen, o es veuen...de lluny

Primer de tot cal tenir en compte la capacitat de resolució de l'ull humà, d'acord amb l'anomenat criteri de Rayleigh comunament acceptat a efectes de càlcul, respon a la següent fórmula empírica, expressada en radians (l'angle per sota del qual l'ull humà no pot resoldre un objecte o taca):

$$\theta = 1.22 \left(\frac{\lambda}{D} \right) \text{ rad}$$

on D és el diàmetre de la pupil·la i λ la longitud d'ona de la llum.

La pupil·la varia segons la llum i està més oberta en penombra o fosc (a la nit, per exemple), quan arriba a 4-9 mm, mentre que amb llum de dia sol estar entre 3 i 5 mm. A efectes de càlcul s'ha adoptat $\lambda=550$ nm (on se situa l'òptim de visió de l'ull humà) i $D=3$ mm.

Amb aquestes dades es pot afirmar que l'ull humà pot resoldre angles de l'ordre de 50» (50 segons de radiant, equivalents a 0,015°), sempre sota condicions d'il·luminació idònies. De forma pràctica, molts treballs aposten per una resolució espacial d'1' (un minut), tot i que es considera que és còmoda quan visualitza un objecte sota un angle d'almenys 3' (3 minuts). Suposant una distància de 5 km entre dues torres, la resolució de l'ull humà a aquesta distància en condicions òptimes seria d'1,30 m. És a dir, no pot resoldre (identificar) objectes de menys d'1,30 m. En termes pràctics s'hauria de parlar de més de 2 m.

Sobre la base d'aquests càlculs, a aquesta distància es veu la torre (que fa 20 o 30 m), però res del que s'hi troba. Per exemple un home situat a la terrassa no seria diferenciable. Per tant, l'observador pot identificar on és la torre (si està en la visual), però per veure qualsevol senyal, ha de ser fum si és de dia i lluminosa quan és de nit. Una altra cosa seria la comunicació mitjançant senyals acústics.

Per tal de comprovar la visibilitat des de les torres del territori (Vallferosa, Ardèvol, Castellanes, Lloberola i Peracamps) i poder establir o no un vincle comunicatiu visual s'ha utilitzat el Sistema d'Informació Geogràfica (SIG/GIS) QGIS. Permet mostrar sobre planimetria l'àmbit de visió que es pot tenir des d'un punt determinat, amb l'associació de l'altura real o teòrica —quan s'ha pogut deduir— i també l'elevació dels diferents punts del territori, i s'han establert les ordres corresponents per a oferir la panoràmica que es tindria des de dalt de les torres a 10 kilòmetres a la rodona.¹⁴ La visió de conjunt es mostra en un plànol en què es poden veure les visuals de cadascuna de les torres.

S'ha tingut en compte l'altura de les torres, per la qual cosa s'ha realitzat una aproximació a partir de llur alçada, l'elevació del terreny sobre el nivell del mar, la del terreny del voltant i la situació del camp visual en els mapes resultants.

Així, la base d'Ardèvol es troba a 739,26 msnm, a la que se li han de sumar els 18,75 m d'altura teòrica de la torre, que dona una resultant de 758 msnm. Comptant això i les altures del seu voltant i, sobretot, del camp de visió de les altres torres que hem generat, la torre d'Ardèvol es veuria des de Castellanes.

La terrassa de la torre de Vallferosa, sumant l'altura on es troba (560,2 msnm) i la seva de 30,70 m, es trobaria a 591 msnm. També seria visible des de Castellanes (882 msnm); malgrat que sembla que només es veuria el vessant a l'oest de la torre, a uns 575 msnm cal considerar que Vallferosa és visible des de Castellanes. Ardèvol no és visible de Vallferosa estant perquè l'orografia en línia recta supera els 600 msnm.

Les visuals extretes mostren clarament que també hi ha relació òptica directa de Castellanes amb Ardèvol.

Segons aquestes visuals realitzades amb QGIS, tant la torre de Lloberola com la de Peracamps serien les més aïllades visualment, ja que la visibilitat entre elles i les altres és nul·la. Cal tenir en compte que l'estudi realitzat és a partir d'un radi de visió de 10 km a la rodona. Com que la distància entre aquestes dues torres i les d'Ardèvol i Castellanes és superior a 10 km, hem ampliat el seu radi a 16 km. Aquest canvi ens dona com a resultat que la torre de Peracamps té visual des de Castellanes, això sí, tenint en compte que la distància en línia recta és de gairebé 12 km (fig. 7). De fet, els perfils topogràfics des de les bases de les torres extrets de Google Earth confirmen el que ens diu QGIS (fig. 8).

Si tenim en compte que l'altura sobre nivell del mar és a la base i les dades són aproximades, com els perfils, d'entrada, en contra del que es podria suposar, hi ha poca o gens de visibilitat entre Vallferosa i els llocs de l'entorn, amb l'excepció de Castellanes. Això comporta tenir les corresponents reserves i prudència a l'hora de pensar en intervisibilitat o interconnexió visual. Així, la possibilitat de comunicació en el cas que sigui visual necessitarà punts secundaris, o pensar en senyals indirectes com el fum de dia, o de tipus sonor.

Castellanes, en canvi, té un important camp visual: castell de Calaf (10,5 km), torre de Castellvell de Solsona (17,6 km), castells de Pinós, Ardèvol, Castellfollit de Riubregós, l'Aguda, Peracamps i Llobera (entre 1,90 a 13,5 km), i per descomptat Vallferosa; fins i tot, de lluny, s'arriba a veure Lleida (Martí i Cubo 2019).

¹⁴ L'estudi s'ha fet amb la incorporació d'una base de Model Digital d'Elevacions de l'Institut Geogràfic Nacional (<https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/modelo-digital-terreno-mdt25-primera-cobertura>), i el connector Visibility Analysis.

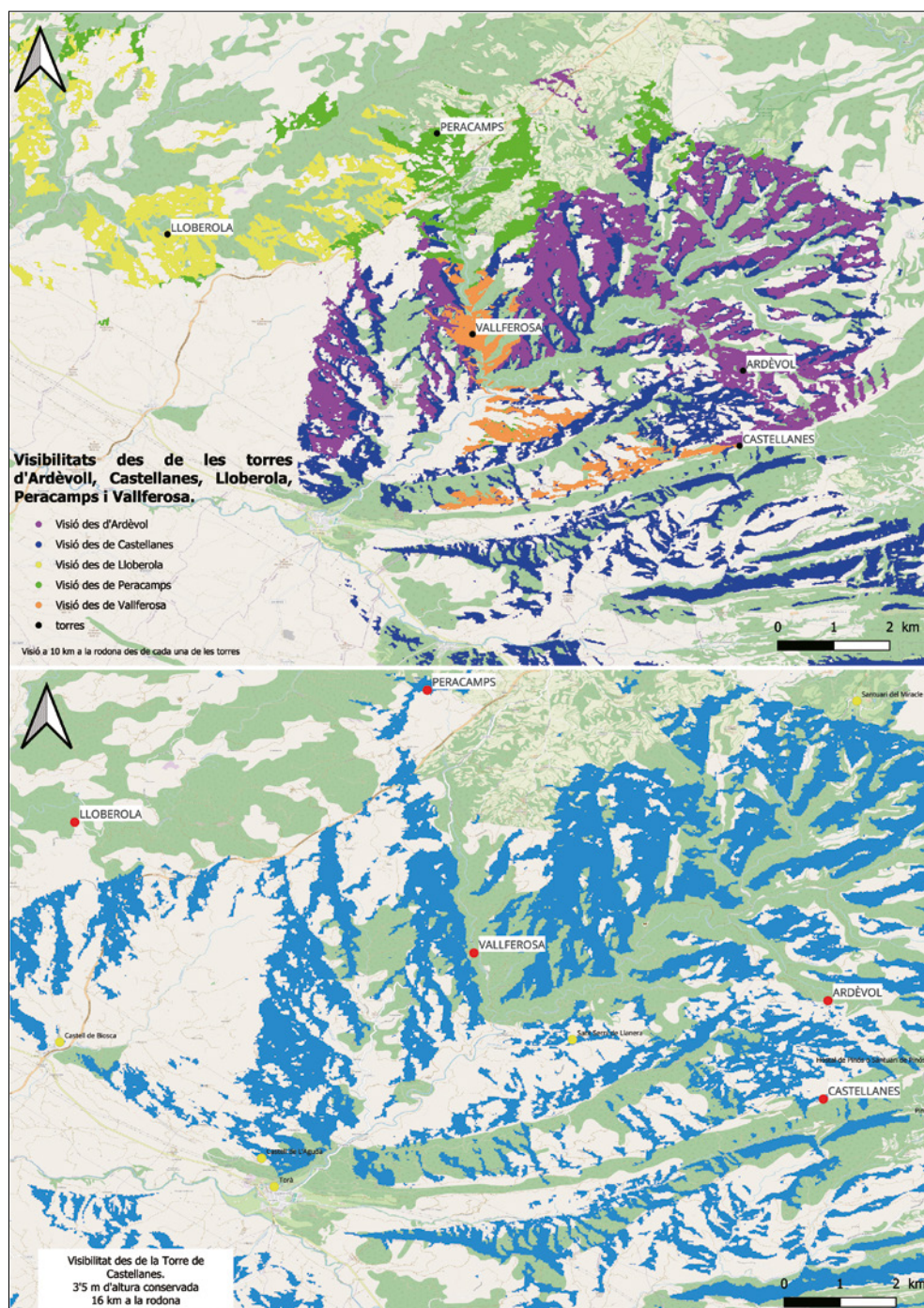

Figura 7. Visibilitat de les torres amb un radi de 10 km (dalt) i de Castellanes amb un radi de 16 km (M. Valldepérez).

En conclusió, la interconnexió visual i sonora marca un lloc central que és Castellanes, des d'on es connecta amb Castellfollit i L'Aguda, així com amb Vallferosa. Però en aquest cas queda meridianament clar que no és una peça important per al domini visual del territori. No fa l'efecte que es va construir per guaitar, sinó per ser vista i per controlar no les alçades sinó la vall, en concret la comunicació del Prepirineu i el Solsonès amb les planes de la Segarra i el Llobregós. El trànsit de mercaderies —sal, ferro i, en especial, de ramaderia transhumant— són les explicacions més lògiques.

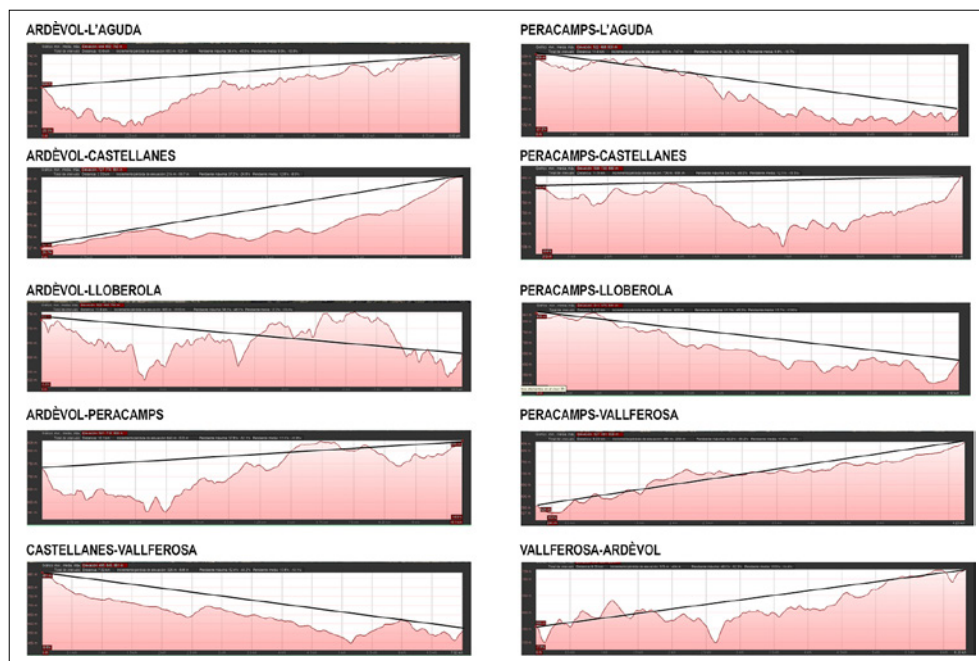

Figura 8. Perfils topogràfics entre torres, base Google Earth (J. Menchón).

La comunicació sonora

Una defensa militar no pot permetre's quedar aïllada i sense comunicació. Si l'enllaç visual pot quedar interromput sovint i de manera previsible ha de comptar amb una alternativa sonora.¹⁵ Les fonts iconogràfiques (fig. 9) i arqueològiques (fig. 10) presenten un ús simultani al llarg del període medieval de corns de banya, corns ceràmics i trompes ceràmiques. Les possibilitats sonores dels elements ceràmics, sempre que es tracti de pastes compactes i cuites a altes temperatures, supera amb escreix l'abast dels corns de banya. Els objectes ceràmics, a més, poden adoptar solucions constructives que millorin la sonoritat, com ara una part inicial de la perforació perfectament cilíndrica i no cònica, i sobretot la inclusió d'un broquet a l'embocadura que faciliti el posicionament dels llavis i permeti així executar més d'una nota (una quinta natural i fins a una octava) amb la qual poder multiplicar els codis sonors.

Figura 9. Un herald anuncia l'arribada de forasters per mitjà d'un corn des d'un element elevat amb merlets (Taula d'altar de Sant Andreu de Sagàs, s. XIII, MEV, núm. inv. 1615).

Els darrers anys s'han dut a terme diverses proves sonores en paisatges arqueològics amb comunicació castral. A part de les inviabilitats resultants de l'orografia, la distància de percepció sonora pot ser variable segons la direcció i intensitat del vent, les condicions ambientals, l'hora del dia, l'estació de l'any, la boira o la pressió atmosfèrica, i també la presència de contaminació sonora antròpica o natural.

¹⁵ Al segle XIV Ramon Bagó de Riudaura promet al vescomte de Bas l'obligació d'emissió del senyal del viafors (mobilització general) al castell del Mallol, a la Garrotxa: «*signum de viafors aut castro de Maillolo havent de cornar et fare signum de fumarol de die et signum ignis de nocte*» (Caula 1984, p. 121). El senyal sonor amb corn és tingut en compte tant com els senyals visuals diürns i nocturns. La documentació àrab esmenta sovint una gran diversitat d'avisos visuals amb focs, fumerols i torxes en alimares i fars, però no avisos sonors, que són els que empra l'enemic —bizantí, per exemple (Ballestín i Viladrich 2008).

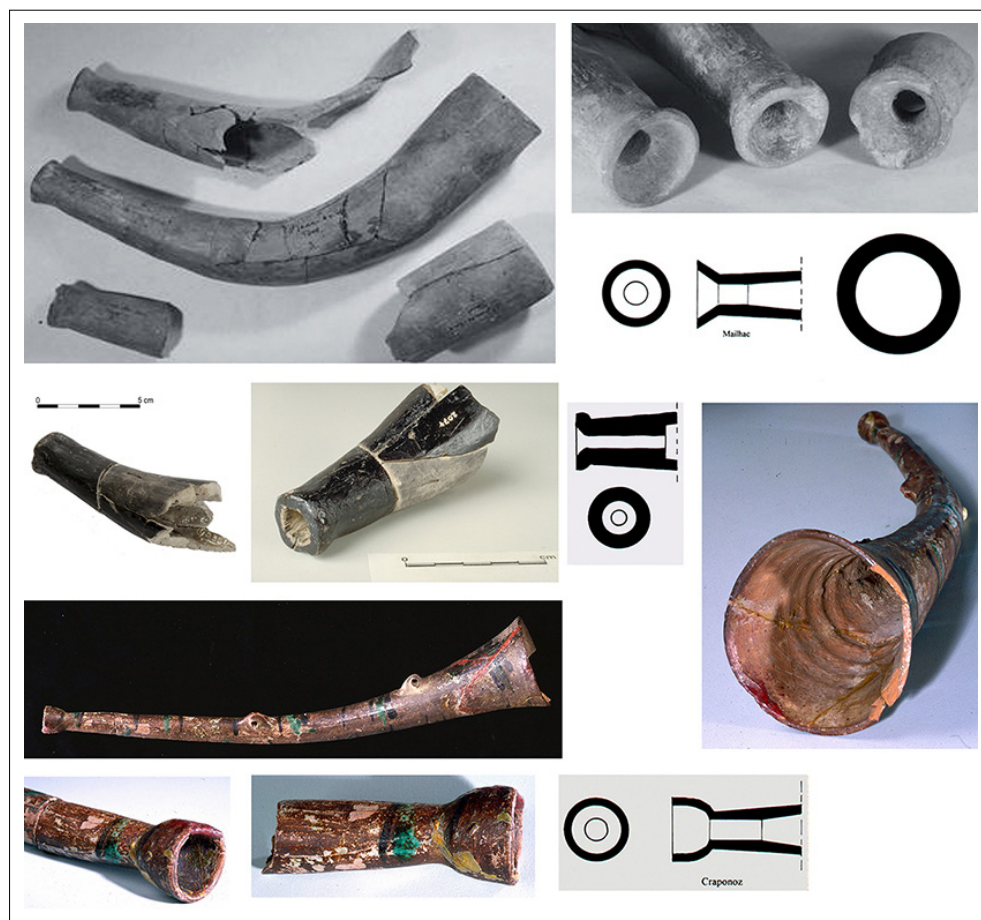

Figura 10. Corns ceràmics de Mailhac (s. XI, Aude), detall de les embocadures i seccions. Embocadura de fusta amb acabat de barbotina acoblada a un corn de banya (1010-1020, Charavines, Isère, Musée du lac Paladru núm. inv 92.40.163). Trompa ceràmica del castell de Craponoz; detall del broquet i de la secció (Isère, s. XIV).

De mitjana, un corn de banya ateny una distància d'1,5 km, 2 en òptimes condicions, mentre que els corns o les trompes ceràmiques se senten sense problemes entre 2 i 3 km i, fins i tot, a distàncies més grans.¹⁶

Les proves sonores dutes a terme a la frontera del baix Solsonès i fins a la fortalesa de Cardona es van fer amb corn de banya i amb restitucions de corn ceràmic (atestat arqueològicament almenys des del s. XI) i de trompa ceràmica castral (habitual en registre arqueològic en èpoques més tardanes, a finals del XIII i al llarg del XIV).

Després d'haver fet diverses proves els objectes sonors que van coincidir amb les distàncies i que van aportar resultats més coherents van ser els corns ceràmics, d'un abast sonor molt semblant al de les trompes castrals ceràmiques, inexistents en aquella cronologia.

La primera es va fer des de la torre andalusina del castell de l'Aguda, sobre Torà. Tot i que amb una visibilitat excel·lent, l'avís sonor no és audible des de cap de les defenses de la vall d'Ardèvol. L'únic punt amb el qual es podia establir comunicació sonora (a part de Torà mateix, a menys d'1 km) és el castell de Fontanet, del qual no se'n té cap notícia anterior al segle XI, quan a l'Aguda ja hi hauria una torre. La comunicació sonora no és viable entre Vallferosa i Castellanes o Ardèvol. La torre de Castellanes té un excel·lent control visual sobre tot el territori a ponent, però no arriba a poder-se comunicar sonorament amb cap defensa. En direcció a llevant, en

¹⁶ Per l'estudi dels objectes sonors Dieu 1999; per les proves sobre el terreny Castellet 2016; Dieu et al. 2014 i Castellet 2022, p. 75-128).

canvi, l'avís sonor des de Castellanes es transmet immediatament i clara a la torre d'Ardèvol, arreu de la serra de Pinós i fins a la vall de Cellers.¹⁷

Des d'Ardèvol segueix un continu de punts àudio-estratègics que permeten transmetre un avís fins al castell de Cardona en pocs minuts. Aquesta xarxa d'elements de guaita i avís la constitueixen guàrdies, torres, restes de jaciments, i fins masos i indrets on la toponímia revela la funció de sentinella.¹⁸ Totes les posicions d'enllaç sonor conflueixen a Cardona, el primer castell sota control carolingi.

Aquestes constatacions en l'actualitat no tenen per què coincidir amb l'alta edat mitjana; caldria establir definitivament si es tracta o no de construccions contemporànies i la seva filiació: carolíngia/comtal, andalusí o de tradició tardoromana.

Tanmateix, les proves sonores indiquen la possibilitat de connexió entre Castellanes i els territoris sota obediència carolíngia i una bona visibilitat sobre terres que suposem sota control agarè. Amb Ardèvol té connexió sonora i visual. L'Aguda té bona visibilitat sobre el territori, però sense cap comunicació sonora. Vallfrosa no respon a cap estratègia de comunicació sonora ni visual amb les altres construccions, excepte visual amb Castellanes.

CONSIDERACIONS FINALS

Comptat i debatut, l'estudi de les torres d'Ardèvol, Castellanes, Lloberola, Peracamps i Vallfrosa apunta al fet que ens trobem amb un seguit de construccions que difícilment es poden vincular a l'anomenada frontera del Riubregós, fixada al tombant del canvi de mil·lenni. A grans trets, les podem datar entre els segles VIII i X, si afinem més entre finals del VIII i el X. Tenen característiques comunes a nivell constructiu, però també trets que les diferencien, tant des de la ubicació com aspectes arquitectònics o poliorcètics. En altres llocs ja ho havíem dit: torres a la frontera, no de la frontera, perquè són més antigues (Esteve i Menchón 2020).

Podem parlar de construccions vinculades al control del territori i les vies de comunicació que generen una malla cronològicament i estratègica de desenvolupament orgànic i diacrònic i no sincrònic i planificat per un poder superior. Si bé tot apunta que ens trobem amb unes construccions que pivoten més cap a cronologia i espais sota l'ègida islàmica, no podem parlar tampoc que siguin obres totes elles de promoció emiral o califal, excepte Ardèvol (I) i (II) i Castellanes. Cal calibrar amb prudència el paper dels poders locals d'arrel hispana que conviuriu o sobreviuriu entre les pressions dels andalusins i comtes de la frontera, cada vegada més distanciats del poder carolingi.

17 Seguint la serra de Pinós cap al nord-est, més enllà de Castellanes, es troben diversos punts elevats en roca amb forats que es poden interpretar com perpals de torres de fusta. La toponímia també revela altres punts d'aguait, com el turó entre el coll de Pinós i el de Passaportella anomenat «Les Torritxes». D'aquí és deduïble que la serra sembla haver estat equipada amb elements de vigilància més o menys efímers, tema que requeriria un estudi més profund (Castellet 2014, 2020).

18 Un dels punts tàctics en la comunicació entre Su i Bergús és la casa de Miralles, que indica un punt de bona visibilitat. També està en estudi la relació de la visibilitat amb el topònim «oriol» (Montoriol, Puig-Oriol...), aquí a la torre dels Oriols, de comunicació imprescindible des de Llanera. Castellet 2022, p. 125-127.

BIBLIOGRAFIA

- Aguelo, J. (2014). Fonts per a l'estudi del Solsonès medieval i proposta interpretativa del Solsonès sota domini emiral a través de la toponímia. *Oppidum. Revista Cultural del Solsonès*, 12, p. 17-40.
- Ballestín, X. i Viladrich, M. (2008). Foc, fum, torxes i miralls: senyals visuals a l'època tardoantiga i altmedieval. Dins Martí, R. (ed.) *Fars de l'Islam*. EDAR Barcelona, p. 287-336.
- Blasco, J.; Esteve, J.; Giráldez, P.; Menchon, J.; Mestres, J. S.; Sala, R.; Subiranas, C.; Vendrell, M.; Valldepérez, M. i Verdés, L. (2020). La torre de Vallferosa (Torà, Segarra, segles VIII-IX). Primer balanç dels estudis d'una construcció singular. Dins Aquilué, X.; Beltran, J.; Caixal, A.; Fierro, X i Kirchner, H. (eds.) *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Universitat Autònoma de Barcelona 15-16 maig 2018*. UAB, Barcelona, p. 487-499.
- Bolòs, J. (1987a). Torre de Vallferosa. *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XIII, El Solsonès, la Vall d'Aran, p. 152-153.
- Bolòs, J. (1987b). Castell de Peracamps. *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XIII, El Solsonès, la Vall d'Aran, p. 163.
- Bolòs, J. (1987c). Castell d'Ardèvol. *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XIII, El Solsonès, la Vall d'Aran, pp. 258-259.
- Bolòs, J. (1997). Castell de Lloberola. *Catalunya Romànica*. vol. XXIV, Barcelona, El Segrià, Les Garrigues, Segarra, L'Urgell, p. 378-379.
- Bolòs, J. (1998). Torà. Torre de Vallferosa. *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXVII, Síntesi General, Obra dispersa, p. 221.
- Brufal, J. (2008). *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII); espais de secà meridionals*. Tesi doctoral, Universitat de Lleida.
- Cabañero, B. 1996: *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- Cardona, R. (2000): De vies antigues a camins rals. *Urtx*, 13, p. 7-23.
- Castellet. L. de (2014). *Pels camins de la sal. Arqueologia del paisatge i de les dinàmiques de poblament ininterromput a i des de Cardona, de la tardo-antiguitat al feudalisme*. Treball inèdit.
- Castellet. L. de (2016). Cartografia sonora de la comunicació castral. La fonosfera del corn i del dret a cornar a la Catalunya medieval. *Summa*, 8, p. 4-25.
- Castellet. L. de (2017). El paisatge arqueològic de Prades i els seus orígens històrics. *La Fornal; Associació Cultural de Prades*, 18, p. 29-35.
- Castellet. L. de (2020). El paisatge de Vallferosa a l'Alta Edat Mitjana. Dins Esteve, J. i Menchon J. (ed.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Ajuntament de Torà, Guissona, p. 16-21.
- Castellet. L. de (2022). *La comarca de l'Urgell i la vila de Tàrraga en el període visigòtic i musulmà a l'alta Edat Mitjana*. Arxiu Comarcal de l'Urgell, Tàrraga.

- Caula, F. (1984): El dret a corn. *Recull d'articles i treballs. Sant Joan les Fonts*, II, p. 117-121.
- Cubo, A.; Giráldez, P.; Menchon, J.; Pancorbo, A. i Vendrell, M. (2024). Nuevos datos sobre las torres en las fronteras de la Cataluña altomedieval: la llamada línea del Riubregós (Lérida). Dins Gómez, S.; Hervás, M. A.; Melero, M. (eds.) *VII Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal). Sigüenza 22-25 marzo 2023*. AEAM, Ciudad Real, p. 175-179.
- Dieu, L. (1999). Cors et trompes en terre au Moyen Âge. *Archéologia*, 354, p. 48-55.
- Dieu, L.; Barbe, J.; Castellet, L. de (2014). Archéologie et reconstitution à Charavines-Colletière (Isère). *L'instrumentarium du Moyen Âge. La restitution du son*. L'Harmattan, Paris, p. 153-170.
- Esteve, J. i Menchon, J. (2020). eds. *Vallferosa. Una torre singular a una frontera de temps antics*. Ajuntament de Torà, Guissona.
- Garganté, M.; Oliva, J. i Ros, J. (1998). *Inventari del patrimoni Arqueològic, arquitectònic i artístic de la Segarra*. Fundació Jordi Cases, Barcelona, Sanahuja, vol. 1.
- Gibert, J. (2005). La integració a Al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVI, p. 39-72.
- Gibert, J. (2011). *L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-IX). Estudi històric i arqueològic de la Conca mitjana del Riu Llobregat*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- González, J. R. i Markalain, J. (1991). La Torre d'Ardèvol (Pinós del Solsonès). *Quaderns Científics i Tècnics 3, Actuacions al patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona, p. 287-290.
- Hernández, F. X (2001). *Història militar de Catalunya*. Vol. I: dels ibers als carolingis. Rafael Dalmau editor, Barcelona.
- Martí, R. (2020). L'edifici de Vallfersosa entre les torres andalusines de planta circular a Catalunya. Els primers passos d'un model innovador (segles VIII-X). Dins Esteve, J. i Menchon J. (ed.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Ajuntament de Torà, Guissona, p. 30-35.
- Martí, R. i Cubo, A. (2019). La torre de Castellanes (Pinós). Una alimara andalusina als confins del Solsonès i de la Segarra històrica?. *IV Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central. Solsona, 14 i 15 d'octubre de 2016*. Generalitat de Catalunya, Solsona, p. 446.
- Menchon, J. (2018). Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpetua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lérida). *Treballs d'Arqueologia*, 22, p. 107-134.
- Menchon, J. (2020). Una torre dels segles VIII-IX. Del què s'ha dit al que ara veiem... i dubtem. Dins Esteve, J. i Menchon J. (ed.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Ajuntament de Torà, Guissona, p. 102-123.
- Mestres, J. S. (2020). Consideracions sobre les datacions per radiocarboni practicades a la torre de Vallferosa». Dins Esteve, J. i Menchon J. (ed.) *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics*. Ajuntament de Torà, Guissona, p. 144-159.
- Pancorbo, A.; Menchon, J. i Vendrell, M. (en premsa a). La torre de Lloberola (Biosca, Segarra). Primers treballs arqueològics. *Miscel·lània Cerverina*, 25.

- Pancorbo, A.; Menchon, J. i Vendrell, M. (en premsa b). Primers treballs arqueològics realitzats a la torre de Lloberola (Biosca, Segarra). *Segones Jornades d'arqueologia i paleontologia de Ponent. Guissona 20 i 21 d'octubre de 2023*. Lleida.
- Rubio, D.; Markalain, J. i González, J. R. (1989). Sobre la frontera cristiana a la Vall del Llobregós (Lleida). *Arqueologia Espacial*, 3, p. 195-206.
- Vendrell, M.; Giráldez, P. y Lluveras, A. (2020) Materials i tècniques constructives. Una aproximació analítica. Dins Esteve, J. i Menchon, J. (eds.) *Vallferosa. Una torre a la frontera de la Segarra i el Solsonès*. Ajuntament de Torà, Guissona, p. 132-142.
- Ventolà, L.; Vendrell, M.; Giraldez, P. i Merino, L. (2011). Traditional organic additives improve lime mortars: New old materials for restoration and building natural stone fabrics. *Construction and Building Materials*, 25-8, p. 3313-3318.
- Vendrell, M., Giráldez, P. i Lluveras, A. (2020) Materials i tècniques constructives. Una aproximació analítica. Dins Esteve, J. i Menchon, J. (eds.) *Vallferosa. Una torre a la frontera de la Segarra i el Solsonès*. Ajuntament de Torà, Guissona, p. 132-142.

LES TORRES EXEMPTES DEL PALLARS JUSSÀ

PROPOSTA DE SERIACIÓ (SEGLES VIII-XI)

Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich^{1,2}

PROBLEMÀTICA HISTÒRICA

Com arreu dels Pirineus, a les comarques del Pallars l'orografia ha estat del tot determinant en la distribució del poblament i en l'explotació del territori, tot oferint-nos una àmplia gamma d'establiments que s'estenen sobre els vessants de les muntanyes, fins al fons de les valls. Com arreu, també aquí les fundacions romanes d'Isona i Orrit preferiren els plans, tot fixant el punt de partida històric d'un orde territorial que persistí durant segles, malgrat l'escassa entitat i la limitada vigència d'aquests centres rectors. De fet, els respectius districtes encara perdurarien l'any 522, quan la generosa donació de Gaudiòs al monestir aragonès d'Asán incorpora diverses propietats situades a les terres de Ponent i de la Catalunya central, entre d'altres radicades a les comarques orientals d'Osca i Saragossa (Tomás-Faci, Martín-Iglesias, 2017; Martín, Larrea, 2021).

Remarquem que la descripció de les possessions de Gaudiòs manifestaria certa lògica geogràfica al Pallars, on se segueixen la *colonica Automata sitam in territorio Ausonense*, la *domum Sabarinsse in Orritensi territorio constitutam* i la *casam idemque Sterri sitam in territorio Anavitano*. Malgrat els esforços dels editors, si la correspondència dels territoris d'Orrit i la Vall d'Àneu són diàfanes, bé podria ser, però, que la primera lectura *Ausonensis* fos fruit d'un error de còpia, en referència al districte d'Isona (*Aesonensis*). D'altra banda, es comprova que el territori d'Orrit s'estenia fins la riba dreta del riu Noguera Pallaresa, en referir un lloc o casa que cal identificar inequívocament amb els Sabarissos, avui una partida pròxima a la població de Talarn (Garcia-Quera, 2023). Així mateix, també podria ser que l'establiment de colons que hom denomina *Automata* resultés d'una mala lectura d'*Antonata*, en al·lusió al lloc d'Antona i el castell de Malagastre (Artesa de Segre,

1 Avui en el marc dels projectes de recerca: *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación; *Dels visigots als feudals, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca* (CLT_2022_EXP_ARQ001SOLC_00000113), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

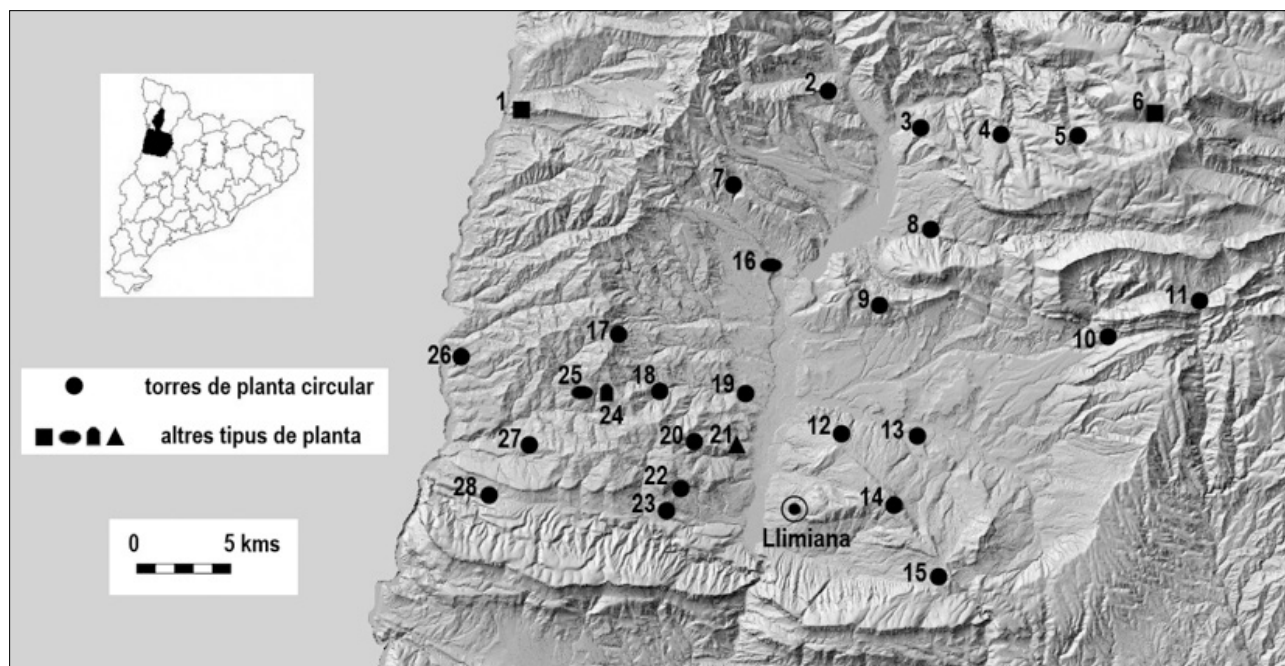
2 Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona.

Noguera), on s'identifiquen materials d'època visigoda (Alòs *et al.*, 2007, p. 167), localització que estendria el territori d'Isona fins l'aiguabarreig de la Noguera Pallaresa amb el riu Segre.

En tot cas, els inicis de l'Edat Mitjana al Pallars Jussà també implicaren un canvi de tendència del poblament, amb nous establiments en alçada i en posicions encastellades, com els casos excavats dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes (Sant Esteve de la Sarga), al vessant nord del Montsec d'Ares. Així, la fase tardoantiga dels Altimiris s'inicia amb una construcció de planta rectangular i parets primes que presideix l'emplaçament, sobre l'accés al congost de Mont-rebei, on els analistes interpreten que aviat s'establí un monestir (Sancho, 2010 i 2019). Sobre precedents prehistòrics i antics, al turó de Sant Martí de les Tombetes la reocupació persisteix durant els primers segles medievals, amb espais d'habitació, necròpolis i un pany de muralla gruixuda obrada amb morter, que s'atribueix a temps romans (Alegría, Hidalgo, 2015; Ambrosio, Alegría, 2020). És en època carolíngia, però, quan la documentació detalla els nombrosos castells que ocupaven les valls pirinenques, malgrat que els estudis arqueològics encara són escassos (Sancho, 2018). Molt diverses, les restes de les fortificacions han estat catalogades als repertoris de referència, entre les quals ens interessen aquelles que incorporen torres exemptes, tant si són estructures aïllades com si les complementen recintes annexos o altres defenses.

De fet, en la comarca del Pallars Jussà les torres altmedievals conegudes sumen un nombre mínim de 29 exemplars, algunes excavades o consolidades recentment (fig. 1). Aquí predominen les construccions de planta circular, que aporten 22 casos i representen el 76 % del conjunt, altres 5 torres apliquen plantes diverses amb algun flanc arrodonit i només considerem dos exemples primitius de planta rectangular, en posició excèntrica. Advertim que les primeres formes són rares o tardanes entre les fortificacions altmedievals del Pallars Sobirà, on radica el nucli inicial del comtat. Distintament, les torres circulars i arrodonides disposen de nombrosos referents en la comarca de la Noguera o en àmbits més llunyans.

Figura 1. Distribució de les torres altmedievals del Pallars Jussà (Autors): 1) Orrit; 2) Toralla; 3) Claverol; 4) Hortonedà; 5) Perauba; 6) Oliet; 7) Santa Engràcia; 8) Aramunt; 9) Torreta de Suterranya; 10) Sant Miquel; 11) Bòixols; 12) Terrassa; 13) Montbrú; 14) Castelló Sobirà; 15) Montllor; 16) Talarn; 17) Montllobar; 18) Ginebrell; 19) Puigercós; 20) Mur; 21) Guàrdia de Noguera; 22) Estorm; 23) Moror; 24) Gasol; 25) Arbul; 26) Prullans; 27) Torre d'Amargós; 28) Alsamora; 29) Castellgermà (no representat).

Òbviament, la difusió d'aquests tipus d'edificis transcendeix l'àrea pallaresa i cal integrar l'anàlisi en un marc geogràfic i històric més ample, com el de les successives fronteres que separaren els dominis andalusins dels comtats catalans, entre la fi del segle VIII i mitjan segle XI en aquest sector. De fet, al conjunt de Catalunya les torres altmedievales de planta circular o arrodonida avui conegudes sumen uns 300 casos, dels quals ben bé una tercera part són a terres de Lleida. No tan nombroses, torres similars també es documenten en la vall de l'Ebre i en altres àmbits peninsulars, i això ens remet a la discussió historiogràfica sobre els orígens d'aquests construccions (fig. 2).

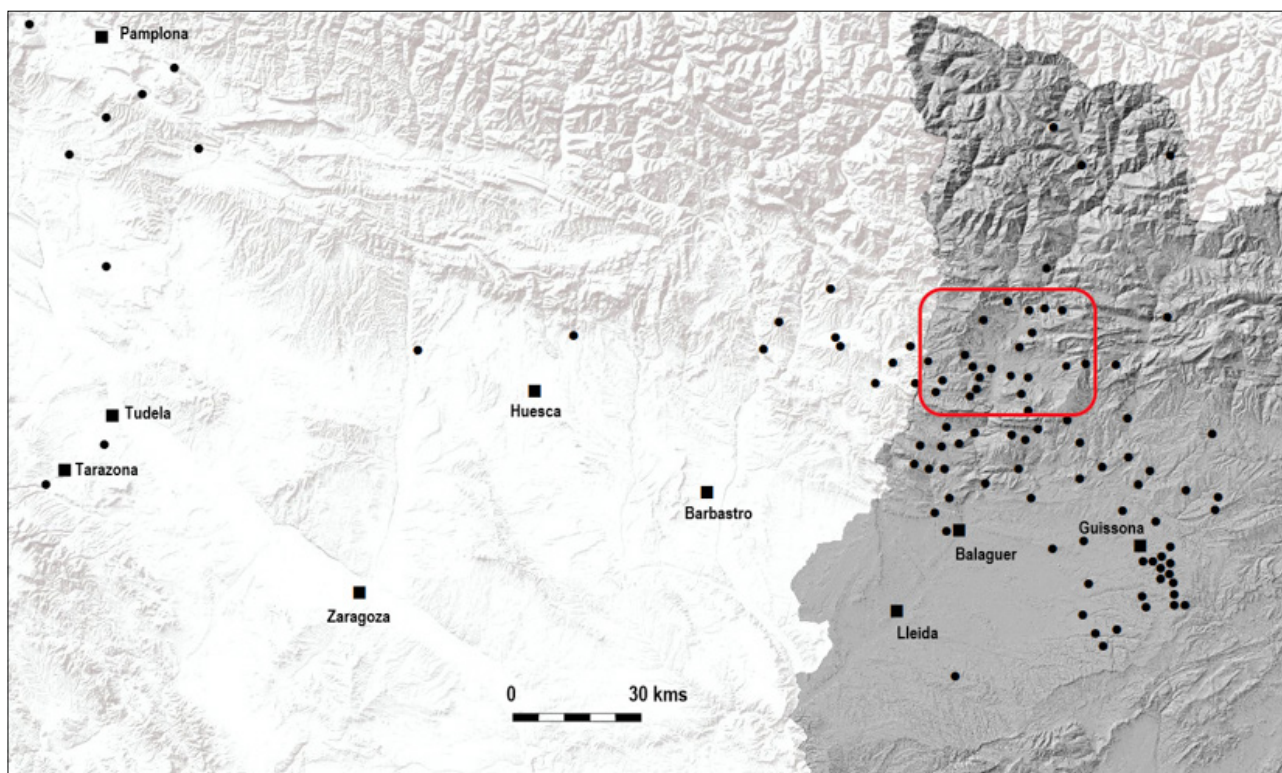

Figura 2. Distribució de les torres de planta circular altmedievales als districtes de Lleida i a la vall del riu Ebre (Autors).

Així, temps enrere Philippe Araguas proposà que les torres de planta circular correspondrien a un model originari de les fronteres dels comtats catalans, de les comarques occidentals de Barcelona fins a la Ribagorça, tot considerant que es desenvoluparen durant poc més d'un segle (1979). En això coincidiren les opinions de Manel Riu, que situava la construcció de les primeres torres de pedra i morter de planta quadrangular vers la fi del segle IX i proposava que les torres circulars no s'haurien innovat fins ben avançat el segle X (1987).

Distintament, en estudiar les comarques de l'Alta Noguera, el Pallars Jussà i la Baixa Ribagorça, Francesc Fité deduïa que algunes d'aquestes torres circulars podrien remuntar-se al període andalusí, ateses les obres, l'onomàstica i l'aparent estabilitat de les fronteres en aquest sector (1987). L'anàlisi arqueològica ho indicava en altres torres de la Noguera (Giralt, 1991), mentre que la progressió dels estudis i les datacions absolutes ho han certificat després, com la torre dels Erals de Balaguer (Alòs *et al.*, 2007), la torre de Timorell o dels Colleters (Calvera, 2008), el castell de Tartareu (Muntaner, 2011), la torre solsonenca de Vallferosa (Torà de Riubregós) (Menchon, 2018; Esteve, Menchon coords., 2020) i el castell d'Alòs de Balaguer (Morros, 2019). Altres torres lleidatanes de planta rectangular avui s'afegeixen a la discussió, com la d'Ardèvol (Pinós), que reporta datacions entre els segles VIII-X de l'obra original i del folre circular (Cubo *et al.*, en premsa).

Paral·lelament, en les comarques de Girona, Barcelona i Tarragona també hem remarcat l'origen andalusí d'algunes d'aquestes torres que es remuntarien als segles VIII-X, tot comptant mig centenar de casos atribuïbles al període andalusí (Martí, Folch, Gibert, 2007; Martí, Viladrich, 2020). Ara pretenem seqüenciar el desenvolupament de les torres altmedievals del Pallars Jussà, en un context fronterer i de progressiva fortificació del territori. Sortosament, les cròniques àrabs detallen les relacions que hi tingueren alguns governants de la vall de l'Ebre, malgrat que el *Balyāriš* que citen sovint al·ludeix a sectors circumdants (Bramon, 2000, p. 251, not.348). Amb diversos edificis que conserven bona part de l'obra, avui la realització de fotogrametries d'una selecció de casos facilita l'estudi d'unes construccions que manifesten notables diferències (fig. 3 i 4). Al seu torn, les sèries documentals llatines habitualment proporcionen valuoses datacions relatives.

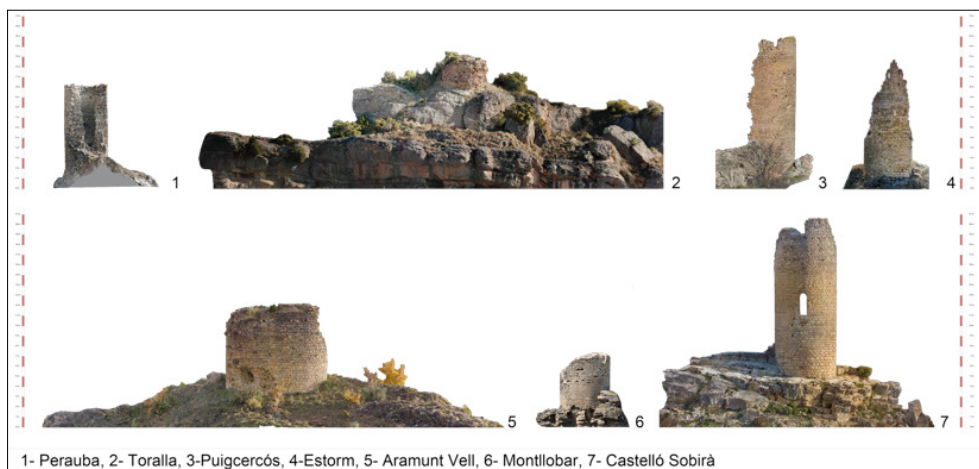

Figura 3. Alçats fotogramètrics d'algunes torres pallareses (Autors).

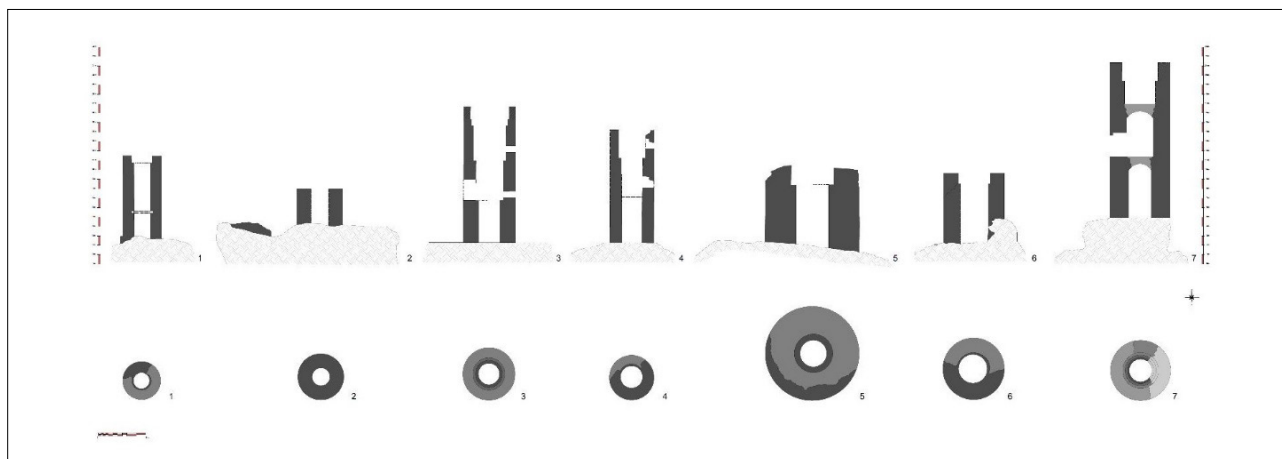

Figura 4. Seccions i plantes d'algunes torres pallareses (Autors).

LA CONVERSIÓ DEL PALLARS EN TERRA DE FRONTERA

Com arreu d'al-Andalus, també al Pallars i la Ribagorça la conquesta musulmana del segle VIII comportaria l'establiment de pactes de submissió, sense trasbalsos poblacionals, com defensava Ramon d'Abadal (1955, p. 75-76). Amb aquests pactes es formalitzaren els vincles de dependència entre les elits autòctones i els conqueridors, tot implicant la submissió fiscal i la seva fidelitat, sovint garantida pel lliurament d'ostatges o per l'establiment de relacions de parentiu duradores. Òbviament, és en la vall de l'Ebre on el govern andalusí s'hi feu fort, on Saragossa i Osca persistiren com a entitats urbanes i concentren els interessos dels cronistes.

D'altra banda, al Pallars Jussà la presència d'alguns palaus rurals (*palatia*) certifica l'efectivitat de la conquesta musulmana, en referència a certes terres i llocs que es confiscaren aleshores, com a propietats fiscals del nou estat andalusí en formació (Ballestín, Pastor eds., 2013). Fossilitzats en la toponímia, aquests palaus rurals es distribuïren estratègicament sobre la xarxa viària i els seus rèdits s'assignaren a certs membres l'exèrcit. Al Pallars Jussà comptem un cas segur, com és la població de Palau de Noguera (Trempe), documentada d'ençà de 898 i on existí una torre, avui desapareguda (Puig, 1984, p. 54). Més incerts són altres tres casos possibles, com el Pla de Palau, en l'entorn d'Isona, la partida de los Palaus, als peus de Moror, i el mas Palou, a Abella de la Conca, que no documentem. Palaus similars també són presents a la Ribagorça, amb notícies de dos casos durant el segle XI, si més no (Tomás, 2012, p. 108). Distintament, al Pallars Sobirà no registrem cap cas segur i descartem que pertanyin al mateix grup altres homònims referits a camps, bordes, prats i plans muntanyencs, com a possibles deturpacions de *Plau*, amb significat de *Pla*. Això garanteix una major presència de l'estat andalusí a la Ribagorça i al Pallars Jussà que no en les valls muntanyenques, als confins amb el regne d'Aquitània.

Al seu torn, les primeres notícies del Pallars en les fonts àrabs es remunten a la fi del segle VIII i s'emmarquen en la dissidència contra l'emir cordovès dels clans kalbites de la Marca Superior d'al-Andalus, conflictes que Carlemany aprofità per intervenir al sud dels Pirineus. Aquest és el cas de Sa'īd ibn Ḥusayn, fill del governador de Saragossa, que vers l'any 782 s'enfugí als Pallars a casa uns parents, quan son pare l'entregà com ostatge a l'emir (Bramon, 2000, p. 175-176). Mort son pare, Sa'īd encapçalà una nova rebel·lió des de la vall de *Šāḡan.t*, on s'havia refugiat, una empresa que li costaria la vida vers 788-789 (Id., p. 179-180). S'ha discutit molt sobre la correspondència d'aquesta vall, que els textos situen lacònicament en la regió de Tortosa i que nosaltres relacionem amb el lloc de Saganta, avui un petit veïnat d'Estopanyà, als confins entre la Ribagorça i la Llitera, on el puig de *Sega* es documenta d'ençà de l'any 1094 (Baraut, 1986-87, doc. 1119).

La reacció de l'emir no evità les pèrdues territorials que se seguiren i que coincideixen amb els primers testimonis del procés que menà l'església franca contra el bisbe Fèlix d'Urgell, durant l'última dècada del segle (Abadal, 1986, p. 123-181). No hi ha dubte que la intervenció carolíngia deixà el Pallars i el conjunt de les terres de ponent en una posició ben compromesa, que Lluís el Pietós aprofità per dirigir dues campanyes de l'exèrcit contra Osca durant els anys 797 i 800, tot devastant Lleida la segona (Id., p. 87-92), intervencions que precipitaren de nou els conflictes entre els caps andalusins, ara de perfil muladí.

En aquest context fou Buhlūl qui es revoltà vers 797-798, tot obtenint les ciutats d'Osca i Saragossa que governà breument. Els detalls més precisos provenen d'un relat llegendari (De La Granja, 1960, p. 508, not.150; Ballestín, 1999, p. 66-69), on Buhlūl és fill de Marzūq al-Uskarī, resident a *Qaṣr Mūniš*, del districte de *Barbiṭāniya*, potser en relació a Cerro Calvario, a Puebla de Castro (Asensio, Magallón, López, 2006, p. 400-402). Lliurat com ostatge als senyors d'Osca, els Banū Salama, Buhlūl s'enfugí per refugiar-se un temps a terres de Barcelona, fins que retornà a la vall de l'Ebre per combatre'ls i encapçalar la rebel·lió.

Buhlūl comptà amb el suport efímer de 'Abd Al-lāh al-Balansī, oncle de l'emir al-Ḥakam, que aleshores retornava d'entrevistar-se amb Carlemany. També Buhlūl envià una ambaixada a la cort de Tolosa vers 798, on el representaria el seu col·laborador i successor Ḥalaf ibn Rāshid, tot demanant la pau i oferint presents, com a governador

dels llocs montuosos pròxims a Aquitània. Malgrat tot, l'any 799 arribava a Aquisgrà una legació d'un tal *Azan* que com a governador d'Osca lliurava les claus de la ciutat, potser 'Abd Al-lāh ibn Ḥasan, dels Banū Salama. Segui com vulgui, l'expedició franca de l'any 800 devastà les terres de Buhlūl, que al capdavant fugí davant la pressió de l'exèrcit de l'emir i es refugià als confins de les seves fortaleses, fins una cova situada al Pallars que rebia el seu nom (*ġār Buhlūl*), on el mateix Ḥalaf l'acorrallà i el matà vers l'any 802 (Bramon, 2000, p. 186-191 i 193-195).

Evidentment, tant l'inici de la rebel·lió com la ruïna de Buhlūl s'emmarquen en l'acció diplomàtica i en l'extensió simultània del regne franc a Catalunya, que culminà en la presa de Barcelona l'any 801. El desenvolupament de la trama beneficià al seu lloctinent Ḥalaf, originari del lloc ribagorçà d'Entença (*Antasar*, Benavarre), qui retingué la confiança dels emirs i des de Barbastre governà les Marques durant seixanta anys. El llarg govern de Ḥalaf i l'absència de notícies de conflictes en la zona també suggereixen que aconseguí acords duradors amb els francs, fruit d'uns pactes que es desconeixen i que estabilitzaren les respectives fronteres durant bona part del segle IX.

De fet, al Pallars les sèries documentals carolíngies s'inicien un cop mort Buhlūl, amb la fundació del monestir de Gerri l'any 807, a la Noguera Pallaresa, i amb el precepte que el comte Bigó atorgà al monestir d'Alaó entre 806-814, a la Noguera Ribagorçana (Abadal, 1955, doc. 1-2). Sota l'autoritat inicial dels comtes de Tolosa, Abadal dubtà si atribuir la conquesta del sector a Bigó o al duc Guillem, el seu predecessor, malgrat que molt probablement els territoris pallaresos ja s'haurien escindit vers la fi del segle VIII. No sembla, però, que els límits comtals acordats amb Ḥalaf superessin ni l'estret de Susterris ni el castell d'Orrit.

Els pactes perdurarien en vida d' 'Abd Al-lāh ibn Ḥalaf, fins que vers 874-875 l'eliminà el seu gendre 'Ismā'il ibn Mūsà, dels Banū Qasī, qui s'emparà dels seus dominis i reconstruí la ciutat de Lleida vers 883-884 (Bramon, 2000, p. 219 i 226). La irrupció dels Banū Qasī al curs mitjà de la vall de l'Ebre coincidí amb l'establiment de la dinastia comtal pallaresa, dues famílies que es vincularen per sòlides aliances polítiques i també familiars (Abadal, 1955, p. 116-127). De fet, Ibn Hayyān anota que Muḥammad ibn Lubb i el comte Ramon eren aliats i parents, quan el primer va vendre la ciutat de Saragossa a l'emir, vers l'any 875 (Bramon, 2000, p. 226-227; sobre la data dels fets Lorenzo, 2010, p. 255-256).

Les bones relacions es torceren aviat, quan les primeres notícies del castell d'Eroles en 893 i de Palau de Noguera en 898 certifiquen l'extensió efectiva dels dominis comtals al sud de Susterris (Abadal, 1955, doc. 88 i 90-91), alhora que Lubb ibn Muḥammad iniciava les obres de fortificació de Balaguer vers 897. Lubb mateix l'any 904 dirigí una campanya contra Pallars i s'emparà de les fortaleses de *L.ḥrw..ab*, *Aylās*, *Qaṣṭil Šant* i *Mūla*, on hauria mort centenars d'enemics i capturà un miler de presoners (Bramon, 2000, p. 240 i 246-247). De les fortificacions referides només sembla garantida la identificació del lloc de Castissent (Trempt), molt probablement en referència al despoblat de Montservós, localització que situa l'escomesa a la Noguera Ribagorçana. Malgrat que no es pugui precisar l'abast dels combats, la intervenció sembla tenir l'objectiu d'aturar els avenços comtals en aquest sector, on s'establiren uns límits fronterers perdurables.

En morir Lubb, el seu sogre Muḥammad ibn 'Abd al-Malik, dels Banū al-Ṭawīl, ocupà les seves fortaleses i aviat conduí expedicions contra els confins pallaresos. Així, l'any 909 atacà Pallars i no acceptà la submissió que li oferien els habitants

de Roda d'Isàvena, que destruï, a més de prendre la fortalesa de *Munt Biṭrawš*, en una expedició dirigida de nou contra la Ribagorça (Bramon, 2000, p. 249). Encara l'any 910 menà un atac contra Pallars (ara *Bār Balyāriš*) que prengué la fortalesa d'Urgell (*ʿAwlāya / ʿUry.wāla*), així com les de *Ġaltayr* i *al-Ġirān* o *al-Ġayrān* (Id., p. 249-252). Si temps enrere plantejarem que aquesta fortificació d'Urgell podria correspondre a Guissona (Martí, Viladrich, 2000), la correlació dels llocs és controvertida i només el cas de Gualter gaudeix d'un cert consens, prou per situar-nos al curs mitjà del Segre i previsiblement no més enllà d'Oliana. Si més no, l'any 926 se certifica que els castells de Montmagastre i Rialb eren fortificacions capdavanteres del comtat d'Urgell (Ordeig, 2020, doc. 236).

Els Banū Qasī persistien l'any 914, quan la gent de Montsó cridà Muḥammad ibn Lubd per tal d'expulsar els Banū al-Ṭawīl, tot retenint la plaça fins que fou presa i destruïda vers 919 per Sanç Garcés de Navarra, amb l'ajut del comte Bernat de Ribagorça (Bramon, 2000, p. 265-266). Malgrat tot, Muḥammad ibn Lubd encara consolidà nombroses fortificacions, com Barbastre, Montsó i Balaguer, a més d'Àger (més probablement que Algerri), Montmagastre de Llitera i Calasanç, tot recuperant la confiança de la gent de Lleida, que li confià la defensa de la ciutat durant el període 922-927 (Id., p. 267-269).

Mentrestant, però, es produïa la ruïna definitiva dels Banū Qasī a la vall de l'Ebre per causa de la intervenció de l'exèrcit cordovès i dels Tuġībides, en qui recaigueren Lleida i Balaguer quan la seva gent expulsà Muḥammad. Aquest encara hauria planejat una sortida contra Tortosa des de Llorenç de Montgai, que no prosperà, abans de refugiar-se a terres d'Osca vers 928. L'any següent Muḥammad ibn Lubd acceptà l'hospitalitat que li oferí el comte Bernat, parent seu, qui després el robà i assassinà. En desaparèixer l'any 935 ʿAmrūs al-Ṭawīl, senyor de Barbastre, les fortaleeses que miraven al Pallars acceptaren l'autoritat del califa (Bramon, 2000, p. 270-274 i 278). Mentrestant, les cases comtals de Pallars i d'Urgell aprofitaren la ruïna definitiva dels clans muladís de la vall de l'Ebre per tal d'eixamplar els dominis, sobre la Conca de Tremp i la Conca Dellà respectivament, tot projectant les fronteres fins la serra de Montsec.

Durant el segle x només restaria afegir una última notícia sobre el Pallars, on Almansor hauria conduït la seva cinquantesena campanya, d'abast imprecís (Bramon, 2000, p. 342). Poc després, l'algàzua d'Abd al-Malik en 1003 prenia els castells de Montmagastre i Meià, a més de recórrer la vall del riu Llobregós, fins on havien avançat les fronteres comtals del Solsonès i l'Anoia, i on l'expedició cordovesa fou derrotada en la batalla de Torà (Id., p. 345-350; Suñé, 2024).

Concloem que, malgrat les incerteses, les primeres notícies del Pallars andalusí palesen la influència que hi tingueren determinades nissagues arrelades en l'entorn, especialment a la Ribagorça i la Llitera o al districte de Barbastre, si més no fins la restauració de la ciutat de Lleida. D'altra banda, les campanyes militars conegudes no sembla que traspassin les primeres línies enemigues, ben atapeïdes de fortificacions, fruit dels períodes d'enfrontaments entre territoris veïns i també de les prolongades treves que s'acordaren.

ENTRE COLLEGATS I SUSTERRIS

De les torres que ens interessen, 23 casos se situen en les valls del riu Noguera Pallaresa, el 82 % del conjunt, amb 8 referents al nord de l'estret de Susterris i només 6 edificis sobre els vessants de la riba esquerra del riu Noguera Ribagorçana. Aquesta desproporció evidencia la distinta superfície i capacitat demogràfica dels sectors, alhora que desvetlla els diversos escenaris dels conflictes.

De fet, al nord del congost de Collegats, en la comarca del Pallars Sobirà l'única torre circular idònia que reconeixem és la de Peramea o del Colomer (Baix Pallars), que conserva la base, d'uns 6,5 m de diàmetre, amb parament de blocs gruixuts i irregulars (Catalunya Romànica, 1993, p. 215-216). Excavada recentment, hauria estat refeta en temps moderns i podria relacionar-se amb la primera notícia del castell, l'any 908 (Abadal, 1955, doc. 108). Riu amunt, només suggereix certa presència andalusina el nom d'un *chastello Moro* documentat d'ençà del segle XI, en relació, pensem, al cim del Roc de la Torre (Soriguera), sobre la confluència amb el riu del Cantó, on es conserven alguns panys de murs rectilinis (Puig, 1991, doc. 74).³

És en l'entorn de la Conca de Dalt, però, on es concentren mitja dotzena de torres de planta circular que flanquegen les valls, fins l'estret de Susterris, a més de tres casos perifèrics de formes distintes. La majoria són de proporcions menudes, amb diàmetres inferiors a 5 m, i habitualment s'associen a petits establiments contigus, on els textos sovint refereixen els col·lectius que hi viuen (*homines*).

Així, sobre la confluència del Flamisell amb la Noguera Pallaresa, el castell de Toralla (Conca de Dalt) es documenta l'any 840 i en altres textos precoços (Abadal, 1955, doc. 17, 134 i 297), tot representant el primer cas possible al sud de Collegats. Aquí subsisteix la base d'una petita torre de planta circular d'aspecte molt primitiu, bastida amb aparell menut i irregular, amb un mur d'obra que tancaria l'accés a la plataforma (Catalunya Romànica, 1993, p. 436). D'accés molt difícil, les imatges zenitals confirmen que és una torre exempta (fig. 5).

Figura 5. Torres de Toralla, Perauba, anvers i revers, i Aramunt (Autors).

També és molt primitiva la torre de Perauba (Conca de Dalt), de petit diàmetre, bastida amb doble parament de carreus irregulars, que conserva ben bé tota l'alçada (9,2 m) i resulta insòlita, perquè no presenta cap altra divisió interna que una línia molt baixa d'encaixos al mur, fins al relleix del terrat (Catalunya Romànica, 1993, p. 426). El flanc nord és derruït i aquí se situaria la porta d'accés, potser no gaire

³ Agraïm a Núria Garcia-Quera algunes imatges del lloc.

elevada. D'altra banda, la torre ocupa un lloc recòndit de la serra de Boumort, en la capçalera d'una vall amb escassa visió perifèrica, sinó és vers l'enclavament de Solduga, en l'entorn del congost de Collegats i l'Espluga de Cuberes. El lloc es documenta d'ençà l'any 1071 (Baraut, 1983, doc. 838), sovint en companyia del castell o Torreta d'Orient, situada en la capçalera d'una llau contigua i sobre l'accés a la vall urgellesa de Cabó, on s'identifiquen les restes d'una possible torre de planta trapezoïdal i un despoblat (Batlle, 2016).

Sobre la riba esquerra de la Noguera Pallaresa, la població de Claverol (Conca de Dalt) també conserva una torre de petit diàmetre, gairebé integra fins uns 7 m d'alçada, amb dues plantes separades per un relleix i restes de la porta al primer pis, tot reproduint la fórmula més simple d'aquests edificis (Catalunya Romànica, 1993, p. 422-423). Les notícies certes del castell de Claverol s'inicien l'any 1064, entre els dominis comtals (Miquel, 1945-47, doc. 48).

A mig camí entre Claverol i Perauba, la torre d'Hortonedà o de la Roca Santa (Conca de Dalt) ocupa el turó de la població i només conserva un fragment del basament anular de petit diàmetre (Catalunya Romànica, 1993, p. 424-425). A Hortonedà l'any 958 es documenten propietats dels hereus d'un tal Unifred (Abadal, 1955, doc. 175), probablement germà del comte Ramon de Pallars i ja difunt en 913 (Ordeig, 2020, doc. 179-180). Malgrat tot, els primers textos mai refereixen el castell, sinó la parròquia d'Hortonedà.

Al seu torn, el castell d'Aramunt Vell (Conca de Dalt) se situa en un turó immediat al de la població abandonada, on la torre conserva el cos inferior de 10 m de diàmetre i 3 m de gruix, fins 9 m d'alçada, mesures pròpies d'un edifici molt alt. L'aparell exterior és de carreus irregulars, ben ordenats en filades i sovint de través, amb morter molt dur i reble amb còdols (Catalunya Romànica, 1993, p. 432-433). Com Hortonedà, el lloc d'Aramunt es documenta d'ençà de 958 i en 989 se cita el castell (Abadal, 1955, doc. 175; Ordeig, 2020, doc. 776), que molt probablement edificaren els comtes hereditaris vers l'inici de la dinastia.

Enfront d'Aramunt i sobre el marge dret del riu Noguera se suma la torre de Santa Engràcia (Trempt), que conserva la base anular d'uns 8 m de diàmetre i paret gruixuda, bastida amb aparell petit sobre el penyal on s'arrecera la població, un cim prominent de 1040 m d'alçada que la converteix en la principal talaia del sector (Catalunya Romànica, 1993, p. 504). Situada a prop del castell de Gurb, des d'inicis del segle x els homes del lloc intervenen en diversos actes jurídics i la torre només rep puntualment la consideració de castell, vers mitjan segle xi (Abadal, 1955, doc. 246 i 262; Miquel, 1945-47, doc. 37).

Fora d'aquest nucli principal, sobre l'accés al riu de les Esglésies cal sumar la torre altmedieval de Castellgermà (Sarrocà de Bellera), documentat l'any 1082 (Puig, 1991, doc. 25). Amb un recinte annex, les restes de la torre perfilen una forma estranya, amb un extrem arrodonit i els laterals rectes (Catalunya Romànica, 1993, p. 461-462), de parets primes que recorden la torre de Gasol, que després veurem.

Finalment només restaria relacionar el castell d'Orrit (Trempt), sobre la Noguera Ribagorçana, documentat d'ençà de l'any 826 com a posició avançada del comtat carolingi, amb una demarcació que aleshores s'havia reduït considerablement, en el marc d'un Pallars Jussà dividit (Abadal, 1955, doc. 2 i 7). Aquí resta la base d'una torre de planta trapezoïdal, d'aparell petit en filades, amb algunes peces de través (Catalunya Romànica, 1993, p. 512). A l'espera del resultat definitiu, el grup de

recerca Muntanya Viva ha excavat l'interior de la torre recentment, que presenta el basament massís i reflecteix una ocupació prolongada.

DE SUSTERRIS AL MONTSEC

L'extensió dels dominis comtals a la Conca de Tremp, la Conca Dellà o al sud d'Orrit només s'acredita d'ençà de la fi del segle IX, tot coincidint amb la instauració de la dinastia pallaresa i l'extinció dels Banū Ḥalaf. Aquí sumem un conjunt de 20 torres, la majoria concentrades en la meitat meridional, 16 d'elles de planta circular i les demés arrodonides, de les quals 7 casos en la riba esquerra de la Noguera Pallaresa, 8 en la riba dreta i altres 5 a la Noguera Ribagorçana.

Sovint associades a petits establiments, en la riba esquerra de la Noguera Pallaresa gairebé totes les torres són derruïdes i la majoria es distribueixen sobre el perímetre de la conca, tot custodiant els passos principals. Aquí destaca l'anomenada Torreta de Suterranya (Tremp), per la posició prominent que ocupa en la divisòria entre conques, al coll d'Orcau. Molt arrasada, tindria un diàmetre de poc més de 6 m i s'hi relacionaria amb el despoblat veí de Puig Falconer, que dista uns centenars de metres i es documenta l'any 1071 entre els nombrosos honors de Ramon Miró d'Orcau, descendent del llinatge comtal (Invarque; Baraut, 1983, doc. 838).

En l'extrem oriental de la conca, al conjunt medieval de Sant Miquel (Abella de la Conca) també s'observa la base d'una petita torre de planta circular al cim del puig, amb un fossat exterior (Invarque). S'ignoren notícies certes d'un lloc que podria correspondre al diminutiu *Abizella*, referit l'any 1121 entre les fortificacions del castell d'Abella (Bach, 2002, doc. 170).

En la capçalera del riu Rialb, al lloc de Bóixols (Abella de la Conca) només resta un fragment de mur circular que podria correspondre a una petita torre (Invarque). Bóixols se situa sobre la principal via d'accés a les valls urgellenques, on el terme es documenta d'ençà de 961 i el castell vers 1024-1035 (Ordeig, 2020, doc. 512 i 857; Baraut, 1981, doc. 486).

En el flanc meridional de la conca, la torre de l'Hostal Roig o de Montllor (Gavet de la Conca) se situa en la divisòria entre les valls de Barcedana i el riu Boix, sobre el pas oriental del Montsec de Rúbies. Les escasses restes conservades corresponen a una construcció de petit diàmetre i un recinte (Catalunya Romànica, 1993, p. 343), bastida sobre un basament de grans blocs i amb parament de carreus irregulars de mida mitjana, sovint de través, com mostren les imatges antigues. El terme de Montllor es documenta durant la segona meitat del segle XI (Miquel, 1945-47, doc. 55; Feliu, Salrach, 1999, doc. 925).

Diferentment que les anteriors, la torre de Montbrú ocupa el cim d'un serrat que flanqueja els plans (Isona i Conca Dellà), sobre l'emplaçament de Pla de Palau i davant Conques, on resta part de la base, de petit diàmetre i aparell gruixut irregular (Invarque). El lloc de Montbrú es documenta ben avançat el segle XI, sota domini dels comtes de Pallars (Feliu, Salrach, 1999, doc. 925).

En posició similar i a prop de l'anterior, també al despoblat de Terrassa (Gavet de la Conca) perduren les restes d'una petita torre integrada als casalicis, construïda amb carreus gruixuts irregulars i només uns 3,5 m de diàmetre (Invarque). Si més

no, sabem que l'any 1012 els comtes donaren l'alou de Terrassa al monestir de Gerri (Puig, 1991, doc. 2).

Finalment, en la riba esquerra de la Noguera Pallaresa resta relacionar la torre del castell del Castelló Sobirà o de Sant Gervàs, sobre la Vall de Barcedana i enfront del Montsec, de poc menys de 7 m de diàmetre i uns 16 m d'alçada, associada a un castell que s'ha excavat i consolidat (Catalunya Romànica, 1993, p. 335). És un edifici cobert amb cúpules sobre la planta baixa i el primer pis, on s'obre la porta, amb volta i arc de mig punt, i que coronaria un tercer pis que conserva part d'una finestra adovellada. El castell de Castelló es documenta d'ençà de l'any 1037 (Chesé, 2011, doc. 7), quan la torre ja existiria, edificada per iniciativa dels comtes de Pallars en dates molt posteriors a les demés torres del sector.

És, però, en la riba dreta de la Noguera Pallaresa on varies torres conserven bona part de l'alçada i mostren la diversitat de les obres. Així, ben a prop de Palau de Noguera, la torre de Puigcercós (Trempe) representa una construcció ben primitiva, malgrat que esberlada per l'ensulada del penya-segat (fig. 6). De petit diàmetre, tres plantes i terrat, és una obra de carreuat petit en filades (Catalunya Romànica, 1993, p. 491-493), amb alguna secció d'*opus spicatum* en la base. Coberta amb volta, la porta se situava al primer pis, enfront d'una espitllera prismàtica amb coberta plana, similar a una altra del segon pis, on s'observa una línia horitzontal d'encaixos que insinuen el sostre. El cas és que un relleix superior forma part del terrat original, amb una mena de finestra, on després se sobrealçaren les parets. L'existència del castell de Puigcercós se certifica l'any 1012 (Puig, 1991, doc. 2), i un cas homònim es documenta a la Ribagorça vers 941 (Abadal, 1995, doc. 149). Malgrat tot, la torre pallaresa bé podria ser anterior al domini comtal, atès l'arcaisme d'una construcció que recorda altres casos primitius de la Catalunya central, com les torres bagenques de Fals i Coaner.

Figura 6. Torres de Puigcercós, Estorm, Gasol, Montllobar i Castelló Sobirà (Autors).

En posició central sobre la riba dreta del riu, la torre del castell de Guàrdia de Noguera (Castell de Mur) es conserva íntegra, així com bona part d'un recinte annex. És una obra insòlita de planta triangular, porta a la planta baixa i una altra porteta o finestra al primer pis, totes dues cobertes amb llindes planes, i amb restes de merlets al terrat (Catalunya Romànica, 1993, p. 345-346), que recorda la construcció primitiva del castell de Santa Perpètua de Gaià. El lloc es documenta d'ençà de 1012 i vers mitjan segle XI rebia el nom d'un tenidor precedent (Puig, 1991, doc. 2; *Guardia que nominant de Ermedolfô*, Baraut, 1982 i 1983, doc. 594 i 665).

Tot replicant la posició central de la Guàrdia a major alçada, la torre mestra del castell de Mur (Castell de Mur) és una construcció ben robusta, d'uns 17 m d'altura, 8 m de diàmetre, la base compacta i cinc nivells interiors, separats per relleixos. Les úniques obertures són la porta al pis central, de brancals avançats i arc de mig punt, i una finestra amb volta mig obturada en l'última planta, previsiblement coberta. En l'obra hom distingeix dues fàbriques, amb aparell gros i irregular al cos inferior i carreus petits ben ordenats a partir del pis central, distribució que també s'observa en la muralla del recinte (Catalunya Romànica, 1993, p. 349-352). El castell es documenta d'ençà de l'any 969 (Abadal, 1955, doc. 207) i les excavacions confirmen que la torre fou la primera construcció, atribuïble a un moment avançat del segle x (Sancho, 2009, p. 80-81; Alegría, 2015). Observem que la torre de Mur presenta notables similituds amb la d'Aramunt, que l'hauria precedida, i amb la del Castelló Sobirà, més tardana, totes tres construïdes per iniciativa comtal.

També conserva bona part de l'alçada la torre d'Estorm (Sant Esteve de la Sarga), de petit diàmetre i tres plantes, amb dues espitlleres contigües al primer pis i altres dues al segon, que recorden les de la torre d'Alós de Balaguer (Catalunya Romànica, 1993, p. 456). Subordinat al castell de Mur, Estorm es documenta vers 1044-1047 en una donació de Bertran de Montanyana al monestir de Lavaix (Puig, 1984, doc. 25). Ateses les característiques i la posició, la torre d'Estorm bé podria ser una construcció atribuïble al segle ix, encara sota l'òrbita andalusina.

A prop de l'anterior i integrada en les cases de la població, també caldria referir la torre circular de Moror (Sant Esteve de la Sarga), un topònim derivat del terme *maurus*. De petit diàmetre, uns 8 m d'alçada i sense obertures visibles, l'edifici presenta a l'exterior un aparell de carreus de mida mitjana, força treballats i amb alguna filada sencera de través (Catalunya Romànica, 1993, p. 453). Subordinat al castell de Mur, el lloc de Moror es documenta d'ençà de 1083 i l'any 1092 s'esmenta el castell (Puig, 1991, doc. 32; Baraut, 1984-85, doc. 1086).

Altres torres es distribueixen per les valls i muntanyes adjacents, entre els cursos de les dues Nogueres, fins la serra de Montsec. Aquí destaca el paper estratègic que pertoca a la torre de Montllobar (Trempe), com a enllaç visual i de control viari entre les dues valls, de 6,4 m de diàmetre i d'altura fins al relleix del primer pis (Catalunya Romànica, 1993, p. 500). Malgrat que el castell de Montllobar no es documenta fins mitjan segle xii, bé podria ser la *guardia Mallarichi* que cita la dotació de Sant Pere d'Eroles l'any 999, situada vora una estrada (Ordeig, 1993-2001, doc. 114; Miquel, 1945-47, doc. 83).

Situada entre Montllobar i Mur, la torre de Ginebrell (Castell de Mur) és de petit diàmetre i s'associaria a un capmàs que es documenta l'any 1111 (Coy, 1906, p. 150). Les restes han estat consolidades i podria atribuir-se a època comtal, atesa l'espitllera coberta amb volta que conserva al primer pis (Invarque).

Al vessant de la Noguera Ribagorçana, cal referir altres dues torres que flanquegen el barranc d'Eloi, les de Gasol (Castell de Mur) i Miravet d'Arbul (Trempe), situades una enfront de l'altra. No documentada amb certesa, la torre de Gasol s'integra en el conjunt medieval del mas d'Eloi (Invarque) i presenta una planta en U de dimensions reduïdes, amb dos extrems angulars i l'altre semicircular, una construcció equiparable a les torres aragoneses de Monesma (Ribagorça) i Samitier (Sobrarb). De murs prims, els paraments conserven una alçada màxima d'uns 4 m, amb aparell gruixut i irregular en la base que progressivament es redueix, sense altres restes aparents de morter que un prim enlluït a l'interior.

Diferentment, vora l'església de Miravet, la torre d'Arbul presenta una insòlita planta ovalada sense paral·lels certs, si no és inspirada en la torre de Talarn, que clourà el cicle. Documentat el castell poc abans de 1077, l'edifici conserva part dels murs del primer pis, amb el seu relleix i espitllera coberta amb volta (Catalunya Romànica, 1993, p. 501-502).

Sobre un turó que domina el pas de Pont de Montanyana, també el despoblat de Prullans (Trem) conserva la base d'una torre circular de petit diàmetre, de parets primes i obrada amb fang o morter molt pobre (Invarque). El lloc es documenta vers inicis del segle XII, quan se subordina a la parròquia de Castissent (Puig, 1984, doc. 49).

Riu avall se suma la Torre d'Amargós (Sant Esteve de la Sarga), documentada l'any 1126, que conserva la base de petit diàmetre, amb parament de carreus irregulars disposat en filades, sovint de través (Catalunya Romànica, 1993, p. 452 Biblioteca de Catalunya, Pergamins, 3862).

Finalment, al peu del Montsec, la torre del castell d'Alsamora (Sant Esteve de la Sarga) s'assembla molt a la del Castelló Sobirà i es conserva gairebé íntegra (Catalunya Romànica, 1993, p. 450-451). Té poc més de 6 m de diàmetre, 15 m d'alçada i quatre plantes, amb cúpula sobre la inferior. Edificada amb paraments de pedra menuda, presenta una porta d'arc de mig punt al primer pis, espitllera al segon pis i un tercer pis cobert, amb dues finestres adovellades de doble esqueixada. El terme d'Alsamora es documenta l'any 1044, quan la torre ja devia existir (Feliu, Salrach, 1999, doc. 310).

Més enllà ja no s'edificaren torres exemptes d'aquest tipus al Pallars Jussà, sinó que s'experimentà amb noves formes d'edificis que prioritzaren les funcions residencials sobre les defensives. La torre de planta oblonga del castell de Talarn en seria un bon exemple, una gran construcció amb unes mesures exteriors estimades de 12,5x8 m (Alegría, 2015), força més grossa que els seus precedents andalusins de les comarques litorals de Girona, Barcelona i Tarragona. El terme de Talarn es documenta d'ençà de 1055 i el castell abans de 1082 (Feliu, Salrach, 1999, doc. 459, 477, 920 i 922), com a preludi de la vila closa que s'hi desenvolupà, similar a la que s'iniciava simultàniament en la veïna població de Trem.

SÍNTESI D'UNA SEQÜÈNCIA

Potser la principal conclusió a retenir és que la frontera meridional del comtat de Pallars no fou estàtica, sinó que progressà molt lentament, al ritme que s'extingien els acords de pau i que les poblacions canviaven d'obediència, en el context de nous conflictes. Res d'estrany, perquè bona part del Pallars Jussà s'integra en l'extens sector prepirinenc que, de la Ribagorça fins Osona, durant gairebé tot el segle IX es resistí al domini comtal, un temps en que cada territori desenvolupà el seu propi sistema defensiu. Òbviament, arreu d'aquesta franja les poblacions autòctones serien majoritàries aleshores, mossàrabs si es vol, i la presència del govern andalusí només podria ser testimonial, sinó limitada a simples aliances als districtes més llunyans.

Descrites succintament, les torres del Pallars Jussà il·lustren la formació d'un d'aquests sistemes defensius, així com la progressió de les tècniques a una i altra banda de les fronteres durant un període molt prolongat (fig. 7). Malgrat tot, només la meitat de

les construccions preserven una alçada de més d'una planta (taula 1), a banda que en la relació no hi són totes les torres que existirien i s'ignora quines defenses tindrien aleshores altres castells importants, com els de Salàs, Orcau, Abella i Toló.

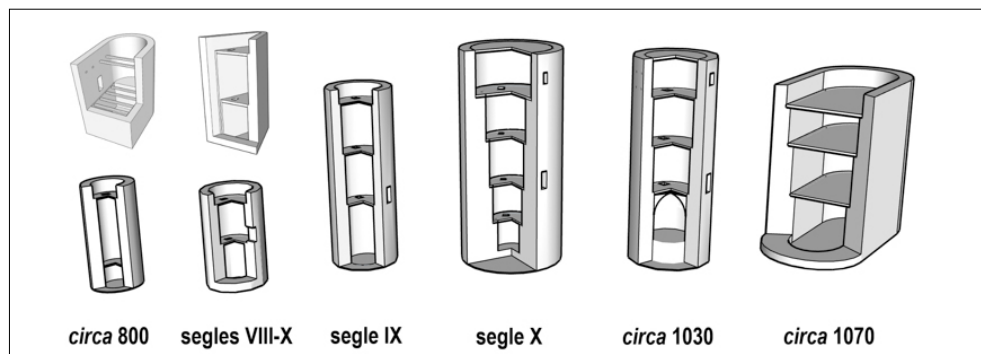

Figura 7. Proposta de seriació dels diversos models d'edificis (Autors).

Taula 1. Dades bàsiques de les restes conservades.

Torre	Forma	Alçada s.n.m.	Diàmetre / mesures	Mur base	Altura
Alsamora	circular	866	6,5	1,8	15
Amargós	circular	851	5,3	?	4
Aramunt	circular	641	10	3	9
Arbul	oval	924	9x5	1,6	7
Bóixols	circular	1.155	?	0,8	3
Castellgermà	en U?	1.098	5,7x?	0,9	?
Castelló Sobirà	circular	996	6,3	1,7	16,8
Claverol	circular	766	4,7	1,4	7
Estorm	circular	852	4,8	1,4	9,2
Ginebrell	circular	678	5	1,5	6,5
Gasol	en U	896	4x6	0,8	4
Hortonedà	circular	1.024	4,7	2	2
Montbrú	circular	579	4,5	1,5	1
Montllobar	circular	1.052	6,4	1,7	7,4
Montllor	circular	1.136	4,5	1,1	2,5
Moror	circular	850	4,3	?	8
Mur	circular	884	8	8	17
Olient	rectangular	1.715	?	?	?
Orrit	rectangular	845	4,1x4,7	1,9 / 2,2	4
Perauba	circular	1.469	4	1,3	9,2
Prullans	circular	633	4,3	1,1	1,5
Puigcercòs	circular	550	5	1,5	13,2
Sant Miquel	circular	1.033	5,5	?	1
Santa Engràcia	circular	1.040	8,2	1,8	3,7
Suterranya	circular	958	6,5	1,5	0,5
Talarn	oblonga	580	12,5x8	1,8	6
Terrassa	circular	639	3,5	1,2	5
Toralla	circular	997	4,7	?	4

En tot cas, arreu predominen les construccions de dimensions reduïdes, normalment associades a una selecció de petits establiments que n'assumiren les tasques de

vigilància i defensa. Altres torres, però, responen clarament a iniciatives de rang superior, tant per les posicions estratègiques que ocupen com per les característiques de les obres. Aquesta dualitat s'observaria des d'un principi, si més no vers la fi del segle VIII i durant el segle següent, quan tot sembla indicar que s'apliquen diversos models de construccions. Així, bé podria ser aleshores quan s'edificaren les torres de planta trapezoïdal d'Orrit i Olient o la triangular de Guàrdia de Noguera, així com la torre de planta en U de Gasol.

Tot i això, les torres de planta circular aviat predominaren arreu, com succeeix en l'entorn de la Conca de Dalt, on cal preveure que primer arrelà el model. A tall d'hipòtesi, és aquí on se situarien els confins dels dominis pallaresos de Buhlül i on la solitària torre de Perauba no trobaria explicació sinó com a defensa andalusina. Vinculades a poblacions preexistents i veritables talaies territorials, les torres de Toralla i Santa Engràcia es documenten molt precoçment i també podrien remuntar-se a l'èfimer domini andalusí, així com les torres de Claverol, Hortonedà i Aramunt podrien ser obres comtals, a tall d'hipòtesi, atès que les posseïren descendents dels comtes.

En la Conca Dellà se segueixen pautes semblants de distribució i aquí predominen les torres petites associades a poblacions, be siguin preexistents o desplaçades aleshores, previsiblement durant el segle IX. Aquí algunes torres són ben estretes i la majoria estan derrocades, amb diversos casos sobre el perímetre de la conca i altres dos en posició central, sobre el flanc meridional del riu de Conques. Aquest conjunt gravita clarament sobre el castell de la població de Llimiana, que hauria adquirit protagonisme durant els conflictes, referida com a ciutat l'any 982 i on residia el jutge Fedacho poc després (Abadal, 1926-50, p. 243, i 1955, doc. 297). Al flanc nord del castell un tram de muralla amb una torre rectangular podria ser obra andalusina, bastida amb aparell quadrat divers de llarg i través, una fàbrica que recorda la que presenten alguns murs del castell d'Àger, que l'anàlisi més acurada situa vers la fi del segle IX o inicis del següent (Fité, Masvidal, 2015, p. 221). Així mateix, en la riba dreta de la Noguera Pallaresa les torres de Puigcercós i d'Estorm resulten del tot singulars i només troben paral·lels en territori andalusí, previsiblement construïdes en temps dels Banū Ḥalaf, la primera, i dels Banū Qasī, la segona.

En obtenir els districtes, la dinastia comtal pallaresa retingué l'obediència de les fortificacions preexistents, tot promovent o emprenent noves obres entre les dues Nogueres, habitualment més robustes que les construccions precedents. Així, potser foren agents comtals qui construïren les torres de la guàrdia de Motllobar, Ginebrell i Arbul-2, entre d'altres casos possibles. Serien els propis comtes, però, qui successivament edificaren les torres d'Aramunt, Mur i el Castelló Sobirà, les últimes dotades de cúpules i coronades per cambres de combat cobertes, com la d'Alsamora.

Les excavacions arqueològiques fins ara principalment s'han ocupat d'algunes torres d'època comtal, entre d'altres on es comprova l'ús continu d'aquests edificis. L'arqueologia, però, disposa de recursos idonis per afrontar els reptes, per tal d'obtenir majors precisions de cada fortificació. Mentrestant, no hi ha dubte que múltiples poblacions col·laboraren activament en la defensa territorial des d'un principi, tot assumint tasques de vigilància en alçada, si més no. També queda clar que el procés d'edificació d'aquest tipus de torres al Pallars Jussà s'inicià molt d'hora i que finalitzà en ple segle XI, un cop vençut l'enemic i allunyada la frontera.

BIBLIOGRAFIA

- Abadal, Ramon d' (1926-50). *Catalunya Carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans.
- Abadal, R. d' (1955). *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça. III*. Institut d'Estudis Catalans.
- Alegría, W. (2015). Dos exemples de fortificacions dels segles x-xi. La torre de l'homenatge del castell de Mur i la Torre de la presó de Talarn. Dins, *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (p. 647-654). Ajuntament de Barcelona – Acram.
- Alegría, W. i Hidalgo, I. (2015). Els materials ceràmics dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes, dos jaciments tardoantics i altmedievals al Prepirineu de Lleida. Dins, *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (p. 1041-1056). Ajuntament de Barcelona – Acram.
- Alòs, C., Camats, A., Monjo, M. i Solanes, E. (2007). Organización territorial y poblamiento rural en torno a Madina Balagi (siglos VIII-XII). Dins Ph. Sénac (coord.), *Villa 2, Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (Vie-Xie.) siècle: La transition* (p. 157-182). CNRS – Université Toulouse-Le Mirail.
- Ambrosio, I., Alegría, W. (2020). Sant Martí de les Tombetes: fases d'ocupació, distribució i funcionament de la necròpolis. Dins, *II Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran* (p. 146-154). Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Araguas, Ph. (1979). Les Châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-110). *Bulletin Monumental*, 137, 205-224.
- Asensio, M.A., Magallón, M^aA. i López, F. (1986). La fortaleza andalusí del Cerro Calvario (La Puebla de Castro, Huesca). Informe de la campaña de excavaciones de 2005. Nuevos datos acerca de la fortaleza andalusí y una propuesta de identificación de la misma. *Salduie*, 6, 389-409.
- Bach, A. (2002). *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*. Fundació Noguera.
- Ballestín, X. (1999). L'anomenada frontera superior d'al-Andalus: at-tagr al-a'là i la resistència a la instauració de la dawla dels Banū Marwān. Dins M. Barceló (coord.), *Musulmans i Catalunya* (p. 61-76), Empúries.
- Ballestín, X. i Pastor, E. (eds.) (2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*. Archaeopress (BAR Series).
- Baraut, C. (1981). Els documents dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 4, 7-186.
- Baraut, C. (1982). Els documents dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 5, 7-158.
- Baraut, C. (1983). Els documents dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 6, 7-243.
- Baraut, C. (1984-85). Els documents dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 7, 7-218.

- Baraut, C. (1986-87). Els documents dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 8, 7-149.
- Batlle, S. (2016). *Orient. L'evolució d'un territori de la Serra del Boumort (Pallars Jussà) durant els segles X i XI*. Universitat de Barcelona. Treball final de Grau d'Arqueologia.
- Bramon, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Eumo Editorial.
- Calvera, A. (2008). El Timorell. Estudi de les ceràmiques i del context històric. Dins *Fites en el Temps. Trobades d'estudiosos de les Garrigues* (p. 49-66). Centre d'Estudis de les Garrigues.
- Catalunya Romànica (1993). *Catalunya Romànica. XV. El Pallars Jussà. El Pallars Sobirà*. Enciclopèdia Catalana.
- Catalunya Romànica (1994). *Catalunya Romànica. XVII. La Noguera*. Enciclopèdia Catalana.
- Chesé, R. (2011). *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*. Fundació Noguera.
- Coy, A. (1906). *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*. Imprenta y litografia de la Viuda de José Cunill.
- Cubo, A., Giraldez, P., Menchon, J. i Pancorbo, A.; Vendrell, M. (en premsa). Nuevos datos sobre torres en las fronteras de la Cataluña altomedieval: la llamada línea del Riubregós (Lérida). Dins *VII Congreso de Arqueología Medieval. Sigüenza (Guadalajara): 22-25 de marzo 2023*.
- Granja, F. de la (1966). *La Marca Superior en la obra de al-'Udri*. CSIC, Escuela de Estudios Medievales.
- Esteve, J. i Menchón, J. (coords.) (2020). *Vallfèrosa. Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Ajuntament de Torà.
- Feliu, G. i Salrach, J.M^a (dirs.) (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Fundació Noguera.
- Fité, F. (1987). Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI). Una hipòtesi sobre el seu origen. Dins F. Español i J. Yarza (coords.), *V Congrés Espanyol d'Història de l'Art* (p. 159-170). Ediciones Marzo 80.
- Fité, F. i Masvidal, C. (2015). Restes subsistents del recinte fortificat del castell d'Àger, d'època andalusina. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, 205-223.
- Garcia-Quera, N. (2023). Quan topònims i mapes desfan equívocs: el cas de Sabarís. *Noms. Revista de la Societat d'Onomàstica*, 20, 29-34.
- Giralt, J. (1991). Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida. Dins, *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien* (p. 67-76). Casa de Velázquez.
- Lorenzo, J. (2010). *La dawla de los Banū Qasī. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de al-Andalus*. CSIC.
- Martí, R., Folch, C. i Gibert, J. (2007). Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens. *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 3, 30-43.
- Martí, R., Viladrich, M^aM. (2000). Guissona, origen del bisbat d'Urgell. Dins *La transformació de la Frontera al Segle XI* (p. 37-66). Universitat de Lleida, Pagès.

- Martí, R. i Viladrich, M^aM. (2020). The Round Towers of the Andalusí-Catalan Borders (8th-10th centuries). *Journal of Islamic Archaeology*, 7-2, 157-181. <https://doi.org/10.1558/jia.13425>
- Martín, C. i Larrea, J.J. (2021). *Nouvelles chartes visigothiques du monastère pyrénéen d'Asán*. Ausonius.
- Menchón, J. (2018). Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpètua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lleida). *Treballs d'Arqueologia*, 22, 107-134. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.81>
- Miquel, F.X. (1945-47). *Liber Feudorum Maior*. CSIC.
- Morros, J. (2019). *Estudi de datació de mostres de fusta integrades als murs del Castell d'Alòs de Balaguer (La Noguera)*. Diputació de Lleida, Servei d'Arquitectura: estudi tècnic inèdit.
- Muntaner, C. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Tartareu, 15-31 agost 2011*. Servei d'Arqueologia: memòria arqueològica.
- Ordeig, R. (1993-2001). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Estudis Històrics.
- Ordeig, R. (2020). *Catalunya Carolíngia. VIII. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Institut d'Estudis Catalans.
- Puig, I. (1984). *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*. Societat Cultural Urgel·litana.
- Puig, I. (1991). *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Institut d'Estudis Catalans.
- Riu, M. (1987). L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català. Dins J. Portella (ed.), *Estudi general*, 5-6. *La formació i expansió del feudalisme català* (p. 27-45). Col·legi Universitari de Girona.
- Sancho, M. (dir.) (2009). *Mur: la història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrico-arqueològica*. Garsineu Edicions.
- Sancho, M. (2010). Els Altimiris. Dins Ph. Sénac (ed.). *Villa 3. Histoire et archéologie des Sociétés de la Vallée de l'Èbre (VIIè-XIè siècles)* (p. 67-90). CNRS - Université Toulouse II-Le Mirail.
- Sancho, M. (2018). Apunts per una arqueologia dels castells i fortificacions prefeudals a l'Alt Pirineu (Urgell, Pallars i Ribagorça), segles VI-X. *Treballs d'Arqueologia*, 22, 5-28. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.79>
- Sancho, M. (2019). Evidencias arqueológicas de un monasterio de los siglos VI-VII en el Prepirineo catalán: Santa Cecilia de Els Altimiris. Dins D. Le Blévec (ed.), *Monastères et couvents de montagne : circulation, réseaux, influences au Moyen Âge*. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques. <https://doi.org/10.4000/books.cths.4893>
- Suñé, J. (2024). Grandeza y miseria de las aceifas cordobesas: la algazú del año 1003 y otros ejemplos. Dins J. Albarrán (coord.), *Al-Andalus y la guerra* (p. 125-146). Ediciones La Ergástula.

- Tomás, G. (2012). *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*. Universidad de Zaragoza: tesis doctoral.
- Tomás-Faci, G. i Martín-Iglesias, J.C. (2017). Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de Sant Martín de Asán. *Mittellateinisches Jahrbuch*, 52-2, 261-286.

CANVIS ANTICS ACCELERATS PER LA GUERRA

DELS VILARS ALTMEDIEVALS A LES CASES FORTES EN EL
DOMINI DELS CENTELLES (OSONA, SEGLES IX-XII)

Jaume Oliver Bruy¹

INTRODUCCIÓ

L'emergència documental de la casa forta (*fortis domus*) entre els segles XI-XIII és un fenomen general europeu que reflecteix la multiplicació de les nissagues i la densificació de les xarxes aristocràtiques, així com, més específicament, la desconcentració de les mainades guerreres que passen a estar-se al castell principal només per raó del servei de guàrdia (Bur, 1986), (Sirot, 2007), (Mazel, 2014, p. 82, 447-449, 454-462). Nogensmenys, el fenomen també s'observa en el món urbà (p. ex. Sousa, 2018). En el cas de Catalunya, M. Riu (1986, p. 202-203) ja va observar que les *domus* «tenien unes atribucions feudals en l'organització del territori, dintre del districte dels castells», essent un dels seus trets la doble funció de residència d'una nissaga senyorial i centre dels seus propis dominis. En aquesta línia J. Bolòs (2004, p. 131-134) també les relaciona amb l'emergència de la «petita noblesa, els cavallers». Pel mateix autor, les *domus* són tret material de la consolidació i expansió del feudalisme, la dispersió de l'hàbitat en algunes comarques, la creació de viles-mercat i de les vilanoves, i la conquesta i colonització de noves terres (Bolòs, 2014, p. 112).

A Osona, les *domus* proliferen en els textos a partir de la segona meitat del segle XI i, tot i que reben noms diversos (*domum ipsa sive municionem*, 1145; *fortitudinem de Palomera*, 1169),² el mot *domus* s'acaba imposant. Per la comarca hom calcula, a partir dels inventaris patrimonials, que un 29% de les fortificacions pertanyen a aquesta categoria, cosa que denota una «alta concentració de senyors ennoblits que ja no tenen un castell amb funcions militars i de residència, sinó que ens apareixen com a cases residencials amb una funció militar secundària» (Pratdesaba, 2017, p. 17). En aquest treball resseguim el cas de les *domus* del domini de la nissaga dels Centelles, la primera baula genealògica dels quals,

¹ Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest treball s'ha fet en el marc del projecte «Órdenes agrarios y conquistas ibéricas (siglos XII-XVI). Estudios comparativos» (IP: Dr. Felix Retamero, Dra. Helena Kirchner. Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades 2021-2025). Les figures procedeixen de l'arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, excepte la 2 i 5 (autor), 8 (cortesia d'Enric Costa) i 10 (autor sobre base ICGC).

² Arxiu Episcopal de Vic (AEV), Calaix 6, pergs. 2313bis, 2383.

Gilabert Isarn, apareix documentalment l'any 1031 en el terme del castell de Sant Esteve, després de Centelles (Ordeig, 2003). En aquest terme de 86 km² hi havia un mínim de 5 *domus* sota domini de la nissaga o d'altres famílies fidels. També resseguim el cas d'altres 2 *domus* sota el mateix domini situades a la perifèria exterior del terme.

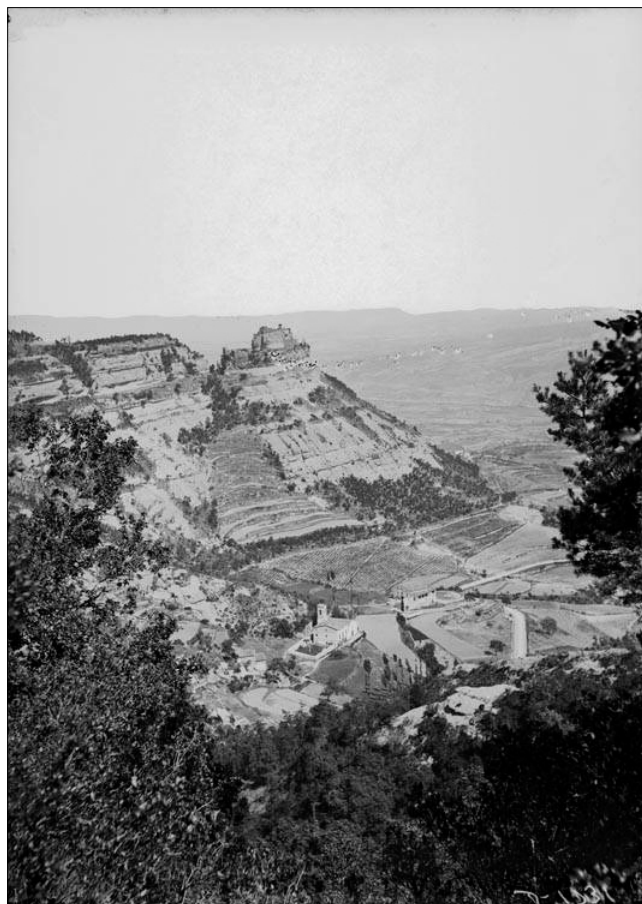
LES DOMUS DELS CENTELLES

La casa de Centelles

L'any 1117, el cap de la nissaga, Gilabert Guadall *de Centeies*, va posar sota la protecció de l'església de Santa Maria de l'Estany la casa forta on residia i que rebia el nom de l'església parroquial de Sant Martí situada a poc més de 150 m de distància (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*).³ És possible que un precedent de la *domus* ja existís l'any 1031, quan el primer membre conegut de la nissaga, Gilabert Isarn, va rebre del seu padrí Unifred diversos dominis al sud d'Osona i a la vall del Congost en un acte públic *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*.⁴ En tot cas, el 1139 les *ipsas domos de Centeies* pagaven a l'Estany una quartera de forment, una d'ordi, una *perna*, un parell de gallines i una aimina de vi òptim.⁵ La casa forta es trobava en l'emplaçament de les actuals ruïnes de la Rectoria Vella, construïda a partir de l'any 1204, data en què Gilabert de Centelles va donar a la parròquia de Sant Martí l'alou de la Coma del Bosc arran del trasllat de la residència senyorial al ben proper castell de Sant Esteve (Retamero *et al.*, 2015, p. 194). L'any 1198, el castell ja rebia el nom de la nissaga (*in terminio castris de Scintillis*, CC, p. 916).⁶

El mateix emplaçament de la *domus* (fig. 1) era l'any 898 el nucli d'un dels vilars adscrits a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda en el moment de la seva consagració. El vilar *Sentilias* es trobava als peus del cingle del castell de Sant Esteve (*singulum dicti castris de Centelles*), esmentat en la mateixa acta de consagració («*kastro Sancti Stephani*»)⁷. A l'entorn immediat de la casa forta hi havia una coromina (*al sol devall de la sua coromina de Sentelles prop lo hort de la dita capella*, 1305).⁸ L'esment, al segle XIV, del *mas Savila de Vall*⁹ o *Villa Inferiore de Scintillis*

Figura 1. La rodalia del castell de Centelles i la parròquia de Sant Martí, 1910.

3 AEV, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, any, f. 31.

4 DCV, doc. 884.

5 PACB, doc. 753.

6 AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, any, f. 33.

7 Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 11; CCIV, doc. 37.

8 ACA, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 17.

9 Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 52.

(Retamero *et al.*, 2015, p. 194) també suggereix que hi havia hagut una altra «vila d'amunt» que no pot ser altra que el nucli del vilar original.

La casa de Vinyoles

Un altre vilar documentat l'any 898, *Vineolas*, va donar nom a una *domus*.¹⁰ També es trobava al peu de la cinglera de les Costes de Centelles (fig. 2), sota el Puigsagordi (*ro[ch]as super Vignoles, supra ipsas Vinales ad ipso monte, 987*),¹¹ i ja existia el 1146, quan *Poncius de Vinales*, segurament el *miles* al càrrec, fou testimoni del castlà de Sant Esteve, Guillem Bonfill.¹² La vinya havia de ser un conreu prou característic d'aquesta zona per donar-li nom des dels temps del vilar primerenc. L'any 1065 n'hi havia sota les Costes de Centelles i el 1148 el castlà Guillem Bonfill, la seva dona Guillem i el seu fill Guillem van donar a cens *ipsas laboraciones et vineas* entre la *devesa qui est de Raimon Ruvira usque ad coma de Vinales quo est supra ipso soler*, per fer-hi casa (*ut edifices domo*) i complantar vinyes i arbres (*et complantetis vineas et arbores*). Els censos imposats no deixen cap dubte sobre la renda com a interès principal de la promoció del conreu i la multiplicació d'assentaments camperols (*et donetis ad nos de annona tascam et braciaticum et de vino quintum et braciaticum et per ipsos domos et clos cum ortalibus dues fugaces et parilio I gallines et migera civada et per ipsa barchera [...] perna I de precium XII denarios [...] de ipsa noguera qui est fora de ipsa barcera de ipsas nodes medietate*).¹³ Possiblement, la devesa formava part dels *alios fevos quomodo ego abeo et teneo per seniori meo domnus Petrus Berengarii* que el castlà Guillem Bonfill posseïa l'any 1145 i del *fevo de Senteies* situat a la rodalia de la *domus* l'any 1194.¹⁴ Confirma la importància del conreu i, també, el paper de la casa de Vinyoles com a magatzem del vi procedent de les rendes que el 1267 Pere de Santa Eugènia, feudatari de la *domus* per Bernat de Centelles, empenyorés *una tonam plenam vino que est in domo de Vineolis*, tot indicant que si hi hagués més vi seria seu (*et si aliquid superfuerit de dicto vino sit meum*); aquest vi s'adreçava al mercat (*et si dictum vinum vobis non tradidero [...] possitis similiter vendere et obligare pro dicto debito*). Vivien aleshores a la casa forta, potser en un edifici proper, tres homes que van fer de fideiussors (*morantur iusta domum de Vineolis*).¹⁵ El 1257, Pere de Santa Eugènia aportà com a garantia d'un altre deute de 700 sous *omnes reditos et exitus et proventus quos ego habeo et habere debeo accipio vel accipere debeo in toto castro de Cintillis*, per raó del feu de la *domus de Vineolis*.¹⁶ El domini superior dels Centelles es mantenia quan el 1434 Jaume de Tagamanent va comprar els drets *in castlania et domus de Vineolis* i a altres dominis de la *castlania maior*

Figura 2. La rodalia de Vinyoles, sota les Costes de Centelles, avui.

¹⁰ CCIV, doc. 37.

¹¹ L'editor del document proposa *rodeas*, que sembla un error de transcripció o de tipografia (Rocafiguera, 1983, doc. 1).

¹² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins (AMSMB), perg. 13-3-18.

¹³ AMSMB, pergs. 13-3-16, 13-3-18.

¹⁴ PACB, doc. 840; Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, P.1.229.27.

¹⁵ AMSMB, perg. 13-1-01.

¹⁶ AMSMB, pergs. 13-1-21, 13-5-01.

sive feudum castri de Scintillis et domus vocata de Vineolis constituta intra terminum dicti castri, aleshores en feu de Gilabert de Centelles (Pladevall, 1987, p. 52-53, 71).

El 1532, la casa s'esmenta com a *domus sive manso de Viniolis* (CC, p. 921, 1048), senyal d'una transformació en curs de la *domus* en explotació fonamentalment agrícola. Nogensmenys, l'edifici conserva actualment una part de la fàbrica de la primera meitat del segle XIII corresponent a una construcció de planta quadrada amb obertures defensives (ERC, 2014, p. 215-216).

La casa d'Ollic

La *domus* d'Ollic es trobava a l'emplaçament del vilar *Uligo*, esmentat també l'any 898, en una zona de domini primerenc comtal. Emma, filla del comte Guifré I, hi tenia una vinya (*vineam in loco que dicitur Ulligo modiatas IIII*) i la comtessa Garsenda també hi tenia terres que va donar al monestir de Ripoll abans de l'any 925. A prop també hi havia dominis del comte Ramon Borrell que el 990 afrontaven amb un *villare que dicunt de Borrello*, segurament era ell mateix o el seu pare Borrell II. La rodalia estava inclosa el 921 en *en lo pendent [< apendicio] del castell de St. Esteve en lo terme de Olligo*.¹⁷

La història de la *domus* sembla començar entorn de 1040 i és indissociable de l'activitat de la xarxa aristocràtica liderada pels Centelles, que tenien el centre del domini propi ben a prop. Aquell any, els senyors Guadall Gilabert i Oruça van vendre a Guitard un alou amb molins *in loco vocato Ulich*, on també hi havia *ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert* (Rocafiguera, 1983, doc. 4), segurament una referència a Gilabert Isarn, pare de Guadall. Sembla que era el mateix molí l'esmentat el 1048 en un empenyorament d'aquell Guitard a Gilabert Isarn i al seu fill Guadall Gilabert d'un *soler cum cases et curtes et ortos et terras et triliis et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt*.¹⁸

El soler afrontava amb la *rocha de Ullig*. El 1073, *ipso manso de Ulic ubi Plancarius habitat* apareix en el testament de Belisenda, dona de Ramon Bermon de Taradell, que el deixà al castlà Bonfill Guillem del castell de Sant Esteve.¹⁹ Un segle després, el 1184, Berenguer de Sant Esteve, igualment castlà, va donar a Santa Maria de l'Estany el mas *que tenet Bernardum de Ulig quem vocant de Mul*.²⁰ La casa forta pròpiament dita (*domo*) es documenta finalment l'any 1265 en el testament de Guillema de Castell, de la mateixa nissaga de castlans de Sant Esteve,²¹ al capdavant d'una història antiga de transferències de dominis en el si de la xarxa aristocràtica dels Centelles, que reprengueren el paper inicial dels comtes en l'àmbit local. La *domus* es convertí després en el mas Ollic (fig. 3).

Figura 3. El mas, abans casa forta, d'Ollic, any 1932.

¹⁷ CCIV, docs. 37, 281, 1590, 221.

¹⁸ AMSMB, perg. 13-3-23.

¹⁹ DCV, docs. 1350-1351.

²⁰ AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 33

²¹ AEV, Cúria Fumada, Testaments, vol. 2.

La casa de Gèmenes

A una raconada a la dreta de la vall del Congost, sota els cingles de Bertí, que el 898 constituïa el territori del vilar *Gemminas*,²² es trobava una altra *domus*. Amb certs dubtes sobre l'adscripció castral entre 921-922 (*in terminio de castro Sancti Estefano vel de Geminas*),²³ la vall de Gèmenes hi va acabar incorporada i fou escenari d'una senyorialització intensa a càrrec de Santa Maria de l'Estany, la capella de Santa Maria del castell de Sant Esteve i els mateixos Centelles. El 1204 Gilabert de Centelles va confirmar a l'Estany el *molendinum de Envegia quod est iuxta illud molendinum* donat el 1193 pel seu pare Bernat, amb tots els drets i usatges que tenien sobre els homes i dones *de Geminis* i sobre *ipsos milites de Segur*, nom que sembla que rebia aleshores la *domus* dins el terme *de Scintillis*.²⁴ Tot i que la *domus* no s'ha conservat, s'ha de relacionar amb la capella de Sant Pau (fig. 4) que es documenta el 1188, per bé que els seus vestigis corresponen a mitjan segle XI (ERC, 2014, p. 216-217). També s'ha de relacionar amb el mas Gèmenes, que l'any 1483 es trobava al mateix lloc de la fortalesa (*illius mansi sive domus de Gemenas*). El mas es tenia sota domini de la capella de Santa Maria del castell de Centelles, que entre 1518-1523 també tindria dominis al *Soley de la Sala de Vall de Gèmenes*, amb «sala» com a referència toponímica a la fortalesa.²⁵

Figura 4. Sant Pau de Gèmenes, c. 1916-1937.

La casa de Casoles

L'any 898, *Casulas* també era un vilar que fou adscrit a la parròquia de Sant Martí de Centelles.²⁶ Al darrer quart del segle XII s'havia convertit en el nucli del domini de la nissaga senyorial que rebia el nom del lloc, on vivien els seus membres (*subtus domibus de Poncius de Casolis*, 1172).²⁷ Els Casoles es documenten des de l'any 1134 entre els senyors que van prometre romandre un any a la cavalleria del Temple; aleshores Ramon de Casoles va signar la promesa al costat de Bernat *de Senteies*.²⁸ Ramon fou anomenat «senyor» l'any 1162 (*domnum Raimundi de Kasoles*), tractament significatiu de la seva puixança,²⁹ manifestada, d'altra banda, en la seva presència en actes de l'aristocràcia osonenca, sovint al costat dels Centelles.³⁰ Pel que fa a la residència, però, en el tombant del segle XII al XIII, els Casoles la traslladaren a l'altra banda de les Costes de Centelles, a prop de l'església de Santa Maria Savall documentada els anys 1081-1082 (ERC, 2014, p. 190). L'església ja era objecte devoció per Geribert Oliba i Estefania, antecessors dels Casoles, l'any 1099 (fig. 5).³¹ L'any 1213, Dolça

22 CCIV, doc. 37.

23 CCIV, docs. 221, 244.

24 AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 33.

25 Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà.

26 CCIV, doc. 37.

27 AMSMB, perg. 16-1-04.

28 PACB, doc. 671.

29 AMSMB, perg. 6-3-09.

30 AMSMB, perg. 7-2-22, amb Ramon de Centelles, 1163.

31 AMSMB, perg. 13-4-08.

de Casoles ja havia construït el nou casal a la sagrera de l'església (*ipsum nostrum cassal qui est in sacraria Sancte Marie iusta ecclesiam et sunt hedifichatas ipsas domos quas fecit Dulcia de Cassulis ad Beate Marie*).³² Així ho recordaven ella mateixa, el seu marit Bernat Alfaneç i els seus fills Arnau i Bernat el 1227 (*nostras domos proprias quas habemus et fecimus iuxta dictam ecclesiam Beate Marie de Valle expensis nostris*).³³

Figura 5. Vestigis gairebé invisibles de Santa Maria Savall, avui.

La casa es trobava en el terme del castell de Centelles (*honores domus de Cazoles constructe in terminio de Scintillis*, 1352)³⁴ i el caràcter feudal d'alguns dominis dels Casoles apareix en una convinença de 1242 per la qual Bernat de Centelles encomanà a Pere de Santa Eugènia la castlania i *Arnaldum de Casolis cum suis feudis*.³⁵ Un dels feus eren el *fevum Sancti Stephani* pel qual els Casoles pagaven l'any 1172 els censos *qui inde exire debent ad ipsos seniores*.³⁶ El 1227, Bernat de Centelles i Pere de Santa Eugènia eren *seniores* de Dolça de Casoles.³⁷ El domini eminent sobre la casa forta, però, fou qüestionat pels Castellcir —successors dels Casoles— i els rectors de Santa Maria Savall a principis del segle XIV: Bernat de Centelles defensava que la casa forta era tinguda en feu d'ell (*predicta teneri pro eo in feudum*) mentre Castellcir i rector sostenien el seu caràcter alodial (*quod dicta domus de Casulis in pluribus antiquis instrumentis alienatorium et aliorum contractuum in quorum aliquibus formavit dominus de Scintilliis et nominabatur alodium [...] fore alodium franchum et liberum dicte capelle*, 1303). Els documents aportats pel Castellcir i el rector acabaren demostrant l'alodialitat del domini per part de l'església de Santa Maria Savall per una deixa testamentària d'Arnau de Casoles de 1248.³⁸

32 AMSMB, perg. 13-4-03. El 1316 com a *domo de Casolis constructe in parrochia Sancti Martini de Scintillis* en un document signat pel «baiulus castri de Scintillis» (perg. 13-4-17).

33 AMSMB, perg. 13-4-18.

34 AMSMB, perg. 13-1-33.

35 AEV, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66.

36 AMSMB, perg. 16-1-04.

37 AMSMB, perg. 13-4-40.

38 AMSMB, perg. 13-4-37, 13-4-35. En aquest moment es devia fer el recull de documents de Bernat de Centelles del segle XIV (ANC, Blanes-Centelles, *Relació de documents atorgats per Bernat de Centelles*).

La casa de Bertí

El nom de la *domus* de Bertí, o del Clascar, ve del *castelo Bertilli*, una possible fortificació precastral que els anys 978 i 1038 era una de les fites del bisbat d'Osona.³⁹ Sense que es pugui assegurar la continuïtat topogràfica entre el possible *castellum* del segle x i la *domus*, aquesta ja existia l'any 1152 quan Pere de Bertino, que en devia ser el *miles* al càrrec, signà com a testimoni de Ramon de Casoles.⁴⁰ Els Casoles potser ja n'eren feudataris i, en tot cas, Bernat de Casoles hi tenia el delme l'any 1248,⁴¹ i el 1299 la *domo de Berti* fou escenari del repartiment dels delmes de Palou i de Granollers entre diferents senyors vallesans.⁴² Segurament era per les seves vistes cap al Vallès que *domus* va rebre ocasionalment el nom de Bellver, com quan el 1303 els Casoles foren infeudats *in Pulcro Videre* de la seva part del delme de Bertí pels Centelles.⁴³ El 1248 Bernat de Centelles fou fideiussor del testament de Bernat de Casoles i el 1311 *la casa y fortaleza de Bellver altrament anomenada Berti* fou infeudada per Bernat de Centelles a Elisenda, vídua d'Huguet de Bell-lloc.⁴⁴

La *domus* es trobava sobre els Cingles de Bertí, al costat d'una variant del camí ral de Vic a Caldes de Montbui, a les actuals ruïnes del castell neogòtic del Clascar (fig. 6). Aquest altre nom també és històric: l'any 1370 Eimeric de Centelles convocà els homes de la parròquia de Sant Pere de Bertí per eximir-los dels jornals a les seves vinyes situades a prop de la *borgia de Clascano* i, poc després, ell mateix establí a Guillem de Clascar, encarregat de la *borgia* o fortalesa, el *celler den Sentelles*, les *fusta vinaria* i les vinyes de la *vinya den Sentelles*.⁴⁵

Figura 6. La casa forta de Bertí-El Clascar, any 1917.

La casa de la Torre de Centelles

També dins del terme castral hi havia la *domus* de Centelles, documentada l'any 1285, que l'any 1292 va rebre permís de Gilabert de Centelles per edificar un molí a prop (molendini de Turri de Scintillis), a la parròquia de de Sant Quirze Safaja. Les fotografies antigues del molí mostren una torre de planta quadrada, planta baixa i dos pisos, amb

39 CCIV, doc. 1247; DCV, doc. 974.

40 AMSMB, perg. 7-4-05.

41 AMSMB, perg. 1-2-44.

42 Biblioteca de Catalunya, perg. 154.

43 AMSMB, perg. 13-4-35.

44 AMSMB, perg. 1-2-44; ANC, Blanes-Centelles, *Relació de documents de Bernat de Centelles*.

45 AEV, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Lligall del segle XIV.

una porta al primer pis, i espitlleres (fig. 7). Dit avui molí de Llobateres, l'any 898 la seva rodalia corresponia al al territori del *villare Ninfridii* o del *villare Wistrimiro*.⁴⁶

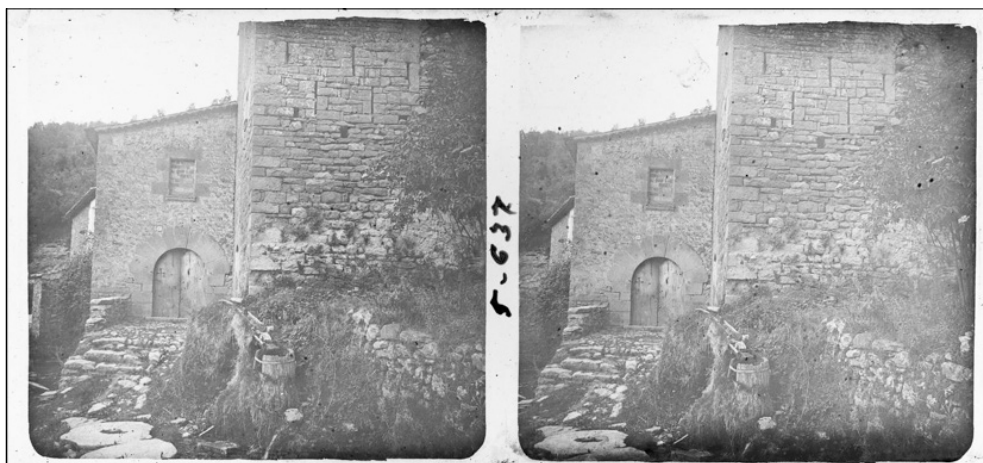

Figura 7. La Torre de Centelles (molí de Llobateres), 1922.

La casa de Blancafort

Fora del terme castral, els Centelles també eren senyors de la casa forta de *Blancafort*, al bell mig de l'entrada de la vall del Congost des del Vallès, a la Garriga (fig. 8). La primera referència és de l'any 1142, amb Berenguer de *Blancafort* fent de testimoni d'una concòrdia sobre el domini de Santa Maria de l'Estany a la Garriga, amb la *laudatio* de Gilabert de Centelles.⁴⁷ El 1156, Bernat de Blancafort, fill de Pere de Santa Eugènia i Dolça, va fer de testimoni de l'oblació del seu germà Pere com a canonge de la catedral de Vic, i el 1172, ell i el seu germà Ramon de Blancafort foren testimonis d'Ermessenda d'Aiguafreda.⁴⁸ Tots dos, amb Berenguer de Blancafort, van signar com a testimonis l'exvacuació del germà de tots Pere Gros d'una donació al monestir de Sant Cugat del Vallès a Canovelles, l'any 1179.⁴⁹

Figura 8. La torre i molí de Blancafort, any 1953.

L'any 1171, Bernat de Blancafort i Berenguer de *Centeles* ja havien estat testimonis de la redempció d'uns honors lleidatans de Ramon de Montcada,⁵⁰ i llavors, el 1183, Bernat i Ramon de Blancafort foren testimonis de la donació a Santa Maria de l'Estany de part del delme dels castlans del castell de Centelles (*ipso decimo parrochie Sancte Columbe de Vinales*).⁵¹ La jerarquia sobre la *domus* apareix en la concòrdia entre Bernat de Centelles i Pere de Santa Eugènia pels respectius drets que va fer explícita la seva pertinença al domini eminent dels

⁴⁶ CCIV, doc. 37.

⁴⁷ AEV, Calaix 6, perg. 347.

⁴⁸ AEV, Calaix 6, pergs. 1747, 2348.

⁴⁹ CSCV, doc. 1123.

⁵⁰ DSMSC, doc. 149.

⁵¹ AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 34.

primers l'any 1214.⁵² Llavors també apareix en l'encomanament de la castlania menor del castell de Centelles de l'any 1242, en la qual s'esmentà que *ipsam fortitudinem de Blancafort* estava al càrrec d'un guerrer amb el seu feu (*ipsum militem de Blancafort cum suo feudo*).⁵³ El mas Blancafort presenta avui una torre datada als segles XII-XIII, que segurament li va donar el nom, i també compta amb un molí documentat a finals del segle XIII adossat a la torre (Oliver, 2014, p. 40-41).

La casa d'Esparreguera

També es trobava fora del terme castral de Centelles la *domus* d'Esparreguera, a l'emplaçament del vilar *Valle Orsaria* documentat l'any 898; aleshores, l'abadessa Emma hi tenia personal servil.⁵⁴ Eventualment convertit en vil·la a la primera meitat del segle XI (*in vila Esparachera*, 1016), l'any 1085 s'hi trobava el *manso de Esparragera cum terris et vineis et cum ea omnia que ad ipsum mansum pertinent*.⁵⁵ L'any 1194, Ramon de *Sparegera* fou testimoni d'una donació de Bernat d'Aguilar de masos del Congost a Santa Maria de l'Estany⁵⁶ i, el 1201, el mateix senyor posseïa el que ja era *domus* i en jurà fidelitat al vescomte Guillem (*de illa domo mea de Sparagara que est in termino castri Brulii*; CC, p. 758). Nogensmenys, la relació amb els Centelles, per bé que indirecta, existia: des de 1231, Guillema de Castell, filla del castlà del castell de Centelles Bernat de Castell, consta casada amb Ramon de Vilanova i ambdós vivien a la *domus desparreguera*.⁵⁷ L'any 1365 també es documenta el *camí qui va de la casa de Esparreguera y puya al Castell de Sentelles*.⁵⁸ Actualment es conserven bona part dels murs d'una construcció que havia estat monumental (fig. 9); els murs es consideren genèricament de factura romànica (ERC, 2014, p. 436-438).

Figura 9. La casa forta d'Esparreguera, c.1920-1930.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

Les *domus* del domini del Centelles es vinculen a l'emergència de nissagues locals, des dels mateixos Centelles —que tingueren la seva residència en una d'elles *abans* de traslladar-la al castell roquer que des de finals del segle IX feia de centre castral— fins a les nissagues emergents en el marc de la xarxa aristocràtica que lideraven. Cal dir, que en cap cas hi ha indicis que permetin pensar en un «habitatge d'una família pagesa acomodada», com afirma A. Serra (2012, p. 113) per a la *domus* osonenca

⁵² ACA, Diversos, Centelles-Solferino, Actes de feus, vol. 33.

⁵³ AEV, Cúria Fumada, Manuals notariais, 1244-1247, f. 66.

⁵⁴ CCIV, doc. 37.

⁵⁵ Arxiu Tarradellas a Poblet, Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, Reg. 212, f. 250; DVC, doc. 72.

⁵⁶ AEV, Calaix 6, perg. 2629.

⁵⁷ AEV, Ms. 38, Cartulari de l'Estany, f. 27.

⁵⁸ ACA, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 1.

de Todonyà. Al contrari: la seva vinculació documentada als Santa Eugènia, als Blancafort, als Casoles, als Castell-Esparreguera, als mateixos Centelles, les relacionen directament amb l'aristocràcia, sense que els *milites* jeràrquicament inferiors documentats en algunes cases avaluï la seva adscripció camperola sense fer una lectura molt forçada del concepte «pagesia benestant».

Excepte en els casos pitjor documentats, dels quals no es pot saber, les *domus* del domini dels Centelles es trobaven en l'emplaçament de vilars existents en el moment de la conquesta comtal d'Osona, que l'any 898 foren adscrits a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda. De 14 vilars esmentats aleshores (*villares sibi pertinentes, id est, valle Orsaria, Vineolas, Noctebona, Casulas, Sentelias, Balona, Mammolla, valle Asenaria, villare Ninfridii, villare Rigbaldo, Ulligo, villare Wistrimiro, Gemminas*), 13 quedaren aleshores incorporats al terme del castell de Sant Esteve, excepte Vallossera per trobar-se a la riba est del riu Congost. Dels 14, en tot cas, 6 (*valle Orsaria, Vineolas, Casulas, Sentelias, Ulligo, Gemminas*), potser 7 o 8 (*villare Ninfridii/villare Wistrimiro*) es documenten després com a *domus*, un percentatge prou elevat (42%-50%); de 3 sabem que esdevingueren simples masos (*Valle Asenaria > mansi de Valarnera, 1328-1329*,⁵⁹ *Balona > Bellona, 1314*,⁶⁰ *Rigbaldo > Riballons*); i d'entre 1 i 3 se'n perd la pista. Aquests diferents destins dels assentaments dels inicis del període comtal mostren, en conjunt, no els límits sinó la capacitat de decisió senyorial pel que fa a la reorganització dels assentaments d'acord amb les seves pròpies necessitats, alhora militars i d'explotació agrícola del domini.

Sembla que la fortificació de vilars va correspondre inicialment a la nissaga comtal, als mateixos comtes o als monestirs prepirenencs sota control de Ripoll o Sant Joan de les Abadesses. Les *domus* d'Ollic i Esparreguera són significatives amb la presència de dominis de l'abadessa Emma l'any 898 amb vinyes i personal servil (*vineam in loco qui dicitur Ulligo modiatas III et in villare Orsaria quantum visa sum habere et servum proprium meum nomine Isnardo et ancilla nomine Ermengarda*), que en el cas d'Ollic van precedir l'esment de la *rocha de Ullig* de 1048, una primerenca fortificació,⁶¹ i la *domo mea de Sparagara* de 1201 (CC, p. 758). La dinàmica fou continuada a partir del segle XI per la nissaga dels Centelles a través de la dinamització de la seva pròpia xarxa aristocràtica, en el marc de la qual cristal·litzaren noves nissagues (Casoles, Esparreguera, Blancafort, etc.) que prengueren el nom de les respectives *domus*. Aleshores també es produí la consolidació definitiva dels edificis, ja que referències documentals i vestigis arquitectònics més antics conservats són coincidents en la majoria dels casos. Malauradament, cap de les *domus* dels Centelles ha estat objecte d'estudi arqueològic i ens hem de limitar a aquelles coincidències i a paral·lelismes amb altres cases excavades a Osona (Pratdesaba, 2017; Serra, 2012) o altres comarques veïnes.⁶²

Entre els factors actuant en la fortificació dels vilars cal incloure el paper de les esglésies locals. Això és clar en la casa de Centelles, que rebia el nom de la molt propera església parroquial de Sant Martí (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinentiis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo, 1117*). Sobre aquesta església la nissaga ja devia exercir un domini suficient al primer terç del segle XI per fer-hi actes privats, com la cessió dels dominis del padrí Unifred a

59 AEV, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Notarials, R/2.

60 BC, perg. 220.

61 AMSMB, perg. 13-3-23 (= 13-3-24). Les *rocas* ja eren fortificacions l'any 854 a la Septimània (*rocam quam vocant Frusindi quam eorum genitor per aprisionis auctoritatem tenuit*; CCI: 347)

62 Per exemple, al Vallès, la casa d'Olivet (Cantarell, 2004) o Torreferrusa (Melo 2008).

Gilabert Isarn, primer antecessor de la nissaga *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*, l'any 1031 (Ordeig, 2003). També hi havia una relació estreta entre *domus* i església local en el cas de Casoles. Això permet plantejar una hipòtesi sobre el llicament del mot des del camp semàntic de la *domus Dei* al de les fortalezes. El primer sentit, hereu d'una llarga tradició textual (Iogna-Pratt, 2006), s'aplica en els textos osonencs primerencs a les esglésies articuladores del poblament de la rodalia (*locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis [...] kasas nostras cum exio et regresio suo et de terra pecia I et ipsas kasas cum suos superpositos et exio et regresio*, 881).⁶³ Aquest sentit encara és vigent al segle XI (*domum Sancte Eulalie*, 1009; *domo de Sancta Maria*, 1011).⁶⁴ És lícit plantejar que el canvi de significat el va facilitar que els senyors tenien, sovint, esglésies pròpies, i que llurs residències fortificades es trobaven a prop.⁶⁵

L'interès defensiu no era incompatible amb la funció de les *domus* com a centres d'explotació agrícola del domini i, si més no en els casos documentats, amb un interès preferent per la producció i emmagatzematge de vi (Vinyoles, Bertí), o la molinaria (Ollic, Blancafort, Torre de Centelles). En tot cas, produccions i rendes adaptades a l'especulació i la comercialització.

En el cas de Vinyoles, la preexistència del topònim l'any 898 (*Vineolas*) demostra la intensificació feudal de conreus que ja caracteritzaven prou els assentaments anteriors per donar-los nom. Això fa deixar plantejada la qüestió de la continuïtat entre l'organització de l'espai rural anterior —i eventuais formes de domini— i la feudal postconquesta. En el cas de la rodalia de *Sentilias*, la *domus* del segle XII es trobava al costat d'una coromina, aquells espais que a partir dels segles IV-VI foren camp de la reserva senyorial i que apareixen a la documentació com espais d'explotació consolidada en el temps (Billy, 1997). Per a Catalunya, s'han considerat explotacions en mans de les «élites territoriales y locales [...] como tierras propias de un sistema agrario antiguo, siendo probable que su explotación haya persistido mediante otras formas de asentamiento y con diversos métodos de dominio durante la alta edad media» (Folch, Gibert i Martí, 2010, p. 128-130). La coromina de Centelles és una pista per entroncar el nucli del domini de la nissaga feudal amb formes anteriors de domini en l'àmbit local.

La diversitat de funcions tindria efectes en la morfologia de les *domus*. Molins, trulls i cellers, juntament amb espais residencials eventualment més amables, diferenciaven contribuïen *domus* i castells, més tributaris de consideracions defensives. V. Farías (2002, p. 38-39), així, considera que la diferència, clara pels contemporanis, la dictaven els elements defensius. Tanmateix, crec que el factor de diferenciació principal era jurídic: les *domus* no tenien drets jurisdiccionals propis, és a dir, no eren fortalezes termenades i els castells sí. Això ho tenien clar els juristes al servei dels senyors com els que van fer, a mitjan segle XIX, el *Llibre de la Baronia d'Aiguafreda*, una quadra centrada per una *domus* a la vall del Congost: *en los tiempos más antiguos y antes del siglo XVII cuando por tenerse idea mas ecsacta de las diversas categorías de bienes feudales o jurisdiccionales se hablaba con mayor entereza, el patrimonio de Aiguafreda no se llamaba nunca de Baronia, esto es «castrum», y si bien quadra de Ayguafreda*.⁶⁶ Les *domus*, des d'aquesta perspectiva, no eren castells. S'hi podien convertir o podien

⁶³ CCIV, doc. 2.

⁶⁴ DCV, docs. 708, 723.

⁶⁵ Prèviament, en el trànsit dels segles X-XI, s'observa a la documentació osonenca un canvi en la denominació de les residències pageses, de les *kasas* a les *domos*, que d'alguna manera també està relacionat amb la qüestió que ens ocupa ara.

⁶⁶ Arxiu Municipal d'Aiguafreda, Llibre de la Baronia d'Aiguafreda, f. 2. È. Sirot (2007, p. 25, 40-43) també observa que els escriptors diferenciaven castells i *domus*.

deixar de ser-ho, però eren diferents jurídicament, al marge que en alguns casos materialment fossin equiparables i diferents de les cases dels pagesos.

Nogensmenys, en el cas del domini dels Centelles aquesta evolució secular va cristal·litzar en el context d'una guerra. Els Montcada i els Cardona es van enfrontar pel control de la Catalunya Central, després de la mort sobtada del vescomte Ramon Folc II l'any 1150. El conflicte durant la segona meitat del segle XII (Rodríguez, 2009, p. 52-61) també es va fer sentir a prop del domini dels Centelles, per exemple, quan l'abat de Sant Vicenç de Cardona hauria estat agredit tot passant per Collsuspina (*quod peius est, ad collum Espina accepit abatem et suum socium et abstulit ei mulam et vestimentum clerici et abatem nisus est percutere et tollere pugno*, 1161).⁶⁷ La guerra devia mobilitzar les xarxes aristocràtiques de les dues grans nissagues, en les quals els Centelles i llurs propis fidels estaven inclosos. No gens estranyament, els feudataris de la *domus* de Blancafort apareixen aleshores en una infeudació feta pel seu germà Pere Gros de Santa Eugènia que incloïa la defensa dels honors propis osonencs i vallesans (*et valeatis nobis semper de nostro honore in Ausona et in Valles contra cunctos homines et feminas*), l'any 1177, amb Gilabert de Centeies.⁶⁸ L'acord de pau imposat pel rei Alfons II per resoldre les *inter se multis et variis contentionibus et inimicaciones*, l'any 1190, també va contenir la signatura com a testimoni de Berenguer de Centiliis.⁶⁹

Crec que es poden atribuir a aquest conflicte dos canvis principals. Per una banda, l'afermament definitiu del model de *domus* fortificada, tinguda per feudataris o aloers fidels, disposades a manera de glacis protector entorn del nucli del domini (fig. 10) i relligades entre elles i amb el castell termenat per camins que permetien el desplegament ràpid dels guerrers armats (*ipsam fortitudinem de Blancafort et donat ei ipsum militem de Blancafort cum suo feudo*, 1242; *lo camí qui va de la casa de Esparreguera y puya al Castell de Sentelles*, 1365).⁷⁰ Sembla un indicador de la cristal·lització tardana del model l'esment, el 1139, de *ipsas domos de Centeies*, en plural, a l'emplaçament de la casa forta existent el 1117, potser en referència a la pervivència de cases del nucli del vil·lar original i de pagesos sota domini directe adscrits al conreu de la coromina adjacent. Per una altra banda, es produí el trasllat de la residència senyorial des de la *domus* a la pròxima fortalesa encimbellada dita primer de Sant Esteve. El canvi de nom d'aquesta dataria el moment del trasllat entre els anys 1162 (*strata publica qui perguir ad Vicum usque subtu castrum Sancti Stephani*) i 1198 (*in terminio castru de Scintillis*).⁷¹ En aquest moment, s'ha detectat un «programa constructiu» adreçat a transformar el castell roquer, vell de tres segles, en una fortalesa amb funcions residencials (Chávez i Pastor, 2014).

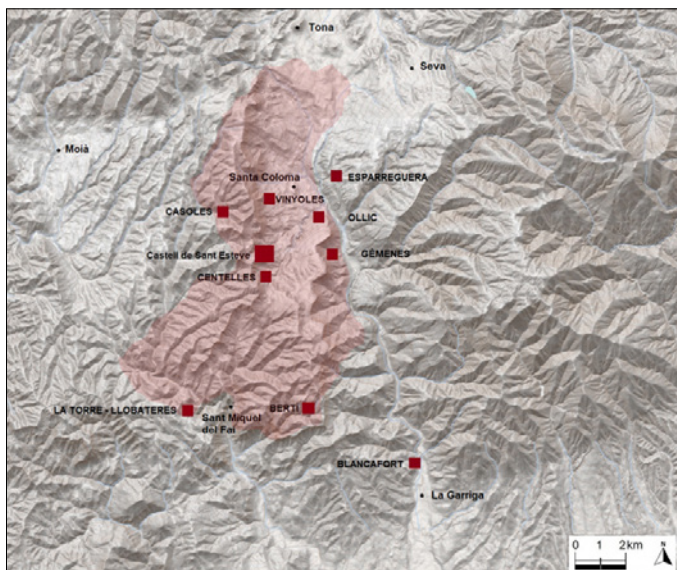

Figura 10. Terme castral i cases fortes dels Centelles.

67 DVC, doc. +202. L'editor el considera fals, per bé que continua reflectint l'enfrontament entre ambdues cases, que és el que interessa aquí.

68 Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar.

69 CDADC, doc. 47.

70 AEV, Cúria Fumada, Manuals notariais, 1244-1247, f. 66; ACA, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32.

71 AMSMB, perg. 16-1-04; AEV, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33; CC, p. 916. Al segle XVII es parlava dels masos «dentra de los términos de Centelles que antes se llamó San Estevan» (ACA, Diversos, Centelles-Solferino, Papers diversos, 126).

El conflicte de la segona meitat del segle XII, fou, doncs, clau per a la cristallització definitiva de les *domus* del domini dels Centelles, culminant una tendència iniciada amb la senyorialització dels vilars existents en el moment de la conquesta comtal d'Osona. En aquest sentit, el cas de les *domus* dels Centelles també apunta a la proposta feta de les torres alodials (Gibert, 2018, p. 167-198) com a «precedent remot» de les *domus* baixmedievals (Martí i Viladrich, 2018, p. 4). En el cas de la *domus* d'Ollic, singularment, aquesta seqüència es compleix entre el domini comtal dels segles IX-X, la *roca* de mitjan segle XI i la *domus* posterior; només cal afegir el vilar de finals del segle IX. Aquesta transformació feudal d'assentaments camperols preexistents presenta cert paral·lisme amb les *turres/almuniae* de Lleida (Eritja, 1997) o les torres de la rodalia de Tortosa, després de les conquestes feudals del segle XII; en el cas de la torre de Burjassénia de Tortosa, amb participació dels Centelles (Mateu i Virgili, 2020). Aquests paral·lismes suggereixen l'exportació d'experiències de defensa i explotació dels dominis entre el rerepaís i les successives fronteres cap cop més llunyanes,⁷² de gran interès, també, arqueològic.

BIBLIOGRAFIA

- Billy, P.H. (1997). *La 'condamine', institution agro-seigneuriale. Étude onomastique*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
- Bolòs, J. (2014). L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXV, 101-170.
- Bur, M. (dir., 1986). *La maison forte au Moyen Âge. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai - 3 juin, 1984*. Éditions du CNRS.
- Cantarell, C. et al. (2004). *Des del cim de la torre: La domus d'Olivet*. Museu de Granollers.
- CC: DD.AA. (1973). *Els castells catalans. IV: Tarragonès, Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Montsià, Terra Alta, Cerdanya i Osona*. Dalmau Editors.
- CCII: Abadal, R. d' (1926-1952). *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 vols. Institut d'Estudis Catalans.
- CCIV: Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia, IV (Els comtats d'Osona i Manresa)*. 3 vols. Institut d'Estudis Catalans.
- Chávez, A. & Pastor, I. (2014). Resultats de la recerca arqueològica al castell de Centelles. Campanyes 2009-2010 i 2011 (Sant Martí de Centelles). Dins *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Museu Episcopal de Vic, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, (p. 184-187)
- CDADC: Rodríguez Bernal, F. (2016). *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*. Fundació Noguera.
- CSCV: Rius, J. (1946). *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. 3 vols. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

⁷² Com en el model de casa-torre exportat immediatament pels portuguesos a l'Estado da Índia (Mendiratta, 2019).

- DCV: Ordeig, R. (2000-2010). *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*. 4 vols. Patronat d'Estudis Osonencs.
- DVC: Galera, A. (1998). *Diplomatari de la Vila de Cardona (anys 966-1276)*. Pagès Editors.
- DSMSC: Papell, J. (2005). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. 2 vols. Pagès Editors.
- ERC (2014). *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya. Barcelona: I*. Fundación Santa Maria la Real.
- Eritja, X. (1997). Les 'turres-almuniaie' d' Avinganya. Dins J. Bolòs i J. J. Busqueta (eds.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Universitat de Lleida, (p. 179-190)
- Farías, V. (2002-2003). Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII): un inventario a partir de las fuentes escritas. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 23-24, 23-50.
- Folch, C. i Gibert, J. i Martí, R. (2010). Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): Toponímia, documentación y arqueología. Dins Ph. Sénac (coord.), *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Ebre (VIIe-XIe siècles)*. Presses universitaires du Midi, (p. 125-156)
- Gibert, J. (2018). *L'expressió material del poder durant la incorporació al domini comtal: esglésies, castells i torres a la Catalunya Central (segles X-XI)*. Ajuntament de la Poble de Claramunt.
- Iogna Prat, D. (2006). *La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge*. Éditions du Seuil.
- Martí, R. i Viladrich, M. (2018). Les primeres fortificacions medievals: dades arqueològiques i tècniques constructives. *Treballs d'Arqueologia*, 22, 3-4.
- Mateu, M. i Virgili, A. (2020). La torre de Burjassénia (L'Aldea, Baix Ebre). Un centre de colonització agrària (segles XII-XIII). Dins X. Aquilué i J. Beltrán de Heredia i À. Caixal i J. Fierro i H. Kirchner (eds.), *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Diputació de Barcelona), Museu d'Història de Barcelona (Ajuntament de Barcelona), Museu d'Arqueologia de Catalunya (Generalitat de Catalunya), Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana (Universitat Autònoma de Barcelona), (p. 527-533).
- Melo, J. (2008). Intervenció arqueològica a l'edifici medieval de Torreferrussa. La domus fortificada de Canaïes (s. XII-XIII). *L'Ordit*, 2, 157-170.
- Mendiratta, S. L. (2019). *Domus Fortis In Æquator: a segunda vida da casa-torre de origem Europeia no antigo Estado da Índia*. Ordem dos Arquitectos Secção Regional Norte.
- Oliver, J. (2014). L'organització del terme de la Garriga a l'Edat Mitjana. Dins E. Barbé et al., *Història de la Garriga. Dels primers assentaments humans al segle XXI*. Ajuntament de la Garriga, (p. 23-57).
- Ordeig, R. (2003). Dades sobre la història altmedieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI). *Ausa, XXI* (51), 11-21.

- PACB: Baiges, I. J. et al. (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. 4 vols. Fundació Noguera.
- Pladevall, A. (1987). *Centelles. Aproximació a la seva història*. Ajuntament de Centelles.
- Pratdesaba, A. (2017). Les fortificacions osonenques del període medieval. Estat de la qüestió arqueològica. *Ausa*, XXVIII (179), 9-22.
- Retamero, F. et al. (2015). Agricultura en terrasses en espais feudals: els casos del mas l'Agustí (Tagamanent, Vallès oriental) i del solar dels Centelles (Sant Martí de Centelles, Osona). Dins *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central-2014*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, (p. 188-196).
- Riu, M. i Segret, M. (1986). Les 'torres' o masies fortificades de la Vall de Lord. *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, 3, 201-215.
- Rocafiguera, F. (1983). Cinc documents de Centelles dels segles x i xi. *Ausa*, XI (106-107), 77-86.
- Rodríguez Bernal, F. (2009b). *Els vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Universitat de Lleida.
- Serra, A. (2012). Excavació de la vila i domus de Todonyà (Masies de Voltregà, Osona). *Quaderns Agraris*, 32, 111-124.
- Siro, É. (2007). *Noble et forte maison. L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales, du milieu du XIIe au début du XVIe siècle*. Picard.
- Sousa, S. R. Vieira de (2018). Poder e arquitetura urbana: a casa-torre no Porto Medieval. Dins A. Aguiar Andrade et al. (eds.), *Espaços e Poderes na Europa Urbana Medieval*. IEM e Câmara Municipal de Castelo de Vide, (p. 253-264)

INDAGINI ARCHEOLOGICHE NEL CASTELLO DI GIOIA SANNITICA (CASERTA): PRIMI DATI

Silvana Rapuano¹

INTRODUZIONE

1. Le ricerche archeologiche nel castello di Gioia Sannitica, in provincia di Caserta, nella regione Campania (fig. 1), sono state avviate nel mese di luglio 2023 dal *team* di archeologi medievisti del Dipartimento di Lettere e Beni Culturali dell'Università della Campania «Luigi Vanvitelli» in accordo con il Comune e la Soprintendenza archeologica² per recuperare e valorizzare il sito. Il complesso fortificato, prima di allora, non era stato mai indagato sistematicamente dal punto di vista archeologico.³ Le indagini, attualmente in corso, sono condotte secondo la metodologia dell'archeologia cosiddetta «leggera», ossia senza attività invasive come lo scavo, basandosi principalmente sulla lettura stratigrafica muraria e sui dati di ricognizione.

2. Posto ai piedi del Matese, il territorio di Gioia sannitica⁴ fu frequentato fin dalla remota antichità, come attestano diverse evidenze archeologiche, tra cui una necropoli sannitica in località Carattano che ha restituito fibule, armi e vasi a vernice nera.

Risale al medioevo, invece, l'attuale abitato, posizionato a mezza costa, a una quota inferiore rispetto al nucleo fortificato preso in esame. Delle sue vicende storiche si conoscono pochi particolari: è certo che nel Trecento divenne feudo dei Gaetani d'Aragona e che nel XVI secolo entrò a far parte dei domini dei Gaetani di Laurenzana. È caratterizzato da abitazioni con logge architravate che costituiscono un interessante

1 Dipartimento di Lettere e Beni Culturali della Università della Campania «Luigi Vanvitelli» – silvana.rapuano@unicampania.it

2 Si ringraziano il Sindaco Giuseppe Gaetano e il Responsabile dell'Area Tecnico-Manutentiva Aldo Di Palma del Comune di Gioia Sannitica per aver affidato alla scrivente lo studio del castello, il Soprintendente Mariano Nuzzo e il Funzionario archeologo Andrea Martelli della Soprintendenza Archeologia Belle Arti e Paesaggio per le Province di Caserta e Benevento per aver autorizzato le indagini non invasive nel castello di Gioia Sannitica (prot. n. 191547 del 25/11/2024).

3 Nonostante non vi siano stati scavi, sono stati pubblicati diversi studi archeologici sul sito: Caiazza, 2000; Marra & Napolitano, 2019; Frisetti, 2020; Marra, 2023.

4 Il nome «Gioia» deriverebbe da «iovia» o «giovìa», che significa «celeste», con riferimento a una divinità del cielo a cui forse era consacrata l'area (Caiazza, 2000, p. 25). Secondo altri deriverebbe dal nome del dio Giano.

esempio di architettura locale e da numerosi edifici religiosi di XVI-XVII secolo⁵ (Castiglione et al., 2022).

Figura 1. Planimetria del castello di Gioia Sannitica (Caserta).

3. La storia del castello e dell'insediamento di Gioia sannitica è analoga a quella di altri centri dell'Alto Casertano che, in età medievale, furono dotati di imponenti strutture difensive, il cui allestimento fu determinato dall'insicurezza generata dagli eventi traumatici che si susseguirono in tale epoca.

Già dalla tarda antichità la connotazione naturale del territorio, caratterizzata da grande potenzialità difensiva con i suoi numerosi anfratti e dislivelli, favorì la diffusione di abitati arroccati. Il periodo, infatti, fu segnato dalla scomparsa e dal ridimensionamento di alcune città, determinati da crisi economica, guerre, catastrofi naturali, calo demografico (D'Aprile 2001, p. 60). Mentre si assisteva da un lato al ridimensionamento delle città più importanti, sorsero centri, di solito piccoli, che costituirono le maglie dell'organizzazione amministrativa del territorio, alcuni dei quali sopravvissero fino alla conquista dei Longobardi, divenendo in molti casi centri di controllo militare (Rotili, 2009).

⁵ Risalgono al Cinquecento le chiese dedicate a San Felice, a Santa Maria del Carmine, situate in località Curti, e a Santa Maria del Carmelo, in località Calvisi; sono invece del Seicento le chiese di Sant'Antonio, in località Auduni, di Santa Maria delle Grazie, in località Caselle, della Santissima Trinità, in località Criscia, e di San Pietro, in località Taverna, (Castiglione et al., 2022).

L'incremento più significativo dei siti arroccati coincise con la minaccia araba che determinò il rafforzamento delle fortificazioni già esistenti e l'edificazione di molte rocche lungo la catena appenninica, avamposti di controllo dei valichi e delle principali vie di comunicazione (Pietramelara, Pietravairano, Rocca d'Evandro, Arienzo, Calvi, Francolise, Sessa, Teano, Caserta, Riardo, eccetera).

Con l'istituto feudale, a opera dei Normanni, si ebbe l'apogeo dell'incastellamento con un conseguente incremento dei localismi politici (D'Aprile 2001, p. 60-70). Gli insediamenti fortificati divennero nuove entità cittadine, governate dai vassalli, e mantennero, soprattutto nelle aree più esposte, funzioni di presidi militari. Dopo la fase normanna, i castelli continuarono a essere oggetto d'interesse del potere centrale. Lavori di restauro e ammodernamento delle fortificazioni, infatti, furono promossi da Federico II⁶ e, in seguito, dagli Angioini e dagli Aragonesi. Nel basso medioevo molti centri fortificati di Terra di Lavoro furono interessati da quel fenomeno, di non chiara entità, definito «decastellamento», che indicherebbe la tendenza degli abitanti ad abbandonare o di allontanarsi dai siti fortificati (Santoro, 2020, p. 20).

IL CASTELLO DI GIOIA SANNITICA NELLE FONTI

Il castello è situato in località Caselle (41° 18' 35.71" N, 14° 27' 15.59" E). a 550 msl, tra i monti Monaco ed Ermano. Ermano è un toponimo di derivazione germanica, da «haribann» = «chiamata dell'esercito»⁷ (Frisetti, 2020, p. 261; Sabatini, 2015, p. 383), e potrebbe essere indicativo della fase di occupazione longobarda. Del resto, l'area presenta anche altre tracce di tale presenza documentate dal vicino luogo di culto dedicato a San Michele Arcangelo, venerato con grande fervore dai dominatori germanici.⁸

La prima menzione del castello appare nel *Catalogus Baronum*, risalente al 1152, epoca in cui probabilmente fu costruito: *Guntardus*, feudatario del Conte Roberto di Caserta, possedeva *Joham* (Gioia), feudo di due militi, e *Comestella*, feudo di un milite (Caiazza, 2000, p. 29; *Catalogus Baronum*, 970).

Il castello di Gioia è menzionato anche tra i *nomina castrorum imperialis iusticiaratus Terre Laboris* nel provvedimento dell'Imperatore Federico II che indicava i castelli imperiali da mantenere (*Statutum de Reparatione Castrorum*, 28).

In un documento della Cancelleria Angioina (R.C.A., II, 220) degli anni 1268-1269, XII indizione, erano segnalati nell'insediamento di Gioia 28 focolari (per focolari si

6 *Statutum de Reparatione Castrorum*, 28: «Item castrum Cayacie reparari debeat per homines ipsius terre, Baronie Rayani, Campaniani, Baronie loye, Baronie domini Guillelmi de Sancto Framundo, Baronie Dragonis et homines casaliu Sancti Salvatoris de Thelesia».

7 Eribanno = chiamata dell'esercito. Questo termine militare deriva dall'antico alto-tedesco *heriban*, *heripan*, medio alto-tedesco *herban*, mediante il basso latino *harebannus* -^m, *heribannus* -^m. La parola tedesca è composta dell'antico alto-tedesco *hari*, *heri*, e dell'antico alto-tedesco *ban*. Quanto al primo elemento significa «moltitudine, schiera, esercito». L'altro elemento corrisponde all'antico alto-tedesco *ban*, *pan*, antico sassone e medio alto-tedesco *ban*, basso latino *bannus*, *bannum* = intimazione con minaccia di castigo. Quindi il composto = chiamata dell'esercito, intimazione di comparire sotto le armi (Zaccaria, 1986, p.108-110).

8 Il santuario rupestre di San Michele è in località Curti di Gioia Sannitica (Di Cosmo, 2003, p. 49), toponimo derivato molto probabilmente dal termine *curtis*. Più che una vera grotta, l'area si presenta come un riparo naturale sotto la roccia (Caffaro, 1996, p. 199-200, 203). Lo spazio interno presenta un'edicola affrescata con la rappresentazione della Vergine con Bambino e due angeli, un altare e una scalinata che conduce a una cavità naturale più interna, quest'ultima protetta da un muro anch'esso affrescato. Negli affreschi sono raffigurati una Madonna orante, san Michele e un santo di non chiara identificazione. Sull'identità e sullo stato sociale dei committenti degli affreschi è stato possibile ricavare qualche informazione dalle iscrizioni superstiti. Si tratterebbe di una committenza familiare, infatti, come è registrato in molti casi di pittura rupestre in Campania e Puglia (Bertaux, 1903, p. 246, nota 3; Ebanista, 2007, p. 135, 138,140), è presente il nome del marito, mentre quello della moglie è omissso riportando la formula generica *cum uxore mea* (Di Cosmo, 2003).

intende le famiglie soggette a imposizione fiscale), pari a circa 170 abitanti (Frisetti, 2020, p. 262; Caiazza, 2000, p. 30).

In un altro registro del 1280 Gioia è indicata tra i centri di Terra di Lavoro tassati da Re Carlo per sovvenzionare le milizie (R.C.A. XXII, 111).

Tra il 1279 e il 1280, il possedimento risulta feudo di Giovanni di Gioia della famiglia de Molisio.

Nelle *Rationes Decimarum Italiae*, negli anni 1308-1310, è riportato che gli ecclesiastici del castello di Gioia erano obbligati a pagare 9 tari, mentre nell'anno 1325 risultano tassate le chiese di Sant'Andrea, Santa Maria, San Felice e San Pietro (Caiazza, 2000, p. 30-31).

Nel 1394 il castello fu colpito probabilmente dal violento terremoto che distrusse la vicina *Telesia*. I danni subiti, unitamente a una epidemia di peste, portarono al suo graduale spopolamento.

In seguito il territorio e il castello di Gioia probabilmente fecero parte del feudo di Onorato Gaetani Conte di Fondi, e in qualche modo furono coinvolti nelle furiose devastazioni belliche che durante la Congiura dei Baroni si abbatterono nell'agro di Piedimonte e che videro la distruzione del vicino castello di Carattano. Anche se, il castello di Gioia dal punto di vista archeologico non sembra essere stato danneggiato da tale evento, probabilmente perché era già in rovina.

Ai primi del 1500, fu costruito a quota più bassa il palazzo ducale, il che fa supporre che il castello avesse perso la funzione di residenza aristocratica. Probabilmente, però, parte della sua popolazione continuò a stanziare nel borgo dato il ritrovamento di alcuni frammenti ceramici databile al XVI secolo (Marra & Napolitano, 2019).

Del resto fonti documentali dei primi decenni del Cinquecento (Cortese, 1931, p. 137) descrivono il castello in stato di abbandono (*El castillo de Johia en Tierra de Lavar. Este castillo fué de Joan Cola Gayetano y lo tiene, por concessione del Principe, Bonbardon, que se lo dió por muerte del capitan Miranda; [...] tiene muros viejos y está desabitado, que todos los vassallos estan en los casales infrascriptos, y quando ay guerra se suben a lo alto qu'está fuerte*).

Ulteriori notizie riguardano Giovanni Nicola Gaetani, feudatario di Gioia, che si sollevò contro gli spagnoli durante l'invasione di Lautrec, perdendo il feudo e venendo giustiziato nel 1530. Il feudo tornò ai Gaetani, precisamente a don Alfonso Gaetani, Duca di Laurenzana, nel 1613 (Caiazza, 2000, p. 31-35; Frisetti, 2020, p. 261-262).

IL SITO ARCHEOLOGICO

Il castello fu inalzato in una posizione ottimale, sfruttando le difese naturali: isolato su una altura da dove era possibile controllare le valli sottostanti, raggiungibile solo attraverso un sentiero che portava verso monte Erbano, per il resto inaccessibile, protetto da un'alta cinta muraria e da dirupi. Il borgo con magazzini, abitazioni e unità produttive ne garantiva l'autosufficienza.

Quasi a ridosso delle mura (41.310319 N, 14.455074 E) si trova una chiesa *extra moenia* a nave unica e monoabsidata, dedicata a San Salvatore. Lunga circa sei metri e larga quattro, con orientamento ovest-est (l'abside orientata ad est) e un ingresso laterale, era coperta presumibilmente da un tetto a doppio spiovente. Al suo interno si conservano

lacerti di affresco con dipinture in rosso. All'esterno sono state individuate diverse sepolture di cui una è stata trovata alle spalle dell'abside (Marra, 2020). La struttura è realizzata con bozze in calcare, disposte in modo disomogeneo, con abbondante uso di pezzame minuto e malta dai ricorsi irregolari. Tale tipologia muraria trova confronti con alcuni brani all'interno del sito fortificato, ma anche in unità abitative dell'insediamento di Rupecanina, pertanto, anche in base alle fonti scritte, è databile al XIII secolo (Frisetti *et al.*, 2012; Frisetti 2020, p. 360), quando presumibilmente fu ampliato il borgo del castello (Marra, 2020).

Il varco d'accesso al sito fortificato (fig. 1 n. 9), relativo a un periodo tardo di frequentazione dell'insediamento, coevo all'ampliamento del borgo, risulta avere una luce più ampia rispetto a quella originaria probabilmente per la spoliatura degli stipiti, e non è fiancheggiato da torri. Tuttavia la cortina nella quale si apre il portale è arretrata rispetto all'andamento delle mura in modo tale che la stessa cinta piegandosi ad angolo retto crea ai suoi due lati una sorta di pseudo-torri (fig. 1 nn. 8, 16), dalle quali era possibile proteggere l'ingresso da apposite saettiere. Le saettiere conservate erano utilizzabili solo per l'arco (non per balestre o per archibugi), dunque questo potrebbe indicare una notevole antichità delle mura (Caiazza, 2000, p. 34-35). Dato il numero esiguo delle saettiere per un tratto di muro così lungo, è stato ipotizzato che la difesa dell'area fosse assicurata anche dalla presenza di bertesche da dove gli arcieri potessero tirare e soprattutto dalle feritoie poste sulla sommità del palazzo (Marra, 2023). Nei castelli, infatti, le feritoie erano spesso realizzate in modo strategico, posizionate in punti chiave per massimizzare il campo visivo e il raggio d'azione, come per l'appunto nel caso del palazzo di Gioia. Inoltre, alcune feritoie del castello di Gioia furono realizzate con una particolare inclinazione che consentiva di regolare l'angolo di tiro (Marra, 2023).

IL DONJON

Nell'area sommitale del sito fortificato si trova il nucleo del castello, che si presenta di forma trapezoidale con corpi di fabbrica disposti intorno a un cortile centrale, tra cui si individuano il *donjon* e il *palatium castris*.

Il *donjon*⁹ (h. 9,6 m; figg. 2-3) si presenta come una torre circolare accessibile al secondo piano tramite una porta (1101, sormontata da un arco a tutto sesto con ghiera e stipiti realizzati in pietrame informe), e priva di altre aperture, poggia sui resti di una precedente fabbrica a base quadrangolare, crollata per un notevole evento distruttivo¹⁰ (Caiazza, 2000, p. 36; Frisetti, 2020, p. 92).

La base 1010-1011-1012-1013 si presenta come una struttura scarpata, a forma di tronco di piramide (alta circa 6 m, con base inferiore di 6×7,8 m e superiore di 5,5×7 m) e presenta sul versante nord uno scasso verticale 1014 nella muratura (forse per l'innesto di una struttura successiva) e, su tutte le facce, diversi fori pontali di

9 Il *donjon-résidentiel*, sia negli esempi anglo-normanni (Finò- Josè, 1970, Rotili, 2002, p. 36-40) e francesi del secolo XII sia in quelli diffusi in sud Italia, presenta delle caratteristiche costanti. La principale è la distribuzione degli ambienti fortemente gerarchica. Il signore risiedeva nella zona più alta della torre. La torre era dotata di tre livelli almeno: il primo che serviva da magazzino ed era cieco; il secondo in cui vi era l'accesso e che era il livello pubblico (aula) dove il signore si mostrava; il terzo, infine, che era destinato alle funzioni private (cfr. Pierre, 1974).

10 Secondo altri studiosi, si tratta invece di una scarpa a base quadrangolare che lascia il *donjon* cilindrico (Marra & Napoletano, 2019).

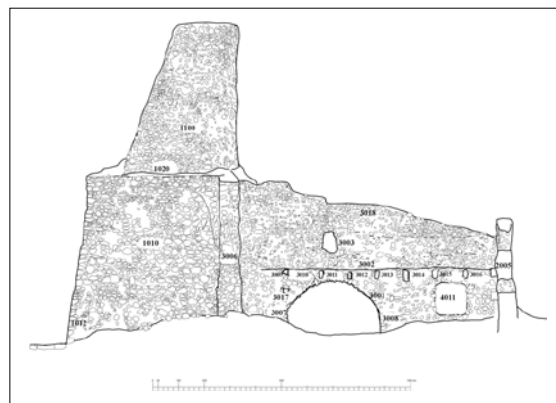

Figura 2. Il donjon.

Figura 3. Prospetto del muro con accesso al castello (facciata sud).

forma rettangolare. Risulta rasata alla sommità, dove si innestava probabilmente il corpo parallelepipedo della precedente torre crollata e dove ora si innalza la struttura cilindrica (1100; h. 5,6 m; diametro 3,6 m).

Probabilmente il torrione originario doveva presentarsi come i numerosi *donjons* normanni a base quadrangolare e scarpati diffusi nel territorio campano: nel casertano, ad Alife, Rupecanina, Caiazzo, Pietramelara, forte di Baia, nel castello di Cancellò (qui il *donjon* è inglobato in strutture posteriori); nel *Castrum Kalato Maddala* a Maddaloni, nel palazzo ducale di Sessa Aurunca (in questo caso il *donjon* è completamente integrato nel corpo di fabbrica palaziale) (cfr. D'Aprile, 2001; Pistilli, 2003); nel nolano, nelle fortificazioni di Castelvicala (Cordella 2008, p. 108-109) e di Casteluccia (la sua torre con base scarpata su un lato è provvista di uno sperone); nell'avellinese, a Sant'Angelo dei Lombardi, Bagnoli irpino e Taurasi (cfr. Rotili, 2002; Rotili, 2009). Fuori Campania, si possono annoverare nel vicino territorio molisano le torri a corpo parallelepipedo di Venafro, Sesto Campano, Presenzano (Isernia) (cfr. Frisetti, 2020); in Puglia i *donjons* di Lucera (Foggia) (cfr. Cadei, 2004; Calò Mariani, 2001; Tomaiuoli, 1989); in Basilicata, le torri di Lagopesole (Fiorillo & Peduto, 2006) e di Torre di Satriano (Potenza) (D'Ulizia & Sogliani, 2008).

La parte ricostruita con corpo cilindrico per la tecnica costruttiva (filari di bozze calcaree di varia pezzatura) ricorda, invece, le torri di Castello del Matese (XI-XII secolo) e di Pietravairano (XIII secolo). Sui lati ovest ed est il *donjon* presenta gli innesti della cinta muraria del castello.

IL PALATIUM CASTRI

L'ingresso del castello (figg. 3; 4 n. 3; 5), in gran parte interrato, posto a sud nel muro di collegamento tra il *donjon* e il *palatium*, è sormontato da un arco gotico di età sveva (Caiazza, 2000, p. 36), denominato 3001. Trova alcune analogie con l'ingresso del castello di Pietravairano (XIII secolo). Al di sopra dell'arco 3001, lungo la facciata esterna, sono presenti una serie di fori (denominati con i numeri da 3009 a 3016), per l'alloggiamento di travi lignee, e un ringrosso rettilineo del muro (3002), elementi che fanno intendere la presenza di un piano ligneo (forse pertinente a un camminamento o una bertesca). Il muro dove si apre l'ingresso appare protetto ulteriormente dall'area 3000 che comprende (fig. 1): a est un vano rettangolare, prolungamento del palazzo (vano c) e accessibile solo da esso; a ovest un secondo vano quadrangolare delimitato da pareti in parte crollate (vano a), e al

Figura 4. 1, Muro della cinta esterna; 2, borgo; 3, accesso al castello, facciata sud, con indicazioni delle unità stratigrafiche murarie; 4, feritoie del *palatium*.

centro un'area libera in corrispondenza dell'ingresso (zona b). Sulla facciata interna del muro dell'accesso si trovano a ovest frammenti di volte, 4002-4003-4004 (fig. 5 n. 1), che coprivano il varco, e a est tracce di una scala (4007-4008-400-4010-4011) collegata al camminamento di ronda che si sviluppava al di sopra delle volte e forse anche sulla sommità della scarpa della torre. Affianco al *donjon* si trova una seconda torretta a base quadrangolare (fig. 5 n. 3), di cui rimangono il muro perimetrale sud, parti di quello occidentale e di quello orientale, sotto la quale vi è una cisterna (fig. 5 n. 2), costituita da un vano rettangolare e una volta a botte (nel castello sono presenti diversi elementi riferibili a impianti idrici, come pozzi e canali, fig. 1 aree 2000 e 4000). La presenza di più torri quadrangolari all'interno di nuclei palaziale è attestata anche nei castelli di Casertavecchia (XIII-XIV secolo), di Dragoni e Presenzano.

Del *palatium* (figg. 1, 6-8) rimangono gran parte dell'ala orientale e poche strutture dell'ala settentrionale (vani g-f). Il corpo orientale è caratterizzato da una pianta rettangolare e si sviluppava per almeno tre livelli (come documentano i fori dell'alloggiamento delle travi di sostegno ai solai). Vi è un ambiente centrale (vano d) e due vani speculari quadrangolari (c, e), che forse fungevano da torrette (Frisetti, 2020, p. 261). Sulla parete perimetrale sono presenti alcune feritoie circolari e altre quadrangolari, quest'ultime di grandi dimensioni (fig. 4 n. 4), atte all'uso di armi da fuoco o archibugiere a differenza di quelle presenti nella cinta muraria più esterna: sono presumibilmente frutto di una ristrutturazione di fine XIII prima metà del XIV secolo coincidenti con l'avvento delle armi da fuoco (Marra, 2023). Oltre a tali

Figura 5. 1, accesso al castello, facciata nord; 2, cisterna; 3, torretta a base quadrangolare.

aperture sono presenti alcune finestre al terzo piano, mentre il piano nobile n'è privo (probabilmente per una questione di sicurezza traeva luce solo dal cortile interno). Il piano inferiore era adibito ad area di servizio. Interessante è la presenza di una serie di muretti perpendicolari alla parete che possono essere sostegni (indicati con i numeri da 2047 a 2053) per un piano, oppure elementi verticali di mangiatoie o di cucine (in ogni caso in assenza di indagini specifiche che in particolare mettano in luce le strutture fondali non è possibile fare ipotesi con un elevato grado di certezza).

Al secondo piano si può scorgere la traccia di un grande camino (2006-2007-2008), databile al XIII secolo. Camini¹¹ in spessore di muratura sono attestati nel castello di Gravina in Puglia (Cadei, 1995, p. 108), nel *donjon* di impianto quadrangolare di Bagnoli Irpino e in quelli cilindrici di Rocca San Felice, (Rotili, 1991-92, p. 243), Montella e Roccaromana. Ben tre camini sono attestati nel castello di Riardo (XIII-XV secolo).

Nello stesso ambiente è presente, vicino alla parete 2002 che separa questa aula da un secondo ambiente a nord, la nicchia 2009, probabilmente un vano portaoggetti. Nicchie simili sono documentate nel *donjon* e nel *palatium* di Montella, nel *donjon* e nell'ambiente beta di Rocca San Felice (Rotili, 1991-92, p. 258), e nel palazzo del castello di Riardo.

Tramite la porta 2055, sormontata da un arco, posta nel muro 2002, si accedeva a un vano che ospitava la latrina 2003 di cui si intravede lo scarico e il rivestimento in malta (figg. 6-7).

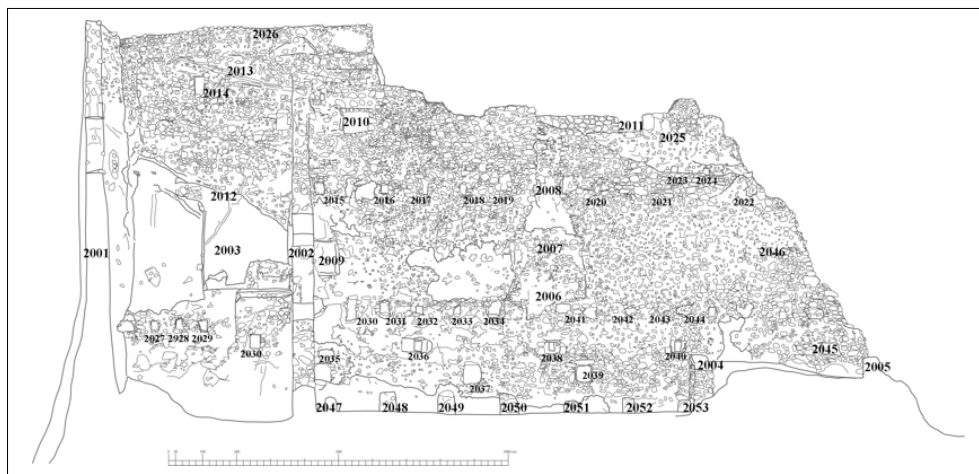

Figura 6. Prospetto del muro orientale del *palatium*, facciata interna, con indicazioni delle unità stratigrafiche murarie.

Nei castelli, intorno all'anno Mille furono realizzati i primi gabinetti, stanzini con paratie di legno per salvaguardare l'intimità (Vigarelli, 1986, p. 156-167). Anche nei *donjon* di Montella, Rocca San Felice, Sant'Angelo dei Lombardi e Torella, furono costruiti nello spessore della muratura piccoli gabinetti con seduta, copertura probabilmente lignea e scarico esterno, accostati a vani-lavabo (Rotili, 2011, p. 86, 87; Busino, 2011, p. 107; Rotili, 1991-1992, p. 238; Rotili, 2002, p. 33; Rotili, 1997, p. 20).

¹¹ L'origine del camino si può far risalire all'evoluzione del focolare, grazie all'introduzione della cappa per lo sfiato dei fumi e del piano di fuoco rialzato. Sirot, nel suo lavoro sui camini dei castelli in ambito francese, pone come data di nascita dei camini, quindi di attrezzature da fuoco dotate di cappa, il X secolo (Sirot, 2011), mentre in Italia la comparsa dei camini è attestata già nell'alto medioevo da ritrovamenti archeologici: a Brescia in edificio, risalente al VI-VII secolo, e a Montarrenti in strutture di VIII-IX secolo (Pizzinato, 2014, p. 337).

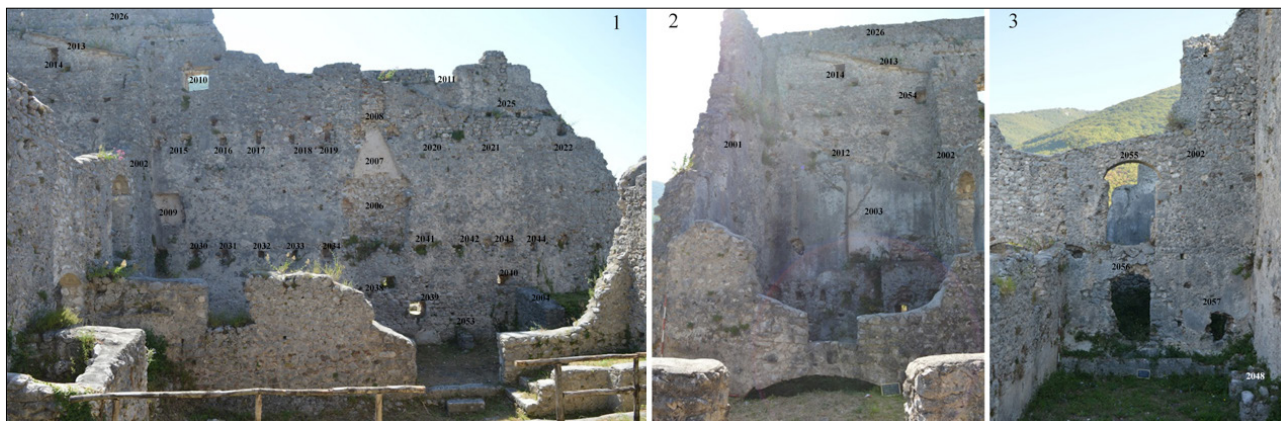

Figura 7.1, Muro orientale del *palatium* con i resti del camino; 2, muro orientale del *palatium* con i resti della latrina; 3, muro divisorio 2002.

Il terzo piano presenta resti di due o tre finestre (2010-2011) e verso nord tracce nella muratura che potrebbero essere intese come resti di coperture spioventi (2012-2013).

All'esterno, il muro palaziale si presenta scarpato (fig. 8), con numerosi fori pontali e costruito, secondo la tecnica «a cantieri» (cfr. D'Aprile, 2001), con disposizione a fasce di bozze calcare di varia pezzatura e con cantonali in grossi blocchi di pietra calcarea o tufo. Interessante è l'inserimento nella muratura, realizzata per lo più da bozze di calcare chiaro, di elementi in tufo scuro ricorrenti, allineati con le bucatore del terzo piano (probabili feritoie). Tale bicromia, dovuta all'accostamento di materiali diversi, motivata verosimilmente da ragioni estetiche, è registrata anche in altri contesti normanno-svevi del Casertano (Frisetti, 2020, p. 186).

Figura 8. Muro orientale del *palatium*, facciata esterna.

LA TORRE PENTAGONALE

Una torre pentagonale (alta circa 7 m; larga 7,20 m; fig. 9) è posta alle spalle del palazzo sul limite delle mura. Tale torre, priva di aperture superiori e con una muratura molto spessa (circa 1,45 cm), aveva il preciso scopo di proteggere l'angolo sud-est della cinta muraria, privo di difese naturali e, quindi, facilmente accessibile, dove, tra la torre pentagonale stessa e il palatium, si sviluppavano alcuni ambienti

Figura 9. Torre pentagonale.

di forma quadrangolare probabilmente di servizio al castello (fig. 1). La pianta pentagonale delle torri, già in età ellenistica, era raccomandata dai trattatisti perché adatta a resistere ai colpi delle artiglierie. Essa era molto diffusa nell'architettura militare federiciana. Tale tipologia si ritrova sia in funzione di torre mediana lungo uno dei bracci del quadrangolare castello di Brindisi, sia impiegata come mastio del ridotto di Rocca Ianula (Pistilli, 2003, p. 103). Il castello di Nocera Inferiore, ad esempio, conserva un esemplare di *donjon* pentagonale, la cui prima fase sembra scrivibile a un periodo a cavallo tra il XII e il XIII secolo (Corolla et al., 2010). Una torre pentagonale è presente nel castello di Monte Acuto a Casteldoria (Usai, 2011, p. 41-42). Torri pentagonali sono registrate nella terza cinta del castello di Montoro Inferiore (Cordella, 1998, p. 22-26) e nella terza cinta muraria del castello di Avella (Cordella, 2008, p. 47). Anche a Pietravairano, si attesta un torrione pentagonale. Una torre ha pianta pentagonale è nel castello di Ciorlano, databile dalle fonti negli anni '60 dell'XI secolo. Un ulteriore confronto è possibile con la torre del *castrum Montis Dragonis* (D'Ulizia, 2012) e la torre dei Giganti di Monte Sant'Angelo (Corolla et al., 2010, p. 28), tutte due pentagonali e inquadrare tra l'ultima età normanna e la fase federiciana (cfr. Frisetti, 2020).

Nella torre in esame si notano più fasi edilizie. Una prima relativa alla sua costruzione; una seconda corrispondente a un rinforzo della stessa, visibile in particolar modo nel prospetto rivolto verso la corte, nel quale è stato poi realizzato un accesso (al livello del piano terra) evidentemente di epoca post medievale (Frisetti, 2020, p. 95). Una ultima fase di riutilizzo consiste nella costruzione di una volta irregolare ottenuta con grandi massi e poca malta controterra, in un momento in cui la torre probabilmente da tempo versava in condizioni di abbandono ed era riempita al suo interno da un ampio interro. L'interro ebbe così la funzione di centina e poi fu totalmente asportato.

LE MURA E IL BORGO

Il circuito murario (figg. 1; 4 n. 1) che abbraccia l'intero borgo è realizzato in buona muratura di pietre calcaree informi di piccola e media pezzatura legate con malta, presenta una torre semicircolare a nord-ovest e la suddetta torre pentagonale a est, seguita da un'altra torretta semicircolare. È particolarmente alto lungo il lato nord del colle, dove si riscontra parte della merlatura, mentre è più ridotto lungo gli altri lati ben difesi dalla naturale conformazione a strapiombo del colle. La semplicità dello schema dell'impianto castello-borgo ricorda quello dei primi insediamenti normanni. Un altro indizio di antichità è l'assenza di scarpe e di difese piombanti (Caiazza, 2000, p. 37). La cinta, inoltre, si collegava a una precedente¹² che proteggeva la parte sommitale. Tale configurazione presenta analogie con i castelli di Ocre e di Rupecanina, caratterizzati anch'essi da cinte sommitale e una inferiore che racchiudono il borgo (Frisetti, 2020, p. 101).

Quanto al borgo (figg. 1; 4 n. 4), esso si trovava a ovest della torre mastia. Qui è ancora visibile un denso agglomerato di edifici in muratura di pietra calcarea, legata con malta, a pianta rettangolare o poligonale. Gli ambienti, circa quaranta, risultano prevalentemente di dimensioni medio-piccole e sono costruiti direttamente sulla roccia calcarea affiorante, senza tracce evidenti di pavimentazione. L'assenza di finestre e camini indica la loro probabile destinazione d'uso come magazzini o stalle. Verosimilmente i piani superiori, non più visibili, erano adibiti ad abitazioni, anche se non tutti gli edifici sembrano essere stati strutturati su più livelli.

Considerando le dimensioni del borgo emerge che solo una parte della popolazione risiedeva stabilmente all'interno dell'area fortificata. È plausibile supporre che altre abitazioni, costruite con materiali deperibili, fossero distribuite attorno al perimetro dell'area fortificata o nei casali limitrofi (Caiazza, 2000, p. 37).

ALCUNE RIFLESSIONI

Da un esame preliminare, dunque, si può affermare che il castello di fondazione normanna ebbe una *prima fase* durante la quale furono costruiti il *donjon* quadrangolare poi trasformato in cilindrico, le prime cinte murarie, il *palatium* e parte del borgo. Nella *seconda fase*, corrispondente all'età sveva, furono rinforzate le mura esterne, rifatti i portali e in parte il *palatium* con l'aggiunta di maggiori *conforts*; fu inserito nell'angolo sud-est il torrione pentagonale e furono costruite la torretta quadrangolare con cisterna nell'area palaziale e le strutture dell'area 3000. Nell'età angioina furono aggiunte probabilmente le torrette semicircolari (*fase terza*). Tuttavia, il castello ebbe vita breve: in seguito al terremoto del 1394 e, soprattutto, alle pestilenze che caratterizzarono quel secolo, cadde in abbandono. La comunità di Gioia, inoltre, non subì particolari conseguenze dagli eventi bellici legati alla Congiura dei Baroni, che causarono distruzione nei centri limitrofi come l'agro di Piedimonte e il saccheggio di Alife nel 1459. Il castello, già in rovina, fu probabilmente risparmiato,

¹² Da alcuni brani murari si può ipotizzare la presenza di due cinte nell'area sommitale. Un tratto di una di essa è visibile al di sotto il recinto del palazzo, sul lato settentrionale, e si distingue da quella del borgo per il tipo di tecnica costruttiva: mentre le mura del borgo presentano pietre disposte in modo più regolare a filari, quelle di tale cinta superiore sono realizzate con blocchi di dimensioni maggiori collocati in maniera disomogenea.

come sembrerebbe testimoniare il discreto stato conservativo delle sue mura. Anche se parte della sua popolazione continuò a frequentarlo o risiedere nel borgo data la presenza di alcuni resti ceramici databile al XVI secolo.

BIBLIOGRAFIA

- Bertaux, É (1903). *L'art dans l'Italie méridionale*. Albert Fontemoing, Éditeur.
- Busino, N. (2011). Gli scavi del 2005-2006: supplemento d'indagine al terzo piano del *donjon*. In M. Rotili (ed.), *Montella: ricerche archeologiche nel donjon e nell'area murata (1980-92 e 2005-07)* (p. 103-110). Arte Tipografica.
- Cadei, A. (1995). Federico II. Architettura e scultura. In *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, (VI), (p. 105-125). Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani.
- Cadei, A. (2004). Federico II e Carlo I costruttori a Brindisi e Lucera. In G. Musca (ed.), *Le eredità normanno-sveve nell'età angioina. Persistenze e mutamenti nel Mezzogiorno, Atti delle XV giornate normanno-sveve (Bari, 22-25 ottobre 2002)* (p. 235-301). Edizioni Dedalo.
- Caffaro, C. (1996). *L'eremitismo e il monachesimo nel Salernitano. Luoghi e strutture*. Fondo per l'ambiente italiano, Delegazione di Salerno.
- Caiazza D., (2000). La terra e il castello di Gioia Sannitica. In N. Lombardi (ed.), *Gioia Sannitica: della città e del borgo*, (p. 25-45). S.S.M. «Luigi Settembrini»-Gioia Sannitica.
- Calò Mariani, M.S. (2001). *Archeologia, storia e storia dell'arte medievale in Capitanata*. Adda Editore.
- Castiglione, F. et al. (2022) = Castiglione, F., Musetti, V., Panzani, L. & Vergano, A. (2022). Centro storico, collinare, spontaneo, Gioia Sannitica (XII), scheda ICCD15788518. In *Catalogo Beni architettonici e paesaggistici*. <https://catalogo.beniculturali.it/detail/ArchitecturalOrLandscapeHeritage/1500916589>
- Catalogus Baronum*= *Catalogus Baronum*, E. Jamison (ed.), 1972. Istituto storico italiano per il Medio Evo (Fonti per la Storia d'Italia, 101).
- Cordella, F. (1998). *A guardia del territorio. Castelli e opere fortificatorie della valle del Sarno*. Altrastampa.
- Cordella, F. (2008), *A guardia del territorio, castelli ed opere dell'Ager Nolanus*. Centro Studi Castalcicala-Nola.
- Corolla et al., (2010) = Corolla, A., Fiorillo, R. & Santangelo, G. (2010). Dinamiche insediative nei castelli di Cava de Tirreni, Nocera, M.S. Severino. In C. Ebanista & M. Rotili (eds.), *La Campania tra tarda antichità e alto medioevo. Ricerche di archeologia del territorio, Atti della Giornata di Studio, Cimitile 10 giugno 2008* (p. 23-38). Tavolario Edizioni.
- Cortese, N. (1931). *Feudi e feudatari napoletani della prima metà del Cinquecento: (da documenti dell'Archivo general di Simancas)*. Soc. Napoletana di Storia Patria.
- D'Aprile, M. (2001). *Murature angioine e aragonesi*. Arte Tipografica.

- D'Ulizia, A. (2012). Atlante delle tecniche costruttive. In L. Crimaco & F. Sogliani, *La Rocca Montis Dragonis nella Terra di Mezzo. La ricerca archeologica nel bacino tra Volturno e Garigliano dalla Protostoria al Medioevo* (p.433-453). Edizioni Museo Civico Archeologico «B. Greco».
- D'Ulizia, A. & Sogliani, F. (2008), Dai documenti d'archivio al dato archeologico: *Satrianum* e la sua forma urbana. In M. Osanna, B. Serio & I. Battiloro (eds.), *Progetti di archeologia in Basilicata, Banzi e Tito* (p. 171-181). *Siris*, suppl. II (2008).
- Di Cosmo, L. (2003). Gioia Sannitica (CE). Nota sugli affreschi medievali della grotta di S. Michele a Curti. *Annuario dell'Associazione storica del Medio Volturno* (2003), (p. 49-61).
- Ebanista, C. (2007). L'utilizzo culturale delle grotte campane nel Medioevo. In S. Del Prete & F. Maurano (ed.), *Campania Speleologica (Atti del I Convegno regionale di Speleologia)*, (p.127-150). Federazione Speleologica Campana Federazione Speleologica, Gruppo Speleologico Natura Esplora. https://www.fscampania.it/pub/CS2007/FTXT_ebanista.pdf
- Finò- Josè, F. (1970). *Forteresses de la France médiévale*. Éditeur. A. et J. Picard.
- Fiorillo, R. (2011). Castel Lagopesole (PZ): l'ammodernamento angioino del castrum normanno. In P. Peduto & A.M. Santoro (eds.), *Archeologia dei castelli nell'Europa angioina (secoli XIII-XV)*, (p. 26-30). All'Insegna del Giglio.
- Frisetti, A. (2020). *La valle del Volturno nel medioevo. Paesaggio, insediamenti e cantieri*. Volturnia Edizioni.
- Frisetti, A. et al. (2012) = Frisetti, A., Di Cosmo, L., Ebreo, I. & Abate, N. (2012). Il castello di Rupecanina e il cantiere didattico di Archeologia Medioevale. Stato della ricerca e proposte future per lo studio delle fasi post-antiche della Media Valle del Volturno. *Annali dell'università degli Studi Suor Orsola Benincasa* (2008), (p. 281-328).
- Marra, L.S. (2020). I ruderi della Chiesa del Santissimo Salvatore a Caselle di Gioia Sannitica (Ce), nell'antica Terra di Lavoro. *Archeomedia Rivista di Archeologia online*. <https://www.archeomedia.net/sandrino-luigi-marra-i-ruderi-della-chiesa-del-santissimo-salvatore-a-caselle-di-gioia-sannitica-ce-nellantica-terra-di-lavoro/>
- Marra, L.S. (2023). Analisi delle feritoie del castello normanno di Gioia Sannitica. *Archeomedia Rivista di Archeologia online*. <https://www.archeomedia.net/sandrino-luigi-marra-analisi-delle-feritoie-del-castello-normanno-di-gioia-sannitica/>
- Marra, S.L. & Napoletano, A.M. (2019). Architettura del Castello di Gioia Sannitica. *Archeomedia Rivista di Archeologia online*. <https://www.archeomedia.net/sandrino-luigi-marra-antonio-mario-napoletano-architettura-del-castello-di-gioia-sannitica/>
- Pierre, H. (1974). Les origines du donjon résidentiel et les donjons-palais romans de France et d'Angleterre. *Cahiers de civilisation médiévale*, n°67, (Juillet-septembre 1974), (p. 217-234).
- Pistilli, P.F. (2003), *Castelli normanni e svevi in terra di lavoro*. Libro Co. Italia.
- Pizzinato, C. (2014). Focolari domestici, forni e piani di cottura dell'Italia medievale. Un primo bilancio. *Archeologia Medievale* (XLI), (p. 335-347).

- R.C.A. = *I Registri della Cancelleria Angioina ricostruiti da Riccardo Filangieri con la collaborazione degli Archivistici Napoletani*. Accademia Pontaniana.
- Rotili, M. (1991-1992). *Rocca San Felice: ricerche archeologiche (1990-1992)*. *Rendiconti dell'Accademia di Archeologia. Lettere e Belle Arti*, LXIII (1991-1992), (p. 231-384).
- Rotili, M. (1997). Il donjon, area 1000. In M. Rotili (ed.), *Archeologia postclassica a Torella dei Lombardi. Ricerche nel castello Candriano (1993-1997)*, (p. 13-22). Arte Tipografica.
- Rotili, M. (2002). Il donjon, Sant'Angelo dei Lombardi. In M. Rotili (ed.), *Ricerche nel castello (1987-96)*, 1, *Settore sud-est e ambiente* 12 (p. 24-46). Arte Tipografica.
- Rotili, M. (2009). Archeologia e storia dell'insediamento fra tarda antichità e tardo medioevo. In U. Criscuolo & L. De Giovanni (eds.), *Trent'anni di Studi sulla Tarda Antichità: Bilanci e prospettive. Atti del Convegno Internazionale, 21-23 novembre 2007*, (p. 329-353). Napoli.
- Rotili, M. (2011). Il donjon. In M. Rotili (ed.), *Montella: ricerche archeologiche nel donjon e nell'area murata (1980-92 e 2005-07)*, (p. 67-102). Arte Tipografica.
- Sabatini, F. (2015). Riflessi linguistici della dominazione longobarda nell'Italia mediana e meridionale, In C. Ebanista & M. Rotili (eds.), *Aristocrazie e società fra transizione romano-germanica e alto medioevo* (p.353-441). Tavolario Edizioni.
- Santoro, A.M. (2020). Incastellamenti e decastellamenti. Breve bilancio su origini, sviluppo e abbandono di alcuni siti fortificati campani fra x e xv secolo. *Mémoire des princes angevins*, 13, (p. 1-57).
- Siro, E. (2011). *Allumer le feu: Cheminée et poêle dans la maison noble et au château du XIIe au XVIIe siècle*. Picard.
- Statutum de Reparatione Castrorum = Statutum de Reparatione Castrorum*. In E. Stahmer (1995), *L'amministrazione dei castelli nel Regno di Sicilia sotto Federico I e Carlo I d'Angiò*. Adda editore (2° edizione).
- Tomaiuolo, N. (1989). La fortezza di Lucera. Indagini e scavi dall'800 ad oggi. In *Miscellanea di storia Lucerina, II, Atti del III convegno di studi storici* (p.105-119). Centro regionale servizi culturali educativi.
- Usai, N. (2011). *Signori e chiese. Potere e civile e architettura religiosa nella Sardegna giudiciale (XI-XIV sec.)*. Fozzi Libri.
- Vigarelo, G. (1986). Lo spazio intimo della sala da bagno. In G. Teyssot (ed.), *Il progetto domestico. La casa dell'uomo. Archetipi e prototipi*, I, (p.156-167). Electa.
- Zaccaria, E. (1986). *L'elemento germanico nella lingua italiana (rist. anast. 1901)*. Forni.

LA IGLESIA ENCASTILLADA DE SAN MIGUEL DE TURÉGANO (SEGOVIA)

FORTALEZA DEL PODER FEUDAL DE LOS OBISPOS DE SEGOVIA¹

Luis Miguel Yuste Burgos²

UNA IGLESIA ROMÁNICA COMO CABEZA DEL SEÑORÍO EPISCOPAL DE SEGOVIA

La iglesia de San Miguel se ubica en la localidad de Turégano, en la actual provincia de Segovia (Castilla y León, España), sobre una loma al norte del núcleo urbano separada del mismo por la confluencia de los arroyos de Las Mulas y Valseco, a unos 30 kilómetros al noreste de la capital de provincia (fig. 1).

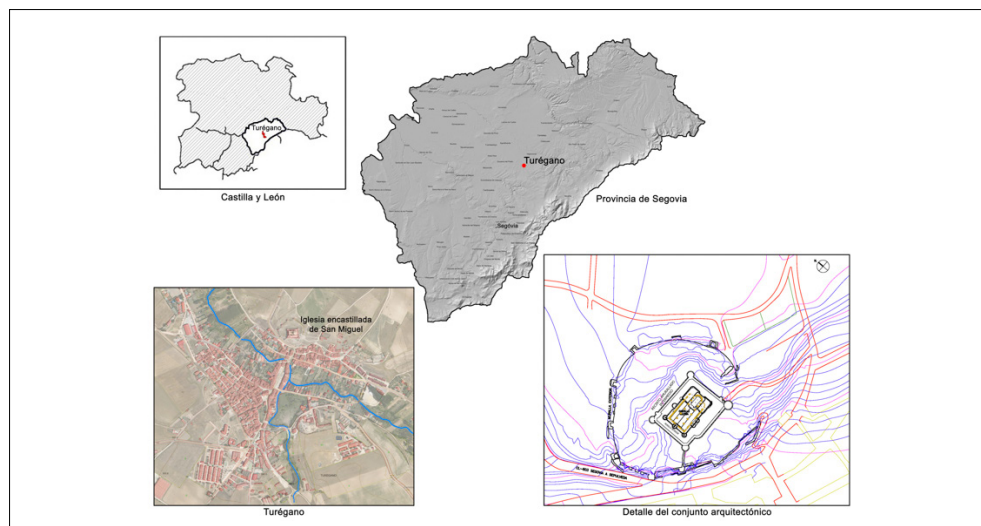

Figura 1. Localización de San Miguel de Turégano.

¹ Este artículo da a conocer de manera sintetizada los resultados globales de las diferentes campañas de investigación promovidas por el Ayuntamiento de Turégano y ejecutadas por Caminos del Románico entre los años 2017 y 2022 bajo la dirección de L. Miguel Yuste Burgos (Caminos del Románico) junto a un equipo multidisciplinar: L. Miguel Yuste Burgos, Caminos del Románico (estado de la cuestión, fotogrametría y modelo 3D, lectura de paramentos, estudio de signos lapidarios de la iglesia románica, excavación arqueológica preventiva); Dr. D. Jordi López, arqueólogo del Ciffyh Universidad Nacional de Córdoba, Argentina (lectura de paramentos, análisis sintáctico del castillo y planimetría); Dr. D. Isaac Sastre, arqueólogo (lectura de paramentos); Carlos F. de Miguel, investigador independiente (estudio de signos lapidarios de la iglesia románica); Gonzalo Moyano, Universidad Nacional de Córdoba, Argentina (fotogrametría y modelo 3D); Dr. D. Eduardo Juárez Valero, Universidad Carlos III (estudio histórico de la documentación medieval eclesiástica); Débora Kiss, arquitecta (planimetría); y Eduardo Rodríguez Trobajo, Instituto Nacional de Investigación y Tecnología Agraria y Alimentaria-INIA (dendrocronología).

² Caminos del Románico. <https://orcid.org/0000-0001-8852-6303>

El origen de este enclave se vincula con la donación del lugar de Turégano por parte de la reina de Doña Urraca el 11 de noviembre de 1123 al primer obispo de Segovia, Pedro de Agen, confirmada por el rey Alfonso VII ese mismo año (Villar 1990, 52-54 y López y Juárez 2014, 79-80), quedando integrado, desde entonces, en el Señorío Episcopal de Segovia. Este hecho marcó para siempre la historia de la villa castellana, convirtiéndose en la cabeza de un extenso y disperso señorío,³ catapultándola hacia un gran protagonismo histórico. La importancia de la villa fue tal que incluso llegó a ser sede temporal de la *Chancillería Real* durante el siglo xv (Borreguero, 1991, p. 69-71).⁴ La iglesia de San Miguel de Turégano será la manifestación, simbólica y real, del poder episcopal, quedando desde entonces vinculada al devenir histórico de los obispos segovianos.⁵

Estamos ante uno de los edificios más singulares y sugestivos del románico castellano. Lo es, por un lado, porque representa un excepcional ejemplo de románico señorial dentro de una región caracterizada por la presencia mayoritaria del llamado románico concejil o popular. Por otro lado, por ser uno de los mejores ejemplos de una iglesia románica que ha sufrido sucesivas fortificaciones durante toda la Edad Media.

En el siglo xii, tras la donación del lugar a Pedro de Agen, se iniciaría la construcción de la iglesia, una vez finalizado —o en el mejor de los casos, de forma paralela— el cerco de tapial (recinto amurallado exterior), dentro del cual se alzaría el templo. Desde sus orígenes, la iglesia de San Miguel quedó vinculada al recinto militar que otorga la condición de villa señorial a Turégano (fig. 1 y 2).

Figura 2. Vista aérea del conjunto arquitectónico de San Miguel de Turégano. 1. Recinto amurallado exterior (siglo xii). 2. Triple torre del homenaje (segunda mitad del siglo xv). 3. Falsabraca (segunda mitad del siglo xv). 4. Muralla de forrado de la iglesia (segunda mitad del siglo xv y principios del siglo xvi). Fotografía: Carlos Puerto (CPLACONQUISTA)

³ Repartido por las actuales provincias de Segovia, Valladolid, Madrid y Toledo.

⁴ Turégano fue sede temporal de la *Chancillería Real* (alternándose seis meses en Turégano y otros seis en Cubas y Grinón) entre el año 1425 y 1443, momento en que quedó de manera definitiva establecida en Valladolid.

⁵ La iglesia de San Miguel sigue siendo en la actualidad propiedad del obispo de Segovia, cedida por convenio al Ayuntamiento de Turégano.

Estamos ante una monumental iglesia románica, una de las más grandes conservadas en la actual provincia de Segovia.⁶ Construida en mampostería encofrada y sillería caliza, posee planta basilical, con un cuerpo de tres naves divididas en cuatro tramos. Cuenta con un transepto, no sobresaliente, pero sí definido en planta, y un crucero entre arcos torales. La cabecera se remata con tres ábsides semicirculares precedidos de sus correspondientes tramos presbiteriales. El ábside mayor, ligeramente avanzado y de mayores dimensiones que los ábsides laterales, genera una cabecera escalonada. La iglesia contaba con dos puertas de ingreso, una centrada en la fachada occidental y una segunda que se abre en la fachada sur, coincidente con el segundo tramo de las naves. Entre los volúmenes exteriores destaca la torre-campanario, a modo de cimborrio, que se alza sobre el crucero de la iglesia (fig. 3).

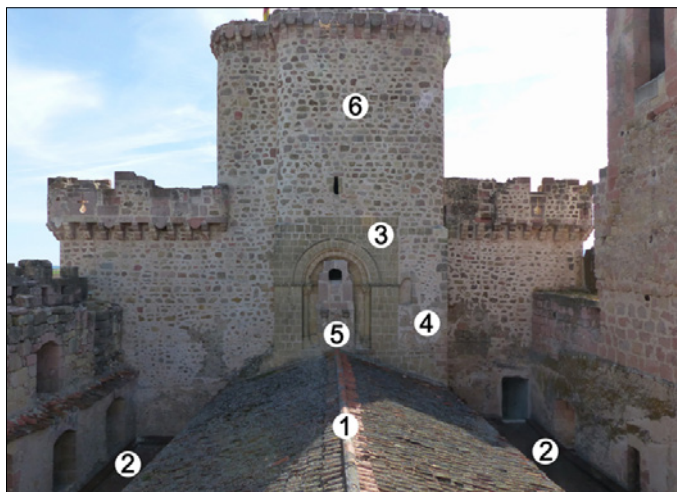

Figura 3. Panorámica desde el oeste de la iglesia encastillada. 1. Tejado de la nave central de la iglesia. 2. Tejados de las naves laterales. 3. Torre-campanario románico. 4. Volumen adosado por el sur a la torre campanario. 5. Ladronea. 6. Torre del homenaje de tiempos de Juan Arias Dávila (1461-1497).

UN CAMBIO DE PROYECTO SOBRE LA MARCHA

El sistema de cubiertas de la iglesia, en su concepción inicial, contempló únicamente el abovedamiento de la cabecera y el crucero. El ábside mayor posee una bóveda de cascarón, y su correspondiente tramo presbiterial una bóveda de medio cañón, todo ello en sillería caliza. Los hemiciclos norte y sur están cubiertos por bóvedas de horno de perfil apuntado y las bóvedas de sus correspondientes tramos cuentan con bóvedas de cañón de perfil apuntado, todo ello ejecutado en mampostería encofrada. El crucero, sobre el que se alzó la imponente torre-campanario, se cubrió con una bóveda de medio cañón, en este caso de perfil semicircular, ejecutada en una buena sillería caliza.⁷

La campaña de arqueología de la arquitectura de Caminos del Románico puso de manifiesto que la iglesia se finalizó con importantes cambios sobre la marcha, especialmente en el cuerpo de naves, enfocados a generar un sistema de cubiertas no previsto inicialmente. Posiblemente, estaría planificado cubrir las naves con armaduras de madera, algo muy habitual en el románico segoviano, pero finalmente quedó descartado este proyecto.⁸ Una vez iniciadas, y relativamente avanzadas, las obras de ejecución de los muros de cierre y gran parte de los pilares de las naves, se decidió dotar a las naves de la iglesia de un sistema de cubiertas más resistente: bóvedas de cañón de perfil apuntado. El nuevo proyecto afectaba a gran parte de la geometría y al diseño inicial de los pilares y arcos formeros, por este motivo tuvieron que ser readaptados y rediseñados sobre la marcha, tomando soluciones más o menos improvisadas que permitiesen aprovechar la mayor parte posible del material y las estructuras ya construidas (López y Yuste, 2021, pp. 586-589). El resultado final

6 La iglesia cuenta con 33 metros de longitud interior y 18 metros de anchura interior. Sus dimensiones, extraordinariamente grandes dentro del conjunto románico de la actual provincia de Segovia, quedan justificadas por su pertenencia al señorío episcopal.

7 Esta bóveda no es visible en la actualidad desde el interior de la iglesia al quedar oculta por una bóveda de terceletes postmedieval.

8 No llegándose a ejecutar nunca el sistema de cubiertas lignarias.

fue una iglesia completamente abovedada. Las naves colaterales, excepto los últimos tramos occidentales de sendas naves, se cubrieron con bóvedas de cañón apuntado de mampostería encofrada. En cambio, los dos tramos occidentales quedaron cubiertos por bóvedas de arista de perfil apuntado ejecutadas en mampostería encofrada, auxiliadas en las aristas por nervios de sillería caliza. Son bóvedas que llaman la atención por su notoria irregularidad, justificada en este caso por ser el resultado de una solución de fortuna, aplicada tras el cambio de proyecto, que tenía por objeto aprovechar los arcos formeros ya contruidos en esta parte de la iglesia (López y Yuste, 2021, p. 587). La nave central se cerró con bóveda de cañón de perfil apuntado, en sillería caliza, de mayor altura que las bóvedas colaterales, pero sin la presencia de un claristorio. De nuevo, para su ejecución, se hacía necesario adaptar la obra ya contruida (inicialmente diseñada para una cubierta más ligera) a las nuevas exigencias de una pesada bóveda pétrea. Para ello se tuvo que aumentar el grosor inicialmente previsto de los pilares, los arcos formeros y los muros que apoyan en ellos. A su vez, se tuvo que improvisar la unión de esta bóveda con el cuerpo, ya contruido, del crucero (López y Yuste, 2021, pp. 587-588).⁹

A pesar de la solución de continuidad atestiguada, la lectura de paramentos también permitió asegurar que se trata de un mismo momento constructivo adscrito al románico. Este hecho se vio reforzado por el análisis de signos lapidarios y marcas de labra ejecutados por Caminos del Románico. También quedó demostrado que estas obras o cambios sobre la marcha se ejecutaron con cierta prisa, introduciendo en la obra un equipo de canteros más numeroso, ágil y especializado que trabajó a destajo (Yuste y de Miguel, 2020, pp. 115-127).

La ejecución de las bóvedas de las naves laterales pudo ser datada en la campaña de arqueología de la arquitectura gracias a la dendrocronología combinada con la datación por carbono 14 (Yuste et al., 2019, pp. 160-162). Se tomaron muestras de madera para su datación en diferentes puntos del edificio. En el caso que nos ocupa, se muestreó una de las tablas que formaron parte del encofrado, conservadas *in situ*, en uno de los paños de la bóveda de arista del cuarto tramo de la nave norte. Son tablas, sin síntomas de reutilización, que quedaron encajadas en el proceso de fraguado de dicha bóveda, por lo que se sabe con seguridad que se corresponden con el momento de la construcción de dicha bóveda. La fecha de corte del árbol obtenida es de un intervalo cronológico (al 99 %) que está entre los años 1060 y 1218 y una datación puntual del año $1176 \pm 26,6$. A pesar del amplio intervalo cronológico que ofrece esta datación, podemos acotarla gracias al contexto histórico. Debemos descartar todo el periodo anterior a los años 1116 y 1120. En el primer caso, es la fecha a partir de la cual tenemos constancia de la presencia el primer obispo en Segovia (Villar, 1990, pp. 46 y 47), Pedro de Agen, y, en el segundo caso, la fecha de la restauración de la diócesis de Segovia (López y Juárez, 2014, p. 11), por lo que la iglesia no pudo ser contruida con anterioridad a estas fechas. De este modo, obtenemos un arco cronológico más acotado, entre el año 1116 y 1218. Este dato, combinado con el análisis comparativo de la iglesia dentro del contexto del románico castellano, nos permite concluir que estamos ante una iglesia que se contruyó a lo largo del siglo XII. Si nos atenemos a la datación puntual obtenida (año $1176 \pm 26,6$) para la bóveda de arista de la nave norte, teniendo en cuenta que, según la lectura de paramentos, se corresponde ya con la etapa constructiva ejecutada tras el cambio

9 Esta improvisada unión es uno de los asuntos que más había llamado la atención, y desconcertado, a todos aquellos que se han enfrentado al estudio de esta iglesia.

de proyecto sobre la marcha, podemos argumentar que el grueso de las obras de adaptación de las naves para su completo abovedamiento se tuvo que producir en el último cuarto del siglo XII. A su vez, el estudio de signos lapidarios demostró que la bóveda de cañón de la nave central, en contra de otras hipótesis manifestadas al respecto (véase Yuste, 2017, pp. 115-118), se ejecutó en tiempos del románico, de manera inmediata al cierre de las bóvedas de las naves laterales (Yuste y de Miguel, 2020, p. 127). Todo esto nos permite mantener la hipótesis de que las obras que finalizaron la construcción de la iglesia románica pudieron ser ejecutadas durante los obispados de Guillermo (1158-1170) y Gonzalo (1177-1192). Bien es cierto que el proceso constructivo pudo alargarse hasta tiempos de los obispados de Gonzalo Miguel (1196-1211) y Gerardo (1214 - h. 1224). A su vez, defendemos que el cambio de proyecto sobre la marcha dirigido a abovedar completamente la iglesia, y la rapidez de su ejecución, pudo venir motivado por la decisión de fortificar la iglesia. El obispo Gerardo fue un importante activista político (claro partidario de la causa de Alfonso VIII), mediador en diversos conflictos del reino por encomendación regia, vinculado a ciertas acciones militares del reino (viajó a Roma para conseguir la gracia de Cruzada del Papa para la batalla que se preparaba contra los almohades) y envuelto en fuertes conflictos y desórdenes con el clero segoviano, llegando a sufrir diversas conjuras que finalmente originaron que el Papa Honorio III, con el apoyo de Fernando III y el arzobispo de Toledo Rodríguez Jiménez de Rada, le depusiera del cargo episcopal (García, 1998, pp. 202-204 y Juárez 2018). Quizás este pudo ser el contexto que provocó la decisión de fortificar la iglesia o, en todo caso, reforzar las estructuras previas.

UNA IGLESIA EN CONTINUO PROCESO DE ENCASTILLAMIENTO

Los trabajos de arqueología de la arquitectura permitieron definir con mayor precisión el continuo y complejo proceso de encastillamiento al que estuvo sometido la iglesia románica, entre los siglos XIII y XVI, desarrollado en diferentes fases o etapas (López, 2020, pp. 10-17). Es lógico pensar que la función defensiva de la iglesia, siguiendo el proceso habitual en estos casos, se desarrolló inicialmente en la torre-campanario, convirtiendo esta parte del templo en una especie de donjón, pasando después a cumplir la función defensiva otras partes de la iglesia, especialmente la cabecera y las partes superiores de la iglesia (tejados), transformándose la iglesia, con el tiempo, en una «casa fuerte» (Rey, 1925, p. 64; Dimanuel, 2006, p. 87).

En un primer momento, se levantaron unos muros de calicanto, a modo de parapetos, sobre los muros de la iglesia. Estos se alzaron sobre la cornisa de los ábsides, desde la hilera de canecillos, siguiendo en este caso la planta semicircular de los mismos, así como sobre la cornisa de cada uno de los tramos presbiteriales. Parte de estas estructuras aún son visibles en el interior del castillo actual, de manera bastante clara sobre los ábsides laterales, debiendo suponer que así fue también en el ábside mayor (fig. 4). Estos muros configurarían un espacio útil y parapetado

sobre el mismo tejado de los ábsides, pero que, en su fase inicial, no contaba con cubiertas.¹⁰ Prueba de ello es el sencillo sistema de desagüe, realizado con tejas, que aún se pueden observar en las cubiertas del ábside sur y norte.

En este momento, el acceso a las estructuras fortificadas se realizaría desde la escalera de caracol, de factura románica, adosada al muro norte del presbiterio del evangelio y que permitiría llegar al tejado del presbiterio norte y desde allí acceder a la torre-campanario. Esta primera fortificación se tuvo que llevar cabo de manera inmediata a la finalización de las obras de la iglesia, pudiendo ser la causa probable del cambio sobre la marcha que permitió abovedar el templo románico en su totalidad, acciones que ubicamos a finales del siglo XII o principios del siglo XIII.

En un segundo momento, posiblemente no demasiado alejado en el tiempo, se realizan nuevas obras que mejoran las anteriores estructuras fortificadas.¹¹ Se recrecen los muros-parapeto, dotándolos de una gran altura respecto al muro anterior, contando en esta ocasión con saeteras. A su vez, quedarían amortizados los tejados del ábside y el presbiterio, dotando así de suelo firme a los espacios fortificados, desechándose las hipotéticas y anteriores estructuras de madera (López, 2020, pp. 13-17) (fig. 4). El hecho de que las tejas y los desagües anteriormente descritos sean amortizadas en este momento, junto a la presencia de saeteras, nos hace pensar que estas nuevas estructuras fortificadas contaron ya con cubiertas. En este momento, los ábsides contarían con un auténtico aspecto torreado.

Relacionadas con las obras de esta fase, se construyen las dos estancias «bajo bóveda» que actualmente se conservan en los ábsides colaterales. Una de ellas ocupa el espacio bajo las bóvedas del tramo de transepto de la nave, presbiterio y ábside norte; y la segunda se ubica bajo las bóvedas del ábside, presbiterio y tramo de transepto de la nave sur. El acceso a estas estancias se realiza desde el tejado, por medio una abertura practicada en las bóvedas de los respectivos presbiterios, contando con un corto tramo de escalera insertada en el grosor del citado nuevo pavimento sobre el tejado de los ábsides. Sin descartar la interpretación tradicional que la historiografía atribuye a estas cámaras como almacén o granero,¹² nosotros entendemos que se crearon con una intencionalidad militar, defensiva (López, 2020, p. 13).

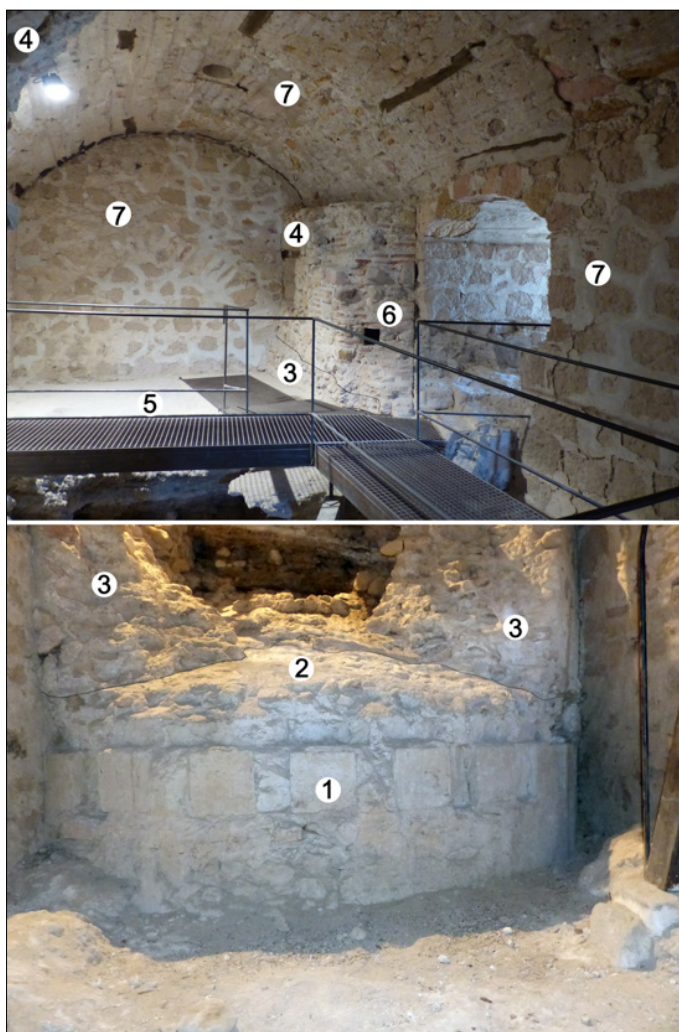

Figura 4. Espacio fortificado sobre el tejado del ábside norte de la iglesia románica. 1. Cornisa del ábside con los canchillos rasurados. 2. Cubierta de tejas (amortizadas) del ábside. 3. Primer parapeto defensivo. 4. Recreido del parapeto defensivo (incluye fragmentos de tejas). 5. Suelo sobre el original tejado del ábside de la iglesia. 6. Vano con fábrica de ladrillo. 7. Estructuras de tiempos de Juan Arias Dávila (segunda mitad siglo XV).

¹⁰ El aspecto sería similar al que aún hoy puede verse en el ábside mayor de la Iglesia monástica de Notre-Dame-de-la-Nativité de Cadouin en Le Buisson-de-Cadouin, Francia.

¹¹ Esta fase se documenta únicamente en el ábside y presbiterio norte, aunque es probable que las reformas se extendieran por otras partes del templo.

¹² En el suelo de estas estancias se conservan unas pequeñas aberturas de sección rectangular que, según la mayoría de los autores, pudieron servir para vaciar el grano. Hemos mostrado nuestras dudas al respecto (Yuste, 2017, p. 126) y tras los últimos estudios realizados, creemos más probable la finalidad militar de estas aberturas como buhenderas.

Bien dentro de las acciones constructivas de esta fase, o a lo sumo en la siguiente, se construiría una escalera rampante que comunica, de manera más cómoda, la escalera de caracol románica con la ventana norte de la torre-campanario.¹³ La escalera está construida sobre la cubierta del presbiterio del evangelio y el hombro norte del campanario, cubierta con bóvedas de cañón de mampostería encofrada dispuestas de forma escalonada. Cuenta con pequeñas aspilleras abiertas en ambos muros laterales, hoy cegadas por estructuras de cronología posterior.

Asociado a esta fase, igualmente se documenta un parapeto o muro defensivo, ejecutado en calicanto, que debemos suponer sobre la línea de cornisa de las naves, en esta ocasión de remate almenado y combinando con la presencia de aspilleras, al menos en el muro occidental (fig. 5). Ahora sí se puede asegurar que, al menos en esta fase, la iglesia contaba con un muro defensivo que generaba un adarve perimetral sobre la línea de cornisas de las naves.

Ciertamente, es en este momento cuando se produce una verdadera fortificación de la iglesia, cuyo marco cronológico se sitúa entre el siglo XIII y principios del siglo XIV.

La fortificación temprana de la iglesia de San Miguel, entre finales del siglo XII y principios del siglo XIV, es relacionable con procesos similares documentados en otras muchas iglesias románicas de la península Ibérica (Huerta, 2003; Dimanuel, 2006; González, 2012; Arrieta, 2015). Por un lado, la fortificación de iglesias sería el fruto de la demostración del poder feudal eclesiástico (en el caso que nos ocupa, símbolo del poder terrenal de los obispos). Pero, por otro, también quedaría justificada dentro de las tensiones constantes entre los reinos de León y Castilla a finales del siglo XII y comienzos del siglo XIII, las llamadas guerras Castellano-Leonesas (1157-1230) y, posteriormente, por las constantes guerras sucesorias de los siglos XIII y XIV, conflictos en los que fueron protagonistas destacados las grandes familias de la nobleza castellana y en las que los obispos jugaron un importante papel, esencialmente como mediadores, pero también decantándose y participando en un bando u otro (Romero, 2015; Álvarez, 2019).

Existe un tercer momento en los procesos de fortificación que podríamos interpretar como de adecuación y ampliación de las estructuras ejecutadas hasta el momento. A la torre del campanario, usada ahora como donjón o torre del homenaje, se la adosó un cuerpo o volumen por el sur, probablemente con la intención de aumentar el espacio disponible en su interior, o insertar una escalera que comunicase las estancias fortificadas de la cabecera con el campanario (fig. 3). Estamos ante una estructura de planta rectangular que envuelve la torre campanario románica por su flanco sur, con una ventana de medio punto hacia el oeste (en la actualidad cegada). Presenta además un desagüe (generado con tejas curvas superpuestas) que nos indica que inicialmente era un espacio sin cubierta y, por tanto, no asociable a las estructuras del

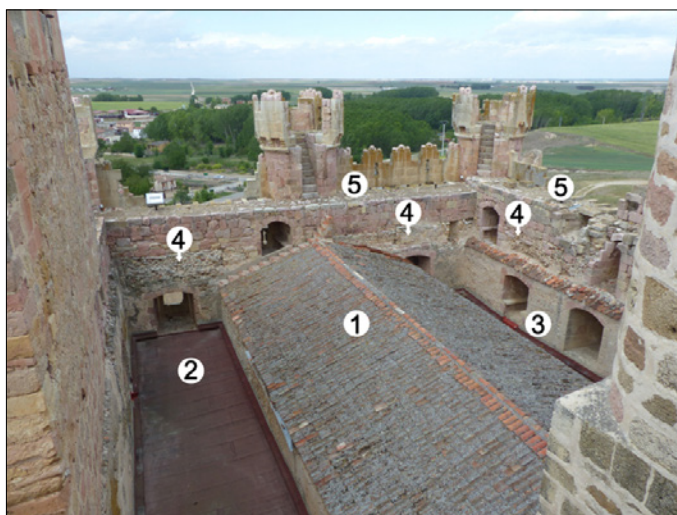

Figura 5. Panorámica de la iglesia encastillada hacia el oeste. 1. Tejado de la nave central de la iglesia. 2. Espacio aterrazado sobre la nave sur de la iglesia. 3. Espacio aterrazado sobre la nave norte. 4. Parapeto almenado. 5. Adarve de la segunda mitad del siglo XV y principios del siglo XVI.

¹³ El acceso al campanario desde una ventana es algo bastante habitual entre las iglesias románicas, por ejemplo, un sistema similar se documenta en las iglesias de Barromán o Espinosa de los Caballeros, Ávila. Entendemos que, hasta este momento, el acceso a la torre-donjón se realizaría por algún tipo de estructura de madera.

castillo construido en tiempos de Juan Arias Dávila (1461-1497). A su vez, el vano occidental de la torre-campanario, fue transformado, reduciendo drásticamente su luz con una estructura ejecutada en mampostería y sillería caliza con el objeto de disponer de una ladronera (¿en madera?) sostenida sobre dos grandes ménsulas que permitirían defender este punto del edificio (fig. 3).

Dentro de esta misma fase, se encuadran también las estructuras ejecutadas en ladrillo tejar. En la ventana oriental del campanario se añadió un arco ligeramente apuntado sobre machones, todo ello realizado en ladrillo.¹⁴ Generaba un vano de comunicación, una puerta desde el suelo originario interior del campanario al espacio encastillado sobre el ábside mayor. Teniendo en cuenta que este vano se encuentra a una altura de casi dos metros desde el tejado del ábside mayor, hemos de suponer que la estancia existente en este momento sobre el ábside contaba con una segunda planta (o terraza), de la que no quedan en la actualidad huellas o indicios (fig. 6).

En la estancia generada sobre el ábside norte existe una estructura ejecutada también en ladrillo tejar, integrada en el parapeto defensivo de calicanto (fig. 4). Se puede intuir que se trata del machón de una puerta en el que aún es apreciable el hueco o mechnal para insertar una tranca. La cuestión aquí es saber qué comunicaba esta puerta que se abría hacia el exterior del edificio. ¿Con un adarve, un cadalso, una ladronera, un puente, una escalera, ...? Preguntas para las que aún no tenemos respuesta.

Podemos afirmar que esta fase supone una serie de importantes reformas, seguramente realizadas de manera paulatina, de las estructuras fortificadas previas que aumentaron, por un lado, su eficacia defensiva y, por otro, incrementan su comodidad residencial o palaciega. Es en este momento cuando la iglesia de San Miguel adquiere un imponente aspecto de «templo fortificado». Esta fase se encuadra dentro de un periodo cronológico que abarca el siglo XIV y la primera mitad del siglo XV, momento en que tenemos constancia documental de la habitual presencia de los obispos segovianos en Turégano, lo que les obligaría a residir en las dependencias de la iglesia de San Miguel con mayor asiduidad, quedando así justificada la necesidad de reformar sus estructuras fortificadas para ganar una mayor comodidad habitacional, pero sin perder su capacidad defensiva (Espinar 2023, pp. 256-257).

Figura 6. Estancia sobre la cubierta del ábside mayor y piso superior sobre la misma. 1. Címborio románico sobre el crucero de la iglesia. 2. Torre-campanario románica. 3. Columnas acodadas de la tronera del campanario. 4. Chambrana rasurada de la tronera. 5. Vano de ladrillo post-románico. 6. Bóveda de tiempos de Juan Arias Dávila (segunda mitad siglo XV).

¹⁴ Vano que posteriormente quedó cegado por las nuevas las estructuras del castillo de Juan Arias Dávila (1461-1497)

JUAN ARIAS DÁVILA: UN CASTILLO SOBRE LA IGLESIA COMO PARADIGMA DE SU PODER FEUDAL

A partir de la segunda mitad del siglo xv se procedió a la renovación y ampliación de las estructuras fortificadas de la iglesia, ejecutándose un auténtico castillo que se superpone y rodea por completo el templo románico. Son las obras asociadas al obispo Juan Arias Dávila (1461-1497) que configuraron la silueta del castillo que podemos ver prácticamente en la actualidad, y sobre el que existen numerosas publicaciones que lo describen y analizan con bastante detalle, por ello aquí simplemente vamos a incidir en algunos de los aspectos novedosos o relevantes aportados por la investigación de Caminos del Románico.

Para evaluar las obras ejecutadas por este afamado obispo segoviano contamos con un valioso documento, atesorado en el Archivo Diocesano de Segovia, fechado el 6 de mayo de 1471 (López y Juárez, 2014, pp. 206-208), enumerándose de manera detallada una serie de obras que se pretenden ejecutar en la iglesia de San Miguel a partir de esa fecha. Se nos habla de manera bastante concisa de la construcción de la falsabraga, de la muralla que ha de forrar la iglesia y de unas escaleras vinculadas a la torre del homenaje, pero en ningún caso se hace referencia expresa a la construcción en sí de la torre del homenaje, sino que se da por sentado que ya existe en 1471. A este dato habría que sumar la noticia de que en el año 1466 el obispo «*reedificaba el castillo de Turégano con mucha fortaleza y muchos gastos de su hacienda*» (Centeno 1957, p. 111), así como la orden de destinar parte del dinero procedente de ciertas multas a la reparación del castillo de Turégano dada en 1461 por el rey Enrique IV (López y Juárez 2014, pp. 195-198). Aunque, ciertamente, estos últimos documentos no permiten determinar la envergadura de dichas obras, creemos bastante probable la construcción de la actual triple torre del homenaje entre los años 1461 y 1471 (figs. 2 y 3). La cronología extraída de la documentación histórica se ha visto reforzada por los análisis de datación absoluta. Se muestreó una de las tablillas del encofrado presentes en la bóveda de la planta baja del torreón sur del conjunto de la triple torre del homenaje para su datación por carbono 14 y dendrocronología.¹⁵ El resultado obtenido para el momento de corte de la madera es de un intervalo cronológico (al 99 %) entre los años 1446 y 1474, obteniéndose una datación puntual del año 1458 ($\pm 5,3$) (Yuste et al., 2019, p. 159).

En resumidas cuentas, las importantes obras que modificaron la silueta de la iglesia de San Miguel tuvieron que ser iniciadas por Juan Arias Dávila nada más acceder a su cargo de administrador de la diócesis en 1461, o a lo sumo a partir del año 1466, cuando fue nombrado obispo, con la construcción del conjunto de la triple torre del homenaje y que, en todo caso, ya estaría finalizado hacia el año 1471. A partir de entonces se ejecutará el resto de los elementos que integran el actual castillo de Turégano, contemplados en el documento de 1471: la falsabraga (incluyendo el «alcazarejo» del que hablaremos a continuación) y la muralla de forrado de la iglesia¹⁶ (fig. 2).

¹⁵ Tabilla de pino, sin evidencias de haber sido reutilizada, usada para el encofrado de la bóveda, pero que, una vez fraguado el mortero, no se retiró, de manera tal que queda directamente asociada al proceso constructivo de dicha bóveda.

¹⁶ Esta última no se terminó en tiempos de Juan Arias Dávila, teniendo que ser acabada por los sucesores en la mitra segoviana durante la primera mitad del siglo xvi.

EL «ALCAZAREJO» O PROPUGNÁCULO DE JUAN ARIAS DÁVILA

De manera previa a la ejecución de las obras de rehabilitación de la iglesia encastillada de San Miguel de Turégano, en el año 2022, Caminos del Románico ejecutó una excavación arqueológica preventiva en el interior de la liza sur, junto a su entrada. El objetivo de esta campaña era documentar y valorar las estructuras defensivas de la entrada al castillo, de las que se tenía, hasta el momento, una documentación parcial.¹⁷ En esta ocasión se ha documentado su traza completa, obteniendo una valoración precisa de su entidad, adscripción cronológica y transformaciones históricas sufridas (figs. 7 y 8).

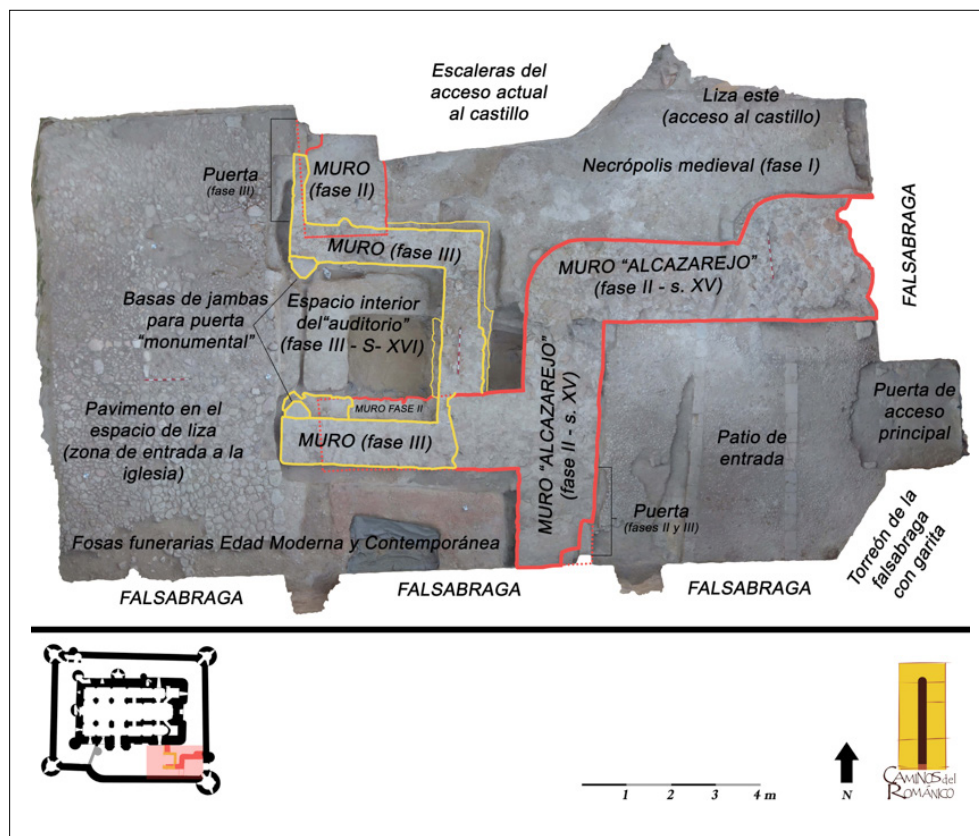

Se atestiguan, prácticamente a nivel de cimentación, una serie de muros ejecutados en mampostería, de gran grosor, que generaban un conjunto de espacios y estructuras que defendían, desde el interior de la liza, la entrada al recinto amurallado intermedio y que hemos venido a denominar «alcazarejo».¹⁸ Quedaba configurado, primeramente, por un patio de entrada empedrado de planta cuadrangular (5,30 m x 5,50 m) cerrado, en sus flancos este y sur, por los muros de la propia falsabrega, mientras que por el oeste y el norte quedaba perimetrado por los potentes muros del

Figura 7. Plano con los resultados de la excavación arqueológica preventiva de 2022.

¹⁷ Sondeo número 3 de la intervención arqueológica dirigida por la arqueóloga Pilar Barahona en 1997, cuyo informe se encuentra depositado en el Servicio Territorial de Cultura de la Junta de Castilla y León en Segovia.

¹⁸ A pesar de que posiblemente no se trate del nombre más acertado en términos de castellología, hemos querido usar este término de manera consciente por su relación con algunas estructuras defensivas propias del mundo andalusí (por ejemplo, el alcazarejo de Medina Azahara).

«alcazarejo». En el interior del muro norte, en su punto de enjarje con la falsabraga, se alojaba una garita y, posiblemente, una escalera que comunicaría con el adarve superior de la muralla y «alcazarejo», todo ello con acceso desde el interior de la liza oriental por medio de una puerta de la que aún se visualizan algunos de sus elementos (umbral, jamba y hueco para tranca). El patio disponía de una puerta en su ángulo suroeste, no enfrentada a la de acceso por la muralla intermedia, que contó con cerramiento de carpintería (se atestiguó el umbral de la puerta, una gorroneira para gozne y el mechinal para la tranca). Dicha puerta quedaba bajo una bóveda de arco rebajado, que permitía comunicar el adarve de la falsabraga con el del «alcazarejo». La puerta comunica con un estrecho pasillo defensivo (2,30 m de ancho y 4,3 m de largo) configurado por un muro de mampostería paralelo al lienzo sur de la falsabraga, de este modo, puede ser defendido tanto desde el adarve del «alcazarejo» como desde el de la falsabraga. Una vez rebasado el pasillo defensivo, llegaríamos hasta el espacio de liza sur, que servía simultáneamente de atrio frente a la entrada sur de la iglesia románica (figs. 8 y 9).

A partir de aquí puntualizaremos varias cosas para poder comprender la eficacia defensiva del «alcazarejo» en el siglo xv. Por un lado, debemos tener en cuenta que, en estos momentos, desde el interior de la iglesia no se disponía de un acceso al castillo. A su vez, la presencia de un muro con dirección norte-sur (que partía del muro sur de la iglesia y llegaba hasta el lienzo sur de la falsabraga) cortaba el acceso a la liza occidental. Sin olvidar que la puerta ubicada en alto en el paramento sur del torreón sur, utilizada en la actualidad como acceso principal al castillo, no lo era en el siglo xv.¹⁹ Ya con anterioridad al siglo xv, el acceso principal a las estructuras

19 La presente intervención arqueológica ha puesto de manifiesto que las escaleras de acceso que se utilizan en la actualidad para acceder al castillo no se construyeron hasta el siglo XVII o XVIII.

fortificadas se realizaba siempre desde el norte de la iglesia, y así siguió siendo en tiempos de Juan Arias Dávila, accediéndose al castillo desde la liza norte, y no desde la liza sur como ocurre en la actualidad,²⁰ obligando al atacante (o visitante) a rodear todo el perímetro de las torres del homenaje, desde la liza sur, pasando por la oriental, hasta llegar al espacio de liza norte. Esto es algo que se ajusta adecuadamente a la poliorcética del momento, que buscaba dificultar al máximo el aproximamiento directo a la entrada de una fortaleza, obligando a dar un importante rodeo entre diversas estructuras defensivas (en este caso entre el «alcazarejo», los espacios de la liza y la falsabraga) a la par que generaba una evidente escenografía del poder, obligando a cualquier visitante a rodear la iglesia encastillada por sus flancos sur, este y norte (fig. 8 y 9).

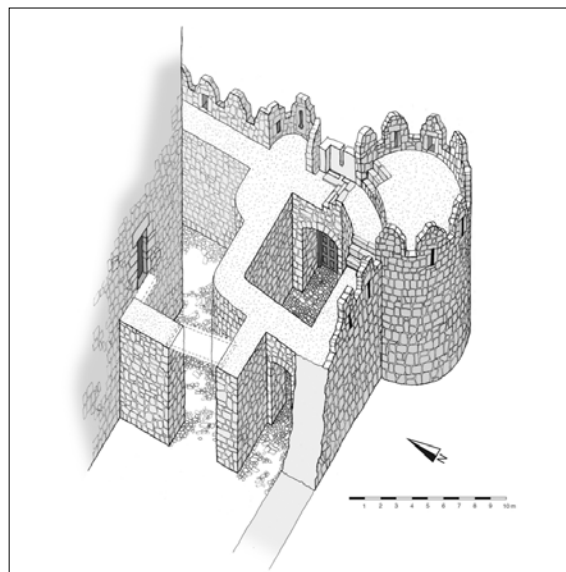

Figura 9. Hipótesis reconstructiva, basada en los resultados arqueológicos atestiguados, del «alcazarejo» o propugnáculo de San Miguel de Turégano construido durante el episcopado de Juan Arias Dávila. Dibujo de Enrique Jiménez Beneite.

También es cierto que la puerta adintelada existente en el muro sur de la torre del homenaje sur es originaria y coetánea a su construcción. Este hecho es el que habría provocado su interpretación tradicional como el acceso principal a las estructuras del castillo desde tiempos de Juan Arias Dávila. Sin embargo, estamos ante una puerta auxiliar que permitía comunicar el interior de las torres del homenaje con el «alcazarejo», permitiendo así su defensa y la circulación de los efectivos militares desde el interior del casillo y viceversa. Durante la intervención arqueológica se documentó, parcialmente, la cimentación de un muro de mampostería que arrancaba del lienzo sur del torreón sur del homenaje, con desarrollo hacia el sur,²¹ localizado a escasos metros al oeste de la puerta en cuestión (UEM. 111, fig. 7 y 8). Se trata de un muro sin aparente conexión directa con las estructuras del alcazarejo anteriormente descritas,²² aunque cronológicamente coetáneo a él. Así pues, estamos manifiestamente ante un muro de finalidad defensiva que complementaba el sistema del «alcazarejo», dificultando el acceso hacia la liza oriental. Con este muro cobra sentido la aludida puerta del torreón sur, ya que ambos elementos quedarían comunicados por una hipotética estructura de madera (una pequeña pasarela de madera o similar).

El «alcazarejo» es indudablemente coetáneo a las estructuras anteriormente mencionadas (conjunto de la triple torre del homenaje, «falsabraga, y muralla de forrado de la iglesia) ejecutadas en tiempos del obispo Juan Arias Dávila (1461-1497). Y es aquí donde esta estructura defensiva cobra especial relevancia dentro de un viejo debate que otorgaba una finalidad más simbólica que defensiva al castillo construido por el citado obispo segoviano. Con base en los datos obtenidos, debemos resaltar, en primer lugar, la singularidad de las estructuras documentadas en el ámbito de la castellología y su excepcionalidad dentro del patrimonio arqueológico de Castilla y León, máxime teniendo en cuenta que son muy escasas las estructuras

20 Esto explica también por qué unos años después, ya en el siglo XVI, el obispo Diego de Rivera (1511-1543), ordenará construir las monumentales escaleras helicoidales en la liza norte y que en la actualidad siguen permitiendo el acceso a las estructuras fortificadas. Debemos suponer que estas escaleras sustituirían el acceso originario de Juan Arias Dávila, seguramente más modesto, y del que actualmente no tenemos ninguna constancia.

21 El muro tenía una longitud de al menos de 2,5 metros, una anchura de 2 metros y una altura de al menos 4,90 metros, por lo que llegaba hasta la altura del umbral de la puerta mencionada.

22 Al menos con los datos arqueológicos obtenidos hasta el momento, creemos altamente probable que este muro quedaría comunicado con el resto del «alcazarejo» por alguna estructura complementaria, seguramente de madera.

conservadas de esta tipología.²³ El potente «alcazarejo» documentado por Caminos del Románico ha puesto de manifiesto que, sin desdeñar el valor simbólico de representación del poder feudal del obispo, Juan Arias Dávila diseñó un castillo que buscaba una capacidad defensiva real (fig. 9). Este dato no es baladí, puesto que refuerza el papel y la relevancia que tenía el prelado segoviano dentro del panorama histórico de Castilla en las postrimerías del siglo xv.

Por todo ello, queda demostrado que Juan Arias Dávila contemplaba seriamente la posibilidad de sufrir un ataque militar, contundente e inminente, por parte de sus muchos, y también poderosos, enemigos. Asimismo, el potente encastillamiento de San Miguel de Turégano pone de manifiesto la gran capacidad económica de la que disponía este obispo para defenderse ante cualquier eventual ataque, a la par que le permitía proyectar la imagen de un poder superior al de sus enemigos.²⁴ Finalmente, podemos confirmar que Turégano, como cabeza del señorío episcopal, se convirtió en el refugio personal de este obispo y desde donde pudo seguir ejerciendo su poder feudal. No olvidemos que este prelado fue desposeído, por parte del rey Enrique IV, de todos sus cargos seculares en Segovia, lo que conllevó su expulsión de facto de dicha ciudad (Borreguero, 1998, p. 122). Desde entonces, Turégano se convirtió en el refugio temporal del obispo desde donde seguir ejerciendo su poder y feroz oposición al monarca, y para ello no dudó en concentrar todos sus esfuerzos en reforzar y reestructurar lo que hasta ese momento había sido una sencilla iglesia románica fortificada, convirtiéndola en una verdadera iglesia encastillada, dotada de un eficaz sistema defensivo preparado para repeler y evitar un asedio, todo ello enmarcado dentro de un complejo contexto histórico castellano, marcado por fuertes conflictos, en tiempos de Enrique IV e Isabel la Católica.

LA ADAPTACIÓN PALACIEGA DEL CASTILLO EN EL SIGLO XVI

En la primera mitad del siglo xvi, probablemente bajo el obispado de Diego de Rivera (1511-1543), la iglesia encastillada fue progresivamente adquiriendo funciones de carácter palaciego en detrimento de su inicial finalidad defensiva, acorde a los nuevos tiempos de paz, sufriendo de manera genérica ciertas modificaciones que lo adaptaban a los nuevos usos. Estas intervenciones afectaron también al «alcazarejo», cuyo espacio original fue reconfigurado, desmantelando parcialmente estructuras para añadir una nueva estancia y reorganizar los accesos hacia la liza oriental (fig. 10).

Se cortó parte del muro que generaba el pasillo defensivo del «alcazarejo» para construir una nueva estancia cuadrada con acceso monumental en el lado occidental. El nuevo muro, hecho igualmente en mampostería, fue acompañado de pavimentos interiores y exteriores, separados por un umbral de madera. Además, se documentaron las basas de unas jambas con unas montañas incisas que sugieren la existencia de pilares fasciculados, por lo que estaríamos ante una puerta de carácter monumental (fig. 10).

23 Podríamos comparar el «alcazarejo» de Turégano con otras estructuras similares presentes en diversos castillos, pero en ningún caso con la misma configuración y distribución, teniendo en cuenta que en la mayoría de los casos este tipo de sistemas defensivos se ubican, a diferencia de Turégano, fuera de la liza: Castillo de Manzanares (Madrid), Castillo de Pioz y de Cifuentes (Guadalajara), Castillo de Garcimuñoz (Cuenca), castillo de Puebla de Sanabria (Zamora), Castillos de Fuensaldaña y Portillo (Valladolid), por citar algunos.

24 De hecho, sabemos que no se llegó a producir ningún enfrentamiento militar directo entre Juan Arias Dávila y sus múltiples enemigos, incluido el rey Enrique IV, por lo que podríamos afirmar que las obras ejecutadas en la iglesia de San Miguel de Turégano cumplieron sus objetivos, al menos desde el punto de vista disuasorio.

Figura 10. Amortización parcial del «alcazarejo» por la construcción del auditorio a principios del siglo XVI. Detalle de las basas con la montea incisa de unas jambas fasciculadas (los dibujos de las monteas se han remarcado en negro para su mejor visualización).

Asimismo, el muro que arrancaba desde el lienzo sur del torreón sur, vinculado al «alcazarejo», fue parcialmente dismantelado para crear un nuevo acceso controlado hacia la liza oriental, generándose un pasillo adosado al mencionado torreón sur. Este acceso incluía una puerta de la que aún se atestiguaban los restos de su umbral y un gozne de piedra.

Esta nueva estancia la podemos interpretar como la sala de audiencias citada en un documento conservado en el Archivo de la Catedral de Segovia:

«[...] dixeron que ellos avian bien visto e mirado una camara e aposento que esta en la dicha fortaleza que llaman de los porteros que esta detras del **auditorio** a donde en la dicha fortaleza se haze audiencia ques como entran la puerta principal a la mano derecha [...] ansi de aposento de los porteros como el mesmo texado (sic) del dicho **auditorio** que su parescer dellos beta [...]»²⁵

Con posterioridad, la iglesia de San Miguel irá perdiendo de manera progresiva su importancia como residencia episcopal, perdiéndose poco a poco su función como fortaleza, aunque manteniendo siempre su uso eclesiástico.

BIBLIOGRAFÍA

Álvarez Palenzuela, V. A. (2019). Relaciones peninsulares en el siglo de Alcañices (1250-1350). Regencias y minorías regias. *História: revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto*, 15 (2), 1045-1070.

²⁵ *Inventario o relación de obras a efectuar por los herederos del obispo don Diego de Rivera, fallecido en 1543* (Archivo de la Catedral de Segovia, H-128) en Ruiz 1975, p. 118.

- Borreguero Vírveda, V. (1991). *El señorío episcopal de Turégano (otras historias de Castilla)* Diputación Provincial. Caja de Ahorros y Ayuntamiento de Turégano.
- Borreguero Vírveda, V. (1998). Juan Arias Dávila y Turégano. En A. Galindo García (Ed.), *Segovia en el Siglo XV. Arias Dávila: Obispo y Mecenas* (pp. 115-128). Publicaciones Universidad Pontificia de Salamanca (Bibliotheca Salmanticensis. Estudios 197).
- Centeno Roldán, P. (1957). *Turégano y su castillo en la Iglesia de San Miguel. Estudio crítico de su historia y arquitectura*. Publicaciones históricas de la Excma. Diputación Provincial de Segovia (Serie 3º. Ediciones populares de obras Científicas e Históricas).
- Dimanuel Jiménez, M. (2006). Estructuras y elementos militares en iglesias fortificadas medievales españolas. *Anales de Historia del Arte*, 16, 79-102.
- Espinar Gil, D. (2023). Las capellanías de Juan arias Dávila en San Miguel de Turégano (1473): culto y defensa para una iglesia encastillada. *Estudios segovianos*, 65 (122), 245-274.
- García García-Estévez, A. (1998). Episcopologio de la diócesis de Segovia: noticias de los obispos de Segovia desde sus orígenes hasta nuestros días. *Estudios Segovianos*, 40 (97), 177-346.
- González Díaz, A. (Coord.) (2012): *Fortificaciones de los siglos XII y XIII en las fronteras del reino de León*. Consejería de Cultura y Turismo de la Junta de Castilla y León.
- Huerta Huerta, P. L. (Coord.) (2003): *La Fortificación Medieval en la Península Ibérica. Actas del IV Curso de Cultura Medieval Seminario*. Fundación Santa María la Real.
- Juárez Valero, E. (2018). Conjuraciones, concubinas y lucha por las rentas en la diócesis de Segovia del siglo XIII. *Edad Media. Revista de Historia*, n.º 19, 269-296. DOI: <https://doi.org/10.24197/em.19.2018.269-296>
- López Lillo, J. A. (2020): Lo que «significa» el castillo de Turégano (Segovia, España): Un ensayo metodológico entre diacronía y sintaxis espacial. *Arqueología de la Arquitectura*, 17: e099. <https://doi.org/10.3989/arq.arqt.2020.008>
- López Lillo, J. A. y Yuste Burgos, L. M. (2021). La iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia): avance de los trabajos de arqueología de la arquitectura. En *Actas VI Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal) Alicante 2019* (pp. 583-589). Asociación Española de Arqueología Medieval.
- López Villalba, J. M. y Juárez Valero, E. (Eds.) (2014). *Documentación Medieval Segoviana. Colección Diplomática del Archivo de la Diócesis Segoviana*, Diputación de Segovia.
- Rey, R. (1925): *Les vieilles églises fortifiées du Midi de la France*. Henri Laurens.
- Romero Portilla, P. (2015). Fronteras de aire. Portugal, León y Castilla en el siglo XIII. *Cuadernos De Estudios Gallegos*, 62 (128), 47-81. <https://doi.org/10.3989/ceg.2015.128.02>
- Ruiz Hernando, J. A. (1975). Las fortalezas de Laguna de Contreras y de Turégano. *Estudios Segovianos*, 27 (80), 101-122.

- Villar García, L. M. (1990). *Documentación medieval de la Catedral de Segovia (1115-1300)*. Ediciones Universidad de Salamanca y Universidad de Deusto (Colección Documentos y Estudios para la Historia del Occidente Peninsular Durante la Edad Media, Acta Salmanticensia/Textos medievales, Vol. 15),
- Yuste Burgos, L. M. (2017). La iglesia encastillada de San Miguel Arcángel de Turégano (Segovia, España): Estado de la cuestión. *Cuadernos de Arquitectura y Fortificación*, 4, 105-132.
- Yuste Burgos, L. M. y de Miguel Calvo, C. F. (2020). Estudio de los Signos Lapidarios en la Iglesia de San Miguel Arcángel de Turégano (Segovia). *Estudios Segovianos* 62 (119), 105-129.
- Yuste Burgos, L. M.; López Lillo, J.; Sastre De Diego, I.; de Miguel Calvo, C. F. (inédito) (2019). *La Iglesia Románica de San Miguel Arcángel y El Castillo De Turégano (Segovia). Memoria de la lectura de paramentos 2018*. Informe depositado en el Servicio Territorial de Cultura de la Junta de Castilla y León en Segovia y en el Ayuntamiento de Turégano.

LA LLUITA ENTRE EL PODER REIAL I ELS CABRERA

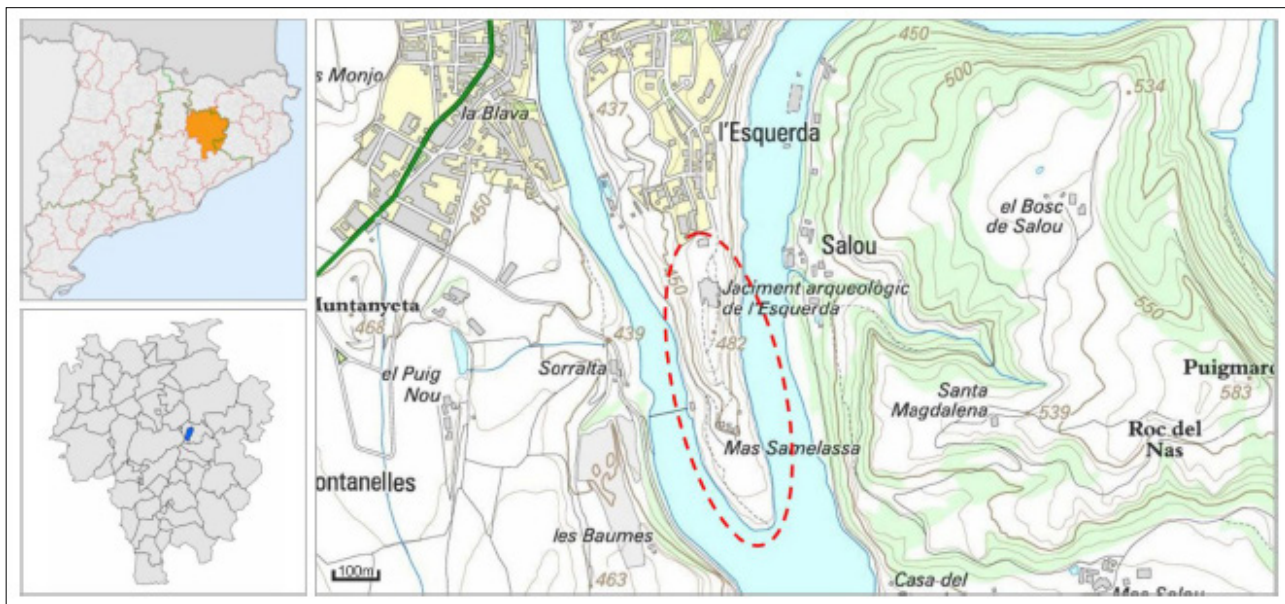
EL CAS DE LA DESTRUCCIÓ DE LA FORTALESA DE RODA (L'ESQUERDA) A OSONA

Imma Ollich,¹⁻⁴ Maria Ocaña,¹ Albert Pratdesaba,² Antònia Díaz-Carvajal,³ Montserrat de Rocafiguera,¹ Esther Travé⁴

L'ESTRATÈGIA DEL LLOC

La situació territorial de l'Esquerda, l'antiga Ausa capital dels ibers ausetans, l'antiga Roda Ciutat dels visigots i carolingis, és encara avui dia immillorable, i això explica la llarga ocupació humana al llarg del temps: des del bronze final fins a l'actualitat, a hores d'ara convertida en un jaciment visitable i d'interès cultural, turístic i paisatgístic important.

Figura 1. Situació del jaciment de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona).

1 Museu Arqueològic de l'Esquerda.
2 Generalitat de Catalunya.
3 In Situ SL.
4 Universitat de Barcelona.

El jaciment de l'Esquerda, al nord d'Osona, ocupa una península formada per un gran meandre del riu Ter abans d'entrar a les Guillerries des de la Plana de Vic i dirigir-se cap a les terres de Girona i el mar a través de la Selva. El gir total de sud a nord del Ter està condicionat per la formació geològica del terreny, amb una roca extremament dura, gres amb margues eocèniques sobreposades, que conforma un espai allargassat d'unes 12 Ha, amb uns grans espadats que s'eleva de 40 a 50 m per sobre del riu (Serrat *et al.*, 2015). L'indret és, doncs, ideal per a protegir qualsevol assentament d'atacs externs, ja que l'únic accés possible des del nord es pot tancar amb una muralla, conformant així una autèntica fortificació natural (Ollich *et al.* 2017).

Aquest és un dels punts principals d'aquest article, ja que l'arqueologia ha revelat la presència de dues muralles paral·leles, i darrerament fins i tot s'han localitzat restes d'una tercera de més antiga, corresponent als segles VIII-VII aC. Així, per sobre d'aquestes estructures del bronze final-primer ferro, cap al segle V aC es va aixecar una imponent muralla ibèrica, també bastida amb pedra seca, que tancava l'*oppidum* de cingle a cingle. I temps a venir, visigots i carolingis encara en construïran una altra de més externa, aquest cop lligada amb calç, muralla que va continuar la seva funció defensiva amb algunes reformes al llarg de tota l'Edat Mitjana, per tal de protegir el poble crescut entorn de l'església i des d'aquí tot el territori de Roda Ciutat. Aquesta serà la muralla que patirà els efectes més devastadors de les lluites feudals contra els Cabrera, aleshores senyors del poble de Roda.

A més, la situació de l'Esquerda al nord-est d'Osona li proporciona un altre aspecte estratègic important: l'àmplia visibilitat sobre tot el territori de la plana, amb el control del curs de l'Alt Ter i de l'accés a les muntanyes i valls del prepirineu al nord; dels altiplans del Lluçanès i Moianès per ponent; i del Montseny i el pas cap al Vallès pel sud. I encara, cap a l'est, on el riu s'endinsa a les Guillerries en direcció a Girona i la costa. Estem, doncs, davant d'una fortalesa, emprada al llarg dels segles per acollir la població, i amb un clar ús militar en funció dels esdeveniments polítics del país. Els condicionants geogràfics i geològics són importants fins al punt de marcar la persistència i la longevitat de l'ocupació, que només s'acabarà amb la demolició i destrucció de les muralles a causa dels atacs continuats —i interessats— per part dels exèrcits del bisbe de Vic i del rei. Aquesta última violència total contra la fortalesa de l'Esquerda i els seus habitants és la que presentem aquí, com un episodi més de la lluita entre el poder reial i un gran llinatge feudal d'origen osonenc: els Cabrera.

Figura 2. Vista aèria de l'Esquerda sobre el meandre del Ter, amb les muralles a primer terme.

ELS DIFERENTS EPISODIS DE VIOLÈNCIA A L'ESQUERDA AL LLARG DEL TEMPS

La península de l'Esquerda amb la seva extraordinària posició estratègica va ser escollida des de la prehistòria recent com a nucli defensiu. En l'estat actual de la recerca podem identificar a l'Esquerda fins a nou fases d'ocupació: la primera, situada a la fi de l'edat del bronze i la primera edat del Ferro (s. VIII-VII aC), una primera fase d'iberització (s. VI-V aC), el període ibèric ple (l'Esquerda-Ausa) (s. V-IV-III aC), i el període ibèric recent (s. II-I aC). Després d'un complet abandonament durant el període romà imperial, el jaciment compta amb una reocupació en època visigòtica i carolíngia (l'Esquerda-Roda Ciutat), que evolucionarà cap al poble feudal destruït a inicis del segle XIV.

Malgrat que es tracta d'etapes molt diferents, totes elles tenen un aspecte en comú. la fortalesa. Efectivament, en totes les etapes de la seva història la fortificació ha estat sempre un element fonamental, i en tant que espai fortificat, la presència en el territori i el caràcter «militar» han estat sempre els trets fonamentals del lloc. Així doncs, a l'Esquerda sovintegen les destruccions, els canvis i les remodelacions de les estructures de fortificació al llarg de tota la seva història.

Figura 3. Línia del temps, amb les diferents destruccions de l'Esquerda.

Ja en les primeres fases d'ocupació, la fortalesa de l'Esquerda pateix un seguit de remodelacions que suposen la destrucció d'estructures molt potents. Per exemple, la primera muralla localitzada, una estructura de cinc metres d'amplada amb cambres que s'obren perpendiculars al seu redós, va ser destruïda a finals del segle V o inicis del IV aC, per tal de remodelar i monumentalitzar l'estructura de l'*oppidum*, i convertir l'Esquerda en una autèntica ciutat, Ausa, la capital dels ausetans, amb els seus espais públics monumentalitzats i la seva planta, hipodàmica, de marcat caràcter mediterrani.

De totes maneres la gran destrucció del període antic coincideix amb la Segona Guerra Púnica i més concretament amb les revoltes ibèriques posteriors. Com mostren els textos i les fonts arqueològiques, els ausetans van participar en el bàndol cartaginès de l'enfrontament, i, després de la derrota, van col·laborar en les diverses revoltes contra el nou invasor (Rocafiguera, 2020). En algun d'aquests moments, cal datar la completa destrucció de tota la fortificació ibèrica. La muralla s'enderroca cap a la cara exterior, i els espais interiors, com per exemple el carrer, es troben totalment colmatats. La contundència sistemàtica de la destrucció, i la manca d'evidències de lluita directa, fan pensar que la fi de la fortificació ibèrica podria haver-se produït durant la campanya de Cató (Rocafiguera, 2021). Durant

el període ibèric recent, l'assentament es reconstrueix sobre les ruïnes d'aquesta fortalesa, ocupant i privatitzant l'espai públic. La construcció de la nova ciutat d'Auso a Vic posa fi a aquesta darrera fase antiga a l'Esquerda.

Ja a l'Edat Mitjana, l'Esquerda pateix un altre moment de destrucció altament significatiu: la revolta d'Aissó. De fet, des de l'època visigòtica, l'espai torna a ser ocupat, i es construeix una nova i potent muralla al damunt dels enderroc de l'antiga muralla ibèrica, de la qual n'aprofita les pedres, que ara apareixen ja lligades amb morter de calç. Aquesta fortalesa, juntament amb el camp de sitges que trenquen els sediments ibèrics, i la necròpolis identificada extramurs, permeten comprendre la naturalesa militar de l'assentament, i la seva naturalesa bèl·lica (Pratdesaba, 2021). Aquest caràcter militar es manté durant el període carolingi, quan Roda Ciutat entra a formar part de la primera frontera, la del riu Ter, abans de la conquesta de Barcelona l'any 801 (Ollich, 2004 i Ollich, Rocafiguera, Ocaña, 2016). La construcció de potents torres quadrades tot al llarg de la muralla, així com la presència d'una moneda d'argent de Lluís el Piadós i de diversos fragments de ceràmica espatulada, demostren que l'Esquerda-Roda Ciutat ocupava un lloc central en aquesta línia de frontera (Clua, Ollich, Rocafiguera, 2018).

Així doncs, Aissó, un hispanogot, probablement fill del darrer walí de Barcelona, empresonat a la cort carolíngia d'Aquisgrà, aconsegueix fugir del seu captiveri, entrar a la Marca Hispànica i iniciar una revolta destruint Roda Ciutat. Així queda escrit als *Annals Reials de Lluís el Piadós* de l'any 826. D'aquest episodi bèl·lic, que deixa el territori d'Osona políticament i religiosament desorganitzat durant 50 anys, en queden a l'Esquerda algunes restes d'incendi i reformes en la poterna oest de la muralla. La reconstrucció del comtat per part de Guifred el Pilós entorn de l'any 876, posa fi a aquesta desorganització, i propicia el creixement de les primeres parròquies, com la de Sant Pere de Roda (l'Esquerda), que s'aniran consolidant al llarg del període feudal.

Totes aquestes destruccions demostren una continuïtat en l'ús de la violència a l'Esquerda, relacionada sempre amb una potent estructura defensiva i una vocació de lloc central en el territori. Les lluites feudals de finals del segle XIII i inicis del XIV, no són més que un altre dels episodis convulsos que patí aquest territori fortificat, que aquesta vegada va portar a l'abandonament definitiu del lloc.

LES LLUITES FEUDALS DE FINALS DEL SEGLE XIII I INICIS DEL XIV

Els documents conservats no especifiquen quan va començar el domini dels Cabrera sobre el poble i la parròquia de Sant Pere de Roda. Si establim paral·lels amb el que passava al veí castell de Savellana, situat just a l'altre cantó del riu Ter, potser podem inferir que fou a partir del segle XI (Pladevall, 1984). En aquest moment es forma el poble feudal que arribarà a inicis del segle XIV.

Amb la divisió del territori de l'antiga *civitas* de Roda, amb diferents parròquies vinculades als Cabrera, s'iniciaren tot un seguit de pactes entre aquesta família noble i el bisbat de Vic al segle XI, que consistien en els drets d'entrada i sortida dels castells de Vilagelans i de Savellana i el dret de guerrear des d'ells per part del bisbat

a canvi que els Cabrera poguessin percebre delmes de diverses esglésies del bisbat de Vic. Els pactes es van renovar entre els segles XII i XIV, convertint pràcticament la família Cabrera en vassalls del bisbe de Vic. Malgrat això, l'acumulació de propietats i riqueses va ser notable tant pels Cabrera com pel Bisbat de Vic al llarg d'aquests segles, essent rivals directes per una lluita de poder en un mateix territori (Pratdesaba 2021).

Abans de la destrucció definitiva de la muralla de Roda Ciutat a començaments del segle XIV, però, hi intervé un altre factor importantíssim: la monarquia catalana. Tot té el seu origen a finals del segle XIII, quan la casa comtal d'Empúries es va unir en matrimoni amb la família Cabrera, a través del casament de Ponç V d'Empúries amb Marquesa de Cabrera, filla gran de Guerau VI de Cabrera i Sança de Santa Eugènia. A causa d'aquesta unió matrimonial, les confrontacions que van sorgir entre els comtes d'Empúries i el rei Jaume II al segle XIV van afectar també les propietats dels Cabrera.

A la mort de Ponç V d'Empúries, Marquesa va traspasar l'administració del vescomtat de Cabrera al germà de Ponç, Fra Ramon d'Empúries, prior general de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem a Catalunya. Fra Ramon d'Empúries, persona propera i amiga del rei Jaume II, va demanar-li que li permetés reconstruir les fortaleeses de Roda i de Barrés que havien estat parcialment destruïdes per ordre seva, executada pels oficials reials el 1302. El rei va concedir una llicència per a reedificar els dos castells. És un fet prou interessant que afecta la muralla, de manera que creiem oportú de transcriure tot el contingut del document (*ACA. Patrimoni Reial. BGC. Volum 21, full 28*):

In eadem Vicaria Ausonie

Castra de Roda et de Barresio.

Et in archivo regio in caixa maiori est carta divisa pro letras quod dominus Rex Jacobus junior concessit et dedit licenciam Fratri Raimundo de Impuriis quod in locis de Roda et de Barresio in Ausonia situatis posset fortalicia qua pro officialis et subditos regios pro executione iusticie fuerant diruta refficere seu redifficare et construhere in hunc modum quod in vicoque ipsorum fortaliciorum fiant parietes de argamassa qui ascendant in altitudinem unius bracie tamen supra parietes qui ibi erant [parteque?] eiusdem grossitudines suum latitudinis et non ultra quibus inter dicte parietes iam existentes et deinde supra ipsos parietes novas fiant parietes ex lapidibus et bracho alti quod cum voluerit dominus Frater Raimundus dum modo IIIIor palmorum latitudinem non extendat ita quod in vita dicti fratris Raimundi [sicut?] ibi predicta fortalicia sub dicto modo nec in vita eius fiat inde aliquo consentio set pose mortem dicti fratris Raimundi quid quid redifficatum fuerit in stati cum dominus Rex voluerit diruatur et statum quod tunc erunt ex duratur et illis quod dicto fratri succederit hoc frater tenerantur suis propriis expensis. Et sit licitum domino regi ipsam dirumen tunc fuit factus absque ullo impedimento et hoc domino fratri Raimundi acceptam. Et fuit facta XVI kalendas februarii anno domini M CCC XIII.

A part de confirmar que la muralla havia estat destruïda anys abans per les tropes reials, la descripció de la morfologia i del sistema constructiu és prou explícita al document: «[...] que es facin parets o muralles d'argamassa que tinguin l'altura d'una braçada solament més altes que les parets que encara hi ha, de la mateixa gruixudària i amplada i no més de les parets que encara hi romanen i que les noves

parets es facin de pedra i calç de l'altura d'un braç com vol Fra Ramon, solament no depassin els quatre pams d'amplada [...].»

També és interessant veure com es tracta d'un permís temporal i personal cap a la figura de Fra Ramon, ja que tal com diu el document: «[...] Tot es podrà mantenir així en vida de Fra Ramon, però, un cop mort ell, tot el que s'hagi construït s'haurà de destruir si el rei ho mana i haurà de tornar a l'estat en que estaria abans de la reedificació [...].»

Tot i aquesta reedificació de la muralla sota la benedicció reial, quan Fra Ramon d'Empúries va passar a ser Castlà d'Amposta de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem l'any 1314, el Bisbe de Vic Berenguer de Saguàrdia va ordenar als seus homes de Vic, Gurb i Torelló que destruïssin el castell i fortalesa de Roda junt amb la seva església i pòrtic. Les campanyes d'excavació dutes a terme a la muralla medieval han documentat el darrer moment de destrucció, i s'han pogut recuperar algunes peces d'armament, com ara puntes de ballesta i puntes de fletxa tipus Bodkin que ofereixen un ampli arc cronològic que abasta tot el període medieval.

Les intervencions arqueològiques efectuades a la muralla de Roda Ciutat han permès detectar-ne un tram que es podria vincular amb aquesta fase de refacció de principis del segle XIV. Estaríem parlant dels darrers 16-20 metres de muralla situats a l'extrem oest, a tocar del precipici. Aquest tram presenta un treball de la pedra diferent, amb carreuat més petit i regular, alhora que la seva amplada es redueix fins als 80 centímetres o el que seria el mateix: no més de quatre pams, tal com diu el document. La troballa d'un diner melgorès, els quals es deixen d'utilitzar al segle XIV, també seria una possible pista més del que la construcció fou realitzada durant aquesta última fase, confirmant la seva cronologia.

No sabem, avui en dia, quin va ser el motiu que va portar el bisbe vigatà a emprendre aquesta acció bèl·lica i contundent contra els interessos de la casa de Cabrera —Empúries i, de retruc, contra les ordres del rei. Potser caldria relacionar-ho amb la cessió al rei del domini de la part episcopal de la ciutat de Vic el 1315. Una possibilitat seria que el rei hagués obligat a cedir la part eclesiàstica en contraprestació a l'acció violenta contra Roda i la família Cabrera-Empúries. L'altra possibilitat és pensar en el procés d'acumulació de poder de la monarquia, quan el 1314 la Corona va incorporar el Comtat d'Urgell, acumulació que continuaria amb la cessió del bisbe de Vic de la jurisdicció de Vic, i dels dominis sobre els castells i termes de Montbui, Tous i l'Espelt.

En aquest moment, els senyors de Cabrera gaudien d'un comtat creat amb totes les seves possessions, que s'estenien pràcticament per tota l'actual comarca d'Osona-Moianès-Lluçanès, part de la Garrotxa, el Vallès Oriental i la Selva, on tenien posicions importants com Hostalric, fins a arribar al mar. El trasllat del seu centre administratiu cap al castell de Montsoriu i la Selva no va pas fer que es desdiguessin dels greuges soferts: tant és així que el 1328 encara continuen les causes i qüestions iniciades contra el rei Jaume II i que van seguir amb el rei Alfons i els successors de Marquesa de Cabrera, en aquest cas per les qüestions del mar i mixt imperi del castell de Cabrera i del lloc de Roda. Tanmateix, la destrucció del 1314 va suposar possiblement l'inici de l'abandó de Roda Ciutat, tot i que a la documentació encara apareix anomenada com a fortalesa també el 1328.

LES DADES ARQUEOLÒGIQUES SOBRE LA DESTRUCCIÓ FINAL

Per la seva banda, l'arqueologia ens proporciona informació ben clara sobre l'atac i la destrucció final documentada a l'Esquerda l'any 1314, tant de la muralla com del poble feudal existent en aquell moment. Precisament, les restes que es poden visitar en l'actualitat entorn de l'església, corresponen a l'etapa de creixement urbà entre els segles XI i XIII dC. Durant el procés d'excavació s'ha comprovat que algunes estructures van ser incendiades completament i es van enderrocar sobre elles mateixes, conservant així a l'interior un estrat compacte d'enderroc i d'incendi, amb bigues, teules, cendres i tàpia cremades. La forta acció del foc va afectar també els murs de pedra i tàpia d'algunes cases, que mostren encara les pedres rubefactades i l'argila cremada. Una de les cases conservava encara armes a l'interior. El mur que resta dempeus de l'església també mostra per la seva part externa una afectació gris-negrosa dels seus carreus, provocada probablement pel foc.

Els signes de lluita també són molt clars en alguns dels esquelets que s'han pogut recuperar durant l'excavació de la necròpolis entorn de l'església, sobretot als estrats superiors corresponents a l'etapa baixmedieval d'inicis del segle XIV, cronologia confirmada per les anàlisis de Radiocarboni.

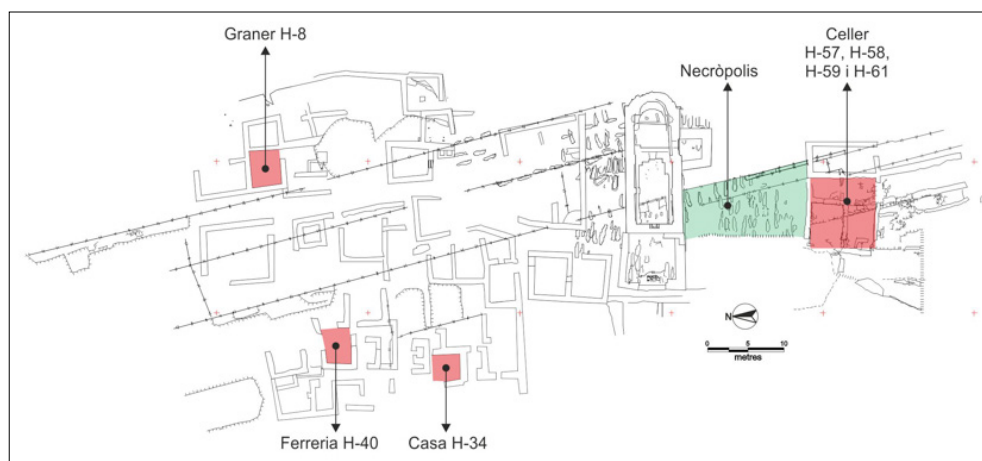

Figura 4. Planta del poble medieval de Roda-l'Esquerda, amb indicació de la necròpolis sud (en verd) i de les zones incendiades a inicis del segle XIV dC (en vermell).

La violència interpersonal⁵

L'excavació arqueològica de la necròpolis situada al cantó sud de l'església de Sant Pere de Roda, realitzada entre el 2008 i 2009, va proporcionar un seguit d'enterraments sobreposats, des dels nivells inferiors de tombes antropomorfs excavades a la roca (s. IX-X dC), seguint per caixes de llosa (s. XI-XII dC), fins a les inhumacions dels estrats superiors (s. XIII-XIV dC). D'aquests darrers nivells, corresponents a la Baixa Edat Mitjana i al moment de lluites i atacs contra l'Esquerda, procedeixen els quatre esquelets que mostren evidències clares de violència interpersonal. Es tracta d'individus masculins en edat de lluitar (entre 20 i 50 anys), que presenten talls i desprendiments ossis causats per l'impacte d'armes blanques, possiblement espases o destrals (Díaz-Carvajal, 2023).

⁵ Vegeu l'article corresponent publicat en aquest mateix dossier, presentat com a pòster al VII SIAMM: *Violència i conflicte en època tardantiga i medieval. Una perspectiva arqueològica*.

Les lesions observades inclouen incisions al crani i la mandíbula (T-152-1), a l'esquelet postcranial (T-187) i en ambdues regions (T-152-2 i T-229). En total, s'han comptabilitzat 17 talls visibles en els ossos, indicant que aquests individus van ser víctimes d'una violència severa que els va causar la mort.

L'estudi dels angles i eixos d'algunes fractures suggereix atacs perpetrats per adversaris situats en una posició més elevada, com podria ser un combatent muntat a cavall. La distribució de les lesions, amb una preferència pel costat esquerre del crani, la direcció dels cops d'endavant cap enrere i la localització predominantment anterior de les ferides, indica un patró de combats interpersonals cara a cara, amb l'atacant portant l'arma agafada amb la mà dreta. Aquestes evidències descarten la hipòtesi d'atacs contra individus en fugida, suggerint, en canvi, que els habitants de l'Esquerda van lluitar i participar en enfrontaments directes durant aquest període de conflicte.

L'estudi antropològic de la resta dels esquelets de l'Esquerda ha identificat lesions per arma blanca sense supervivència en dos individus més, evidenciant altres moments de violència al llarg de la història del poblat: per exemple, l'individu T-261, exhumat de la necròpolis extramurs, d'època visigòtica, presenta un tall a la regió mastoide compatible amb una decapitació; també, l'individu T-243, procedent d'una caixa de lloses datada en els segles XI-XII, mostra talls i incisions. Aquestes lesions traumàtiques, resultat d'agressions violentes, són poc freqüents en les sèries arqueològiques medievals, fet que confereix al conjunt de l'Esquerda un caràcter excepcional.

Figura 5. Imatge superior: crani de l'individu T-152-1, lesió incisa al parietal dret al costat de la sutura sagital. Imatge inferior: individu T-229, lesió incisa a la tibia esquerra.

La destrucció i crema d'estructures

La majoria de cases excavades del poble baixmedieval mostren signes clars d'haver sofert un incendi, però no pas un incendi casual o accidental, sinó d'haver estat objecte d'un atac violent que incloïa l'ús del foc. Porta a aquesta conclusió l'estudi, sempre que ha estat possible, de com es va produir l'incendi, per on va començar el foc i de com es va estendre arreu de l'estructura, afectant tot el seu contingut.

Evidentment, els materials orgànics i els inorgànics es veuen afectats de manera diferent pel foc i la seva durada: per exemple, entre els elements orgànics (fusta, cordes, roba, cuir, menjar, etc.), mentre uns són destruïts del tot, d'altres en resten fragments carbonitzats o cendres, que poden ser analitzats per determinar-ne la composició. En canvi, els elements inorgànics (pedra, tàpia, teules, ferros, bronzes, ceràmica, vidre) sofreixen una abrasió que els altera i els fa més fràgils, però que no els destrueix del tot. Per tant, aquests darrers, els inorgànics, solen ser els que es localitzen en un nivell d'incendi, tot i que molt malmesos i que cal sotmetre'ls ràpidament a un procés de restauració adequat a cada material. El nivell d'afectació del foc en cada cas determinat dependrà de la tipologia de l'incendi: si el foc ha estat molt ràpid, afectarà només superficialment els materials inorgànics, però destruirà els orgànics en la seva totalitat. Però si el foc ha cremat lentament en somort durant hores, o dies, sobretot en una estança ensorrada, aleshores actua com un forn, i hi ha la possibilitat que els elements orgànics sofreixin una carbonització que no n'alteri

la forma original (cas del gra guardat en el graner). Al contrari, l'alta temperatura constant alterarà profundament la composició dels possibles materials inorgànics que hi hagi al mateix lloc, consumint-los.

Per visibilitzar tot això en el cas de l'Esquerda ens centrarem en quatre grans zones que van ser completament arrasades pel foc: la casa H-34, el graner H-08, la ferreria H-40 i el conjunt del celler H-57, H-58, H-59 i H-61. Tots aquests espais cremats ens han proporcionat un munt d'informació, no tan sols sobre la seva pròpia estructura i construcció, sinó també sobre el seu contingut, la seva distribució espacial, i el seu ús funcional.

La visió de conjunt del procés d'incendi i combustió d'aquestes quatre zones entorn de l'església ens indica un paral·lelisme en la seva cronologia, entre finals del segle XIII i inicis del XIV dC, coincidint amb els atacs al poble. Corroborant això, cap dels incendis sembla accidental, sinó produït voluntàriament des de fora cap a dins, cosa que va provocar l'ensorrament de les estructures i la seva crema en somort. La velocitat de l'atac, que es podia produir amb fletxes incendiàries o directament amb torxes, i sobretot la rapidesa del foc, queda demostrada pel fet que en totes aquestes estructures es va cremar el seu contingut completament, des del mobiliari, fins a eines, armes o el mateix blat i les tones de vi, sense poder salvar res. L'atac final devia ser sobtat i per sorpresa, si tenim en compte que l'excavació de la casa demostra que els seus habitants estaven cuinant i no van poder agafar ni les armes. La resta d'estructures incendiades també semblen ben triades, com ara el graner, la ferreria, el celler, totes zones de magatzem situades dins la sagrera que contenien reserves alimentàries de les quals depenia directament la supervivència del poble. Una desgràcia per a la població d'aleshores, però una sort per als arqueòlegs d'ara gràcies a la informació conservada.

La casa H-34

Aquesta estructura singular, batejada com habitació H-34, va ser excavada durant la campanya del 1996, i el seu estudi va confirmar que es tractava d'una casa, d'un espai destinat a habitatge. Com la majoria d'estructures en aquesta zona alta de la península de l'Esquerda, l'excavació va mostrar tres estrats sobreposats: un primer estrat o nivell

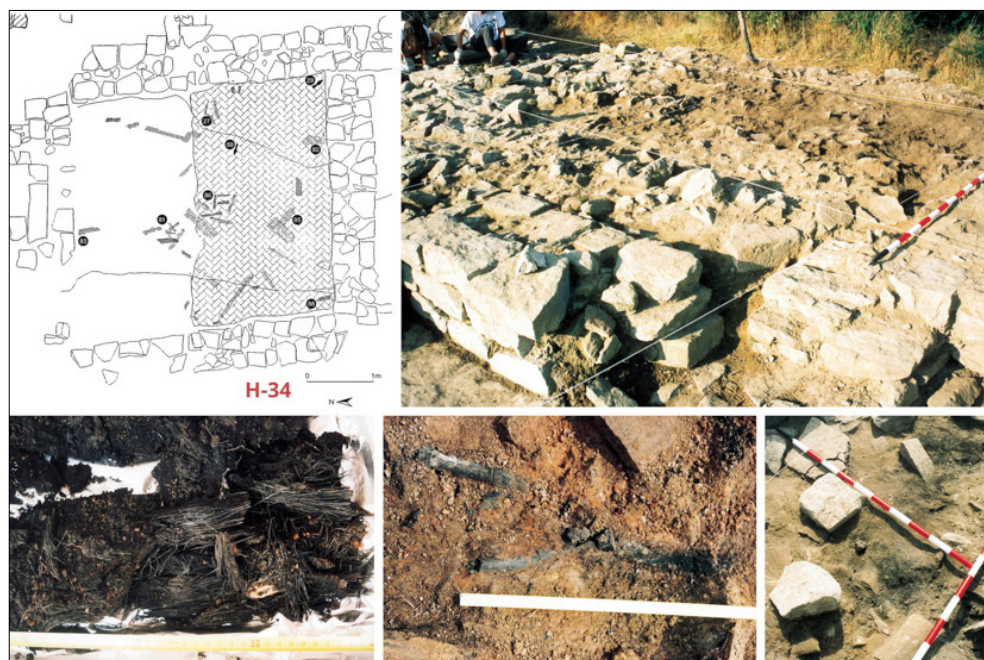

Figura 6. Casa H-34, planta i restes de carbons i de l'estora vegetal carbonitzada.

superficial, format pels sediments de pedres i terra dipositats en el curs dels segles i compactats per l'acció eòlica i vegetal; un segon estrat corresponent a l'enderroc caigut de la mateixa estructura; i un tercer estrat o nivell d'ocupació, directament sobre la roca viva, on es van localitzar la majoria d'artefactes i materials cremats.

L'estrat d'enderroc presentava dos nivells: un de pedres caigudes, la majoria treballades, per una banda, i que corresponien als murs enderrocats, barrejades amb teules i tàpia cremades; i immediatament per sota d'aquest, un nivell d'incendi amb els carbons de les bigues de la coberta i fustes de diferents mides i llargàries. Aquest nivell cobria completament el tercer estrat, completament cremat, format per peces de fusta, ferro, pedra, ceràmica i materials de la llar en general, distribuïts arreu de l'habitació, elements que ens van permetre determinar que es tractava d'una casa destinada a habitatge, edificada probablement al segle XI, amb la reforma del poble, i que va perdurar al llarg dels segles XII i XIII fins a inicis del segle XIV, moment que va ser incendiada (Ollich, 2003).

Com la majoria d'habitatges de l'Esquerda, es tracta d'un edifici petit, d'uns 16 m² de planta, amb la base dels murs de pedra i continuació amb tàpia, i coberta a un sol vessant amb bigues de roure i teules. El terra era directament la roca mare, i la porta s'obria a un costat cap al nord, al costat d'un carrer estret. La migradesa de l'espai quedava compensada pel possible ús com a altell del vessant més alt de la teulada que, cobrint un bon tros de l'estança, podia servir com a dormitori o rebost (Ollich; Rocafiguera, 2001).

L'anàlisi antracològica de les restes carbonitzades i l'estudi de la dispersió del material han permès refer la quasi totalitat del contingut d'aquest habitatge en el moment de la seva destrucció (Cubero 2008)): així, a l'angle nord-est de la cambra s'hi localitza la llar de foc, situada directament sobre la roca, amb força restes de ceràmica grisa fragmentada al seu voltant, que han proveït un total de 6 olles i cassoles per cuinar i 3 gerres per a líquids. L'anàlisi del contingut cendrós d'una de les olles ha determinat la cocció de faves (*Vicia faba minor*). Cobrint la meitat sud de l'estança, en un espai de 4 x 2 m, van aparèixer unes restes carbonitzades directament sobre el sòl de pedra, amb uns brins molt fins que formaven una mena d'estora trenada en feixos, que devia aïllar de la fredor del terra de roca. L'anàlisi de carbons ha determinat que es tracta de fulla de palma, espècie desconeguda a la comarca. Per sobre d'aquesta estora i enmig del nivell d'incendi i enderroc hi havia restes de taulons plans de fusta de roure, que podrien correspondre a l'altell superior. Uns altres taulons més petits i treballats poden ser restes de mobiliari, potser d'una taula baixa; així com ara una clau i un pany d'arqueta o bagul, on l'anàlisi dels carbons incrustats al ferro ha identificat fusta de cirerer; i també fragments de vidre d'una ampolla; una petita llàntia d'oli, de ceràmica vidrada per dins, amb el fons pla i bec pinçat; algunes plaquetes de bronze, emprades en el vestuari i ús personal (sivelles de cinturó, aplics). Tot plegat és indicatiu d'un ús domèstic de l'estança, que també es feia servir com a zona de treball i de descans.

Cal remarcar que, prop de la cantonada sud-est, recolzades a la paret, hi havia dues llances de ferro amb mànec de freixe, a més de diverses puntes de ballesta i peces de ferro que poden correspondre a la ballesta (Amblàs, 2004 i 2008). La riquesa i la diversitat d'elements localitzats a l'H-34 indiquen una bona distribució de l'espai domèstic, que permet un ús polivalent de l'estança com a cuina-rebost-menjador i alhora sala d'estar-dormitori-sala d'armes. La presència d'armes a l'interior de

l'habitació preparades per al seu ús corrobora l'estat de violència quotidiana i de lluites que es vivia a Roda-l'Esquerda des de finals del segle XIII.

El graner H-08

L'estructura anomenada H-08 va ser construïda amb murs de pedra lligada amb calç fins als 80 cm d'alçada, formant un sòcol sobre el qual es recolzava la resta de la paret, feta de tàpia. Tot i que inicialment l'estructura era rectangular, va sofrir una remodelació que la va reduir a la meitat, quedant un espai gairebé quadrat de 5 x 5 m. La coberta de bigues i teules col·locades amb el sistema de llata per canal completava una tipologia constructiva semblant a la resta de cases del poble medieval. Tanmateix, malgrat la semblança exterior amb un habitatge, aquesta estructura va poder ser identificada com un graner gràcies al seu contingut, a un seguit d'elements diferencials i, sobretot, al fet que va sofrir un incendi que la va arrasar. Tanmateix, no va ser un incendi ràpid, que hauria eliminat del tot el contingut de l'estructura, sinó que sembla haver-se iniciat pel costat oest de la teulada, provocant un enfonsament de teules i bigues que va cobrir tot l'interior, de

Figura 7. Graner H-08, planta amb els forats de pal que compartimentaven l'interior.

manera que el foc va cremar llargament en somort i el conjunt va actuar com si fos un forn: les brases van carbonitzar les llavors de l'interior, i alhora les van preservar al llarg del temps, possibilitant-ne l'anàlisi paleocarpològica actual.

Durant el procés d'excavació es van anar observant uns trets singulars en aquesta estructura: de bon primer, per sota del nivell d'enderroc de pedres i teules, es va constatar la presència d'una potent capa de terra cremada, d'uns 30-40 cm de gruix, barrejada amb alguns carbons de tant en tant. Es va quadricular tot l'espai i es va extreure i guardar la totalitat d'aquest estrat, per tal d'analitzar-ne la composició. A més, la cara interna dels murs i tot el terra de roca viva estaven completament arrebossats amb una fina capa de guix, que actuava d'aïllant. El llindar de la porta, oberta al sud, també estava arrebossat amb una gruixuda capa de calç que formava un esglaó sobreaixecat del terra. En arribar al sòl de roca viva, es va comprovar que l'interior de l'estructura estava compartimentada mitjançant una cinquantena de petits forats de pal picats a la roca, de diverses mesures, que delimitaven fins a set

compartiments, deixant lliure el pas des de la porta cap a l'espai central que actuava de distribuïdor.

Tot això i la inexistència de cap mena de material ceràmic, metàl·lic o faunístic en cap dels estrats excavats, apuntava a la singularitat de l'edifici i del seu ús com a graner. Hipòtesi que va ser confirmada per l'anàlisi paleocarpològica, que va identificar les llavors cremades (Cubero *et al.*, 2008). Com a espècies principals, destaquen els cereals com el blat (*Triticum dicoccum*, *Triticum monococcum*), l'ordi (*Hordeum vulgare*), i el sègol (*Secale cereale*), a més de diverses lleguminoses com les faves (*Vicia faba minor*), els cigrons (*Cicer arietinum*) i les veces (*Vicia sp.*). Així mateix, l'anàlisi carpològica dels carbons localitzats entre l'enderroc i el sediment indica que es tracta sobretot de boix (*Buxus sempervirens*) i d'avellaner bord (*Coryllus avellana*), fàcils de trobar pels voltants i que s'empren tendres per a fer entrellaçats vegetals com separadors i envans.

La gran quantitat i qualitat de les dades proporcionades pel graner de l'Esquerda ha proporcionat molta informació sobre les espècies que es conreaven i les herbes adventícies associades, i també sobre els sistemes i tècniques agrícoles emprats en època medieval. En aquest cas concret, s'ha confirmat el sistema de rotació triennal en ple segle XIII. Tot plegat va permetre realitzar a l'ÀREA de l'Esquerda, d'ençà del 1991, els projectes sobre Arqueologia Experimental i Agricultura. (Ollich *et al.*, 1998, 2012, 2013). Al costat dels camps de conreu experimental, en una de les fases del projecte es va construir a escala real una rèplica exacta del graner, per tal d'experimentar els processos de construcció i emmagatzematge de cereals a l'Edat Mitjana.

El graner es trobava força ple en el moment de l'incendi, fet que apunta a un moment posterior a la sega i emmagatzematge de la collita. Sabem que l'atac definitiu a Roda per part de les tropes del bisbe de Vic i del rei va tenir lloc l'any 1314, durant el mes de setembre, època que quadraria amb el contingut del graner. També intuïm que l'incendi devia ser sobtat, sense possibilitat d'apagar-lo. La contemporaneïtat amb la crema d'altres estructures del poble indica clarament que no va ser un fet accidental, sinó producte d'un atac ben organitzat: es devia llençar una teia encesa a la teulada del graner, de tal manera que va provocar el seu incendi i enfonsament. L'objectiu era clar: destruir els cereals i els llegums que havien d'alimentar la gent del poble al llarg del pròxim any.

La ferreria H-40

Una altra estructura que va resultar cremada completament arran dels atacs d'inicis del segle XIV va ser la ferreria del poble, excavada i identificada el 1998. Situada a la zona baixa del poble medieval, a prop del camí, l'H-40 era una construcció petita i irregular, construïda amb pedra i tàpia. Igual que la resta d'habitacions d'aquest sector, sota el nivell d'enderroc hi havia un estrat important d'incendi, amb carbons corresponents a les bigues i teules cremades, que cobria tot el sòl de l'habitació. Tres elements localitzats a l'interior li conferien una singularitat especial: restes de lloses i pedres adossades a la paret nord, emmarcant un foc o forn; davant d'aquest foc, unes pedres col·locades de tal manera que podien sostenir una enclusa; a la cantonada sud-oest de l'estança, restes carbonitzades d'un atuell gran de fusta de roure, de forma circular, potser una tina o tanc d'aigua. A més d'aquests elements, essencials en una ferreria, completaven l'espai una banqueta de pedra, situada al costat de l'enclusa i abundant material de ferro, peces completes o a mig fer o reparar, com ara podalls, ganivets, tisores i puntes de ballesta. També s'hi trobaren peces de ferro llargues i planes, preparades per a ser treballades, així com restes

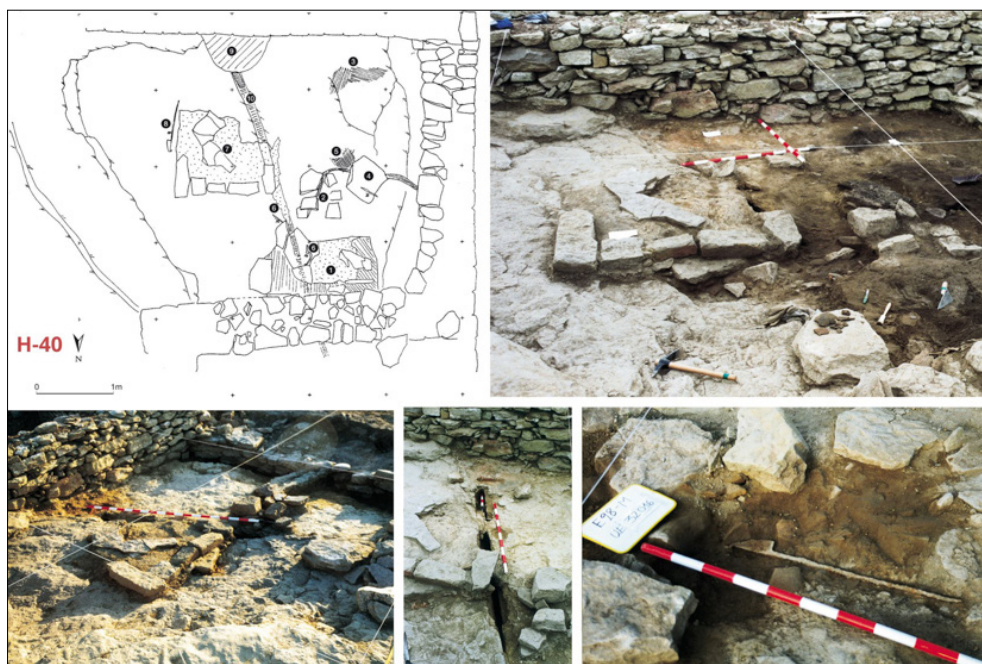

Figura 8. Ferreria H-40, planta, restes de bigues carbonitzades i material de ferro afectat pel foc.

d'escòria. Les restes d'un trenat vegetal, que formava una petita senalla i contenia un petit sílex, ens indica com encenien el foc.

Tot i la petitesa de l'espai, de només 4 x 3 m, sembla que també s'emprava com a rostidor per al grillatge del material de ferro i d'altres metalls i aliatges, per tal d'extreure'n les impureses o escòries. Adossat a la paret contrària a la fornal, es va localitzar un forn de cubeta, fet d'argila, que agafava l'aire directament de l'exterior, conduït per un bei que creuava longitudinalment per sota l'habitació. Un còdol de riu, encastrat a mida, controlava l'entrada d'aire cap al forn. Per sobre, una estructura rectangular en forma d'U, amb pedres laterals i una forta abrasió interna, que contenia restes d'escòria. Al costat un atiadador o tallant de ferro de 70 cm de llarg, amb un ganivet de ganxo en un extrem. Tenint en compte el seu contingut, es tractaria, doncs, d'un centre de manipulació i producció de ferro a partir del mineral en brut, per després transformar-lo, mitjançant el forjat, en objectes d'ús quotidià, estris domèstics, eines per al camp, i armes (Amblàs, Molera, Ollich, 2008). Aquest darrer aspecte és el que ens importa ara, ja que s'hi van trobar força puntes de ballesta, algunes en curs de fabricació i d'altres ja usades i en procés de reparació de la punta doblegada. Quant a la seva cronologia, un diner de Jaume I ens indica clarament el segle XIII. Tanmateix, la datació per C14 de les bigues carbonitzades caigudes del sostre va mostrar uns valors de mitjan s. XI. Aquest decalatge de més de dos segles només es comprèn per què la cronologia de les bigues correspon al moment de la construcció de la ferreria, no pas al de la seva destrucció. Aquest edifici, doncs, va estar en funcionament més de 200 anys, cosa que explicaria també el seu arcaisme arquitectònic i estructural.

El celler (H-57, H-58, H-59 i H-61)

En les intervencions més recents, del 2022 al 2024, hem tingut ocasió d'excavar un complex format per quatre habitacions (H-57, H-58, H-59, i H-61) que podem interpretar com un celler medieval arrasat durant la darrera destrucció del poblat. Se situa arran de la necròpolis, al sud de l'església, al costat d'una habitació (H-60) que era l'única coneguda en aquest indret i que havia estat excavada ja als anys seixanta del segle XX, sense que tinguem notícia del seu contingut. Interpretem l'espai annex

excavat ara com un celler, per la distribució de les habitacions i les restes que s'hi han trobat a cadascuna d'elles. Les dues estances situades al nord (H-57 i H-58) es caracteritzen per la presència d'un seguit de pedres ben escairades, col·locades estratègicament en grups de quatre, sis, o vuit i arreglerades de dues en dues. Aquesta disposició geomètrica i ordenada ens duu a interpretar-les com suports de bota, sistema per al qual comptem amb alguns paral·lels etnològics. En aquestes habitacions hi va aparèixer una llàntia d'oli per penjar, una gerreta vidrada i una olla de bec pinçat, pràcticament senceres. També hi va aparèixer força material metàl·lic, ferramenta

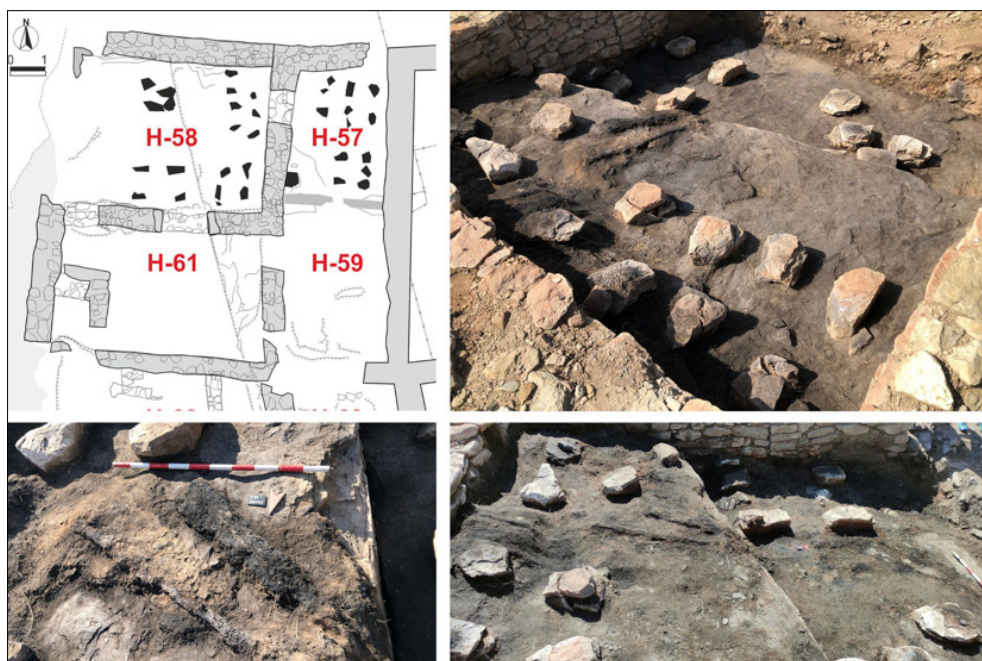

Figura 9. Celler H-57-58-59-61, planta del conjunt d'estances i nivell d'incendi amb carbons i pedres rubefactades que sostenien les botes.

principalment, entre la qual es comptaven nombroses grapes, claus i panys d'arqueta, tot relacionable amb les funcions pròpies d'un magatzem.

Al sud de l'habitació H-61, a la qual s'accedia des de tres punts diferents, hi interpretem una possible botiga a partir de les restes recuperades. Comptem amb la presència d'un taulell baix de pedra, i de dues fornícules al mur lateral, una d'elles a nivell de terra i en forma de L, com una mena d'amagatall al fons del qual s'hi va recuperar una petita clau de ferro. Enmig de l'enderroc, les restes carbonitzades d'una escala de faig, ens fan pensar en la possible existència d'un altell o nivell superior. Aquest espai també era especialment ric en ceràmica, amb una certa sobrerrepresentació de gerres o formes amb nansa, a diferència dels repertoris habituals d'altres espais del jaciment, on les olles són clarament majoritàries. Tant des d'aquesta habitació com des del cantó oriental del celler (H-57), s'accedeix a una habitació, possiblement la rebotiga o l'espai d'hàbitat on es va recuperar una llar de foc.

El fet més rellevant d'aquest complex que forma el celler, com a exemple de la darrera destrucció del poblat, és l'estratigrafia que comparteixen tots aquests espais. Amb lleugeres variacions, la seqüència habitual la formen diferents nivells d'enderroc: un enderroc de pedres més soltes a la part superior, possiblement en deposició secundària, en alguns casos fruit de remocions d'època moderna i contemporània, que segella un segon nivell d'enderroc molt més compacte corresponent al col·lapse dels murs laterals de les parets. Per sota, un estrat argilós molt rogenc, amb teules

abundants i fragments de tàpia caiguda corresponent a les parts altes dels edificis i les teulades, cobria una potent capa de carbons corresponents a la caiguda d'una coberta amb embigat de fusta que va cremar sota la runa fins a la carbonització de les restes.

El conjunt és prou eloqüent per interpretar que tot el celler fou encès i que les teulades en flames van caure tot propiciant l'enderroc i caiguda posterior de totes les estructures, de forma consecutiva i immediata. De fet, durant l'excavació d'aquests espais, fou possible recuperar les restes carbonitzades de nombroses bigues de fusta, on es podia resseguir visualment la microestructura dels carbons, disposats en paral·lel a distàncies equivalents. El conjunt testimonia també aquest darrer moment d'ocupació del poblat, que va acabar de forma violenta tot forçant el trasllat de la població i l'abandonament de l'assentament.

CONSEQÜÈNCIES: EL CANVI GEOPOLÍTIC DEL PODER

A finals del segle XIII, les lluites i els atacs de les tropes del rei i del bisbe de Vic contra el poble fortificat de Roda s'emmarquen en un món feudal i amb un rerefons polític complex. D'una banda, les extenses possessions territorials dels vescomtes de Cabrera, senyors de Roda, i l'ampliació dels seus dominis amb la unió matrimonial amb els comtes d'Empúries-Peralada, fet que suposava concentrar en unes soles mans el domini de tots els territoris interiors del comtat d'Osona-la Selva, i tot l'Empordà i la costa nord de Catalunya. D'altra banda, el desig del rei de monopolitzar el poder i reduir el de la noblesa feudal va coincidir amb l'interès del bisbe de Vic d'acabar amb els Cabrera, amb qui mantenia nombrosos litigis i disputes territorials des de feia temps. La seva aliança va ser l'inici d'un seguit d'atacs per part de les tropes reials i dels homes del bisbe contra les possessions i el nucli originari del llinatge, amb els seus castells i fortificacions osonenques. Així, van atacar i destruir els castells encimbellats de Cabrera i de Barrès, i també probablement el de Savellana, a prop de Roda.

Però, com demostra l'arqueologia, és en el poble fortificat de Roda on les conseqüències són més evidents, amb l'incendi i arrasament definitiu del poble el 1314 i el seu abandonament per part de la població resident. Cal remarcar que les cases i estructures incendiades s'acumulen sobretot a ponent del poble, cantó per on, un cop superada la muralla, és més fàcil d'atacar, ja que l'altre cantó dona directament als espadats sobre el riu. També els llocs cremats, com ara el graner, el celler i la ferreria, demostren una intencionalitat objectiva i directa de destruir i arrasar el poble, incendiant els principals llocs comuns a tot el poble, necessaris per a la seva vida quotidiana. I encara, les ferides amb arma blanca que s'han pogut estudiar perquè van deixar marques a l'os, també indiquen una lluita ferotge i una oposició clara per part de la població.

Tot plegat explica que els supervivents, ja molt castigats pels atacs successius des d'inicis del segle XIV, optessin per marxar a diferents indrets: vers el nou nucli que s'havia format al cap del pont del riu Ter, origen de l'actual vila de Roda de Ter; així com vers masos dispersos i d'altres pobles de la comarca. Pel que fa als senyors i castlans de Cabrera traslladaran el seu nucli d'influència cap a la Selva, on el castell de Montsoriu serà la seva nova residència, amb Hostalric i Blanes.

D'altra banda, aquest atac final a Roda va marcar un punt d'inflexió en les relacions geopolítiques entre el rei i el bisbe de Vic. El bisbe va cedir al rei la seva part de

Vic, la partida jussana, a canvi d'un seguit de castells i prestacions feudals que li eren més rendibles. I el rei va aconseguir la senyoria d'una gran part d'un nucli urbà que feia temps que l'interessava i al qual va concedir el títol de ciutat el 1315. Els Cabrera van mantenir unes quantes cases prop de la partida dels Montcada, a la part sobirana, que seran a l'origen de futurs conflictes i bandositats ciutadanes (Collelldemont, 2018) al llarg dels segles XIV i XV.

BIBLIOGRAFIA

- Amblàs, O.; Ollich, I. (2004). Armes medievals al poblat fortificat de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona). *Actes del Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Ed. Museu Etnològic del Montseny, Arbúcies, p. 319-325.
- Amblàs, O.; Molera, J.; Ollich, I. (2008). Estudio arqueometalúrgico: la Herrería Medieval de l'Esquerda. Siglos XII-XIII dC (Roda de Ter, Catalunya). *Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría*. Madrid.
- Amblàs, O.; Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M.; Pratdesaba, A. (2018). Arqueologia experimental de la metal·lúrgia: la ferreria medieval de l'Esquerda. *Actes del V Congrés Internacional d'Arqueologia Experimental, Tarragona, 25-27 d'octubre del 2017: Experimental Archaeology: From Research to Society*. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona 2018, Butlletí Arqueològic, V, núm. 40, p. 163-171.
- Clua, M.; Ollich, I.; Rocafiguera, M. (2018), La localisation de l'atelier Rodda à la lumière des dernières découvertes archéologiques à Roda de Ter (Catalogne). *Revue Numismatique*, 175 (Paris 2018), 355-375.
- Collelldemont i Vives, E. (2018). *Canvis, continuïtats i ruptures en la violència social vigatana en el trànsit de la Baixa Edat Mitjana a l'Època Moderna (segle XV)*, Universitat de Barcelona (tesi doctoral dirigida per Àngel Casals i Imma Ollich), inèdita, en línia a: Canvis, continuïtats i ruptures en la violència social vigatana en el trànsit de la Baixa Edat Mitjana a l'Època Moderna (Segle XV)
- Cubero, C.; Ollich, I. (2008). La madera y las fibras vegetales en la vida cotidiana medieval. El ejemplo de la habitación H-34 de l'Esquerda (Roda de Ter, Barcelona). *Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría*. Madrid, 2008, S.1: Biomateriales; p. 180-189.
- Cubero, C.; Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M. (2008). From the granary to the field: archaeobotany and experimental archaeology at l'Esquerda (Catalonia, Spain). *Vegetation in History & Archaeobotany* n. 17, p. 85-92.
- Martínez Giralt, A. (2019). *Els vescomtes de Cabrera a la Baixa Edat Mitjana. Identitat familiar, dinàmica patrimonial i projecció sociopolítica*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Díaz-Carvajal, A. (2023). *Arqueologia funerària de la població medieval de l'Esquerda (segles VII-XIV)*, Publicacions del Museu Arqueològic de l'Esquerda (Berikars, 5), Roda de Ter.

- Ollich, I. (coord.) *et al.* (1998). *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda. 1991-1994*. Universitat de Barcelona. Monografies d'arqueologia medieval i post-medieval, 3.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M. de (2001). *L'Esquerda. 2500 anys d'història, 25 anys de recerca*. Fundació Privada l'Esquerda, Roda de Ter 2001.
- Ollich, I. (2003). Arqueologia i vida quotidiana a l'època medieval. L'excavació i interpretació d'una casa del segle XIII al jaciment de l'Esquerda, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 23 / 24 (*Homenatge al prof. J.R. Julià Viñamata*), Universitat de Barcelona, p. 145-165.
- Ollich, I. (2004). Roda ciutat (l'Esquerda), i la defensa de la línia del Ter al comtat d'Osona (s. VIII-X), *Actes del Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Ed. Museu Etnològic del Montseny, p. 179-194.
- Ollich, I. (2006). El graner, les sitges i els camps experimentals de l'Esquerda. Una recerca sobre les condicions de vida a l'Edat Mitjana. (J. Bolòs; A. Jarné i E. Vicedo, coord., 2006: *Condicions de vida al món rural. Cinquè congrés sobre Sistemes agraris, organització i poder local*. Universitat de Lleida. p. 67-77.
- Ollich, I. (2012). La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII-XIV dC). Cronologia i noves perspectives de recerca. A: N. Molist i G. Ripoll (eds.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Monografies d'Olèrdola, 3.2. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2012, p. 275-286.
- Ollich, I.; Amblàs, O.; Ocaña, M.; Rocafiguera, M.; Goula, C. (2006). *Desperta Ferro!. Vida quotidiana, treball, comerç i guerra a l'Esquerda. Catàleg dels metalls del Museu Arqueològic de l'Esquerda*. Publicacions del Museu Arqueològic de l'Esquerda (Berikars,1).
- Ollich, I.; Díaz-Carvajal, A. (2022). La pesta del segle XIV i la seva incidència a Osona a partir del registre documental i arqueològic: el cas de l'Esquerda de Roda. *AUSA XXX* (Vic, Patronat d'Estudis Osonencs 2021), 187-188, p.13-37.
- Ollich, I.; Pratdesaba, A.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M.; Amblàs, O.; Pujol, MA.; Serrat, D. (2018). The Experimental Building of a Wooden Watchtower in the Carolingian Southern Frontier.- *EXARC.net*, Lelystad (Netherlands), Issue 2018/1, p.1-10. <https://exarc.net/issue-2018-1/ea/experimental-building-wooden-watchtower-carolingian-southernfrontier>
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M.; Cubero, C.; Amblàs, O. (2012). Experimental Archaeology at l'Esquerda –Crops, Storage, Metalcraft and Earthworks in Mediaeval and Ancient Times. In I.Ollich (ed.) *Archaeology. New Approaches in Theory and Techniques*.- Intech Publ., Rijeka (Croatia), p. 205-228. Experimental Archaeology at L'Esquerda - Crops, Storage, Metalcraft and Earthworks in Mediaeval and Ancient Times | IntechOpen
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M.; Serrat, D.; Mestres, JS.; Amblàs, O.; Cubero, C. (2013). Experimentació sobre la construcció i crema d'un paller. *Actes 3rd. INTERNATIONAL CONFERENCE ON EXPERIMENTAL ARCHAEOLOGY, Banyoles octubre 2011, Experimentación en Arqueología (A.Palomo, R. Piqué, X. Terradas, ed.), Serie monográfica del MAC-Girona, 25.2*, p. 355-362.

- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M.; Pratdesaba, A.; Pujol, MA. (2014). La muralla de Roda Ciutat: visigots i carolingis al jaciment de l'Esquerda. *Tribuna d'Arqueologia 2012-2013*, Departament de Cultura, p. 259-270.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M. (2019). Antiguas pautas de asentamiento en el yacimiento de l'Esquerda (Osona, Barcelona): un ejemplo de arqueología diacrónica. In *Al-Kitab, Homenaje a Juan Zozaya Stabel-Hansen*, Asociación Española de Arqueología Medieval (AEAM), p. 155-160.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Amblàs, O.; Ocaña, M.; Pratdesaba, A.; Pujol, MA. (2015). Visigots i carolingis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda. In: *Actes III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central (Roda de Ter, juny 2014)*, Departament de Cultura - Museu Arqueològic de l'Esquerda, Barcelona-Roda de Ter 2015, p. 14-22.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M. (2016). The Southern Carolingian Frontier in Marca Hispanica along the river Ter: Roda Civitas and the archaeological site of l'Esquerda (Catalonia). in: *Defended Communities: Fortified Settlements of the 8th-10th Centuries (Neil Christie & Hajnalka Herold, eds.)*, Oxbow Publishers, Oxford, UK, p. 205-217.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Pratdesaba, A.; Ocaña, M.; Amblàs, O.; Pujol, MA.; Serrat, D. (2017). Roda Ciutat: El nucli fortificat de l'Esquerda sobre el Ter i el seu territori. Patronat d'Estudis Osonencs, Vic 2017, *AUSA*, XXVIII, 179, p. 23-40.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Pratdesaba, A.; Ocaña, M.; Amblàs, O.; Pujol, M.A.; Adell, J.-A.; Serrat, D. (2020). Una torre de guaita carolíngia a la frontera del Ter. Un experiment de construcció amb fusta a l'Esquerda. *AUSA*, XXIX, 2019, 184, p. 169-194. URL: <https://doi.org/10.34810/ausav29n184id375305>
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Pratdesaba, A.; Ocaña, M.; Gibert, JM.; Morales, A.; Pujol, MA.; Travé, E. (2022 en premsa), Les fortificacions de l'Esquerda i el seu entorn: Cabrera, La Roca del Purpiol i Savellana. Darreres novetats (2018-2021). *VI Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central (Berga 21-22 octubre 2022)*.
- Ollich, I.; Serrat, D.; Pratdesaba, A.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M.; Amblàs, O. (2018). La construcció i durabilitat d'una torre carolíngia de fusta. Arqueologia experimental a l'Esquerda. Actes del *V Congrés Internacional d'Arqueologia Experimental, Tarragona, 25-27 d'octubre del 2017: Experimental Archaeology: From Research to Society*. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona 2018, *Butlletí Arqueològic*, V, núm. 40, p. 173-180.
- Pratdesaba, A.; Ollich, I. (2020). La Civitas visigòtica de Roda-l'Esquerda: la fortalesa i el territori del riu Ter. In J. M. Macías, A. Ribera, M. Rosselló (eds.) *Recintos fortificados en época visigoda. Historia, arquitectura y técnica constructiva.*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga-TRAMA, 8, p. 25-34.
- Pladevall, A.; Benet, A. (1984). Castell de S'Avellana. In *Catalunya Romànica II*, Osona I. Barcelona. p. 348-351.
- Pratdesaba, A. (2021). *El procés de fortificació i reocupació del territori de Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en època visigòtica i carolíngia. El cas de l'Esquerda.*

Societat Catalana d'Arqueologia (Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs, 18a. edició).

Rocafiguera, M. de (2020). Els Ausetans a la 2a. Guerra Púnica: el paper de les terres del curs mitjà del Ter en el conflicte. *Treballs d'Arqueologia*, núm. 24, p. 85-106.

Rocafiguera, M. de (2021). *D'Ausa a Auso. La construcció del territori ausetà des d'època ibèrica fins a temps visigòtics*. Patronat d'Estudis Osonencs (Sèrie Monografies, 35).

Serrat, D.; Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Ocaña, M. (2015). Condicionants geològics i estructura urbana de la Roda Civitas (l'Esquerda, Osona), *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Barcelona 2014)*, ACRAM-Ajuntament de Barcelona, *Actes*, vol. I, p. 385-390.

EL CASTELLVELL DE LA MARCA AL SEGLE XV, UNA FORTIFICACIÓ INÈDITA DE LA GUERRA CIVIL CATALANA

Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias¹

INTRODUCCIÓ

El Castellot és el nom popular que rep el cim de 465 metres d'altura on es troba l'antic castell de Castellví de la Marca i que domina la plana del Penedès des de la seva posició a uns dos-cents metres per sobre del punt de sortida a la plana de la riera de Marmellar des dels contraforts de la serralada Prelitoral. La part superior forma una plataforma en fort pendent cap al nord i l'oest i envoltada a migdia i a llevant per espadats de roca, especialment imposants a l'est, on es troba, sota el castell, la cova del Castellot (fig. 1).

La seva ubicació permet controlar de manera directa i immediata el segment penedesenc de la depressió Prelitoral, per on discorre el principal eix de comunicacions de la riba mediterrània i una derivació major cap a la vall de l'Ebre i l'interior peninsular. Des del Castellot, per tant, es poden controlar les principals comunicacions entre les ciutats de Barcelona i Tarragona, però també d'altres en direcció a Lleida. Des del cim s'obté una visió contínua d'aquest corredor des del massís del Garraf i Montserrat fins als turons d'Albinyana i, encara més lluny, des del Montseny fins a les muntanyes de Prades; en els dies més clars s'albiren tant els Pirineus com, fins i tot, l'illa de Mallorca.

Gairebé tot el recinte castral ha estat excavat en els darrers anys en una iniciativa on han convergit els interessos investigadors del grup de recerca *Ocorde* de la Universitat Autònoma de Barcelona i la

Figura 1. Vista des del nord-oest del conjunt del castell de Castellví de la Marca un cop excavat en la seva major part (març 2021) (Catarqueòlegs, SL).

¹ Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación; *Dels visigots als feudals, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca*, (CLT_2022_EXP_ARQ001SOLC_00000113), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Investigador principal: Ramon Martí Castelló (Universitat Autònoma de Barcelona).

voluntat de l'Ajuntament de Castellví de la Marca per tirar endavant la recuperació i condicionament del lloc i de les restes del castell (fig. 2). Les tasques s'han dut a terme en diverses fases des de les primeres prospeccions de l'any 2016 i es troben, de fet, encara en curs en les seves etapes finals. Això no obstant, el gruix principal dels treballs ha tingut lloc en tres grans campanyes en els anys 2018, 2020 i 2021, la primera d'elles executada per l'extinta empresa *Arquepec* en paral·lel a la reconstrucció parcial de la torre central i les altres per part de l'empresa *Catarqueòlegs*, responsable ensem amb els darrers treballs en els anys 2024 i 2025, d'abast més puntual i centrats en l'accés meridional del castell.

Ateses les característiques singulars del lloc, no ha d'estranyar que s'hi hagin pogut observar i caracteritzar diverses ocupacions que s'esglaonen des de la prehistòria recent fins a l'època contemporània, la majoria d'elles vinculades a les funcions de talaia i de fortificació que les diverses estructures testimonien. Descrites amb detall les ocupacions antigues i altmedievals en treballs anteriors (Martí et al., 2024a; Gibert i Martí, en premsa), i publicada també una primera síntesi de la seqüència global (Martí et al., 2024b), dedicarem aquestes pàgines a presentar una fase constructiva pràcticament insospitada en un inici, si més no pel que fa a la seva entitat, que va suposar la refacció gairebé de bell nou de la fortificació i que, atesos els testimonis materials, cal circumscriure cronològicament a un període relativament curt que es pot situar entre la segona meitat del segle XV i els primers anys del segle següent i que, si tenim en compte el marc històric, caldria relacionar amb els fenòmens bèl·lics que hom coneix com la guerra civil catalana i el conflicte remença. Abans, però, convindrà ressenyar breument els antecedents i l'evolució de les ocupacions prèvies a aquesta darrera fortificació medieval.

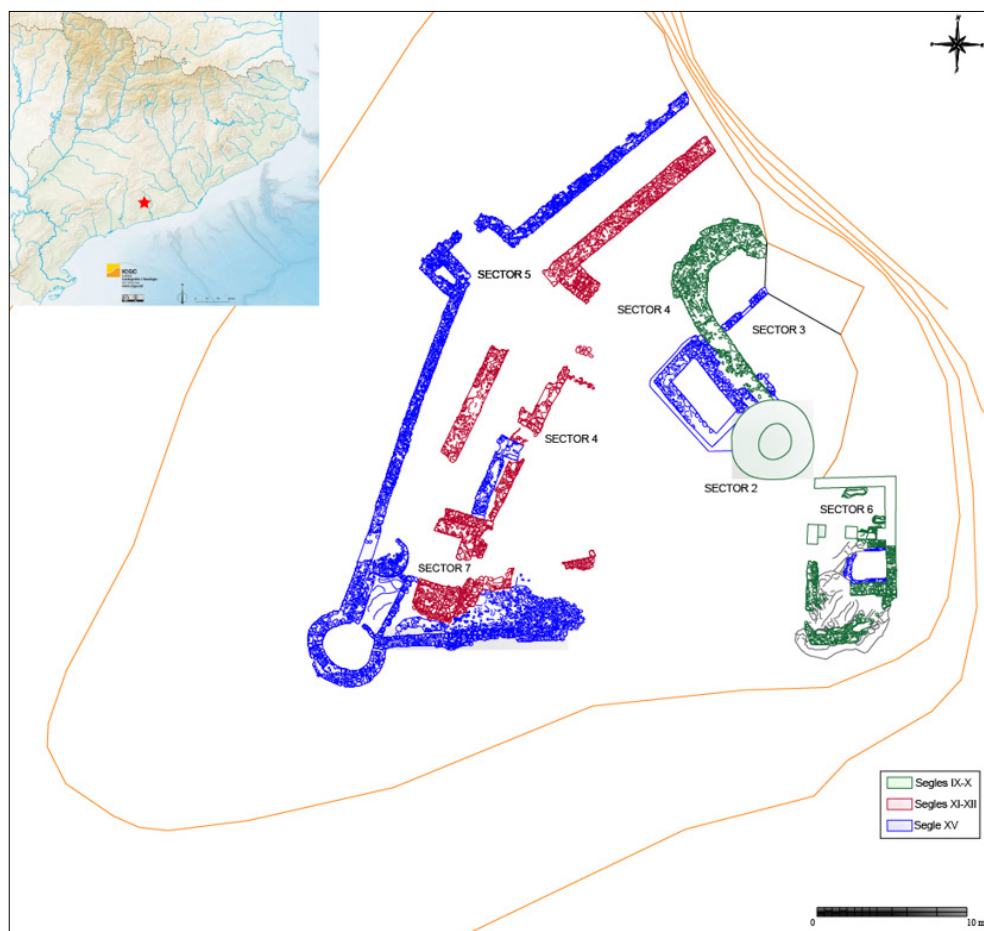

Figura 2. Planimetria de l'excavació del castell de Castellví de la Marca (campanyes 2018-2021) (Catarqueòlegs, SL).

EL CASTELL DE CASTELLVÍ DE LA MARCA: PRECEDENTS I EVOLUCIÓ

Les primeres ocupacions detectades materialment al capdamunt del turó remetent, com apuntàvem, a la prehistòria recent, amb alguns pocs materials atribuïbles al Bronze Final que sempre es localitzen en els nivells més profunds d'algunes escletxes a la roca, més grans o més petites i disperses arreu del cim on s'aixecarà el castell medieval.

Ja de temps històrics, la següent fase d'ocupació identificada és d'època tardoibèrica i els seus materials, escassos, es troben esparsos i sempre fora de qualsevol context original. Pertanyerien a aquest grup alguns fragments d'àmfora ibèrica i un as de la seca de *Kese*. No obstant això, el gruix de materials antics pertany a un moment altimperial, malgrat que el seu estat fragmentari no permet precisar-ne la cronologia més enllà de centrar-la en els segles II-III de la nostra era, amb produccions de cuina de procedència nord-africana, alguns pocs fragments informes de sigil·lada de probable origen hispànic i una majoria de fragments de ceràmica comuna oxidada pertanyents, quan les formes es poden reconèixer, a petits bols i gerres i ampolles de dimensions generalment reduïdes. Sense que puguem associar aquests materials a cap estructura construïda, atès que la majoria es concentren en els rebliments de les escletxes de la roca disposats prèviament a l'aixecament de la torre i de les primeres construccions altmedievals, cal considerar que llavors devia existir al capdamunt del turó algun tipus d'edifici cobert amb *tegulae*, atesa la presència de fragments d'aquest material tant en nivells posteriors com esparsos pel vessant de la muntanya. Les característiques, per tant, i la funció d'aquesta ocupació ens són pràcticament desconegudes, si bé aquí no es pot obviar el caràcter estratègic de l'emplaçament o, fins i tot, la seva dimensió simbòlica com a element visible des de bona part de la comarca.

Tot i que alguns altres pocs materials, mai gaire definidors, semblen testimoniar ocupacions esporàdiques del lloc en els primers segles medievals, la seva reocupació definitiva i estable ha de vincular-se a la construcció de la torre central, restaurada i reaixecada recentment, un edifici de planta circular de 5,5 metres de diàmetre, de base massissa i alçat de maçoneria irregular enlluïda. En tant que element construït de major antiguitat, és probable que calgui relacionar la seva obra amb una cubeta de fabricació de morter situada a pocs metres i reblerta amb alguns materials significatius com ara algunes produccions vidrades i oxidades d'època emiral que serien congruents amb la datació d'un carbó contingut en el morter de la cubeta, que ha proporcionat un espectre cronològic centrat entre finals del segle IX i a mitjan segle X.

Poc posteriors, però ja de ben entrat el segle X, altres construccions s'afegiren o adossaren a la torre primigènica, ja en el context de la conquesta comtal del Penedès i de la instauració de la xarxa castral com a marc fonamental d'organització d'aquest sector fronterer. Unes poques referències documentals permeten resseguir com la possessió del castell passà inicialment del comte Sunyer als germans Calabuig i Guadamir i després, potser vers mitjan segle X, aquests el traspassaren a mans del veguer Sendred, ancestre dels Castellvell i important personatge de la cort comtal.²

Segons hem pogut proposar tenint en compte les dades estratigràfiques, cronomètriques i textuais i també el context històric específic (Gibert i Martí,

2 Alternativament, el castell també podria haver pervingut en mans dels Castellvell a través d'un dels fills de Sendred, anomenat Sendred Mager, i de la seva esposa Sança, potser filla de Calabuig (Martí, 2017, p. 698-700).

en premsa), caldria situar vers les dècades de 920-940 la construcció d'un edifici de planta quadrangular en l'esperó rocallós al sud-est de la torre. Encara que inicialment hagués pogut tenir funcions de representació com a aula, aviat albergà unes poques tombes que precediren el seu primer esment documental com a església —o *aula*, justament— de Sant Miquel ja entrat el segle XI. De fet, una d'aquestes sepultures, datada al mateix segle X, fou afectada per la construcció del sistema de pilastres que suportava les voltes que cobriren els dos terços septentrionals de l'edifici. Així mateix, l'ús funerari de l'espai s'estengué també en aquests moments primerencs pel vessant rocallós a migdia i a ponent de l'edifici, on han aparegut recentment algunes tombes que aprofiten les escletxes a la roca, tot condicionant-les amb blocs i lliscats de morter.

De manera poc o molt coetània, adossada pel nord a la torre es construí una primera muralla de planta curvilínia i gruix considerable que tancava l'extrem més elevat del penyal. Poc més tard, però, segurament vers inicis del segle XI, s'aixecava una nova muralla de planta poligonal que envoltava el cim tot ampliant significativament l'espai encerclat, malgrat que només s'ha conservat, ben arrasada, en els dos llenços septentrionals. Almenys adossat a un d'ells, el situat més cap a ponent, es construí seguidament un edifici que, malgrat el seu elevat estat d'arrasament, cal pensar que devia tenir un pis superior i al que s'accedia des del pati del castell a través d'una porta adovellada, les restes desmuntades de la qual s'han trobat en rebliments posteriors.

Els nivells de colmatació i d'abandonament d'aquest pati han proporcionat un gruix relativament important de materials que certifiquen el seu funcionament durant tot el segle XI i, com a mínim, part del segle següent, amb predomini de produccions comunes reduïdes característiques del moment, al costat de les quals cal destacar alguns pocs fragments en verd i manganès sobre fons blanc pertanyents a ampolles o fioles de procedència probablement cordovesa i que podrien testimoniar contactes amb l'àmbit califal, com els que protagonitzaren alguns membres de la nissaga dels Castellvell durant les dècades centrals del segle X (Gibert i Martí, en premsa).

És possible que es pugui relacionar la construcció d'aquesta segona muralla amb l'afermament del domini dels Castellvell sobre el lloc en el marc de l'establiment dels usos feudals, testimoniats per l'adquisició l'any 1022 per part de la família de l'administració de justícia i altres drets feudals de mans del comte de Barcelona i per la documentació, a partir d'aquells anys centrals del segle XI, de diversos personatges que exercirien el paper de castlans de la fortificació, assistits per alguns *milites*. Si bé la documentació certifica en els segles següents la continuïtat de càrrecs i personatges vinculats a la gestió i el benefici dels drets sobre el terme, aquests semblen dissociar-se de la seva presència efectiva al capdamunt del cim. En aquest sentit, el nucli vinculat a l'església de Sant Sadurní, situada al peu de la muntanya i dotada l'any 1101, devia assumir les atribucions principals de l'antiga aula de Sant Miquel del castell, mentre que la concessió de terres al pla als cavallers associats a la fortificació, juntament amb l'allunyament de la frontera més enllà de Tarragona, devien incidir en la decadència de l'antic recinte castral, que no ofereix, que hàgim pogut reconèixer, cap evidència material que certifiqui una activitat d'entitat més enllà d'una data aproximada que situem, com a tard, vers mitjan segle XII. Des d'aquest moment, i fins a la fase constructiva següent, cal pensar que la fortificació fou abandonada en el seu conjunt durant pràcticament tres segles.

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA FORTIFICACIÓ A FINALS DE L'EDAT MITJANA

Com apuntàvem inicialment, una de les principals novetats que ha suposat l'excavació pràcticament íntegra del castell ha estat la descoberta d'una gran fase constructiva que, atesos els materials recuperats, cal situar en les darreres dècades medievals, sense que, per ara, hàgim sabut trobar fonts escrites que en refereixin l'existència. Les obres llavors implicaren importants treballs de desmuntatge de les construccions prèvies, especialment de les muralles i els edificis associats, amb l'aprofitament i mobilització de materials i el replantejament pràcticament complet de la fortificació, que fou ampliada en la seva superfície, tot i que alguns antics espais foren directament reformats i adaptats a les noves necessitats. En general, cal lamentar que aquest episodi va suposar l'alteració en profunditat, si no l'eliminació, de les estratigrafies anteriors de bona part del jaciment. Encara posteriorment, l'espoli i una accentuada activitat erosiva accelerada pels forts pendents han fet desaparèixer bona part de les estratigrafies vinculades a aquesta fortificació baixmedieval, excepte en aquells sectors protegits pels basaments de les muralles que han resistit el pas del temps.

En l'entorn de la torre, tot el sector encerclat per la muralla curvilínia del segle x (sector 3) fou arrasat completament i s'hi bastí, en la meitat septentrional, un nou àmbit cobert de teules i potser amb un pis superior atesos els components dels enderrocs, on es troben rajols caiguts pertanyents a un probable paviment. La façana meridional s'obria amb una porta amb brancals i marxapeu de pedra ben tallada i l'interior fou pavimentat amb un nivell de morter sobre el qual s'observaven algunes marques deixades per la termoalteració produïda per eventuais fogars practicats directament sobre seu (fig. 3). A l'oest d'aquest espai, llavors es construí una gran cisterna aèria adossada per l'exterior a l'antiga muralla i al flanc septentrional de la torre, que devia rebre aigües de la teulada de l'àmbit esmentat. Es tracta d'una obra encofrada, de 4,77 per 6,15 metres a l'exterior —2,15 per 4,56 a l'interior i 1,71 m d'alçada conservada— i una capacitat aproximada de 17.000 litres i que conservà

Figura 3. Vista des del sud de l'àmbit del segle xv (sector 3) que aprofita la muralla del segle x (Jordi Gibert Rebull).

la volta de coberta fins a la caiguda de la torre als anys trenta del segle XX, quan l'estructura col·lapsà pel pes dels enderroc (fig. 4).

El gruix de la nova fortificació s'observa, però, en el nou traçat del recinte murallat, que, aproximadament, seguia el traçat dels llenços d'època comtal, si bé projectat entre 2,4 i 2,8 metres vers l'exterior, de manera que la superfície tancada fou ampliada pràcticament en un quart, passant d'uns 600 m² a uns, aproximadament, 800 m². Els nous llenços reproduïren, així, tant els dos segments septentrionals —de 14,7 metres de llargada, l'oriental, i 23,5 metres l'occidental—, units en un angle obtús d'uns 150 graus, com el segment meridional que s'aixecava sobre la cinglera, enllaçats els primers per una bestorre de planta quadrangular oberta a l'interior i amb la presència d'una bestorre cantonera de planta aproximadament circular en l'extrem sud-occidental.

Figura 4. Vista des del nord de la cisterna adossada a la torre (Jordi Gibert Rebull).

Es tracta d'una obra de parets relativament primes —uns 80 cm d'amplada— que, sens dubte, fou aixecada a partir del desmuntatge de les restes i l'aprofitament dels enderroc de la muralla d'època comtal. De fet, l'excavació ha permès comprovar com tot l'espai exterior de l'antiga muralla (sector 5) fou netejat fins a la roca, tot arribant a buidar les importants escletxes i depressions existents, que foren posteriorment reblertes amb l'abocament sistemàtic de blocs sense pràcticament matriu terrosa, una iniciativa que serví per alçar la cota de circulació en el sector immediat a la nova muralla per l'interior i per afavorir el drenatge de les aigües acumulades contra aquella per causa de l'acusat pendent. Seguint aquesta lògica, cal atorgar funció de desguassos a una sèrie d'obertures, de 16-30 cm d'alçada i 15-25 cm d'amplada, practicades a la base del nou llenç nord-oest, entre les dues bestorres identificades, en número de set i disposades regularment. Atesa l'estratigrafia, que certifica que aquests orificis es trobaven per sota del nivell de circulació i a cota encara del rebliment de blocs inferior, cal descartar en principi el seu eventual ús com a tronerres, si no és que el seu bloqueig respon a un replantejament de l'obra, que tampoc no es pot descartar.

La unió entre els llenços septentrionals es va resoldre, com dèiem, amb la construcció d'una bestorre de planta quadrangular —4,7 metres d'amplada exterior— oberta cap a l'interior, una estructura que ha patit de manera ben notable els posteriors processos erosius, especialment aguts en aquest punt a causa de l'efecte d'embut que va provocar la seva ubicació entre els dos llenços i que ha donat com a resultat la formació d'una gran escorrentia erosiva que buidava a l'exterior justament en aquest punt, un cop la bestorre va caure. De fet, un primer episodi de caiguda del tancament septentrional de la bestorre es devia produir en un moment en què la fortificació devia romandre encara en ús, atès que s'ha trobat una filera de sis pals clavats tot provant de tancar de nou i precàriament aquest punt, segurament al mateix temps que el flanc oest de la bestorre es reforçava amb un eixamplament exterior farcit de terra i runa.

Ben mirat, aquest episodi de fallida devia afectar també tot el llenç septentrional a llevant de la bestorre i fins a la cinglera, atès que aquí s'ha pogut identificar una llarga filera de pals clavats en nombre de trenta-cinc en els nivells de rebliment de la cara interna de la muralla, amb diàmetres d'entre 10 i 12 cm i llargades conservades

Figura 5. Vista zenital de les successives muralles septentrionals i de l'espai entre elles (sector 5), reblert amb nivells de blocs i terra; al sector de la dreta es pot veure la filera de pals adossada internament a la base de la muralla baixmedieval (Catarqueòlegs, SL).

d'entre 20 i 40 cm³ (fig. 5). La identificació d'una estreta rasa tot al llarg del llenç, on els pals foren clavats i falcats amb lloses i pedres, certifica la caiguda completa de la muralla en tot aquest sector. La cronologia precisa d'aquesta intervenció és complicada d'establir; tanmateix, els pocs materials trobats a la rasa s'han d'associar a la fase de la segona meitat del segle xv, mentre que no hem sabut identificar altres materials posteriors en els nivells vinculats a la construcció i posterior amortització d'aquesta palissada. Podem pensar, per tant, que la caiguda del mur original i la seva substitució per aquesta obra lígnia s'esdevingueren en un moment no gaire allunyat de la construcció inicial i que no hi devien ser aliens una certa precarietat i apressament en els treballs constructius.

Controlant l'accés al cim per la cresta de la muntanya —l'únic sense espadats o pendent acusats— i unint els llenços nord-oest i sud, l'extrem sud-occidental de la fortificació estava ocupat per una bestorre de planta lleugerament ovalada oberta a l'interior, de 5,3 metres de diàmetre exterior màxim —3,4 m a l'interior— (fig. 6). La seva excavació ha permès reconèixer, per sota dels enderrocs, un nivell de circulació anivellat per damunt de rebliments de terra i blocs i en part pavimentat amb morter de calç. Aquest nivell de circulació es relaciona amb el reconeixement d'almenys dues finestres, conservades només a la base en tant que es troben just en la línia de ruïna i caiguda de la bestorre. Tot i que el seu estat de conservació precari ho fa difícil de comprovar, sembla que es tractaria d'obertures espitlleres amb la base situada uns 95 cm per damunt de la cota de circulació i que el seu nombre original devia ser força més elevat, potser cobrint la totalitat de l'arc de la bestorre.

Per sota, i una mica per damunt —entre 35 i 70 cm, de manera variable— de la cota de circulació es conserva una altra línia d'obertures que cobreixen tot el perímetre de la bestorre. Es tracta d'una dotzena de forats d'entre 20-30 cm d'alçada i 13-18 cm d'amplada, fets en el marc de l'obra inicial i que mostren un clar pendent cap avall en la seva base, normalment coberta amb morter. Al contrari que en el cas del llenç contigu ja comentat, aquí les obertures, tot i que baixes, es troben clarament per damunt del nivell de circulació i la seva distribució i perspectiva permeten cobrir totes les rasants del terreny immediat a la bestorre, fet que ens mou a considerar-les

3 L'extracció dels pals fou feta de manera individualitzada i amb una primera intervenció conservativa sobre el terreny abans del seu dipòsit al Museu de Vilafranca del Penedès.

Figura 6. Vista des del nord de la bestorre sud-occidental a nivell de circulació (sector 7); s'hi observen la base d'algunes espitlleres i, per sota, la línia de probables troneres (Jordi Gibert Rebull).

com a troneres destinades a disparar algun tipus d'arma de foc de poc calibre com ara canons de mà, espingardes o, més tardanament, arcabussos⁴. La planta de tendència circular i la disposició d'aquestes obertures situa clarament aquesta bestorre com un element amb característiques específiques que defensaria l'únic accés vulnerable de la fortificació en un context ja d'ús comú d'armes de foc, aparegudes als regnes hispànics vers el segon terç del segle XIV i ja extensament utilitzades a mitjans del segle següent.⁵

L'espai immediat a l'accés interior a la bestorre circular (sector 7) estava cobert amb una teulada, que hem trobat caiguda durant l'excavació, tot i que és possible que es tractés d'un porxo obert cap al sud o, en tot cas, amb un tancament de poca entitat. Aquest espai cobert, de poc més de 6 m² de superfície útil, tindria relació amb un forn de cuina format per un basament d'obra de planta semicircular adossat al llenç de la muralla, de 2,77 m de diàmetre màxim (fig. 7). Malauradament, el nivell de conservació de l'estructura estava per sota de la solera, tot i que no permeten dubtar de les seves funcions els nivells cendrosos que hi trobem associats i que cobrien el sòl de l'esmentat espai cobert, que probablement devia exercir funcions de cuina de la fortificació, com en els exemples similars i coetanis dels castells de Boixadors o de Sant Iscle (López, 2008, p. 17-18 i 55-62; Llinàs i Canyet, 2010, p. 443-444).

Pel que fa a l'espai central de la fortificació (sector 4), les dades són lamentablement escasses, atès que els processos erosius posteriors al seu abandonament han remogut bona part de l'estratigrafia i de les estructures, tot creant dues grans escorrenties des de la part més elevada del cim, on es troba la torre, cap al nord; una d'elles, com apuntàvem, s'obrí camí directament per sobre de la bestorre quadrada i

Figura 7. Vista des del sud de l'espai associat al forn, visible al fons, a cota de circulació (sector 7) (Jordi Gibert Rebull).

4 Més difícil, tot i que no impossible, veiem l'ús de peces de més gran calibre com ara sarbatanes o falconets (González, 2003). Sobre les armes de foc individuals de l'època, veure Testi, 2020.

5 En paral·lel a la substitució de les bestorres quadrangulars per elements circulars, les primeres troneres apareixerien en el marc de la Guerra dels Dos Peres (1356-1375) i van anar-se adaptant als progressos de l'artilleria (Cooper, 2012, p. 99-102). Exemples similars a les obertures del Castellot els trobem, per exemple, a la torre de la Muntanyeta de l'Aigua Fresca, a Sagunt (p. 108).

l'altra va acabar per crear un enorme esvoranc a la muralla a tocar del forn descrit, per on, de fet, s'accedia habitualment al cim del turó fins als treballs d'excavació i restauració del castell. Entre ambdues, només s'ha conservat la cantonada nord-est i part del mur septentrional d'un àmbit aixecat per sobre de les restes arranades dels edificis comtals adossats a l'antiga muralla, una construcció que situem en la fase baixmedieval pel context general, però que, certament, havia perdut tota connexió estratigràfica amb nivells coetanis a causa de l'erosió. Més enllà, únicament s'han conservat algunes clapes de paviment de morter al nord d'aquestes restes i en l'entorn del forn, algunes de les quals disposades clarament sobre les restes espoliades de la muralla d'època comtal i per damunt dels nivells d'abocament de blocs entre aquesta i la nova tanca baixmedieval. Tot plegat contribueix a testimoniar el procés d'enderroc i arrasament de les construccions de la fase comtal abans de procedir a l'aixecament de la fortificació tardana.

L'edifici de la capella (sector 6) també patí fortes modificacions en aquesta fase. Per començar, la nau meridional, que llavors devia encara conservar la volta, fou destinada a funcions pràctiques i reconvertida en una petita cisterna amb una capacitat d'uns 4 o 5 m³, tot aprofitant el desnivell de la roca, tancant l'antic accés cap a l'espai meridional —àrea cementirial en una fase anterior— i revestint el seu interior amb un folre de pedres i fragments de teula lligats amb morter (fig. 8). Una conducció de teules conservada parcialment testimonia la conducció cap a aquest dipòsit d'aigües procedents probablement de la coberta de l'antiga capella i, potser, d'alguna altra construcció adossada pel sud a la torre, superfícies des de les quals no es podia conduir l'aigua cap a la gran cisterna al nord de la torre i que requerien un dipòsit propi⁶. Per la seva banda, el mur que tancava per l'oest la nau septentrional de la capella fou enderrocat completament i s'hi construï una escala amb quatre graons d'obra que ocupaven tota l'amplada de l'antiga nau i que permetien ascendir cap al nivell de la torre. Associat a aquesta escala es disposà un paviment de rajols rectangulars sobre l'antiga nau, del que, en el moment de l'excavació, en restaven algunes peces i bona part de la preparació inferior de morter⁷ (fig. 9).

6 També testimoniarien aquest nou ús de l'espai com a cisterna la presència de diversos tubs ceràmics, segurament emprats com a baixants, en els seus rebliments d'inicis del segle XVIII.

7 No tenim materials clars en els nivells de rebliment i preparació previs per a datar la construcció original d'aquest paviment, si bé sí que hi són presents fragments de teula i rajola que apunten vers una cronologia com a mínim baixmedieval, atès que és el moment en què es generalitzen aquests elements (Algarra, 2003, p. 20-33; Roig, 2003). Aquest fet, juntament amb la lògica global de les obres i les relacions constructives, ens inclina a situar les reformes de la capella a la mateixa fase genèrica de creació de la fortificació del segle XV i també de l'habitatge situat a tocar de la torre i la cisterna, cobert també amb teules i en l'enderroc del qual també es recuperen fragments de rajols rectangulars similars als de la capella.

Figura 8. Vista zenital de la nau meridional de la capella (sector 6), reconvertida en cisterna (Jordi Gibert Rebull).

Figura 9. Vista des de l'est de la nau septentrional de la capella (sector 6), amb els esglaons i el paviment fruit de les reformes baixmedievals (Jordi Gibert Rebull).

Pel que fa al tancament meridional de la fortificació, es va construir un nou llenç de muralla rectilini just per sobre de l'espadat roquer, uns 2,6 metres avançat, talment com a la part septentrional, respecte de l'antiga muralla comtal, que fou aquí completament desmuntada i la superfície guanyada coberta amb un paviment de blocs i morter (sector 7). Aquest nou llenç ens ha pervingut en una llargada d'una dotzena de metres des de la bestorre circular i s'adossa a les restes d'un mur molt mal conservat que folra la roca i que potser constituïa un primer tancament de l'accés meridional a la fortificació de la mateixa època o de poc abans. De fet, els desmuntatges i l'acusada erosió han provocat que aquest punt sigui un dels més complicats d'interpretar, més tenint en compte que aquí es concentra una seqüència d'usos que van des d'una primera agrupació de tombes que aprofiten i adapten les escletxes de la roca i que cal datar en principi vers el segle x fins a la construcció d'un accés en ziga-zaga que remunta el pendent ja sigui a partir de rampes treballades a la roca o d'alguns esglaons construïts.⁸ Aquest accés quedaria en part blocat per l'esmentat cos d'obra que folrava la roca i que formava part de les construccions de la fase baixmedieval, si bé l'estat de conservació d'aquestes estructures no permet conèixer de moment com es desenvolupava o si formava part d'algun tipus de porta o cos de guàrdia. Més cap a l'est, l'accés cap a la capella es resolia amb la construcció d'un potent mur atalussat que salvava la gran depressió existent a l'espadat de roca i que hauria pogut sostenir un camí per sobre del seu rebliment de blocs abocats pràcticament en sec, sens dubte fruit del desmuntatge dels paraments comtals que existien en aquest sector.

MATERIALS ARQUEOLÒGICS DE LA FORTIFICACIÓ BAIXMEDIEVAL: PARALLELS I CRONOLOGIA

És important recalcar que els contextos ceràmics vinculats a la construcció, ús i abandonament de la fortificació baixmedieval, i encara aquells apareguts en els posteriors nivells erosius, mostren una evident homogeneïtat que testimonia una ocupació breu però relativament intensa⁹. En aquest sentit, i pel que fa a les peces decorades susceptibles d'aportar més precisions cronològiques, l'horitzó que s'albira és prou curt, amb unes característiques pel que fa a les formes i decoracions que s'ajusten a un espectre centrat en la segona meitat del segle xv i que, a tot estirar, podria endinsar-se uns anys en el segle següent. Més enllà de tres petits fragments informes, les produccions catalanes decorades en verd i manganès són pràcticament absents, tot i que avui sabem que aquestes van gaudir de bona salut fins ben entrat el segle xv (Soberón, 2023, p. 34-35), mentre que no tenim cap fragment en context estratigràfic en tot el recinte del castell que es pugui adscriure a produccions de

8 Els treballs en aquest sector, dirigits per Andrea Muñoz (*Catarqueòlegs*, SL) en els anys 2024 i 2025, es troben encara en fase d'execució durant la redacció d'aquest treball i, per tant, no s'incorporen a la planimetria ni es pot oferir encara el detall de les estructures ni dels materials.

9 Els materials diagnòstics que es comentaran en aquest apartat provenen dels sectors on s'han conservat millor les estratigrafies, però també dels nivells erosius superiors. Nivells de rebliment associats a la construcció de la muralla baixmedieval (sector 5): 5041, 5042, 5043, 5047; nivells associats a la construcció de l'àmbit del forn (sector 7): 7042, 7043; nivells associats a l'ús de la bestorre i de l'àmbit del forn (sector 7): 7020, 7032; nivells d'abandonament i enderroc de la bestorre, l'àmbit del forn i entorn immediat (sector 7): 7005, 7017, 7058, 7073; nivells d'abandonament i d'erosió de l'àrea oberta central (sectors 4 i 5): 4002, 4015, 5040, 5052, 5088; nivells d'abandonament i d'enderroc de l'àmbit immediat a la torre i la cisterna (sector 3): 3002, 3005, 3019.

ben entrat el segle XVI o dels segles XVII o XVIII.¹⁰ Els acusats processos erosius que ha sofert el cim des de l'abandonament de la fortificació podrien, potser, haver fet desaparèixer aquests nivells més recents i els seus materials; malgrat això, cal dir que aquests eventuais materials més tardans tampoc són presents en els rebliments erosius formats llavors, que sempre contenen com a materials més recents els que són congruents amb l'ús i abandó de la fortificació baixmedieval.

El registre ceràmic d'aquesta fase s'aproxima al centenar de peces, amb un clar predomini de les produccions vidrades amb cobertes estanníferes o plumbíferes sobre les de cuita reduïda o oxidada sense vidrar. Amb més d'una dotzena d'individus i una distribució generalitzada, els bols o escudelles constitueixen el principal grup pel que fa a les produccions esmaltades, siguin decorades en blau o en daurat i d'origen valencià o barceloní, seguits de plats i servidors (fig. 10).

Figura 10. Ceràmiques esmaltades dels contextos de la fase baixmedieval (autors).

¹⁰ En són l'única excepció els nivells de colmatació de la petita cisterna situada a l'edifici de la capella, amb alguns pocs materials, però ben evidents, de finals del segle XVII i inicis del XVIII.

Pel que fa a les produccions en blau de l'entorn valencià, trobem escudelles decorades amb el motiu de les palmetes i fulles radials, d'àmplia difusió entre la segona meitat del segle XIV i bona part del XV i d'altres amb els motius de la rosa gòtica i l'escut central, típics en les produccions valencianes en blau i daurat entre mitjan i finals del segle XV, però que aquí no s'acompanyen de dissenys en daurat, tot i que aquests es puguin haver perdut (Coll, 2009, p. 77-78 i 89; Coll, 2020, p. 203)¹¹. Altres escudelles, ja de probable origen barceloní, presenten motius radials amb cercles concèntrics o orles d'alàfies, en algun cas combinades amb una flor o roseta central. El motiu de les alàfies apareix també en orles de plats i servidores, tots ells de probable origen barceloní, com també ho fan els radis en ziga-zaga. Es tracta de motius d'inspiració islàmica que es troben habitualment en les primeres produccions barcelonines d'obra blava sortides de tallers dirigits per escudellers procedents dels centres productors valencians, sovint d'origen convers.¹²

Per la seva banda, les escudelles de reflexos metàl·lics presenten també temes d'inspiració islàmica de la pisa valenciana clàssica, amb decoracions geomètriques i retícules que habitualment es daten de la segona meitat del segle XV (Coll, 2020, p. 200-202). Referent a aquest horitzó, al Castellot cal destacar la presència de dues escudelles idèntiques amb sèries d'aspes separades per línies paral·leles, així com una base amb una flor de tretze pètals al fons i un fragment informe amb decoració de fulles de falguera, motius habituals tots ells en les cronologies proposades¹³. Només una petita escudella daurada apareguda en els nivells d'enderroc dels àmbits al nord-est de la torre (sector 3) presenta o conserva les nanses d'orelletes, tot i que la decoració interior es troba molt desgastada i fa de mal reconèixer-ne els motius, tot i intuir-se el de les fulles de card i potser algunes línies d'aspes. Cal destacar que aquesta peça presenta el que podria ser una lletra «P» a la base, potser una abreviació de «Pere» com a marca de taller.¹⁴

Pel que fa a les produccions amb vidrat plumbífer (fig. 11), també presenten una distribució general més d'una desena d'olles amb nanses i vidrat interior melat o verd, amb diàmetres de boca que oscil·len entre els 14 i 36 cm, amb llavi recte o arrodonit i engruixit. Entre les formes vidrades encara caldria comptar amb alguns gibrells i poals, així com algunes altres peces singulars com ara gerros o sitres, una servidora i un morter, tots ells formant part d'un context clar de finals del període medieval.

Entre les ceràmiques comunes sense vidrar (fig. 11), no són massa abundants les produccions oxidades, tot i que cal fer notar la presència com a mínim d'una gran tenalla o alfàbia, part de la qual es va recuperar prop del forn i de l'àmbit associat.

11 Un fragment d'escudella amb rosa gòtica com els del Castellot apareix en reblliments del segle XV del fossat de Vilafranca del Penedès (Otiña et al., 2011, lám. 1).

12 J.A. Cerdà atribueix aquestes produccions, o part d'elles, al taller de Pere Ximeno, convers vingut de Manises i actiu a Barcelona aproximadament entre els anys 1440 i 1482 (Cerdà, 2021, vol. II, p. 152-154, 233-234, 249-252 i 292-293, vol. III, p. 431-432 i vol. IV, p. 371-373).

13 Certament, la flor central és un motiu recurrent en les escudelles de ceràmica catalana daurada del segle XVII (Cerdà, 2001, p. 71, 152, 205-209 i 251-254), tot i que apareix també en peces d'origen valencià en cronologies del segle XV, com es troba al castell d'Ulldecona (Vidal et al., 2001, lám. 11). Pel que fa a les fulles de falguera, és un motiu típic de les produccions valencianes, tant en blau com en daurat, de la segona meitat del segle XV (Coll, 2009, p. 93). Paral·lels en daurat en trobem als nivells d'abandonament de Santa Creu de Rodes i de destrucció del castell de Llivia (Mataró et al., 2011, fig. 5; Aliaga, et al., 2002, lám. 23).

14 L'esmentat Pere Ximeno havia tingut tractes fallits amb un altre escudeller del mateix nom de Mislata, potser per iniciar la fabricació d'obra daurada a Barcelona (vegeu nota 12). És probable, en aquest sentit, que aquesta peça tingui un origen valencià, atès que llavors sembla que no es produïa obra daurada a Barcelona o era del tot incipient. Similars escudelles daurades d'origen valencià i amb marques a la base, atribuïbles al segle XV avançat, se'n troben al castell d'Ulldecona i en una sitja a Linyola (Vidal et al., 2001, lám. 9; Moya et al., 2017, p. 74-76).

Figura 11. Ceràmiques comunes vidrades i sense vidrar de la fase baixmedieval (autors).

Quant a les produccions de cuïta reduïda, abunden els poals amb nansa vertical i broc, amb més de vint individus, un tipus per al qual ja hem apuntat que també es troben exemplars vidrats parcialment en verd o melat. Cal destacar, en aquest grup, dues peces que presenten un segell prop del coll en forma d'una lletra «f» minúscula com a marca d'un taller de probable àmbit comarcal, com ho suggereix la troballa d'altres exemplars similars en les excavacions de la granja cistercenca d'Ancosa, a la Llacuna, i en intervencions a Vilafranca del Penedès, tot i que certament també es troba al castell de Montsoriu, a la Selva, en un context del segle XVI (Bolòs i Mallart, 1984, p. 75-77; Font et al., 2014, p. 260).¹⁵ Poals a banda, les sèries de ceràmica comuna integren una dotzena de gibrells i diverses cassoles, mentre

¹⁵ Agraïm a Jordi Farré, del *Vinseum* de Vilafranca del Penedès, les indicacions sobre l'aparició d'aquest segell en intervencions a la població.

que altres formes globulars completen les produccions de cuita reduïda d'àmbit comarcal, entre les quals trobem contenidors de mides variades, com ara petites tenalles i gerros sense nanses. Es tracta, en tot cas, de contextos congruents amb la cronologia més precisa que aporten els materials decorats descrits més amunt.

Pel que fa als paral·lels, cal acudir en prioritat a aquells jaciments que, en la mesura del possible, presenten contextos tancats i acotats cronològicament. Així, entre múltiples referents possibles cal destacar, en primer lloc, les semblances, històriques i arqueològiques, amb els contextos del castell de Callús, assetjat i destruït per l'exèrcit del Principat durant la guerra civil catalana, a inicis de l'any 1464 (Caixal et al., 2011). A banda de les notícies històriques al respecte, la destrucció del castell es constata per la troballa de projectils de bombardes i pels nivells d'incendi i d'enderroc, en els que es van recuperar ceràmiques blaves valencianes amb motius radials i de palmetes, així com blaves barcelonines amb motius d'alàfies i zigzagues o, també com al Castellot, amb una flor o roseta al fons, tothora en un context genèric de produccions comunes —poals, morters, tenalles— també molt similar (Caixal et al., 2011, làm. I-XVI).

Al sud del Principat, trobem paral·lels ben clars pel que fa a les peces en blau i en reflex d'origen valencià —fulles i palmetes radials per les primeres, enreixats i aspes en les segones— dels nivells de segona meitat del segle XIV i segle XV del castell d'Ulldecona, on es construeix una nova muralla en el marc de la guerra civil catalana, amb materials associats (Vidal et al., 2001).

L'extens repertori del castell de Llinars, destruït per un terratrèmol l'any 1448 (Monreal i Barrachina, 1983), presenta algunes concomitàncies amb el registre de Castellví, com ara la presència d'escudelles valencianes amb decoració en blau de fulles i palmetes radials, d'espectre cronològic certament ampli. Això no obstant, el perfil de Llinars és sensiblement anterior, amb una presència important de produccions en verd i manganès o en monocrom manganès, que podrien arribar a les primeres dècades del segle XV, i de peces decorades en blau i daurat, no observades clarament al Castellot, i la presència encara molt puntual de produccions barcelonines en blau, ben presents a Castellví. Aquestes són, en canvi, ja ben concurrents al jaciment mataroní de Can Xammar, amb nivells datats a la segona meitat del segle XV i primers anys del XVI per referents numismàtics que van aportar un context prou ric i també similar al del Castellot, amb presència de ceràmica blava, valenciana o, com deïem, barcelonina, decorada amb palmetes i fulles radials, radis, cercles i alàfies, així com de ceràmica daurada amb enreixats (Cerdà, 1991).

A les comarques gironines ens poden ser també molt útils alguns contextos. El castell de Lloret (Llinàs et al., 2004), per exemple, presenta dues fases de reformes al segle XV, una al primer terç i l'altra a la segona meitat, la darrera de les quals amb presència d'escudelles en blau amb palmetes i fulles radials i peces amb sanefes de fils concèntrics. En un dels nivells, una vora de blava barcelonina amb decoració d'alàfies es trobava associada a un dinar de Girona de Joan II.

De Sant Martí d'Empúries ens interessen determinats contextos vinculats als efectes de la guerra civil catalana, com el localitzat en el colgament d'un pou a la Plaça Petita, on foren abocats fins a catorze projectils de pedra de bombarda barrejats amb restes d'enderrocs i on cal destacar la presència d'escudelles valencianes en blau amb decoració de fulles i palmetes radials i de blaves barcelonines amb sanefes d'espitals, juntament amb exemplars de ceràmica daurada valenciana i tot un repertori contemporani de produccions comunes vidrades, oxidades i reduïdes semblants a

les del registre del Castellot (Aquilué, 1999, figures 372, 373 i 374). Fruit de les mateixes circumstàncies i de poc temps després, serien els contextos de rebliment del fossat del castell, sobre el qual es va construir l'església de Sant Martí a partir de l'any 1507, tal com ho testimonia una inscripció commemorativa, o d'altres conjunts vinculats a la fosa d'una campana, a priori per a l'esmentada església. Els materials remetent també a algunes produccions observades al Castellot, amb produccions catalanes i valencianes tant en blau com en daurat (Aquilué, 1999, p. 449-468). No gaire lluny, els nivells de rebliment d'una torre de Castelló d'Empúries, amb un *ante quem* documental de l'any 1512, han ofert una gran quantitat de material ceràmic que cal situar, pertinentment, entre la segona meitat del segle xv i els primers anys del segle següent (Puig i Riera, 1995, p. 36-38 i 161-179; Frigola, 2011-2013, p. 451-453). Pel que fa a les produccions decorades, hi trobem un perfil molt similar al del Castellot, amb escudelles i plats de reflexos d'inspiració valenciana, amb retícules i línies d'aspes, i blaves amb figuracions senzilles, amb línies concèntriques simples amb radis, ziga-zagues i alàfies, i també algun exemple de blau i daurat amb línies d'aspes i roses gòtiques; aquí ja no hi són, però, les escudelles valencianes amb decoració en blau de fulles i palmetes radials.

Per la seva banda, l'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes, al Cap de Creus (Mataró et al., 2011), ha estat situat en el marc de la guerra civil catalana, amb un context material, pel que fa a les ceràmiques decorades, on predominen les produccions valencianes de reflexos i aquelles en blau, entre les quals destaquen, aquí sí, les peces amb el motiu de les fulles i les palmetes radials. Al Pirineu, un altre context interessant és el que ofereix el castell de Llivia, revoltat contra el domini francès després de la guerra civil i assetjat i manat destruir l'any 1479 per Lluís XI. Els materials són abundants en els rebliments del fossat i en altres nivells associats a aquesta destrucció, on, com al Castellot, trobem escudelles daurades amb decoració de línies d'aspes o de fulles de falguera, així com ceràmiques valencianes o barcelonines en blau amb decoracions de fulles i palmetes radials, roses gòtiques, alàfies amb ziga-zagues o flors a la base d'algunes peces (Aliaga, et al., 2002, làms. 21-28; Sánchez, 2020, p. 33-38).

A la vista de tots aquests referents, que disposen de relatives precisions cronològiques, creiem que el context material ofert per la fortificació del Castellot ha de correspondre a una ocupació no massa llarga centrada en la segona meitat del segle xv. Així ho aconsellen diversos factors. Per una banda, la presència ben constatada de ceràmiques decorades en blau de presumpte origen barceloní, una producció que no arrenca fins a mitjans de segle, i que és coherent amb el caràcter absolutament puntual que mostren els pocs i petits fragments recollits decorats en verd i manganès. No obstant això, al Castellot els motius decoratius de la ceràmica blava barcelonina es restringeixen fonamentalment a les alàfies, els radis sinuosos o en ziga-zaga o els cercles amb radis, tots ells motius primerencs que ja apareixen a la segona meitat del segle xv, mentre que hi són absents els estils figuratius complexos, propis ja del segle xvi (Soberón, 2023, p. 34-38 i 40-42). Per la seva banda, la ceràmica daurada sembla tota d'origen valencià, com també ho serien les escudelles en blau amb el motiu de les palmetes i les fulles radials, d'extens espectre cronològic que arriba més enllà de mitjan segle. En aquest sentit, el no reconeixement de fragments daurats d'origen barceloní ens podria situar en un context anterior al canvi de segle, en tot cas previ a l'aparició de les decoracions de pinzell-pinta vers

1525-1530 (Soberón, 2023, p. 60-61)¹⁶. En qualsevol cas, el del Castellot no és un context ni massa extens ni tampoc excepcional, atès que conjunts similars es documenten en jaciments de l'entorn com ara el castell de Cubelles, amb nivells datats al segle xv o entorn de l'any 1500 (López et al., 1998), la granja cistercenca d'Ancosa (Bolòs i Mallart, 1986, p. 49-72) o la Torre del Baró de Viladecans (López et al., 1998, p. 72-84).

Per la seva banda, un getó i tres monedes d'aquesta fase aporten d'altres informacions, encara que el desgast i la seva conservació precària en dificultin l'anàlisi. El fragment de getó de llautó (Ø 29 mm) fou recuperat al fons de la gran cisterna adossada a la torre i, malgrat el seu estat, s'hi distingeix la part inferior d'un rei assegut de front en un tron entre ornamentacions vegetals a l'anvers i una creu flordelisada en un quadrilòbul al revers, amb orles en les quals s'intueix la llegenda AVE MARIA GRACIA PLENA¹⁷ (fig. 12, CCV20-8004). Es tracta d'un model ben conegut (tipus *à la chaise*) i que s'inspira en determinades produccions de moneda d'or encunyades entre els regnats de Felip IV (1285-1314) i Carles VI (1380-1422) (De la Tour, 1988, p. 168, n° 1062 i pl. XXII, fig. 7; San Vicente i Neira, 2010). Com que no se'n fabriquen als regnes hispànics, a excepció de Navarra, l'aparició de getons en jaciments catalans és poc habitual tot i que no del tot desconeguda en contextos arqueològics dels darrers temps medievals (Clua, 2017). Entre aquestes troballes, és ben significativa, per al nostre propòsit, la d'un getó de Tournai (del tipus del castell tornés) recuperat en els nivells d'abandonament d'una possible botiga o taverna del poblat de Santa Creu de Rodes (Mataró et al., 2010-2012, p. 97-98), amb materials del segle xv avançat ja anotats més amunt i que presenten grans similituds amb els contextos del Castellot. Així mateix, un context ceràmic molt semblant, procedent d'una sitja de l'entorn de l'església de Linyola (Moya et al., 2017), s'acompanya de la troballa d'un getó també de Tournai, si bé en aquest cas es proposa una cronologia de tancament del conjunt de ja entrat el segle xvi, tot i que s'admet que la majoria de materials són de clara tradició baixmedieval, amb escudelles daurades valencianes amb decoració de fulles de card i línies d'aspes que pertanyen sens dubte al mateix grup que les documentades al Castellot.

Per la seva banda, les tres monedes recuperades són diners de billó de la sèrie catalana local, amb orles i llegendes pràcticament il·legibles (Ø aprox. 12-14 mm).¹⁸ Una d'elles es va localitzar en els nivells erosius que cobrien les restes enderrocades de la bestorre septentrional del recinte baixmedieval (fig. 12, CCV21-5052); presenta un bust de rei coronat a la dreta a l'anvers i l'escut de Girona al revers i s'hauria d'atribuir al regnat de Felip II (1556-1598) o als primers anys del de Felip III (Crusafont, 1990, p. 165-183 i 404-407; Crusafont, 2009, núm. 3737-3738). Les altres dues foren recuperades fora del recinte castral, durant l'excavació l'any 2017 de

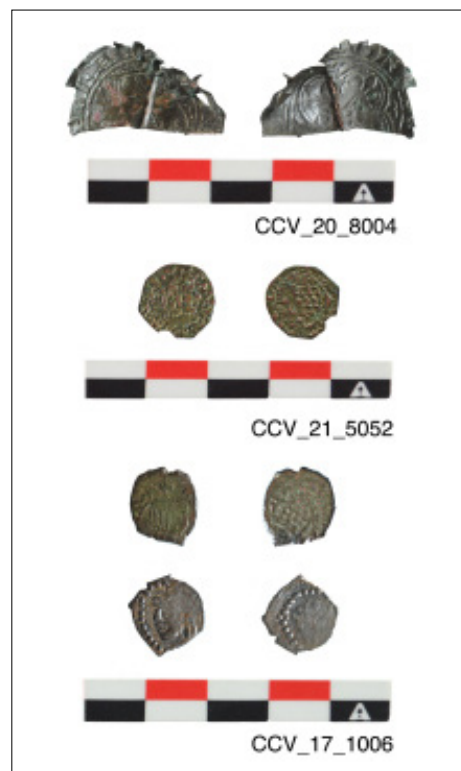

Figura 12. Getó i monedes procedents del jaciment i el seu entorn (Adriana Molina Pérez).

¹⁶ Ens pot servir com a referent immediatament posterior el context del reblliment d'una cisterna al castell de Montsoriu, amb referents numismàtics de la primera meitat i mitjans del segle xvi —monedes de Joana i Carles I— i on es troben peces daurades amb decoració de pinzell-pinta i peces blaves amb decoració complexa (Font et al., 2014).

¹⁷ Cal agrair als investigadors del CNRS Sébastien Gasc i Marc Bompaire els seus comentaris sobre aquesta peça.

¹⁸ Les peces —getó i monedes— han estat restaurades eficaçment per Adriana Molina, fet que ara ens permet anar una mica més enllà de les valoracions preliminars i genèriques efectuades en anteriors publicacions. En tot cas, agraim a Maria Clua, conservadora del Gabinet Numismàtic del MNAC, les seves observacions al respecte, que seguim.

l'extrem d'una plataforma rocallosa situada per sota i a uns 90 metres a l'est del castell (fig. 12, CCV17-1006), a l'interior d'una escletxa a la roca. Una d'elles és similar a l'anterior, tot i que en aquest cas es podria precisar la seva adscripció al regnat de Felip III en una data pròxima a finals del segle XVI (c. 1599) (Crusafont, 2009, núm. 3738). L'altra, malgrat el seu elevat nivell de desgast, podria correspondre a un diner de Lleida del «grup tosc» —o potser fins i tot una imitació—, amb una cronologia proposada d'encunyació d'entre els anys 1599 i 1623 (Crusafont, 2009, p. 198 i 414-415; Sanahuja, 2001, p. 112-114).

Tot i que pugui sobtar l'absència d'emissions barcelonines que acompanyin aquestes peces, cal tenir present que les emissions locals gironines de Felip II foren prou abundants i que sobrepassaren sovint el seu marc de circulació vers les comarques de Barcelona, com s'observa en troballes relativament properes com, entre d'altres, la de la Cova del Ramal de la Raconada de Castelldefels (Clua et al., 2011). En qualsevol cas, i vista la cronologia que es deriva de l'estudi ceràmic, queda clar que l'aportació des del registre numismàtic planteja certs problemes de concordança, atès que, a priori, cap context ceràmic ens situa més enllà de finals del segle XV o, a tot estirar, dels primers anys del segle següent. En aquest sentit, la presència del getó francès —segles XIV-XV— en el fons de la cisterna seria congruent amb el panorama ofert per la ceràmica, però no així la dels diners catalans que són ja de ben entrat el segle XVI o encara d'inicis del segle següent. Aquí cal tenir en compte la recuperació fora del castell de dues de les monedes, mentre que una tercera va aparèixer en un nivell erosiu de formació posterior a la ruïna de les muralles baixmedievales. No es pot descartar, per tant, la seva pèrdua en el marc d'ocupacions esporàdiques o fins i tot de tasques d'espoli un cop abandonat el recinte.

LA GUERRA CIVIL CATALANA COM A CONTEXT

Atesos els registres materials descrits, és legítim, per tant, relacionar la construcció d'aquesta singular fortificació amb el principal conflicte bèl·lic que va assotar el país a la segona meitat del segle XV i que no hauria de ser altre que l'anomenada guerra civil catalana (1462-1472), que va enfrontar el rei Joan II i les institucions catalanes i que va involucrar plenament el Penedès i la vila de Vilafranca, on, ja durant els preàmbuls del conflicte, a mitjans de l'any 1461 el monarca va haver d'acceptar les disposicions de la concòrdia o capitulació que duu el nom de la població. Iniciada la guerra després de la mort del príncep Carles de Viana, les tropes reialistes i els aliats francesos van protagonitzar un cruent assalt a Vilafranca a inicis d'octubre de l'any 1462, just abans de prendre la ciutat de Tarragona i d'establir-hi la cort durant els vuit anys següents. Assolat el Penedès de manera constant des de llavors, el mes de juliol de l'any 1463 l'exèrcit reialista encara va assaltar de nou Vilafranca, que havia esdevingut quarter general d'operacions de l'exèrcit català, tot i que la vila va romandre en mans rebels fins que Joan de Beaumont la va entregar al rei l'agost de 1464 juntament amb tota la comarca, després d'arribar a un acord de pacificació de Navarra (Zurita, 1967-1985, lib. 17, cap. 57; Ryder, 2021, p. 159-162, 213-220, 239-240 i 256-257; Vicens, 1980, p. 173-182; Sobrequés i Sobrequés, 1973, vol. 2, p. 267-319).

D'acord amb aquests fets i el desenvolupament del conflicte, els mesos transcorreguts entre octubre de 1462 i agost de 1464 constituïrien un període clarament propici per a la reocupació del castell de Castellví de la Marca. De fet, en aquelles mateixes

dates assistim a una iniciativa semblant al castell de Castellví de Rosanes, on consta una guarnició permanent que va començar amb cinc homes i que es va veure incrementada fins a una desena l'any 1463, establerts per compte del Consell de Barcelona. Tanmateix, a Castellví de la Marca pensem que devien ser el rei i els seus aliats, entre els que en aquells anys s'hi comptaven exèrcits francesos, els promotors de les obres, si tenim en compte el desenvolupament del conflicte i que es tractava llavors d'una propietat reial. Molt probablement, la seva situació devia afavorir l'elecció del lloc com a posició avançada de les tropes reialistes, des d'on atemorir i fustigar els defensors de Vilafranca.

Un cop lliurada la comarca l'any 1464, la fortificació aviat devia perdre el seu valor estratègic, tot i que és molt probable que mantingués funcions militars mentre el conflicte perdurà en el marc de la segona guerra remença fins a l'any 1486 i potser encara algun temps més. Abandonada i descurada a partir de llavors, la fortificació devia enrunar-se ràpidament, sense que s'observin intervencions ulteriors en el recinte defensiu, víctima ben segur d'operacions d'espoli i de recuperació de materials. Només l'espai de la capella i la seva cisterna haurien continuat en ús un temps més, com testimonien alguns materials trobats en els seus nivells d'abandonament i reblliment, com algun fragment d'escudella en blau de la segona meitat del segle XVII i un ardit de Barcelona reencunyat en temps de l'arxiduc Carles, en el marc de la Guerra de Successió (1705-1714). Per la seva part, la torre presenta indicis d'haver estat reedificada en part en el segle XIX, potser en el context d'alguna de les guerres carlines, quan s'obrí l'actual porta d'accés a la seva base i es feren reparacions amb morter i fragments de teula que no pogueren evitar el seu col·lapse definitiu als anys trenta del segle XX.

El paper jugat per la fortificació de Castellví en el marc d'aquell conflicte no resulta un fenomen aïllat, sinó que s'inscriu en un escenari en què, òbviament, s'esdevingueren enfrontaments que sovint tingueren com a escenari els antics castells aixecats en els segles anteriors, estiguessin llavors encara en actiu o, com en el cas del Castellot, es trobessin abandonats des de feia temps. Més enllà de les notícies documentals que ens han arribat, i que hem de lamentar que, de moment, no ofereixin llum sobre el nostre cas, l'arqueologia testimonia de manera recurrent l'afectació que llavors patiren alguns d'aquests enclavaments, com s'observa en els casos ben il·lustratius dels castells de Callús, Llívia i Ulldecona, ja esmentats més amunt. Encara hi podríem afegir, per la seva proximitat, el cas del castell de Castellet, assetjat i pres per les forces del Conestable de Portugal durant la guerra, on es detecten reformes i desmuntatges posteriors a una fase destructiva que s'atribueix al conflicte, en la qual s'excavà i seguidament s'amortitzà un fossat, amb materials similars als del Castellot (Solanes, 1999, p. 98-104 i 384-389; Alcubierre, 2009, p. 111)¹⁹. Tot i que ja l'hàgim esmentat tangencialment, val la pena recordar igualment el cas del castell de Boixadors, on una fase situada entorn de l'any 1500 i associada als conflictes de finals del segle XV va suposar l'ampliació del recinte castral a partir d'una nova muralla i l'anul·lació de bona part de les dependències prèvies, iniciativa que, com al Castellot, va comportar una important alteració estratigràfica (López, 2008, p. 76-78). Més enllà dels castells i enclavaments militars, l'arqueologia també ha permès calibrar els efectes d'aquell conflicte sobre altres tipus d'assentaments, com pobles i vil·les. Els casos que hem pogut revisar més amunt de l'Empordà, un altre escenari important de la guerra — aquí sobretot en els anys 1467 i 1468 —, són ben significatius, amb l'abandonament

¹⁹ Agraïm a l'arqueòleg Daniel Alcubierre l'accés a la memòria inèdita de la intervenció al castell de Castellet.

del poblat de Santa Creu de Rodes o els efectes dels diversos setges amb ús de bombardes sobre la vil·la de Sant Martí d'Empúries i la colmatació posterior del seu fossat defensiu (Aquilué, 1999, p. 428-432).

Encara que l'excavació no reveli cap mena de destrucció, sinó tan sols el seu abandonament primerenc, sense indicis de combat, és clar que la construcció de la fortificació baixmedieval del Castellot no s'entén sense un context conflictiu que l'expliqui i que justifiqui la notable inversió en treball i recursos que va comportar. En aquest sentit, una certa urgència detectada en les obres i el recorregut limitat en el temps de la fortificació que defineixen els materials recuperats indiquen que fou un projecte concebut i bastit *ad hoc* per a unes circumstàncies específiques i que va perdre el seu sentit un cop aquestes es modificaren. Això sí, no hi ha dubte que el lloc escollit, a banda d'oferir estructures aprofitables i materials en quantitat, posseïa, com a valor afegit, un alt component estratègic i simbòlic que ja li venia d'antic i que els nous promotors del segle xv no van fer més que perpetuar.

BIBLIOGRAFIA.

- Alcubierre, D. (2009). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Castellet (Castellet i la Gornal, Alt Penedès), 2007-2008*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Algarra, V.M. (2003). *Llançar lo pahiment de rajola*. Pavimentos cerámicos de los siglos XIV al XVII en Valencia a la luz de la documentación escrita y las representaciones pictóricas. *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo XIX* (p. 13-65). Asociación de Ceramología.
- Aliaga, X.; Caballé, G.; Subiranas, C. (2002). *Memòria de la intervenció arqueològica al Castell de Llívia (la Cerdanya), 1999-2000*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Amigó, J.; Barberà, J.; Cortadella, J.; Guasch, D.; Solias, J.M.; Cortés, M. (1986). *El Bullidor, jaciment medieval. Estudi de materials i documentació. Quaderns d'Estudis Santjustencs III*. Ajuntament de Sant Just Desvern.
- Aquilué, X. (1999). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona.
- Bolòs, J.; Mallart, L. (1984). La ceràmica grisa de la granja cistercenca d'Ancosa. *Ceràmica grisa i terrissa popular. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, Annex 2* (p. 63-80).
- Bolòs, J.; Mallart, L. (1986). *La granja cistercenca d'Ancosa (La Llacuna, Anoia). Estudi dels edificis i dels materials trobats durant les excavacions (1981-1983)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- Caixal, A.; Pancorbo, A.; Sureda, M.J.; Torras, M.; Galera, A. (2011). *Castell de Godmar (Callús). Arqueologia i història*. Diputació de Barcelona.
- Cerdà, J.A. (1991). Un conjunt de ceràmica del segle xvi procedent de Can Xammar (Mataró). *Laietània*, 6, 157-183.

- Cerdà, J.A. (2001). *La ceràmica catalana del segle XVII trobada a la Plaça Gran (Mataró)*. Associació catalana de ceràmica decorada i terrissa. Barcelona.
- Cerdà, J.A. (2021). *Els escudellers i la producció de pisa a Barcelona (segles XV-XIX)*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Clua, M. (2017). Alternativas monetarias adoptadas en Catalunya durante la Baja Edad Media. *xv International Numismatic Congress, Taormina, 2015. Proceedings*. 1089-1092.
- Clua, M.; Gómez, S.; Villaescusa, L.; Daura, J.; Sanz, M. (2011). Un conjunto numismático del siglo XVI en la Cova del Ramal de la Raconada (Castelldefels, Barcelona). *Numisma*, 255, 117-130.
- Coll, J. (2009). *La ceràmica valenciana (Apuntes para una síntesis)*. Asociación valenciana de cerámica.
- Coll, J. (2020). Propuesta de seriación y cronología de las producciones cerámicas mudéjares del Reino de Valencia. Dins *xvii Congreso anual de la Asociación de Ceramología. En torno a la cerámica medieval de los ss. VIII-XV* (p. 187-213).
- Cooper, E. (2012). El dominio de la pólvora en la arquitectura militar a finales de la Edad Media. Dins *IV Congreso de Castellología* (p. 97-110). Asociación Española de Amigos de los Castillos.
- Crusafont, M. (1990). *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics-Diputació de Barcelona. Barcelona.
- Crusafont, M. (2009). *Catàleg general de la moneda catalana. Països catalans i corona catalano-aragonesa (s. V aC-s. XX dC)*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona.
- De la Tour, H. (1899). *Catalogue de la collection Rouyer, vol. I. Jetons & méreaux du Moyen Age*. Paris.
- Font, G.; Llorens, J.M.; Mateu, Q.; Pujadas, S.; Tura, J. (2014). Montsoriu al segle XVI. Testimonis arqueològics de l'abandonament d'un gran castell. *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012* (p. 244-263). Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Frigola, J., (2011-2013). La ceràmica vidrada monocroma del convent dels dominics de Castelló d'Empúries. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 31, 447-476.
- Gibert, J.; Martí, R. (en premsa). De nuevo sobre las relaciones entre el califato cordobés y el condado de Barcelona. A propósito de la excavación del castillo de Castellví de la Marca. Dins C. Laliena i S. Gasc, *Renouveler al-Andalus. Les frontières de Philippe Sénac*. Presses du Midi. Tolosa.
- Llinàs, J.; Canyet, J. (2010). Les campanyes d'excavació dels anys 2008 i 2009 al castell de Sant Iscle (Vidreres, la Selva). Dins *Desenes Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona* (p. 441-449).
- González, J. (2003). Bombardeta, cerbatana, ribadoquín, falconete y cañón de mano. Cinco piezas multifuncionales de la artillería antigua. *Militaria. Revista de cultura militar*, 17, 97-110.
- Llinàs, J.; Merino, J.; Montalbán, C. (2004). El castell de Sant Joan de Lloret al segle XV. Dins *Actes del congrés Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental* (p. 411-419). Museu Etnològic del Montseny.

- López, A. (coord.) (2008). *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'arqueologia i d'història*. Diputació de Barcelona.
- Lopez, A.; Caixal, A.; Fierro, X. (1998). El Lloc del Castell de Cubelles a l'època antiga i medieval (segles II aC-xv) segons l'arqueologia. Dins *El Castell de Cubelles. Textos de recerca històrica* (p. 135-178). Diputació de Barcelona.
- López, A.; Estany, I.; Niño, V.; Vila, J.M.; Fàbregas, M.; Parera, M.; Clua, M.; Götzen, V. (1998). *Torre del Baró, Viladecans. Arqueologia*. Diputació de Barcelona.
- Martí, R. (2017). Els Castellvell durant el segle x, artífexs i veguers de la Marca de Barcelona. *Anuario de Estudios Medievales*, 47(2), pp. 679-705.
- Martí, R.; Folch, C.; Gibert, J.; Gonzalo, X. (2024a). El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (eds.), *De la tardoantiguitat a l'alta edat mitjana: una visió arqueològica* (p. 151-167). Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic.
- Martí, R.; Folch, C.; Gibert, J.; Gonzalo, X. (2024b). Castellví de la Marca, una fortificació recurrente en los confines de Tarragona y Barcelona. *Arqueología y Territorio Medieval*, 31, 297-322.
- Mataró, M.; Ollich, I.; Puig, A.M. (2010-2012). Unes mesures de ceràmica trobades a Santa Creu de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà). *Arqueologia Medieval*, 6-7, 90-99.
- Mataró, M.; Ollich, I.; Puig, A.M. (2011). L'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes: el context arqueològic i documental. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 52, 315-338.
- Monreal, L.; Barrachina, J. (1983). *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle xv*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Moya, A.; Clua, M.; Escala, O.; Tartera, E.; Vidal, A. (2017). La sitja del pati de les Monges: una ullada a la Linyola del segle xvi. *Mascançà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 8, 61-86.
- Otiña, P.; Varas, O.; Vilanova, O. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica a la Rambla de Sant Francesc (Vilafranca del Penedès)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Puig, A.M.; Riera, A. (1995). *Convent de Sant Domènec (Castelló d'Empúries, Alt Empordà), memòria d'excavació*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Roig, J. (2003). Un forn de teules del segle xv a la vila de Sabadell (Vallès Occidental): la intervenció arqueològica al carrer de Sant Quirze, 47. Dins *II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (p. 331-337). ACRAM.
- Ryder, A. (2021). *El naufragi de Catalunya. La guerra civil catalana del segle xv*. Edicions Sidillà.
- Sanahuja, X. (2001). La moneda de Lleida al segle xvii. *Acta Numismàtica*, 31, 111-148.
- Sánchez, E. (2020). *Memòria del seguiment arqueològic de l'obra de recuperació de la muralla del recinte jussà del castell de Llívia (Cerdanya). Fases 2017, 2018 i 2019*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.

- San Vicente, J.I.; Neira, M. (2010). Dos jetones medievales franceses hallados en la iglesia de San Pedro de Mungia. *Kobie*, 14, 161-170.
- Soberón, M. (2023). *Forma, color i cronologia. La pisa catalana en el context arqueològic de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona.
- Sobrequés, S; Sobrequés, J. (1973). *La Guerra Civil Catalana del segle xv. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixa Edat Mitjana*. Edicions 62. Barcelona.
- Solanes, E. (1999). *Memòria de l'excavació arqueològica al Castell de Castellet (Castellet i la Gornal, Alt Penedès)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Soler, N. (1981). *Ceràmica valenciana del segle xv trobada a la Pia Almoina de Girona*. Diputació de Girona. Girona.
- Testi, D. (2020). La evolución de las armas individuales y su definitiva consolidación en los campos de batalla de las Guerras de Italia. *e-Stratégica*, 4, 141-178.
- Vicens, J. (1980) *Els Trastàmars (segle xv)*. Ed. Vicens-Vives. Barcelona.
- Vidal, J.; Fibla, H.; Alucha, O.; Esteve, S.; Estrella, L.; Forcadell, T.; Galeote, E.; Mollà, F.; Querol, I. (2001). La vaixella blava i de réflex metàl·lic del castell d'Ulldecona. Dins *Actes de les Primeres Jornades d'història d'Amposta, 2000* (p. 279-318). Ajuntament d'Amposta.
- Zurita, J. (1967-1985). *Anales de la Corona de Aragón*. A. Canellas (ed.). Institución Fernando el Católico. Saragossa.

VIOLENCIA SENYORIAL I PARTICIPACIÓ PAGESA. LA FORTIFICACIÓ DEL CASTELL DE VILOBÍ D'ONYAR (SEGLES XIII-XIV)

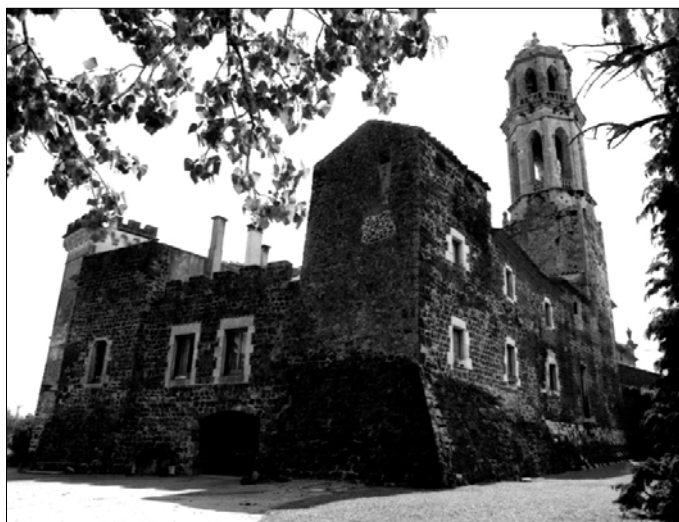
Elvis Mallorquí¹

INTRODUCCIÓ

El 18 de novembre del 1331, a primera hora del matí, Francesc de Gornal i alguns companys seus del Rosselló van envair i ocupar, per la força de les armes, el castell de Vilobí i van prendre en Ramon Malarç, ciutadà de Girona i senyor del castell, que encara jeia al llit, juntament amb la seva muller, una seva germana i tota la seva família. També van prendre en Ponç Malarç, germà d'en Ramon, i van atacar els homes d'en Ramon Malarç que eren fora del castell, fins al punt de ferir-ne atroçment alguns. Després d'emetre el so de viafora, el veguer de Girona, al capdavant d'un exèrcit de la ciutat i de la vegueria gironina, va arribar al castell de Vilobí per exigir que sortissin del castell i es lliuressin a mans del veguer i de la cort de Girona per rebre justícia. El fet no és excepcional en el context de l'època: la violència entre nobles era permesa sempre que seguissin les regles establertes pels monarques. Segons l'assemblea de Pau i Treva del 1200, l'assalt d'un castell no era una violació de la pau, però des de les Corts del 1291 calia un desafiament previ abans d'utilitzar la violència; a més, la justícia reial podia investigar aquests casos, cosa que va demanar Alfons el Benigne els anys 1328, 1330 i 1335 (MARTÍNEZ GIRALT 2021: 238-241).

Més enllà de les raons dels conflictes interns de la noblesa catalana i gironina, en la present contribució ens volem fixar, primer de tot, en un detall de l'episodi ocorregut a Vilobí d'Onyar el 1331: la participació dels 'homes' d'en Ramon Malarç en defensa seva i al costat de l'exèrcit dirigit pel veguer de Girona, posant setge al castell on s'havien fortificat els assaltants. Es tracta, sense dubte, dels 'homes propis' del senyor

Figura 1. El castell de Vilobí, unit a l'església parroquial de Sant Esteve, encara conserva l'aspecte de casa forta medieval. (Autor: Joaquim Puigvert)

¹ Universitat Oberta de Catalunya.

del castell, és a dir, dels pagesos de mas situats sota el seu domini directe. Després d'analitzar amb detall el cas de Vilobí d'Onyar, volem ampliar les reflexions per tal de valorar més a fons les formes i el grau la participació pagesa en les violències feudals de la primera meitat del segle XIV. Fins a quin punt la participació pagesa al costat dels senyors feudals era general en aquestes primeres dècades del segle XIV?

L'ASSALT AL CASTELL DE VILOBÍ L'ANY 1331

La notícia de l'assalt del castell de Vilobí, la coneixem gràcies a una lletra enviada el 23 de novembre del 1331 pels jurats i ciutadans de Girona al rei Alfons III en què es descriuen els fets ocorreguts cinc dies abans. Ramon Malarç era, a la vegada que senyor del castell de Vilobí, ciutadà de Girona, la qual cosa li va proporcionar un altaveu per fer arribar, de manera directa, a les orelles del rei les queixes per la indefensió generada després de l'assalt del novembre del 1331. En el mateix registre núm. 2 de Correspondència dels jurats i de la Universitat de Girona, es conserven altres notícies relatives a Vilobí que permeten seguir l'evolució del cas durant els mesos següents.

L'assalt del novembre del 1331 es va produir en el «*castrum de Vilalbino, satis propinquum civitati Gerunde*», proper a la ciutat de Girona. Per la facilitat amb què els assaltants el van prendre, deduïm que no devia comptar ni amb una guarnició permanent ni tampoc amb molts elements de defensa. Igual com d'altres castells d'inicis de segle XIV que coneixem a través d'inventaris, el castell de Vilobí tenia un ús residencial. En la notícia del 1331 només se'n esmenten les cambres on dormien els senyors quan van ser sorpresos pels assaltants. Ramon Malarç era «*in lecto suo*», mentre que la seva muller i la seva germana eren en uns altres «*lectis*». A l'interior del castell també hi era Ponç Malarç, germà de Ramon, i «*quasi totam eius familiam*», entenent per 'família' el conjunt els criats i servidors domèstics dels senyors que, a Vilobí, devien ser només els encarregats de la cuina i dels estables (ALCOVER-MOLL 1926-1962: vol. 5, 727-728; MARTÍNEZ GIRALT 2019: 405-406).

El castell, unit a l'església de Sant Esteve i al nucli de cases que s'havia aplegat al seu entorn i que era conegut com la cellera, disposava d'un «*murum sive clausuram*» i d'unes bestorres on, segons una concòrdia del 1269 citada en un plet del 1376, els homes de Vilobí feien obres sempre que fossin de tàpia, i no pas de pedra, i també escuraven els valls de la cellera. Murs i fossats eren, per tant, els únics elements defensius amb què comptaven els defensors del castell el 18 de novembre del 1331 i van resultar del tot insuficients per impedir l'atac per sorpresa, a la matinada, d'un grup ben armat de cavallers i guerrers. Un cop pres el castell hi haurien pogut resistir uns quants dies perquè hi van obrir unes arqueres i van vigilar bé les portes d'accés al recinte: «*factis archeriis et alias hostianter se parantes*». Les arqueres eren petites obertures en els murs del castell des d'on es defensaven dels homes de l'exèrcit del veguer i del sometent local de Vilobí llançant-los «*lapidibus et quadrellis*», pedres i quadrells o cairells, les sagetes pròpies de les ballestes (ALCOVER-MOLL 1926-1962: vol. 1, 884-885; vol. 2, 824; vol. 9, 5).

D'entre els assaltants del castell de Vilobí, destaca un nom propi: Francesc de Gornal. El seu cognom és el mateix que el dels senyors del castell de Vilobí durant la segona meitat del segle XIII. Potser és el mateix Francesc, encara menor d'edat, que

Figura 2. La cellera de Vilobí a través del capbreu de Ramon Malarç del 1337-1338.

és esmentat el 1301 quan la seva mare, Garsenda, ja vídua, i altres marmessors de Berenguer de Gornal van vendre mig quartó del delme de Vilobí (MARQUÈS 1993: núm. 528). Trenta anys després d'haver estat expulsat de la fortalesa on va néixer perquè els drets van passar a uns parents, els Malarç, Francesc de Gornal hauria atacat el castell de Vilobí amb Ermengol d'Alenyà, senyor d'Avalrí —població situada a poca distància de la vila d'Elna—, i altres persones del Rosselló i del Lluçanès. Que eren guerrers experimentats ho demostra el fet que van ocupar el castell en poca estona, a trenc d'alba, quan ningú els esperava i, sobretot, que van resistir en el castell de manera eficaç fins al punt de ferir els homes dels exèrcits que els assetjaven, un dels quals, al cap de pocs dies, va acabar morint.

Per evitar més morts i danys irreparables, uns bons homes —*«bonarum personarum»*— van negociar per tal que se signés una convenença o tractat que permetés la sortida dels assaltants del castell després de deixar una quantitat de diners —una *«pena»*— com a manlleuta al veguer i a la cort reial que servia com a assegurança que atendrien que es fes justícia del cas i que assistirien al judici quan pertoqués. Es tractava, segons sabem per dues altres lletres dels ciutadans de Girona adreçades al rei Alfons III i als cònsols i prohoms de Perpinyà, de 15.000 sous. Però, tot i les crides dels ciutadans gironins, no s'hi van presentar i, a més, davant dels vescomtes de Rocafort i Cabrera, n'Ot de Montcada i en Pere de Fenollet, van dir que *«recobrerien los dits ·XV· mille solidos del dit Ramon Malarç e de sos amics e d'omes de Gerona»*. I, així, després de la festa de la Santa Creu —el 14 de setembre— de 1332, en Francesc de Gornal i quatre servents amb armes van segrestar un mercader gironí, en Pere de Fornells, que anava de la vila de Perpinyà, on hi havia hagut la fira, fins al port de Cotlliure pel camí públic *«e après pocs diez lancejaren e auciferen lo dit Pere de Fornells prop lo loc d'Arles»*, és a dir, el van acabar assassinant. Mentre el tenien pres, un ciutadà de Girona va acudir al Rosselló, al lloc d'Illa, per pregar a un noble, en Pere de Fonellet, que l'ajudés a recuperar en Pere de Fornells. Fou allí que va sentir un cavaller del dit noble, en Guillem Bernat des Viver, que li va dir que cinquanta homes havien jurat prendre o fer mal *«tot hom que trobassen de Gerona entrò que ls fos satisfet dels dits ·XV· mille solidos»*.

El fet era molt greu, un «*exemple pernicios*» deien els jurats i ciutadans de Girona, perquè posava en dubte l'autoritat i la senyoria del rei Alfons III, senyor del Principat, i del rei Jaume III de Mallorca, senyor del Rosselló. Calia que aquest darrer descobrís la veritat del que havia fet en Francesc de Gornal i dels que ho havien consentit i hi havien ajudat, per tal que «*aquels qui serán trobats culpables de qualque condicion sien, que sien punitz sens tota mercè*» i segons el que requereixi la justícia per un crim tan greu. I si per saber la veritat calia «*que aquels sien posats a turment*», és a dir, que els culpables fossin torturats, demanaven que es fes per tal d'assegurar que els ciutadans de Girona i els habitants de la vegueria gironina anessin amb seguretat per terres del rei de Mallorca al Rosselló. Si entre els culpables hi havia algun clergue, reclamaven que el cas passés a la jurisdicció del bisbe d'Elna.

ELS SENYORS DEL CASTELL DE VILOBÍ, SEGLES XIII-XIV

El castell de Vilobí, per la seva situació a prop del riu Onyar i enmig de la plana de Vilobí, no corresponia al model de castell roquer pensat per vigilar el territori que tenia als seus peus. En realitat, encara que se'l qualifiqui de «*castrum*», correspon de manera més precisa al model de casa forta que es generalitza des de la segona meitat del segle XII, tal com han demostrat alguns estudis a partir de documentació escrita sobre el Vallès i les comarques de Girona (FARÍAS 2002-2003: 42-44; MALLORQUÍ 2011: 119-120). La primera notícia del castell de Vilobí és del 1197, quan Ramon d'Olius va donar a la seva muller Ermengarda de Vilanova, en compensació del seu dot, el «*castrum de Vilaubino*» i el de Calonge. Ramon d'Olius, però, no n'era realment el senyor: ell era el feudatari dels vescomtes de Cardona que, des de la fi del segle XI, ja tenien dominis a Vilobí, si bé n'anem tenint notícia a mesura que els cedeixen en feu o en donen part dels drets al monestir osonenc de Sant Pere de Casserres. L'any 1098 la meitat de la «*dominicatura*» que Ramon Folc, vescomte de Cardona, tenia a Vilobí va ser cedida a Bernat Amat de Claramunt; el 1108 el monestir de Sant Pere de Casserres va obtenir, per donació del comte Ramon Berenguer III de Barcelona, el mas Bruguerols de Vilobí; el 1124 el vescomte Bernat Amat de Cardona, just abans de marxar a Jerusalem, va deixar el delme de la seva dominicatura i un sagrer al monestir de Sant Pere de Casserres; l'any següent, un altre Bernat, o el mateix vescomte esmentat, va deixar un alou situat al lloc de Bruguerols; el 1135 el vescomte Bernat i la seva muller Almodis van donar un altre mas de Vilobí i el 1150 Ramon Folc va confirmar la cessió de dos masos al monestir de Casserres; el 1167 Ramon Folc III, vescomte de Cardona, va deixar dos masos de Vilobí a Sant Pere de Casserres i la meitat de la dominicatura que uns cavallers tenien per ell al seu germà Berenguer; finalment, el 1204 el vescomte Guillem de Cardona va cedir la quèstia i altres drets que rebia al terme de Vilobí al monestir de Casserres, que l'any anterior havia rebut d'en Valentí els drets sobre els masos Bosc i Pasqual i una vinya de Berenguer Roura (LLOP 2009: núm. 369, 416, 434, 575 i 578; RODRÍGUEZ BERNAL 2016: núm. 292, 350, 387, 405 i 442).

Els drets dels vescomtes de Cardona a Vilobí, tanmateix, no van desaparèixer del tot: en el seu primer testament del 1214 el vescomte Guillem va cedir al seu fill i hereu, Ramon Folc, el castell de Vilobí juntament amb els de Farners i Celrà i la torre Gironella, i ho va reiterar el 1225 (RODRÍGUEZ BERNAL 2016: núm. 455 i 470; MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 16-17). En canvi, és dels seus feudataris de qui,

a partir de mitjan segle XIII, tenim més notícies: l'any 1250 Pere de Gornal, ciutadà de Girona, i la seva muller Adelaida ja exercien com a senyors de Vilobí perquè van enfranquir Arnau Fresolf, fill de Ramon Amalric; el 1262 Pere de Gornal va enfranquir Pere Bassa, fill de Berenguer Bassa. En realitat, ja n'eren senyors des del 1248, quan Pere de Gornal va presentar una demanda contra Ferrer de Taverdet, cavaller, que havia rebut en penyora de part de Berenguera de Vilobí, mare del batlle Berenguer de Vilobí, la meitat dels drets que havien estat de Ramon d'Olius, antic senyor de Vilobí com a vassall dels vescomtes de Cardona. El conflicte es va resoldre amb un arbitratge que va establir que Pere de Gornal obtindria la meitat dels drets del castell, mentre que Ferrer de Taverdet es quedava l'altra. No va ser fins al 1287 que Berenguer de Gornal, fill de l'esmentat Pere, va comprar a Ferrer de Taverdet el feu que mantenia a Vilobí (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 17-18).

A partir d'aquesta data Berenguer de Gornal va anar alienant parts del domini que tenia a Vilobí: el 1287 va vendre a l'almoïna fundada per Pere de Fontclara la ferreria per 3.400 sous; el 1293 va vendre mig quartó del delme als marmessors de Joan Fresolf, clergue de Vilobí, per 2.000 sous; l'any 1297 va renunciar al seu dret de patronat sobre el benefici presbiteral que Joan Fresolf havia instituït a la capella de Santa Margarida de Vilobí, a canvi que l'obtentor del benefici fes memòria d'ell a cada missa; i el 1301, quan ja era mort, la seva vídua, Garsenda, va vendre mig quartó del delme al jurista gironí Berenguer de Vilar (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 18-19). Les alienacions i concessions efectuades per Berenguer de Gornal podrien estar relacionades amb l'acusació que va fer en contra d'ell na Maria Mossa, habitant de Girona, el 1286. Segons ella, quan el rei de França va entrar a les terres gironines l'estiu del 1285, va cercar refugi a Vilobí, però Berenguer de Gornal, senyor del castell, va vendre els seus béns mobles i la va donar, a ella mateixa, com a presonera als francesos (CINGOLANI 2011: 388; MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 116). Ja havíem vist, a través de la notícia del 1331, que el castell de Vilobí no era cap gran obstacle militar i menys encara per a un gran exèrcit com el francès que s'havia desplegat per tot el pla de Girona l'estiu del 1285. Per tant, és versemblant que Berenguer de Gornal hauria pagat uns diners —potser els de na Maria Mossa— als francesos per estalviar-se la destrucció del castell, però això l'hauria dut a endeutar-se durant la dècada de 1290 i a perdre el seu domini.

El febrer del 1300 qui figura com a senyor de Vilobí és el comte d'Empúries, Ponç Hug, però degué ser una mesura temporal perquè el setembre del mateix any el nou senyor era Ramon Malarç. Convé destacar que els Malarç i els Gornal estaven emparentats: Pere de Gornal, fill de Berenguer de Gornal, i Ramon Malarç estaven casats amb Guillema i Auda, respectivament, totes dues filles de Ramon Renall, que, en el seu codicil del 1306, va nomenar marmessors el seu gendre Ramon Malarç i el fill de Pere de Gornal i també jurista, Berenguer de Gornal que, amb el temps, seria conegut amb el cognom de l'avi, Berenguer Renall. Ramon Malarç figura com a senyor de Vilobí d'Onyar el 1315, en el testament del jurista Berenguer de Vilar, i, ja difunt, el 1331, quan el seu segon fill, el clergue Pere Malarç va ser recomanat pels ciutadans de Girona al rei Alfons III per tal que ocupés algun càrrec rellevant (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 19-20). La senyoria del castell de Vilobí havia passat, aleshores, a l'hereu de la família, també anomenat Ramon Malarç, que devia ser l'objectiu principal de l'assalt del 1331. També fou qui va ordenar la redacció d'un capbreu de tots els seus drets al terme de Vilobí l'hivern dels anys 1337-1338 a través del qual hem pogut comptar tretze declarants que residien a la cellera, entre els quals dos sastres i dos sabaters, a banda del sagristà de la parròquia,

i setanta-quatre masos, dels quals quaranta-un pertanyien al domini del castell de Vilobí, uns quinze al domini del monestir de Sant Pere de Casserres, un mas a Sant Daniel de Girona i tretze masos més de qui no queda clara la senyoria; a més, el mas Fresolf sembla ser la seu del feu de Bedoç, possible residència d'una família de cavallers (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 50-54).

LA PARTICIPACIÓ PAGESA EN LA DEFENSA DE VILOBÍ, SEGLES XIII-XIV

Conscients de la seva gran vulnerabilitat en cas d'atac militar, els senyors del castell obligaven els pagesos del terme de Vilobí a efectuar-hi serveis en treball tant als murs com als valls o fossats del castell. L'obligació, tanmateix, hauria estat acceptada pels membres de la comunitat: el 1269 el senyor del castell, Berenguer de Gornal, havia acordat amb els homes del castell havien d'efectuar obres al mur de tancament de la cellera de Vilobí i a les bestorres, sempre que fos obra de tàpia i no obra de pedra; a més, havien d'escurar els valls de la cellera. Segurament, a canvi d'aquests serveis, els habitants de Vilobí, majoritàriament residents en masos, van obtenir diverses franqueses i privilegis dels seus senyors: el 1294 Berenguer de Gornal va alliberar-los de toltes, serveis, intesties, eixorquies, cugucies i de la prestació de la tasca en garbes, a canvi de 4.500 sous. Potser se'n va desdir perquè, l'any següent, va reclamar a Pere Oliveres i a la seva muller que li paguessin la tasca i mig dels fruits d'una barquera de terra situada a Vilobí, però el jutge va condemnar el senyor i va absoldre els seus pagesos. En canvi, l'any 1297 Berenguer de Gornal va haver de cedir encara més als pagesos de Vilobí: va fixar el preu de la redempció de les filles dels masos que es casaven a fora i va fixar la forma de prestar les rendes consistents en parts de les collites —tasques, delmes, primícies— a Vilobí (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 108).

Amb el temps, els serveis en treball no van desaparèixer sinó que, amb l'ocupació del castell pels francesos l'estiu del 1285 i amb l'assalt del 1331, van continuar prestant-se i van quedar perfectament consignats en el capbreu dels anys 1337-1338. D'una banda, el senyor tenia dret a tallar els arbres no fruiters de trenta-dos masos del domini del castell i de set més que pertanyien a altres senyors, sempre que calgués per fer obres al castell. La fusta dels arbres s'utilitzava per a bigues i altres elements constructius (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 48-49). De l'altra, els homes propis del senyor del castell havien d'efectuar obres —«operas»— al castell quan volgués el senyor, fer serveis de transport —«manedas»—, segurament de bigues i fusta tallada, per a l'obra del castell, i netejar o escurar —«mundare ... sive escurare»— els fossats del castell. Mentrestant, els pagesos de Vilobí que eren homes propis d'altres senyors destinaven els jornals de treball a netejar els valls forans de la cellera del castell i a mantenir en bon estat el mur i les bestorres que encerclaven el recinte de la cellera, el petit nucli de cases format entorn de l'església parroquial i el castell. A més, en temps de guerra, els pagesos havien de guaitar —«guytare»— i defensar el castell i la cellera, segons si depenien del senyor del castell o d'altres senyors (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 113-116).

Anys més tard, el 1376, quan l'infant Joan va manar refer totes les fortificacions del bisbat gironí, els pagesos dependents del monestir de Sant Pere de Casserres

i potser algun d'un altre senyor, dinou en total, van denunciar, davant el mateix infant Joan, el senyor del castell de Vilobí, aleshores era Francesc de Santmartí, que els volia exigir més serveis dels que havien quedat fixats més de cent anys abans (MARQUÈS-MALLORQUÍ 2019: 114-117).

L'assalt al castell de Vilobí presenta un altre punt d'interès: la solidaritat dels homes propis del senyor Ramon Malarç que van acudir, armats, a defensar-lo així que en van tenir notícia. És possible que la col·laboració entre senyors i pagesos per a la defensa militar hagués quedat segellada amb la concessió de franqueses pels primers als segons, tot i que no consta expressament en cap document conegut. En la notícia de l'assalt del 1331 es fa referència als «*homines ipsius Raimundi extra ipsum castrum existentes*», als homes propis del senyor del castell, en Ramon Malarç, que vivien fora del castell i que tenien l'obligació de sortir en defensa del seu senyor. Alguns d'ells foren ferits atroçment fins al punt que, cinc dies després de l'assalt, encara no havien escapat del perill de morir. Un d'ells, però, sí que va morir d'una ferida mortal. Es tracta de Berenguer Rovira, de Vilobí, el pagès titular del mas Rovira d'Amont, on des del 1319, com a mínim, vivia amb la seva muller Cília. En el capbreu dels anys 1337-1338 s'esmenten Berenguer Rovira d'Amont, segurament fill dels anteriors, i Pere Rovira d'Avall, pagès d'un mas proper (MARQUÈS-MALLORQUÍ, 2019: 36-37 i 52-53).

Ambdós pagesos Rovira eren dels que menys serveis en treball efectuaven al senyor del castell: a l'any, el primer només feia una jova per sembrar i el segon un jornal consistent en portar esplets del camp a l'era del senyor. En canvi, la majoria dels masos del castell de Vilobí feien entre tres i quatre jornades a l'any pel senyor. Potser aquesta reducció tenia a veure amb una participació més activa en l'exèrcit privat del senyor, que el 1331 hauria resultat fatal per a en Berenguer Rovira. A més, el sometent local de Vilobí no estava desconnectat del dels pobles veïns: un cop els veïns van adonar-se de l'assalt del 1331, van fer alçar amb el crit de «*viafors*» l'exèrcit de la ciutat i de la vegueria de Girona, amb el veguer reial al capdavant. Tots van dirigir-se al castell de Vilobí per manar als assaltants que en sortissin i es lliuressin al veguer i a la cort reial de Girona. Aquesta circumstància permet ampliar el marc d'anàlisi al conjunt del bisbat gironí per tal de comprovar si el cas de Vilobí hi seria generalitzable o no.

VIOLÈNCIA SENYORIAL I PARTICIPACIÓ PAGESA AL BISBAT DE GIRONA

Ni els reis ni els nobles, en els temps feudals, tenien capacitat per a mobilitzar de manera permanent grans contingents de soldats. Al contrari, els seus exèrcits es componien de petites unitats, els cavallers i els seus escuders, que calia convocar amb setmanes o mesos d'antelació i que, cadascun d'ells, s'encarregava de les seves despeses i del seu equipament: cavall, armadures cada vegada més resistents i cares, espases, llances, escuts, etc. Els castells eren, evidentment, la infraestructura bàsica a partir de la qual s'organitzava la defensa militar. Així ho proven alguns inventaris que se n'han conservat: a la sala principal del castell de Dosrius, l'any 1315, hi havia cuirasses fetes de làmines de ferro, sis ballestes d'estrep, cinc ballestes de dos peus, una senalla amb molts cairells, dos elms, una maça de ferro, una sella vella de

palafre, una testera de cavall, dos escuts circulars de cavaller i tres més de servent, un punxó —o llança—, entre altres elements vinculats a la guerra (MALLORQUÍ 2017: 34); mentrestant, al de Cassà de la Selva, que va ser assaltat la tardor del 1329 per les tropes dels Montcada, es van inventariar, a l'aula del castell, cuirasses, gorgeres, capells, dos perpunts, una ballesta de torn, diverses de dos peus i d'estrep i un conjunt de vuit-centes tretes i cairells (SALES 2018: 23-24, 138-139 i 142-143). Però, en cap cas, hi havia de manera estable un gran contingent de soldats: per exemple, els vescomtes de Cabrera, a la segona meitat del segle XIV, disposaven de trenta-sis servents que formaven part de la seva «casa»: cambrer, majordom, dispenser, ecònom, escrivà, cuiner, falconer, clergues i un bon nombre de cavallers, donzells, escuders i joves aspirants a cavaller que formaven les escortes armades dels vescomtes (MARTÍNEZ GIRALT 2019: 421-422).

Els cavallers, la majoria, vivien pel seu compte gràcies a les concessions de feus efectuades pels seus senyors amb anterioritat on van construir les cases fortes que es van convertir en la llar del seu llinatge, com Ramon de Montcorb, a Riudarenes, o els Cartellà, a Maçanet de la Selva. L'any 1201 el vescomte Guerau de Cabrera va concedir una llicència al seu feudatari, Arnau Guillem de Cartellà, per fortificar la torre de Maçanet amb murs, parets, fossats i altres defenses; dècades després, el 1293 i el 1294 Bernat de Cartellà, cavaller, va obtenir de la vescomtessa Marquesa de Cabrera i del seu marit, el comte Ponç Hug d'Empúries, totes les hosts i cavalcades que pertocaven als vescomtes sobre els masos i bordes de Maçanet i sobre el mas Buscastell de la parròquia de Martorell, a canvi de la prestació anual d'una alberga als esmentats vescomtes, tal com s'havia establert el 1239 (MALLORQUÍ 2015a: núm. 57, 94, 173 i 174). Així, els exèrcits de la noblesa feudal s'estructuraven a través dels cavallers que conduïen els homes del territori que els havia estat assignat i també així s'organitzava l'host reial: el rei Pere II va convocar, entre molts altres cavallers, els germans Bernat i Galceran de Cartellà per a acudir al seu servei, el 1282 a Lleida, el 1284 a Tarassona i el 1285 a Figueres, i fer front a l'exèrcit francès que estava a punt d'envair l'Empordà (MALLORQUÍ 2015a: núm. 169, 163, 164 i 168). En aquest darrer cas, el rei va invocar que calia que el seguissin per defensar les terres del Principat de Catalunya d'acord amb els Usatges de Barcelona, entre els quals hi havia l'usatge *Princeps namque* que permetia cridar tant els nobles i els seus vassalls, com és el ca dels cavallers de Maçanet, com també tota la població civil del país: «*tam milites quam pedites, qui habeant etatem et posse pugnandi*» (BASTARDAS 1991: 102-103).

Els pagesos, majoritàriament habitants en masos aïllats, no eren aliens a les armes ni a la guerra. Una prova indirecta és l'ús del tir de ballesta —«*ballistata*», «*tractus balliste*»— per a mesurar les distàncies entre masos a Riudellots de la Selva en un procés judicial el 1265 (MALLORQUÍ 2007: 33). De fet, és molt probable que tots els pagesos disposessin d'armes a casa seva: el 1357 Bernat Albà, de Lloret de Mar, tenia a la cambra de casa seva un carcaix de cairells, tretes i vires, a l'entrada del mas dues ballestes i dos crocs, una llança i un pavès (MALLORQUÍ 2015b: 184). Tots els pagesos, especialment als llocs pertanyents al districte d'un castell termenat, estaven obligats a sortir armats «*ad sonum et cornu castris*» per perseguir delinqüents o per qualsevol operació militar sempre dintre dels termes del castell, tal com va quedar recollit en els Costums de Girona (MIERES 2001: 158-161; MALLORQUÍ 2011: 286-288). S'ha comprovat, en el cas de la vall d'Amer, que el sometent estava estructurat en desenes, grups de deu cases equivalents als veïnats que havien de

proporcionar deu homes sota el comandament del cap de la desena (To FIGUERAS 2010: 298-300 i 305-314).

Certament, els senyors tenien el poder de convocar el sometent i d'obligar, sota pena si no ho complien, els seus homes a efectuar els diversos serveis militars: el 1311 el cavaller Bernat de Palol podia «*facere pacem et guerram de ipsis hominibus et quod ipsi homines tenentur facere badas et gueytas et exire ad sonum et alia seruicia facere necessaria tempore guerre*». Ara bé, en el cas d'homes propis d'institucions eclesiàstiques residents a l'interior del terme d'un castell propietat d'un senyor laic, hi havia algunes limitacions: els homes del prior de Sant Miquel de Cruïlles, el 1264, només participaven en el sometent «*dum tamen non esset tempore guere*»; mentrestant, el 1307 els homes dependents de l'ardiaca de Ravós residents a Santa Llogaia del Terri només haurien de prestar els serveis de guaita, bada i obres, però no sortir en host, exèrcit o cavalcada fora de la parròquia rere el cavaller Ramon de Galliners, senyor de la casa forta de Santa Llogaia (MALLORQUÍ 2015a: 185).

Les diferències entre homes propis de senyors de castells i homes propis d'institucions eclesiàstiques no tenen res a veure amb una major incapacitat d'aquests darrers de defensar-se. Al contrari, aquests estaven obligats a seguir l'exèrcit de les comunies del bisbe de Girona, en el cas que fossin convocades tant pel veguer del rei com pel mateix bisbe, la qual cosa es va establir en una concòrdia l'any 1302 (MALLORQUÍ 2011: 288-295 i 2015b: 186-187). Aquest exèrcit, un cop reunit, s'havia d'afegir a l'«*exercitus locorum domini regis*» dirigit pel rei o pel mateix veguer. En el cas de l'assalt de Vilobí d'Onyar, l'any 1331, s'observa com el crit del sometent local va arribar a tots els racons de la batllia i de la vegueria de Girona, de manera que al cap de poc —un dia potser— el mateix veguer ja estava assetjant la petita fortalesa de Vilobí.

Normalment, s'observa una col·laboració activa de les comunitats locals en defensa del seu senyor quan aquest podia estar amenaçat per un altre poder. Als pobles veïns de Púbol i la Pera l'enfrontament del senyor del castell, de la família dels Cervià, amb el bisbe i la seu de Girona, senyors de la parròquia, es va anar agreujant a la segona meitat del segle XIII i a inicis del segle XIV fins al punt que els homes de Púbol no s'atrevien a anar a la parròquia de la Pera i els clergues parroquials no gosaven anar a Púbol, la qual cosa va resoldre's, primer, amb la conversió de la capella de Púbol en sufragània i, ja al segle XV, en parròquia independent. Un altre exemple d'associació dels membres d'una comunitat als seus senyors és el de la vila de Monells, un enclavament pertanyent als comtes d'Empúries dintre el comtat de Girona: amb l'agreujament de l'enfrontament dels comtes amb el rei Jaume II, els bisbes de Girona i els vescomtes de Rocabertí, Monells va ser ocupat diverses vegades i confiscat per pagar els deutes dels comtes emporitans, cosa que va dur els seus habitants a conjurar-se el 1304 per ajudar-se mútuament a pagar les despeses del metge en cas que fossin ferits. I, com a derivada de la guerra emporitana, els membres de les universitats de la Bisbal i Corçà, llocs pertanyents al bisbe, es van enfrontar als d'Ullastret, Vulpellac, Sant Iscle i Fonolleres, llocs de domini dels comtes d'Empúries, fins al punt d'arribar a una concòrdia el 1322 per acabar amb els assassinats d'una banda i l'altra (MALLORQUÍ 2008: 127-128 i 2011: 457-460).

En bona part, aquests conflictes locals derivaven de la creixent fragmentació de la jurisdicció reial, que havia estat majoritària a les terres de Girona durant tot el segle XIII. A partir de la concessió de la jurisdicció de Banyoles a l'abat de Sant Esteve el 1297 i de la Bisbal i Bàscara al bisbe de Girona el 1302, diversos nobles van

oferir diners a un rei necessitat de diners per a les seves voluntats de conquesta per obtenir drets jurisdiccionals (MALLORQUÍ 2019: 88-89). El cas més paradigmàtic va ser, just després de la conquesta de Sardenya el 1323, la cessió dels dominis reials de Llagostera, Caldes de Malavella i Cassà de la Selva, entre el 1324 i el 1326, a Ot de Montcada, germà de la darrera muller del rei Jaume II. Un dels conflictes que se'n van derivar va ser l'enfrontament dels Montcada amb els hereus d'en Guillem Escarrer, senyor del castell de Cassà mort vers el 1320, que va conduir a l'ocupació del castell la tardor del 1329. En aquest conflicte, en el qual va participar la milícia de la ciutat de Girona, interessada a mantenir sota jurisdicció reial tot el camí que la unia amb el port de Sant Feliu de Guíxols. Els ciutadans de Girona defensaven el privilegi reial del 1300, confirmat a les Corts de Lleida del 1301 i del 1307 i a les de Girona del 1321, que no es constituïrien noves jurisdiccions dintre la vegueria de Girona (SALES 2010: 69-71). En canvi, els habitants de Cassà de la Selva, fora d'alguns servidors dels Escarrer, no van participar en el conflicte entre els dos senyors de la comunitat.

Ara bé, en certes ocasions els senyors també promovien o donaven suport als autors d'actes propis de les bandositats. El 1326 el porter reial Pere de Cardonets perseguia uns homes de Sant Sadurn de l'Heura que haurien pogut donar refugi a uns bandits; el bisbe, el senyor del lloc, s'hi va oposar i va demanar, a través del jurista Ramon de Gornal, que la causa contra els seus vassalls quedés sobreseguda. De manera semblant, el bisbe de Girona protegia uns facinerosos que, incitats pel clergue Berenguer de Puig-alt, expulsat de Cruïlles després de ser acusat d'usurer pels parroquians, van realitzar l'any 1325 una «*correguda*» dintre del terme i contra els homes de Cruïlles que hi va provocar la mort d'un home (MALLORQUÍ 2011: 465-466). I el 1336 uns homes armats dirigits pel batlle de Sils, agent dels vescomtes de Cabrera, van assaltar el mas que Francesc Gironès, ciutadà gironí, tenia a Riudellots de la Selva; tot i que buscaven l'efecte sorpresa per prendre el botí i tornar ràpidament, van acabar essent perseguits per la milícia dirigida pel sotsveguer de Girona i pels batlles de la ciutat (MARTÍNEZ GIRALT 2019: 149).

CONCLUSIONS

A la primera meitat del segle XIV la pau a l'interior del Principat era un ideal inabastable. La concessió de treves per part del rei i la gran empresa militar de conquesta de Sardenya no van aturar les bandositats internes entre tota mena de senyors que, sovint, acabaven implicant els habitants i vassalls dels seus termes (MARTÍNEZ GIRALT 2021: 238-241). La defensa dels seus senyors naturals per part d'unes comunitats de vilatans i de pagesos de masos no era a canvi de res: molt sovint els senyors havien concedit franqueses i excepcions que generaven una ficció de reciprocitat entre uns i altres (MARTÍNEZ GIRALT 2019: 508-509). En paraules de Christopher Dyer, que ha analitzat l'efectivitat de les senyories angleses entre els segles XIII i XIV, el sistema senyorial era clarament ineficaç per a resoldre molts dels problemes de la societat, però va assolir una adhesió que li va garantir la pervivència fins als segles XVIII i XIX. En relació amb la defensa i la guerra, la capacitat militar dels senyors dels castells, vescomtes, nobles i reis era una amenaça llunyana per als pagesos perquè no podien ser presents de manera constant a cada racó del territori; a més, els homes propis dels senyors també estaven armats i que formaven part dels

exèrcits dirigits pels primers (DYER 2007: 84-85). I, a manca de castells, podien prendre la seva església parroquial i la fortificaven com va passar a molts llocs de l'Empordà, no tant per defensar-se dels seus propis senyors, com per fer-los costat en les lluites i guerres que disputaven. La fortificació de l'església de Vulpellac el 1269 es deu més al conflicte entre el comte d'Empúries, senyor de la població, i el bisbe de Girona, senyor de la vila veïna de la Bisbal (MALLORQUÍ 2011: 280-282).

En qualsevol aspecte de l'edat mitjana, inclosa la guerra i la violència, cal no deixar-se endur per les idees preconcebudes i pels miratges dels estereotips més difosos en l'actualitat. La guerra no és un afer exclusiu de la noblesa ni de la cavalleria, sinó que, sobretot a partir del segle XIII, les classes baixes tant del món urbà com del camp, armades amb llances, pavesos i ballestes, hi tenen un paper cada vegada més determinant. Sovint al costat dels seus senyors.

FONTS DOCUMENTALS

ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona): Cancelleria, registre 1682, f. 160v-162r (1376.06.19, amb notícia a la concòrdia del 1269).

ACG (Arxiu Capitular de Girona): Pergamins, núm. 1225 (1250.01.24), núm. 6605 (1262.12.30); Dignitats, pergami núm. 379 (1297.02.14)

ACOS (Arxiu Comarcal d'Osona, Vic): Llibre de las Rendas de Casserras en Vich y Gerona, Parròquia de Sant Esteve de Vilobí, f. 207r (1108.03.16, 1125.03.16, 1135.06.03, 1203.08.19, 1204.01.27)

ACSE (Arxiu Comarcal de la Selva, Santa Coloma de Farners): Fons patrimonial Rodó, Llibre mestre del mas Rodor, Oliveras i Puigbell, núm. 3 (1294.03.01), núm. 4 (1295.11.20) i núm. 6 (1319.05.18).

ADC (Arxiu Ducal de Cardona): lligall 158, núm. 80 (1124.11.06).

ADG (Arxiu Diocesà de Girona): Almoina, pergamins núm. 6604 (1248.04.07) i núm. 7634 (1315.09.02) – Lletres: vol. U-2, f. 26v (1326.02.19), f. 28v (1326.02.25) i f. 92v (1326.06.01) – Mitra, calaix 4, pergami núm. 47 (1301.09.16) – Sant Feliu de Girona, pergami núm. 371 (1306.10.08)

AMGI (Arxiu Municipal de Girona): Correspondència, registre núm. 2, f. 9r (1331.03.12), f. 11v-12r (1332.03.26), f. 36r (1331.11.23), f. 93rv (1332.09.20) i f. 98r-99v (sense data).

ADM (Arxiu Ducal de Medinaceli), Cabrera i Bas, registres 987, fotograma núm. 592 i Arxiu Històric d'Hostalric (AHH), registre 3635 (1336.07.11).

BC (Biblioteca de Catalunya, Barcelona): Pergamins, núm. 5649 (1201.07.09) i núm. 480 (1311.02.07-1311.04.16).

BIBLIOGRAFIA

- Alcover, A. M.; Moll, F. de B. (1926-1962): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca: Editorial Moll, 10 v.
- Bastardas, J. (1991): *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*, Barcelona: Fundació Noguera.
- Cingolani, S. M. (2011): *Diplomatari de Pere el Gran. Volum 1. Cartes i pergamins (1285-1285)*, Barcelona: Fundació Noguera.
- Codina J.; Peris, S. (1985-1986): «Ordinacions de Girona de l'any 1358», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 28, p. 191-209.
- Dyer, Ch. (2007): «The Ineffectiveness of Lordship in England, 1200-1400», *Past & Present*, suplement vol. 2, p. 69-86.
- Farías, V. (2002-2003). «Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII). Un inventario a partir de las fuentes escritas», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, vol. 23-24, p. 23-49.
- González Hurtebise, E. (1911): *Libros de tesorería de la Casa Real de Aragón. Tomo 1 (Reinado de Jaime II)*, Barcelona: Tipografia de Luis Benages.
- Llop, I. (2009). *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, Barcelona: Fundació Noguera, 2 v.
- Mallorquí, E. (2007): «Una qüestió de toponímia: el domini senyorial del clergue Guillem Gaufred a Riudellots de la Selva al segle XIII», *Quaderns de la Selva*, núm. 19, p. 7-59.
- Mallorquí, E. (2008): *Històries amagades de les Gavarres*, Monells: Consorci de les Gavarres.
- Mallorquí, E. (2011): *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV*, Barcelona: Fundació Noguera.
- Mallorquí, E. (2015a): *Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106-1301)*, Barcelona: Fundació Noguera.
- Mallorquí, E. (2015b): «Ballestes en mans de pagesos. La participació a l'exèrcit de la població rural del bisbat de Girona, 1200-1350», dins N. Puig; M. Viader (eds.), *La vida quotidiana a l'Edat Mitjana. Actes del IV Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric (20-21 de novembre de 2014)*, Hostalric: Ajuntament, p. 183-198.
- Mallorquí, E. (2019): *Fites i termes de Forallac*, Vulpellac: Ajuntament de Forallac.
- Mallorquí, E. (2022): «Celleres i viles fortificades de les terres gironines (segles XI-XIV). Evidències a partir de la documentació escrita», *Rodis. Journal of Medieval and Postmedieval Archeology*, núm. 5, p. 81-112.
- Mallorquí, E. (2017): «El castell de Dosrius a partir de l'inventari de 1315», *Duos Rios*, núm. 3, p. 33-36;
- Mallorquí, E. (2019): *Fites i termes de Forallac*, Vulpellac: Ajuntament de Forallac – Cassà de la Selva: Editorial Gavarres.
- Marquès, J. M. (1976): «Vilobí d'Onyar a través del capbreu de Ramon Malars (1338)», *Programa de Festa Major – 1976*, Vilobí d'Onyar: Ajuntament. (Reedició

- dins J. M. Puigvert; J. Pujol, eds., *Vilobí d'Onyar, art i societat. Els articles que han fet història*, Vilobí d'Onyar: Ajuntament, 2006, p. 32-65).
- Marquès, J. M. (1985): «Vilobí d'Onyar a través del capbreu de Ramon Malars (1338)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 5, p. 27-52.
- Marquès, J. M. (1993): *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona*, Barcelona: Fundació Noguera, 2 v.
- Marquès, J. M.; Mallorquí, E. (2019): *Vilobí d'Onyar a través del capbreu de Ramon Malars (1337-1338)*, Vilobí d'Onyar: Ajuntament.
- Martínez Giralt, A. (2019): *Els vescomtes de Cabrera a la baixa edat mitjana. Identitat familiar, dinàmica patrimonial i projecció sociopolítica*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Martínez Giralt, A. (2021): «Las guerras privadas de la nobleza catalana durante los reinados de Jaime el Justo y Alfonso el Benigno (1291-1336). Estudio preliminar», dins E. Etxeberria; J. A. Fernández de Larrea (coords.), *La guerra privada en la Edad Media. Las Coronas de Castilla y Aragón (siglos XIV y XV)*, Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 231-253.
- Mieres, T. (2001): *Costums de Girona* (ed. Antoni Cobos), Girona: CCG Edicions – Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines – Centre de Recerca d'Història Rural.
- Rodríguez Bernal, F. (2016): *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2016.
- Sabaté, F. (2006): «El Somatén en la Catalunya Medieval», *Clio y Crimen. Revista del Centro de Historia del Crimen de Durango*, núm. 3, p. 209-304.
- Sabaté, F. (1999). «La governació al Principat de Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 12, p. 21-62.
- Sales, Ll. (2010). «El setge i l'ocupació del castell de Cassà de la Selva (1329): un conflicte jurisdiccional entre senyories provocat per les alienacions del patrimoni reial», *Quaderns de la Selva*, núm. 22, p. 55-77.
- Sales, Ll. (2018): «Una fortalesa en temps de violència feudal: el castell de Cassà de la Selva a inicis del segle XIV», dins D. Grau; E. Mallorquí (eds.), *Les guerres i els seus efectes: Cassà de la Selva, segles XIV-XX*, Cassà de la Selva: Ajuntament, 2018, p. 11-28.
- To Figueras, Ll. (2010): «La defensa del valle. Las 'decenas' de Amer (Cataluña vieja) en la Baja Edad Media», dins J. I. De la Iglesia (ed.), *Monasterios, espacio y sociedad en la España Cristiana medieval. XX Semana de Estudios medievales (Nájera, 3-7 agosto de 2009)*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2010, p. 293-321.
- Valls Taberner, F. (1928): «Els antics privilegis de Girona i altres fonts documentals de la compilació consuetudinària gironina de Tomàs Mieres», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 13, p. 171-217.

DISPUTED MOUNTAINS. DEFINING LANDSCAPES OF CONFLICT IN THE MONTI AURUNCI (ITALY - SOUTHERN LATIUM)

Edoardo Vanni,¹ Francesca De Pieri,² Simone Zocco,² Alessandra Cammisola³

LANDSCAPES OF VIOLENCE: HOW TO DEFINE THE RELATIONSHIP BETWEEN SPACE AND CONFLICT

Edoardo Vanni

The theme of violence and conflict is increasingly considered in its relational connections, the devices of power, and its multiple forms of expression, recognising how violence is primarily a structural factor, mediated and integrated within a broader socio-economic system (Bini, Capocéfalo & Rinauro, 2024; Dempsey, 2024). According to this approach, violence is understood as a process that evolves rather than as a singular ‘act’ or ‘result’ (Springer, 2012; Tyner, 2012; Springer & Le Billon, 2016). Above all, this perspective frames violence not as something inherent to human beings but as the outcome of social and cultural relationships, as well as socio-economic strategies and structures (Galtung, 1969).

Structural and cultural violence, as highlighted in the studies of Galtung (1969, 1990) and the analysis of Hannah Arendt (1970), is linked to dynamics of power, gender, politics, and economics. The state, through the monopolisation of violence (Hobbes, 1651; Weber, 1918; Agamben, 2008) and colonial and imperialist practices (Gregory, 2004), plays a fundamental role in shaping and controlling spaces. While considerable research has been undertaken —particularly in anthropology and urban planning, as well as in archaeology— on the manifestations of violence through materiality, places, and urban spaces, the relationship between landscape production and conflict dynamics remains relatively unexplored.

¹ Università per Stranieri di Siena.

² Sapienza Università di Roma.

³ Independent researcher

Violence, therefore, possesses its own concrete materiality, expressed not only in individual acts but also in the production and organisation of spaces that generate tensions and conflicts, wherein space itself becomes a producer of violence. In this sense, every study of violence is intimately connected to space and, consequently, to landscapes, understood as accumulations of significant places. The spatial and material dimensions of violence (Gregory & Pred, 2006; Springer, 2011) reveal various processes of landscape production and transformation through the perpetuation of structural violence. This includes forms of imperialism and colonialism that utilise political, economic, and physical violence to maintain control over space (Blomley, 2003); the disruption of places following armed conflict (Flint, 2004); and the effects of climate change and the environmental pressures imposed by the capitalist economic system, which constitute forms of violence against specific social groups (Harvey, 2006; Parenti, 2012; Springer 2014; 2015). Other examples include violent extractivism and political ecology (Le Billon, 2012); forced migration and border violence (Walia, 2013); the gendered dimensions of violence (Fluri, 2009); and the racialisation of spaces and landscapes, as well as the identity politics that underpin exclusionary practices (Chatterjee, 2012). Each of these themes is linked to the ways in which violence shapes space—understood in its broad political and procedural sense—and how space, in turn, constitutes violence.

It has often been emphasised from various perspectives that in these places—ranging from monuments and sanctuaries to border zones and natural environments—complex processes intertwine memory, oblivion, and counter-memories (Foucault, 1971, p. 151; Nora, 1986; Bender, 1993; Bender & Winer, 2001; Tilley, 2006, p. 8; Schramm, 2011, pp. 5-6; Assmann, 2012), with time playing a fundamental regulatory role. An interdisciplinary approach is essential not only to capture the multiple manifestations of violence within these spaces, but also to understand their temporal and material dimensions. This has positioned archaeology—and particularly landscape archaeology (David & Thomas, 2008, p. 213)—as a privileged discipline for studying past phenomena and for analysing the contemporary vestiges of historical violence (Ralph, 2012). The study of violence thus aims to reveal its transformative power in shaping social relations, cultural practices, and the production of space—not as a merely episodic phenomenon but as an ongoing process embedded within historical trajectories.

This low-intensity violence, often neglected in historical and archaeological studies, foregrounds time as an active agent and highlights the traces it leaves in the landscape. It compels us to consider ancient landscapes themselves as structured in ways that generate and sustain conflict. In this regard, the historical transformation of landscapes produces characteristics that may be described as exaptive (Gould & Vra, 1982), situated at the intersection of ecological, cultural, and economic structuring. This lays the groundwork for the violent occupation of places or sites, even over the long term. We see this process particularly in the creation of violent or exceptional landscapes such as refugee camps, as well as in the racial and colonial discrimination that produces spaces of marginalisation and perpetuates exclusionary dynamics for decades, if not centuries. Such violence is inscribed onto both places and bodies (Gregory, 2004; de Leeuw, 2016), often culminating in the total erasure of landscapes and people. This perspective is evident in the contemporary governance of the earth, where resource determinism, pollution, anthropogenic climate change, and political inaction exemplify the temporal dimensions of slow environmental violence (Nixon, 2011; O’Lear, 2016).

The creation of these exceptional spaces is primarily driven, as mentioned above, by the state system, which administers and controls a given territory through the monopolisation of violence. More significantly, it exercises this violence within a defined and structured space. Thus, state sovereignty can be understood as a specific form of violence exerted on human bodies and landscapes through population policies, production strategies, norms, and protocols that enact ‘securitisation’ and exclusion —whether by restricting access to resources or by controlling the right to use them, such as through the granting of full citizenship. These mechanisms of violence are often most visible in border zones and frontier landscapes, where the regulation of mobility and the friction between different historical subjects manifest in direct and highly recognisable ways (Jones, 2016; Mountz et al., 2012). The spatialisation of violence is frequently enacted through expulsion and/or containment (Hyndman, 2019).

While extensive research has examined how violence functions to regulate and maintain social control —both through normative ordering and coercive dynamics— less attention has been paid to the production of space as a site of exclusion and as a generator of violent social practices. This involves the systematisation of marginality and border spaces, the coercive power of state structures, and the spatial dimensions of violence itself. Certain historical landscapes, produced through rigid and highly regulated control structures designed to enforce separation and exclusion, fall within this category. The structuring of these landscapes of violence and conflict —through specific population strategies that regulate access to resources— not only leaves traces in the landscape but actively shapes space, often irreversibly. The historical reactivation of violent spaces occurs whenever exclusionary and oppressive desires resurface at particular moments in history.

This study aims to analyse, from a long-term perspective, the production of such landscapes of violence in a marginal mountain region: the Aurunci Mountains, geographically situated in southern Lazio, Italy (fig. 1). Here, at the intersection

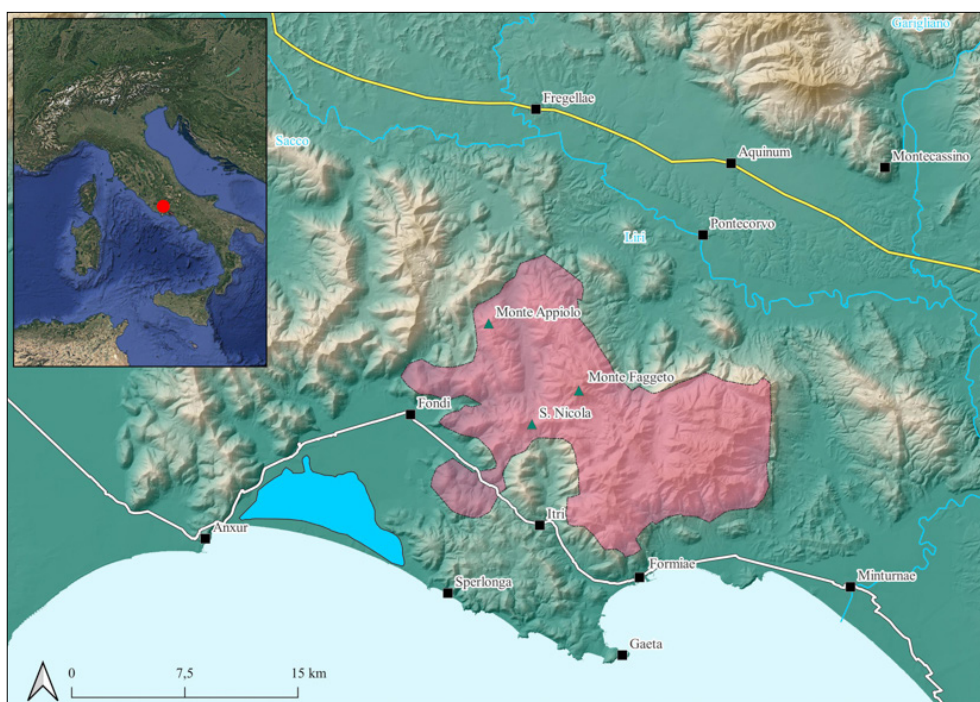

Figure 1. The Aurunci Mountains with some of the most important sites and the main road network (author's processing from DTM by Tarquini *et al.* (2007) using QGIS 3.28; elaboration by E. Vanni).

of ecological marginality, peripheral human communities, and major political and military events, these mountains have historically been contested spaces, shaped by shifting socio-environmental dynamics (Van der Leeuw & Aschan-Leygonie, 2005). Their ecological marginality, combined with their rugged and inhospitable terrain, has been transformed into an instrument of social and political violence by supraterritorial and state entities seeking to exert control through division and exclusion —leaving a lasting imprint on the historical trajectory of these landscapes.

TOOLS FOR CONTAINING PRE-ROMAN AND ROMAN CONFLICTS IN THE AURUNCI MOUNTAINS

Francesca De Pieri

The Aurunci Mountains occupy a marginal yet strategic position at the convergence of the Liri Valley, the Minturno Plain, the Appian Way, and several secondary roads. This location has historically facilitated control over tensions and conflicts arising at the frontier between distinct political and economic entities. However, the region's peripheral status has led to its marginalisation in archaeological research. The Monti Aurunci Project (MAP) aims to address this gap, demonstrating that the current paucity of documentation is not indicative of an absence of historical significance. Despite this, for the pre-Roman and Roman periods, archaeological evidence and historical sources remain scarce.

Between the 7th and 4th centuries BC —culminating in the Aurunci Mountains' integration into the Roman sphere— there is evidence suggesting a network of settlements linked to the mountain roads. At Le Festole (Itri - LT), circular stone clusters associated with ceramic fragments indicate a potential necropolis, possibly connected to an as-yet unidentified settlement (Saccoccio, 2024, pp. 121-122). The site of Pianara (Fondi - LT) also appears to have a pre-Roman phase, with structures suggesting a village linked to internal road axes (Di Fazio, 2020, pp. 81,131). Another potential site at 'Le Mura' in Campello (LT) has yielded acorn projectiles and lead weights, suggesting a phase predating the medieval occupation.

The 4th century BC was transformative for this region, coinciding with the incorporation of Southern Lazio into the Roman orbit. This period saw the foundation of numerous colonial settlements, likely a response to growing tensions with Italic groups such as the Samnites and Sidicini (Sirano, 2015, pp. 199-200). The creation of a 'buffer territory' suggests a Roman strategy to mitigate conflict in this border zone.

During this process, Rome experimented with various administrative structures, including the *civitas sine suffragio*, *civitas optimo iure*, *municipia*, and *pagi*. The *pagus*, a key instrument of territorial organisation, was primarily an extra-urban settlement with legal, economic, and territorial autonomy (Capogrossi Colognesi, 2002; Tarpin, 2002; Letta, 2004, pp. 231-232, 238-239; Stek, 2009, pp. 6-7, 66-77, 111-112, 120-121; Sisani, 2011, pp. 555, 600-608). It had its own magistrates (*magistri pagi*), financial independence, and distinct territorial boundaries ritually reaffirmed through *lustratio pagi* and the *Paganalia* (Sisani, 2011, pp. 604-606; Stek, 2009, pp. 109, 144, 171-185, 219). Literary sources describe the *pagus* as comprising dispersed rural dwellings, *villae*, and sanctuaries (Letta, 2004, pp. 232, 238-239).

The Aurunci Mountains were likely reorganised in the 4th century BC as a *pagus* centred around present-day Itri (LT), with the San Cristoforo sanctuary as a focal point (De Spagnolis, 2019). This sanctuary functioned as a communal and religious centre, reinforcing regional identity and control over communication routes. Numismatic evidence suggests it was active from the late 4th century BC, coinciding with the construction of the Appian Way, indicating a clear correlation between religious and infrastructural developments.

San Cristoforo, which will undergo further survey and documentation by MAP in 2022, is currently the only known site from this period in the Aurunci Mountains. Preliminary findings suggest it was a terraced sanctuary, later monumentalised with a stairway in the 2nd century BC. Epigraphic evidence attests to substantial renovations between the 2nd and 1st centuries BC (De Spagnolis, 2019; Molle, 2022). An inscription dedicated to Fortuna from the late 3rd century BC is significant (Molle, 2022, pp. 244-245), as Fortuna was often associated with Roman expansionism and the reorganisation of pre-existing cults (Miano, 2021). This suggests a process of religious Romanisation, reinforcing Roman control over a potentially volatile border area (Stek, 2009, pp. 17-34 and pp. 213-214).

By the 2nd century BC, Rome had fully consolidated its control over the region, as evidenced by two additional potential sacred sites. One, at Piana del Campo (Campello - Itri), is suggested by ceramic and clay remains, including a probable votive object shaped like a uterus. The second, at Monte Appiolo (Lenola), has yielded Roman-period ceramics and structural remnants (Saccoccio, 2024, p. 123). A votive deposit found in Valle Funnana (Campodimele) in the late 1990s contained anatomical offerings and statuettes characteristic of the so-called Etruscan-Latium-Campanian traditions, dated to between the 4th and 2nd centuries BC (Cassieri, 2015). These findings highlight the role of religious sites in maintaining social cohesion and managing local tensions.

The imperial period brought profound changes to the Aurunci Mountains. The sanctuary of San Cristoforo, active throughout the Republican era, saw a marked decline. New settlement and economic patterns emerged, with scattered finds suggesting rural or industrial activities at Piana del Campo (Campello - Itri), Pozzo Bifulco (Lenola), and Taverna (Lenola), where ceramic and iron slag remains indicate possible production sites (Saccoccio, 2024, pp. 117-121). This period saw the establishment of imperial estates, a process initiated under Augustus and expanded under Tiberius, culminating in extensive landholdings in Sperlonga, Formia, and Minturno (Di Fazio, 2006; De Meo, 2018). A 166 AD inscription from Itri mentioning an imperial freedman, *Graphicus*, supports the presence of such estates (De Spagnolis, 1988; *AE* 1988, 00227). The most significant transformation occurred under the Flavians, with the establishment of the *saltus* system, cementing imperial control and stabilising tensions arising from the region's liminal position (De Nardis, 2009, pp. 178-182).

The Aurunci Mountains, though historically marginalised in archaeological discourse, played a crucial role in regional dynamics from the pre-Roman to the imperial period. The evidence of settlement networks, sanctuaries, and administrative structures underscores their importance in Rome's broader strategies of expansion, integration, and control. Continued research by the MAP is essential for further clarifying these historical developments.

THE CONTESTED MOUNTAINS BETWEEN THE GOTHs, BYZANTINES AND LOMBARDS

Edoardo Vanni

If the military control of this mountain territory proved decisive for Rome's expansion strategies in the south of the peninsula, its progressive administrative and productive structuring was fundamental for the exploitation of resources (woods, clay quarries, pastures, water) and for the establishment of a diversified economy, the Aurunci Mountains were subsequently at the centre of new conflicts and disputes that arose following the disintegration of the Empire and the occupation of the peninsula by ethnic groups from continental Europe.

During the period of the Greek-Gothic War (535-553), when the Ostrogothic Kingdom and the Byzantine Empire were fighting to bring the western part of the empire back under the control of Constantinople, these mountains were once again at the centre of violent clashes. Even if for this period information regarding this territory is scarce (Savino, 2005, pp. 103-122), we do have information regarding the passage of armies, at least in the first phases of the conflict, like the one commanded by the Byzantine general Belisarius at the end of 536, who led his troops towards Rome along the Via Latina after landing in Sicily and taking Naples (Proc., *De bello gothico*, I, 14). Procopius also reports the transfer, along the Appian Way, of the citizens not in arms, of the women and children following the Goth siege of Rome in March 537 (Proc., *De bello gothico*, I, 25), while other militias, sent as reinforcements, also seem to have used the Via Latina and the Sannio (Proc., *De bello gothico*, II, 5).

From an archaeological point of view, the high percentage of Ostrogothic coins among those contained in a small treasure trove found near *Interamna Lirenas* could be a sign of these transits and perhaps even of a period of greater involvement of the local populations. In this sense, the presence of 20 coins attributable to the kingdom of Baduela among the 21 pieces ascribable to this chronological phase, which is also the last one represented, could mean the intensification of military and strategic activities of the Goths in the area (Wightman, 1994, p. 50; Nicosia, 1982, pp. 79-80). Recent archaeological investigations conducted at the site of Colle San Pancrazio in Campoli Appennino, overlooking and controlling the Sorana Basin, the Latina Valley and the Roveto Valley, have also revealed a large number of coins chronologically attributable to the period of the Greek-Gothic conflict; these, together with traces of frequentation of the site (which also contained several burials), to a preliminary interpretation of the context as a more or less stable strategic garrison, with phases attributable to the chronological period considered (Del Ferro, 2020, p. 63).

The victory of the Byzantine army brought with it a new organisation of the conquered territories, consistent with the highly centralised structure of the proto-Byzantine empire (Guillou, 1976, pp. 70-73; Zanini, 1998, pp. 53-63). The prominent features that characterise the area in question from a social point of view, as with most of the territories of the peninsula at this stage, are those linked to the growing militarisation, a long-term phenomenon already well established during the Greek-Gothic war, the repercussions and different territorial variations of which have been investigated, especially from a documentary point of view (Brown, 1984); in particular on the

progressive replacement of the landed aristocracy of late antique tradition with a new class of predominantly military origin, very evident in the case of Ravenna (Brown, 1986). A militarisation that brought about profound transformations both from a strictly social point of view, for example with the appearance in the Byzantine territories of the role of citizen-soldier who, until the formation of the regional militias of the various duchies, seems to have performed the functions that in other neighbouring territories were the responsibility of the permanent troops of the *limitanei* (Zanini, 1998, pp. 56-59), a phenomenon that has been well studied in other regions such as Abruzzo (Staffa & Pellegrini, 1993), where there is archaeological evidence of a group of Egyptian soldiers in the Ortona region, or research on the *castra* and the Lombard presence in the Byzantine-Lombard border area in Maremma (Kurze & Citter, 1995).

Currently, therefore, it is once again the movement along the main roads, to the west the Via Latina and to the east along the coast the Via Appia, which constitutes the element of electrification of the conflicts, which seem to marginally touch and not directly involve the mountainous area of the Aurunci. As we have repeatedly emphasised elsewhere, however (Vanni & Saccoccio, 2024) any longitudinal movement that would connect the Liri valley with the ports on the coast (Gaeta, Sperlonga, Terracina) or the Via Latina with the Via Appia had to cross the valleys and narrow passes of the Aurunci Mountains to ensure a fast connection, which presupposes that their direct control was strategically decisive for the movement of armed troops.

The strategic importance of the Via Appia is demonstrated by what we know from written and epigraphic sources about the restoration work on the canal and the Decennovio road section, commissioned by Theodoric to the *magnificus atque patricius Caecilius Decius*, who in exchange received the transfer in emphyteutic title without fiscal encumbrance of the reclaimed land (Cass., *Var.*, 2, 32 and Cass., *Var.*, 2, 33 of 507-511; *CIL*, X, 6850; *CIL*, X, 6851; *ILS*, 827). The reasons for this intervention during the reign of the Gothic king had more to do with the central government's need to re-establish the communication network between Terracina and Rome than to reclaim fertile public land (Traina, 1990, pp. 40-43). During the Greek-Gothic conflict, the Via Appia remained fully functional, as attested by Procopius, from which it seems we can also deduce the continuation of the reclamation of the area undertaken a few decades earlier: this is the case of the passage relating to the year 536 in which the historian describes the Goths coming from Rome settling in the countryside near Terracina, where they found green pastures for their horses (Proc. *De bello goth.*, II, 2, 3).

With the arrival of the Lombard populations in southern Lazio and the shortly following constitution of the Roman Duchy, during the last quarter of the 6th century AD, the territories in question began to delineate themselves as a true border strip between the Byzantine Roman Duchy and the Lombard Duchy of Benevento (Delogu, 1979, p. 18; Zanini, 1998, pp. 270-271; Rotili, 2010, pp. 32-49), intensifying the militarisation process that had begun in the immediately preceding phase, marked by the tumultuous events related to the end of the Western Roman Empire and then by the Greco-Gothic wars, roughly between the middle of the 5th and the middle of the 6th century, and which left recognisable marks on the territory, sometimes full of developments in the following phases (Wightman, 1994, pp. 48-51; fig. 3).

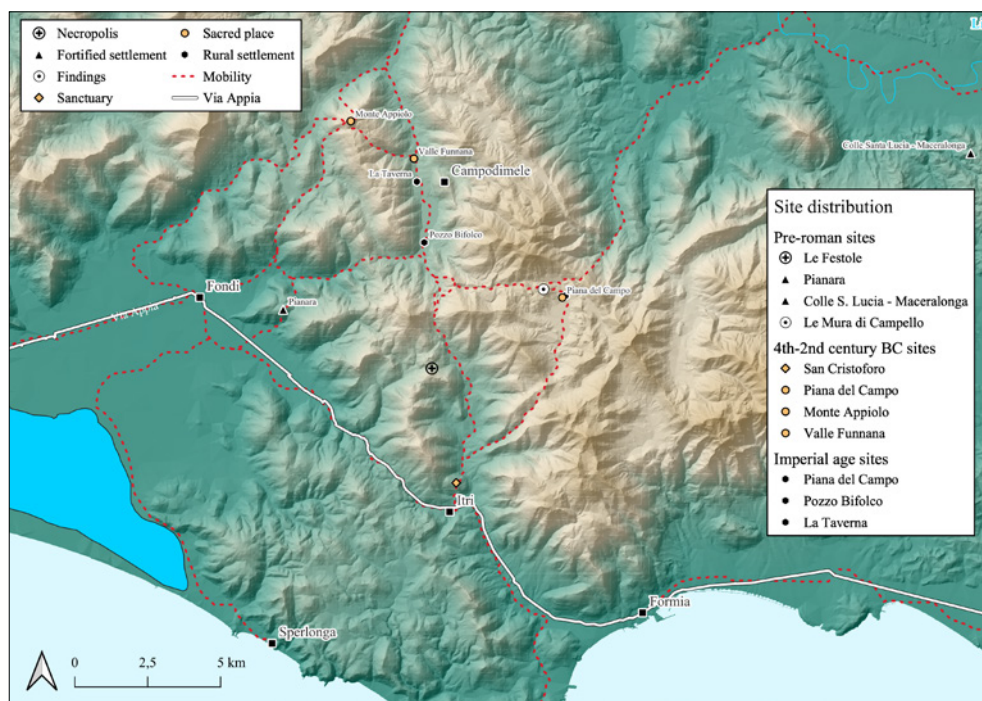

Figure 2. Distribution of the pre- and Roman sites mentioned in the text (author's elaboration from DTM by Tarquini *et al.* (2007) using QGIS 3.28; elaboration by F. De Pieri).

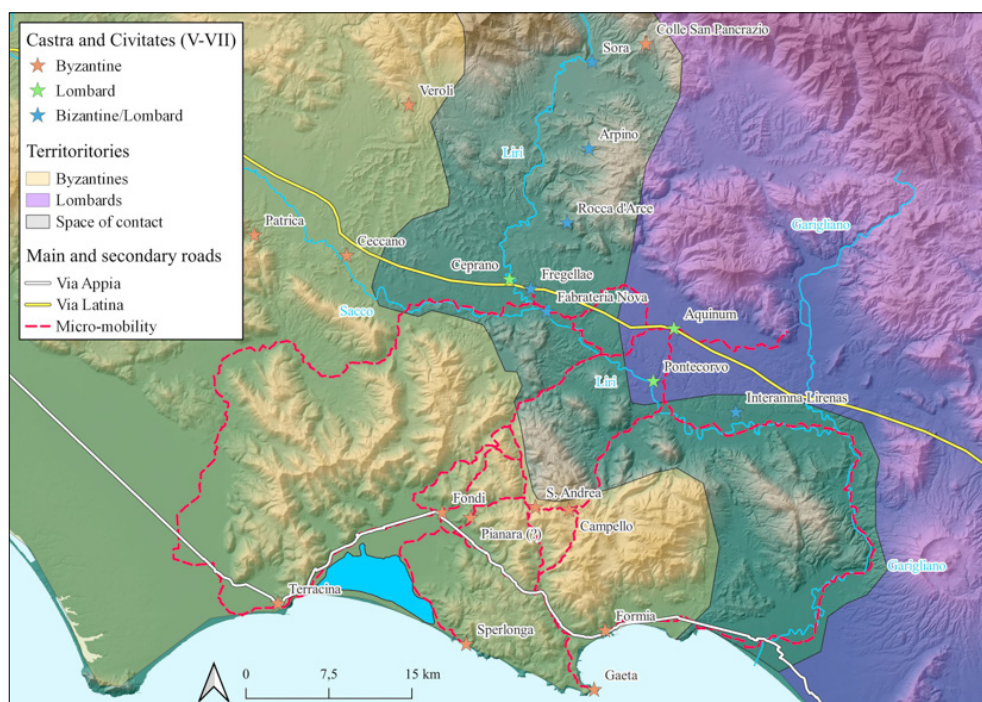

Figure 3. The Aurunci Mountains between the 5th and 7th centuries AD (author's processing from DTM by Tarquini *et al.* (2007) using QGIS 3.28; elaboration by E. Vanni).

In this context, the strategic reoccupation of the pre-Roman and then Roman settlements on the peninsula's border areas became decisive. After the mid-6th century, these settlements appear to have flanked and in some cases replaced the *territoria civitatis* as 'centres organising their own districts' and 'cells of articulation of political power at the local level' (Santos Salazar, 2006, pp. 3-4), through a translation and interpretation of the term *castrum* used in the context of Byzantine historiographical and documentary-administrative production of the 6th century as a 'cell of supra-local order', with a meaning substantially equivalent to the term *civitas* (Del Ferro, 2020, p. 285).

In southern Italy, traces of frequentation of offshore sites with important evidence of pre-Roman defensive structures, as in the case of Castiglione di Paludi/*Thurii*, in Calabria, with coin finds between the 6th and 9th centuries (Pagano, 1986), which will also involve ecclesiastical structures such as monasteries (Roma, 1998) or even the organisation of the Byzantine defensive system in Apulia (Favia & Giuliani, 2022), find similar logic in the paradigm of settlement continuity that goes beyond the regional dimension. In a particular logic of strategic re-evaluation of a public nature carried out between the middle of the 5th and 7th centuries, eminently through the rich *possessores* (delegated and appointed by the central authority to defend the territories - and their assets - starting from Valentinian III's *Novella* 911 of 440), rather than, as in the cases of Emilia, attributable with a good margin of certainty in part to the initiative of local communities (for the *castra* located at the foothills of the Apennines), and in part to the Byzantine exarchal authority (for the *castra* in the plains (Noyé, 2012, pp. 405-416 ; Noyé, 2015, pp. 130-13) accelerating a return to pre-Roman territorial logic by local communities favoured by the crisis of central power (Santos Salazar, 2006, p. 5). In short, boundaries and borders are confused, but also the categories of population and their functions in an oscillation that is not only terminological but which reveals a hybrid reality that is difficult to define.

This could be the case, for example, of the territorial district of Campello, located in the heart of the Aurunci Mountains and right on the border between the territory controlled by the Byzantines and that occupied by the Lombards (Vanni, Saccoccio & Zocco, 2023; Vanni & Saccoccio 2024, 2025), structured with dynamics not dissimilar to the organisation of rural administrative structures during the Roman period and where the spheres of relevance and the settlement categories merge. Compared to the Roman period, in fact, the administrative and military character now interpenetrate and integrate in completely peculiar settlement typologies. This is the case, for example, of the fortified site of Sant'Andrea di Campello, located to control an important mountain pass (S. Nicola), which, in addition to early and late medieval phases, has yielded late antique coins and Byzantine nummi (5th-6th century), and could represent one of those military garrisons with a strongly defensive character, planted along the internal passageways between the Via Latina and the Via Appia (see *infra*). Not far away and also positioned along this frontier, the *castrum* of 'Le Mura' in Campello, which from the 11th century onwards would constitute the territorial hierarchical centre of reference for the Aurunci Mountains, has instead yielded material from the 7th century, therefore perhaps activated as a garrison at a later stage. The characteristic of these settlements seem to be that they had a functional continuity and were reoccupied in the pre-Roman and Roman periods, but there are also solid phases from the 8th and 11th centuries, as in the case of the stratigraphic excavations at S. Andrea. This would make sense also regarding the methods of settlement, which would see the Byzantines no longer establishing a rigid borderline (as the Romans did), but a more fluid and pragmatic strategy of controlling the key crossing and travel points, especially if they could be better defended on hills with intervisibility. From this point of view, the Greco-Gothic wars represent a watershed between a linear border defence and a porous war tactic centred on rapid movements on protected routes (Noyé, 2015, pp. 141-142; Del Ferro, 2020, p. 238), such as the valleys and passes of the Aurunci Mountains.

Similar situations are found in other sites of the same period and comparable in terms of position and function, such as Rocca d'Arce where pre-Roman and Roman phases are accompanied by Byzantine and early medieval occupations, as evidenced by the

discovery of a heavy glass case fragment from the end of the 8th-9th century (Paroli, 1985, pp. 314-356 and n. 303 p. 329; Mazzucato, 1995, pp. 8-9), an inkwell lamp in a display case scattered A from the 10th-11th century (for the shape, see Luttazzi, 1995, pp. 233-234, fig. 14; for the coating, the mixture and the dating of the piece, Paroli, 1985, pp. 314-356, Paganelli, 1995, pp. 24-27, Romei, 1998, pp. 128-133) and *forum ware* and display cases from the Campania region (Paroli, 1992, pp. 33-61). The collection of material findings and written sources therefore provides valid support for the hypothesis that the castrum of Rocca d'Arce was perhaps a permanent defensive outpost in the early medieval period (Stasolla, Del Ferro & Zottis, 2010).

At the beginning of the 6th century and until the Byzantines took control, this meant a series of fortified *castra*, mostly positioned along the upper and middle course of the Liri (Arpino, Colle San Pancrazio, *Interamna Lirenas*, Rocca d'Arce, Sora) and along the Sacco river (Ceccano, Patrica, Veroli) and a series of fortified *civitates* along the coast, such as *Formiae*, Terracina and Fondi, whose urban structure was however greatly reduced (Cracco Ruggini, 1989, pp. 216-217; Fiocchi Nicolai, 2002, p. 169, n. 17). The city of Terracina in particular, which was the only urban centre in the area mentioned by Procopius, remained a fundamental strategic hub for the Byzantines' maritime connections throughout the war, and even after the reconquest, thanks to its port and its defensibility guaranteed by the city walls (Savino, 2005, p. 181). Many of the Byzantine fortified centres and cities along the upper and middle Liri valley fell definitively into Lombard hands after the expedition of Gisulf, Duke of Benevento, in 702, as did many of the important cities along the Via Latina, such as Aquino and *Fregellae* (Ceprano).

Having stabilised at the end of the 6th century, after a number of incursions near Terracina, Formia and Minturno (Del Ferro, 2022), the Lombard occupation withdrew into the mountainous hinterland, leaving free the coastal strip between the final course of the Garigliano river, the sea and the Aurunci mountains, which corresponded to the diocesan territory of *Formiae* and *Minturnae*. At the beginning of the 9th century, the period to which the first available written documents belong, the area appears to be divided into different jurisdictions: a large part of it still belonged to the great landed patrimony of the Church of Rome from the Constantinian and Damascian age, divided into *massae* and governed by a *rector*, administrator on behalf of the papacy (Del Ferro, 2020, p. 78).

At this time, Gaeta had to establish, for the whole of the 8th century and probably still in the first decades of the 9th, a fortified settlement with a port, without jurisdictional role over the hinterland and included with nearby Sperlonga (Sagui, 1986) in the network of coastal *castra* in contact by sea that constituted the main Byzantine defensive system for the area connecting with the Neapolitan territory, which had escaped the Lombard conquest (Delogu, 1988, p. 191). So if the situation of the respective influences is clear for the coastal strip (Byzantines) and for the middle course of the Liri (Longobards), that of the Aurunci Mountains still seems to be undefined. And after all, we should perhaps imagine a composite situation both territorially and chronologically, in which certain areas or sites could have passed from one control to another within a few decades. From this point of view, any attempt at territorial attribution could be misleading or even epistemologically incorrect. In this sense, we believe we can rightly include this mountain area in the category of a 'floating frontier' (Martin, 1992), porous, percolating and mobile, where it remains difficult to clearly define the sphere to which it belongs. This is demonstrated, for example, by some place names in the Campello area on the maps

of the Military Geographic Institute, some of Lombard origin such as ‘Campolancia’, near ‘Le Mura’ of Campello, regarding a possible necropolis, and Volta del Corno between Monte Faggeto and the Piana del Campo, or of clear Byzantine origin such as Valle Catascone (κατά and σκότος) right near S. Andrea, the latter referring to an area of thick vegetation (fig. 4). Then, starting from the 9th century, the secular subject represented by the Duchy of Gaeta, of Byzantine military origin, would for a long period constitute the most important territorial actor, including most of the areas of conflict of previous eras that would then fall under its administration. At this point, Gaeta seems to have acquired an important regional role between the 10th and 11th centuries, through the complex power system constituted by the ducal family of Gaeta, who had long since consolidated their dominion over the Duchy of Fondi and Traetto, expanding their territories towards the mountainous interior of the Aurunci Mountains harming the county of Aquino (and the interests of the Abbey of Montecassino): an expansion sanctioned on 15 October 999 by a diploma of Emperor Otto III (*Ottonis II et III Diplomata*, n. 333 p. 761).

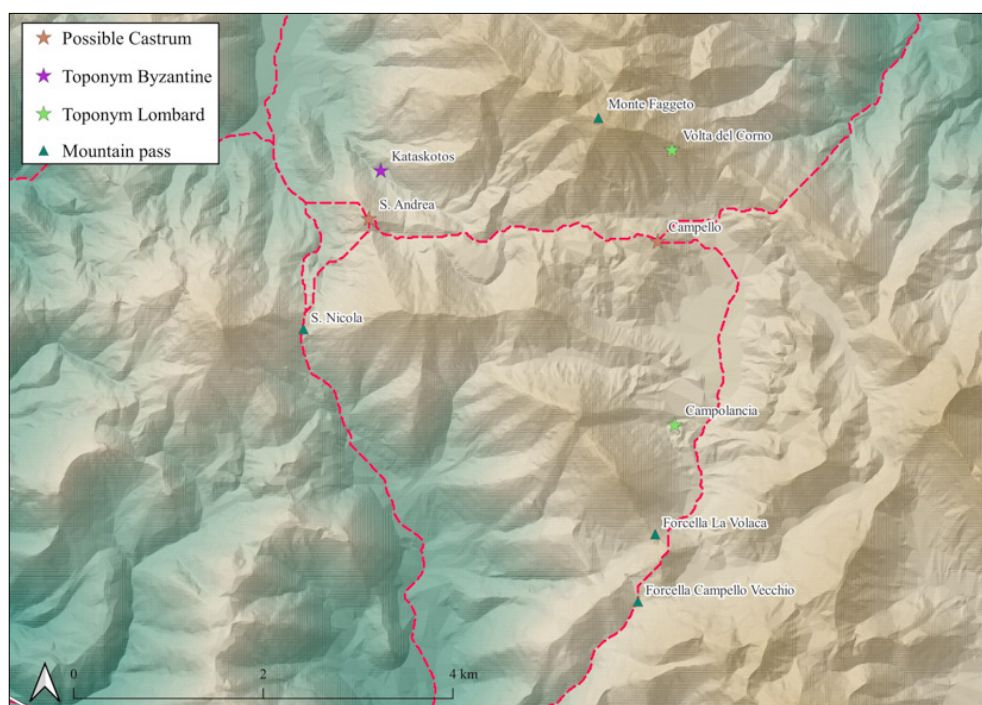

Figure 4. The Campello district with the sites investigated by the Monti Aurunci Project and the significant place names (author's processing from DTM by Tarquini *et al.* (2007) using QGIS 3.28; elaboration by E. Vanni).

THE MILITARY GARRISONS OF THE OTTONIAN PERIOD (10TH-11TH CENTURY)

Simone Zocco

The topographical research of the MAP, carried out through targeted inspections and field surveys, has focused particularly on the historic district of Campello, which appears to offer numerous insights into the historical phenomena that affected the Aurunci Mountains in the early Middle Ages and the role that the mountainous area played in the power struggles between local groups, especially between the 10th and 11th centuries. The territorial investigations were immediately supported by the substantial amount of data provided by the fortified site of Sant'Andrea,

whose stratigraphic succession is helping to identify and better contextualise other contemporary settlements, which, as we shall see, exhibit very similar characteristics.

The site of Sant'Andrea is the only one in the area that has so far undergone stratigraphic excavation (Vanni, Saccoccio & Zocco, 2023). It is located on the hill of the same name near the San Nicola Pass, along the road connecting the Via Appia and the Via Latina, between the coast and the Liri Valley. The presence of a curtain wall, together with its location—close to a mountain pass fundamental for controlling mobility—makes it a site with explicit strategic significance. Research, which is still in progress, has shown that the settlement was heavily restructured during the 13th-14th century, when a small chapel with a single nave and an apse was built on top of the hill. The construction of this building appears to have taken place at a time when the settlement had already lost its defensive function: in all the late medieval layers excavated so far, the fortifications have been found either partially stripped of their stone elements or collapsed. In fact, the perimeter wall, due to the technique used in its construction and the materials employed, could date back to a period between the 9th/10th and the 12th century. Archaeological data effectively show a high level of activity at the site during this period, with ceramic objects certainly dating from the 8th/9th century onwards, alongside several examples of *folles* issued by the Dukes of Gaeta and some *ottolini* (imperial coins of Pavia issue) (Rovelli, 1995). Given the quantity of these finds, it is thought that the site had a strategic function already at the end of the early Middle Ages.

Similar numismatic finds have been discovered at the castle of Campello (Crova, 2018, p. 70), known locally as 'Le Mura', a site located in the heart of the district and directly connected to Sant'Andrea. The drone-based LiDAR surveys conducted by MAP have provided new and unprecedented information about this settlement, which had never been thoroughly investigated until now. The plan of the castle shows the presence of various phases that can be dated with certainty—also according to historical documentation—from the 11th or 12th century up to the 15th century. However, the discovery on this site of numerous *ottolini* and more ancient material (6th and 7th century) undoubtedly testifies to the existence of a centre with significant early medieval phases.

In visual connection with Le Mura is Castellone, another site entirely unknown in the bibliography and also located in the Campello area. The settlement has strong similarities with Sant'Andrea: it is in an elevated position, it has curtain walls built using the same construction techniques, it controls mountain passes, and it is connected to Le Mura by road. The hypothesis is that Castellone was another territorial garrison and that it was perhaps devoid of a settlement—indeed, there are no clear traces of residential structures within the circuit. An inspection of the site has revealed the presence of ceramic fragments with morphological and compositional characteristics similar to those of Sant'Andrea, and therefore likely to date from the 9th-11th century.

The three sites described were all active in the same period; two of them are located at crossroads through the mountains and are distinguished by their military-defensive characteristics, while the third, Le Mura, appears to have fulfilled a more managerial role, in a certain sense directing and structuring the mountain landscape. Topographically, the three sites are situated along an imaginary line that overlaps with the borders of the territories belonging to the Duchy of Gaeta (Saccoccio, 2024, pp. 230-231), as recorded in a written source

from 1014 (CDC I, 130), and the limits of the diocese of Gaeta (Saccoccio, 2024, pp. 252-253), described in detail in a document dated 1152 (CDC II, 345). On this same border, also active —again at the turn of the 10th and 11th centuries— were the church of San Vennitto and the monastery of Fellino, founded by the Duke of Gaeta Giovanni III (CDC I, 165). These settlements could have been part of a single territorial system, which at a certain point was probably reorganised and reshaped when it became involved in some complex historical dynamics that affected the whole of southern Lazio (fig. 5).

Indeed, during the 10th century, various conflicting political entities coexisted

Figure 5. Distribution of the 10th-11th century sites mentioned in the text (author's elaboration from DTM by Tarquini et al. (2007) using QGIS 3.28; elaboration by F. De Pieri).

in this region, primarily the Duchy of Gaeta, the gastaldato (later County) of Aquino —initially dependent on the Principality of Capua— and the monastery of Montecassino.

The Duchy of Gaeta was formed as a result of a series of territorial appropriations and usurpations by the Byzantines at the expense of the Church (Marazzi, 1998, pp. 131-135; Wolf, 2014; Saccoccio & Zocco, 2023), which was forced to reach an agreement with the Gaetani, granting them the position of *rectores* of the papal lands (*patrimonia*), even though these were no longer in their *de facto* possession (Marazzi, 1998, pp. 134-135). The acquisitions of Gaeta, which took place under Docibile (Skinner, 1995), allowed this new state entity to engage with other political actors, such as the gastalds of Aquino: the Aquitanian Rodiperto built a solid alliance with Docibile, centred on their common hostility towards the monks of Montecassino (Indelli, 2017, p. 98). The domains of the latter —the *Terra Sancti Benedicti*— were repeatedly threatened by the expansionist policies of Aquino and Gaeta during the 10th century (Indelli, 2017, p. 98), to the extent that in 967 the monastery obtained the *ius munitionis* from the Prince of Capua to fortify its territories (Crova, 2018, p. 66). The Empire gradually had to assert its presence in this climate of friction between local groups: Emperor Otto I promised the Pope the recovery of

the *patrimonia* taken from Gaeta, but no real diplomatic or military manoeuvre was undertaken to restore the Papal prerogatives over the lands of southern Lazio (Houben, 1989, p. 56). Subsequently, Otto II granted privileges, immunity, and protection to Montecassino, using the monastery as a tool to expand his sphere of influence towards southern Italy (Galdi, 2017, p. 12). An entirely different political approach can be observed under Otto III: in 999, imperial authority aimed to settle disputes between political players, sometimes supporting Gaeta—for example, by donating the *castellum* of Pontecorvo (CDC I, 102)—and sometimes returning to Montecassino some land usurped by Marino II, *consul et dux* of Gaeta and Fondi (CDC I, 81).

The surviving documentation thus reveals a climate of bitter conflicts between emerging political forces and an increasing level of imperial interference in the political affairs of southern Lazio, particularly during the reign of Otto III. It is highly plausible that the discovery of the *ottolini* generally interpreted as evidence of the passage of the Ottonians and their armed entourage (Rovelli, 2010, p. 165), is directly linked to the presence of the emperor *in loco*—indeed, Otto III stayed in Gaeta himself (Houben, 1989, p. 61). The settlements analysed are probably situated in an area between Montecassino, Aquino, and Gaeta: Sant’Andrea, Castellone, and Le Mura could be interpreted as garrisons established to defend territorial boundaries. At a later date—around the last years of the 10th century to the very early 11th—they likely came under the influence of Otto III, whose presence in the territory reconfigured the local settlement system, adapting it to the demands of the complex political situation. During his diplomatic campaign in southern Lazio, the emperor, accompanied by his army, may have exercised his authority through the creation of a ‘buffer zone’, possibly corresponding in part to the historic district of Campello.

MONASTERIES AND CHURCHES AS MILITARY AND TERRITORIAL MARKERS IN THE AURUNCI MOUNTAINS

Alessandra Cammisola

This chapter analyses the role that certain religious foundations played in the management and control of the Western Aurunci Mountains area. In the previous chapter, we highlighted the marginal nature of the Monti Aurunci region, a point of contact for various political entities: the Duchy of Gaeta, the County of Aquino with the *Terra Sancti Benedicti* of the Abbey of Montecassino, and the Ottonian presence, which may have created an enclave in the Campello region (fig. 6).

The first monastery examined is San Giovanni di Fellino, located on the slopes of Monte Fusco (LT) and founded by Giovanni III between the 10th and 11th centuries. Of particular interest is a document from 1036 (CDC I, 165), which records the monastery as the beneficiary of a donation from members of the Docibian family. This source is useful for identifying areas of the Duchy of Gaeta located near the Campello region. The monastery of Fellino may have functioned to control and consolidate this sector of the Gaetan border. Similarly, other religious structures situated in the border areas of the Duchy of Gaeta appear to have served

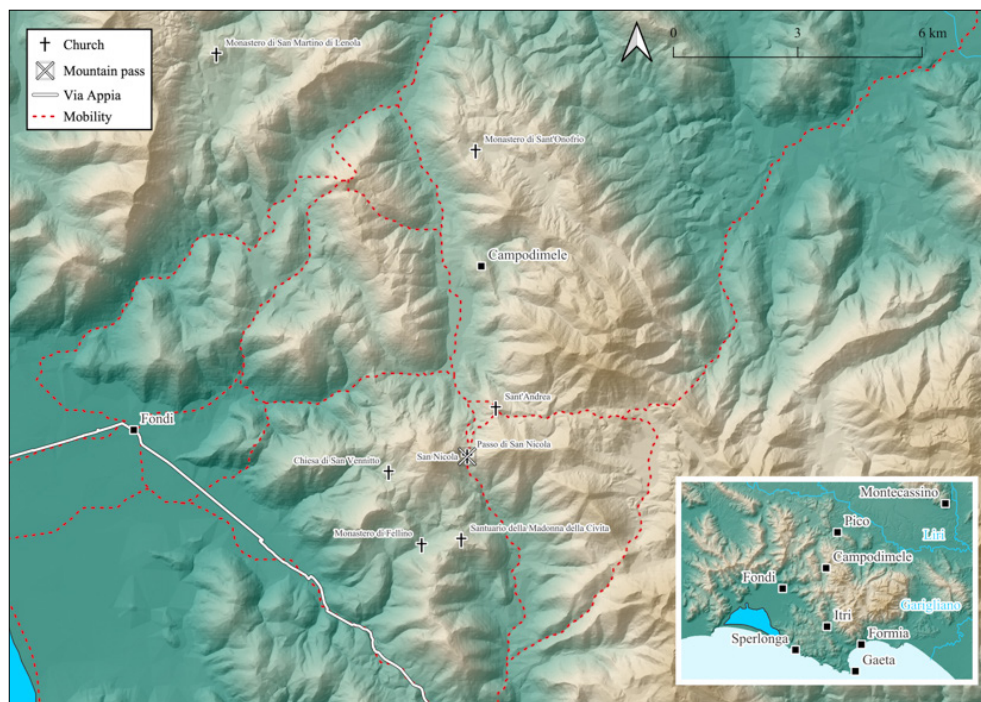

Figure 6. Distribution of the 10th-12th century churches and monasteries mentioned in the text (author's processing from DTM by Tarquini *et al.* (2007) using QGIS 3.28; elaboration by F. De Pieri).

as territorial markers: San Nicola, placed on the namesake mountain pass, Santa Vergine in Agide, and San Vennitto, all located in elevated positions. The church of San Nicola is the last settlement referenced in documents pertaining to the Duchy of Gaeta; it is mentioned in 958 (CDC I, 58) and is positioned at a crucial crossing point towards the innermost areas of the Aurunci.

Limited information is available regarding the chapel of the Holy Virgin in Agide, likely identifiable as today's Sanctuary of the Madonna della Civita. However, the place name and the veneration of the Byzantine icon suggest an affiliation with the Duchy of Gaeta. Its location on Monte Fusco places it near Campello, the San Nicola Pass, and Fellino; moreover, its position ensures that the sanctuary is clearly visible from the Tyrrhenian coast. Likewise the monastery of San Vennitto, almost absent from historical literature (Pesiri, 2015, p. 245), was located at a crossing point between the Fondi sector of the Duchy and the interior of the Aurunci. San Giovanni di Fellino and San Vennitto appear to have been part of a system for managing the borders of this area of Southern Lazio, following a hypothetical boundary extending from the Itri valley to the fringes of the Aurunci Mountains.

Within the inner areas of the Aurunci Mountains, churches and monasteries were also utilised as territorial markers. One such example is the church of Sant'Andrea, situated in the Campello region near the aforementioned San Nicola Pass. Sant'Andrea appears to have been part of a connecting zone between the Duchy of Gaeta, the County of Aquino, and Montecassino. Only after its military function ceased, a late medieval church was built on the site (Vanni, Saccoccio & Zocco, 2023). This religious building may have served as a point of reference for inhabitants of the San Nicola Pass area while also demarcating the boundaries of the Gaetan diocese during the 13th and 14th centuries (*supra*, p. 233). Similarly, the church of San Michele Arcangelo, constructed within the castle of Campodimele (LT) (CDC II, 248; Pesiri 2016, pp. 179-180), may have played a comparable role in the Aurunci territory. Positioned within a fortified settlement, it likely controlled both the San Nicola Pass sites and the Itri-Arce road axis.

North of the Campodimele fortress lies the monastery of Sant'Onofrio, which provides insights into settlement and strategic choices within this sector of the Aurunci Mountains. Mentioned in 1072 (CDC II, 248; Pesiri, 2016, p. 180), the church was part of a donation made by the last Dukes of Fondi to Montecassino, aimed at forging a strong alliance against the Normans, who had been infiltrating the political dynamics of Campania and Southern Lazio since the early 11th century (Pesiri, 2016, pp. 180-181). Sant'Onofrio's transition from church to monastery occurred after 1125, when Montecassino secured control over the important castle of Pico (FR) (Lisetti & Scuderi, 1989, pp. 13-16). Abbot Desiderio commissioned Gerardo, prior of San Nicola di Pico, to relocate and expand the ancient church, transforming it into a monastery. Montecassino thus established a passage between the *Terra Sancti Benedicti* and the Tyrrhenian coast through the Aurunci Mountains, consolidating the territory via the monastic foundation of Sant'Onofrio (Chinappi, 2011, pp. 4-5; fig. 7). The monastery of San Martino di Lenola (LT) (CDC II, 247) served a similar function, creating a control point between the castle of Pico and the coastal areas of Fondi (LT) through the nearby Ausoni Mountains (Chinappi, 2011, pp. 12-13).

As with the religious settlements linked to the Duchy of Gaeta, the churches and monasteries in the Aurunci and Ausoni regions also appear interconnected, forming an imaginary boundary running north of the San Nicola Pass.

Figure 7. The monastery of Sant'Onofrio in the 1940s, archive photo (from Lisetti & Scuderi 1989).

CONCLUSIONS

Edoardo Vanni

As we have sought to argue, the Monti Aurunci are —though not exclusively— a space of friction and frontier, maintaining their distinctive morphology over both the long and very long term, according to specific landscape configurations. However complex and ambiguous the definition of 'liminal space' may be (Toubert, 1992, p. 13; Guglielmotti, 2006), we can confidently assert that this characteristic is largely shaped by the particular combination of ecological, geomorphological, and topographical factors with the historically produced dynamics of space (Torre, 2002, p. 447). It is in the specific interaction of these elements within certain chronotopes —that is, configurations of space and time— that these mountainous places crystallise moments of conflict and confrontation, becoming sites of violence and control. These dynamics manifest in the landscape through various settlement strategies, shaped by socio-ecological configurations, such as rural *pagi*, Byzantine *castra* (fortified settlements), or religious markers, all linked to processes of exclusion, selection, and the exercise of power. These innovative experiments in political, social, and economic management interact with the ecological characteristics of the territory (forests, water resources, erosion phenomena), producing the 'historical

landscape'. The existence of a frontier district marked by conflict and violence in the Aurunci Mountains allows us to examine the modes of production of these landscapes, which, as we have seen, can be both violent and contested.

As demonstrated, control of this mountainous area proves decisive in moments of conflict and violence between supra-territorial and regional entities of different compositions and objectives. The prolonged centrality of certain settlements and centres of power within the Aurunci Mountains appears to extend beyond specific historical circumstances. The continuity in patterns of habitation and resource exploitation complicates any attempt to interpret these landscapes as mere products of Roman expansionism and new administrative imperatives, or of the military opposition between the Lombards and Byzantines, the ambitions of the Saxon emperors, or the formation of the Duchy of Gaeta in competition with the Papacy. The persistence of particular ecological characteristics and their management by the human communities inhabiting these regions has resulted in a strong conservatism—not only in the settlement network but, more crucially, in mobility routes. These routes, not necessarily the primary road infrastructures, imposed obligatory passages and pathways, the control of which was both a catalyst for conflict and a defining feature of the landscape. This has, in turn, produced a form of 'violent' landscape, one that has shaped and constrained collective and individual choices over time.

REFERENCES

- Agamben, G. (2008). *State of exception*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1970). *On violence*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Assmann, J. (2012). *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press.
- Bender, B. & Winer, M. (2001). *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*. Berg.
- Bender, B. (1993). *Landscape: Politics and Perspectives*.
- Bini, V., Capocéfalo, V. & Rinauro S. eds. (2024). *Geografia ed ecologia politica: teorie, pratiche, discorsi*. Società di Studi Geografici.
- Blomley, N. (2003). Law, Property, and the Geography of Violence: the Frontier, the Survey, and the Grid. *Annals of the Association of American Geographers*, 93 (1), pp. 121-141.
- Brown, T. S. (1984). *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy A.D. 554-800*. British School at Rome.
- Brown, T. S. (1986). L'aristocrazia di Ravenna da Giustiniano a Carlo Magno. *Felix Ravenna. Rivista di antichità ravennati, cristiane, bizantine*, IV, 1/2, 131/132, (pp. 91-98).
- Capogrossi Colognesi, L. (2002). *Persistenza e innovazioni nelle strutture territoriali dell'Italia romana: l'ambiguità di una interpretazione storiografica e dei suoi modelli*. Jovene Editore.

- Cassieri, N. (2015). Lenola. Monte Appiolo, loc. Divinité inconnue. In C. Ferrante, J. C. Lacam & D. Quadrino (eds.). *Fana, Templa, Delubra. Corpus dei luoghi di culto dell'Italia antica (FTD) – 4. Regio I: Fondi, Formia, Minturno, Ponza* (p. 34-36). Edizioni Quasar.
- CDC I: AA.VV. (1969). *Tabularium Casinense: Codex Diplomaticus Cajetanus*. T. I, Montecassino.
- CDC II: AA.VV. (1969). *Tabularium Casinense: Codex Diplomaticus Cajetanus*. T. II, Montecassino.
- Chatterjee, I. (2012). How are they othered? Globalization, identity and violence in an Indian City. *The Geographical Journal*, 178, pp. 134-146.
- Chinappi, E. (2007). Monasteri benedettini nel Lazio Meridionale. *Bollettino on-line dell'Archivio di Stato di Caserta*, VI, (pp. 1-17).
- Cracco Ruggini, L. (1989). La città imperiale. In E. Gabba, A. Schiavone (eds.), *Storia di Roma*, IV. *Caratteri e morfologie*, (p. 201-266). Einaudi.
- Crova, C. (2018). Sistemi insediativi nel *Latium Adiectum*: caratteri costruttivi dell'urbanistica medievale. In D. De Meo (ed.), *Formia e il suo territorio: storia e archeologia* (p. 63-82). Armando Caramanica Editore.
- David, B. & Thomas, J eds. (2008). *Handbook of Landscape Archaeology*. Routledge.
- de Leeuw, S. (2016). Tender grounds: intimate visceral violence and British Columbia's colonial geographies. *Political Geography*, doi:10.1016/j.polgeo.2015.11.010.
- De Meo, D. (2018). Il contributo epigrafico dei liberti allo studio storico-archeologico di *Formiae* in età imperiale. In D. De Meo (ed.), *Formia e il suo territorio. Storia e Archeologia. Atti del Convegno (Formia, 4 e 10 Novembre 2017)* (p. 37-42). Armando Caramanica Editore.
- De Nardis, M. (2009). *Princeps, territorium civitatis* e veterani nell'Italia altoimperiale. In A. Storch Marino, G. D. Merola (eds.). *Interventi imperiali in campo economico e sociale da Augusto al Tardoantico*, (p. 165-182). Edipuglia.
- De Spagnolis, M. (1988). Una dedica attestante un'*aedes Dianae* ad Itri. *Archeologia Classica*, 38/40, pp. 88-93.
- De Spagnolis, M. (2019). *Itri – Il santuario romano in località San Cristoforo*, AliRibelli Edizioni.
- Del Ferro, S. (2020). *La formazione del confine meridionale del Ducato Romano. Dinamiche di popolamento nel Lazio meridionale tra Tardo antico e Medioevo*. Universitalia.
- Del Ferro, S. (2022). *Dinamiche di popolamento e strategie di difesa lungo il confine meridionale del Ducato Romano*. In Marazzi, Raimondo & Hyeraci, 2021, (p. 235-252).
- Delogu, P. (1979). *Il Regno Longobardo*. In G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia*, I, (p. 7-29). Einaudi.
- Delogu, P. (1988). Il Ducato di Gaeta dal IX all'XI secolo. Istituzioni e società. In G. Galasso & R. Romeo (eds.), *Storia del Mezzogiorno*, II, 1, (p. 191-236), Edizioni del Sole.

- Dempsey, Kara E. (2024). Geographies of Violence. In B. Warf (ed.), *The Encyclopedia of Human Geography*, (p. 1-5). Springer Nature Switzerland.
- Di Fazio, M. (2006). La famiglia di Livia Drusilla e Fondi. *Annali del Lazio Meridionale*, 6, 1, pp. 7-16.
- Di Fazio, M. (2020). *I Volsci. Un popolo "liquido" nel Lazio antico*. Edizioni Quasar.
- Favia, P. & Giuliani, R. (2022). L'“ultimo progetto”: insediamenti fortificati bizantini in Capitanata nell'XI secolo. In Marazzi, Raimondo & Hyeraci, 2021, (p. 307-332).
- Fiocchi Nicolai, V. (2002). I monumenti paleocristiani di Fondi attraverso gli scritti di Gregorio Magno. In T. Piscitelli Carpino (ed.). *Fondi tra antichità e Medioevo, Atti del Convegno di Fondi, 31 marzo-1° aprile 2000*, (p. 166-191). Comune di Fondi.
- Flint, C. (2004). *Geographies of war and peace: From death camps to diplomats*. Oxford University Press.
- Fluri, J. L. (2009). Geopolitics of gender and violence 'from below'. *Political Geography*, 28, pp. 259-265
- Foucault, M. (1971). Nietzsche, la généalogie, l'histoire. In *Hommage à Jean Hyppolite*, (p. 145-172). P.U.F. (Épiméthée).
- Galdi, A. (2017). Alle origini dell'*Aureum Saeculum* desideriano: Montecassino tra i secoli X-XI. *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge*, 129 (2), pp. 439-465.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6, 3, pp. 167-191.
- Galtung, J. (1990). Cultural violence. *Journal of Peace Research*, 27, 3, pp. 291-305.
- Gould, S. J. & Vrba, E. S. (1982). Exaptation – Missing Term in the Science of Form. *Paleobiology*, 8, 1, pp. 4-15.
- Gregory, D. (2004). *The Colonial present: Afghanistan. Palestine. Iraq*. John Wiley & Sons.
- Gregory, D., & Pred, A. eds. (2007). *Violent geographies: Fear, terror, and political violence*. Taylor & Francis.
- Guglielmotti, P. (2006). Distinguere, separare, condividere. Confini nelle campagne dell'Italia medievale. *Reti Medievali Rivista*, VII, 1. Firenze University Press.
- Guillou, A. (1976). *Aspetti della civiltà bizantina in Italia. Società e cultura*. Ecumenica Editrice.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of global capitalism*. Verso.
- Hobbes, T. (1651 [1968]). *Leviathan*. Penguin Books.
- Houben, H. (1989). *Gli imperatori tedeschi e il ducato di Gaeta*. In H. Houben (ed.), *Tra Roma e Palermo. Aspetti e momenti del Mezzogiorno medievale* (p. 55-65). Congedo.
- Hyndman, J. (2019). Unsettling feminist geopolitics: Forging feminist political geographies of violence and displacement. *Gender, Place & Culture*, 26, 1, pp. 3-29.

- Indelli, T. (2017). *I gastaldati longobardi nel Lazio meridionale*. In F. Marazzi (ed.), Felix Terra. *Capua e la Terra di Lavoro in età Longobarda* (pp. 93-104). Volturnia Edizioni (Studi Vulturnensi).
- Jones, R. (2016). *Violent borders: Refugees and the right to move*. Verso.
- Kurze, W. & Citter, C. (1995). *La Toscana*. In G. P. Brogiolo *Città, castelli, campagne nei territori di frontiera (secoli VI e VII), Atti del V Seminario sul Tardoantico e l'Altomedioevo in Italia centrosettentrionale (Monte Barro-Galbate, Lecco, 9-10 giugno 1994)*, (p. 159-186). All'Insegna del Giglio
- Le Billon, P. (2012). *Wars of plunder: Conflicts, profits and the politics of resources*. Oxford University Press.
- Letta, C. (2004). Modelli insediativi e realtà istituzionali tra le popolazioni italiane minori dell'Appennino centrale. *Studi Classici e Orientali*, 50, pp. 231-244.
- Letta, C. (2005). *Vicus rurale e vicus urbano nella definizione di Festo* (pp. 502 E 508 L). *Rivista di cultura classica e medioevale*, 47 (1), pp. 81-96.
- Lisetti, A. & Scuderi, L. (1989). *Onophrius, un convento nella storia del Lazio*. Gaetagrafiche s.r.l.
- Lissi Caronna, E. (1971), Fondi (Latina). Resti di un impianto termale in piazza dell'Unità. *Notizie dagli Scavi*, (pp. 330-363).
- Luttazzi, A. (1995). Le ceramiche dallo scavo di S. Ilario «ad Bivium» tra tardoantico e medioevo. Preliminare di studio. In E. De Minicis (ed.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna, II, Atti del Secondo Convegno di Studi, Roma, 6-7 maggio 1994*, (p. 221-240). Arbor Sapientae.
- Marazzi, F. (1998). *I "patrimonia Sanctae Romanae Ecclesiae" nel Lazio (secoli IV-X). Struttura amministrativa e prassi regionali*. Istituto Storico Italiano per il Medioevo (Nuovi Studi Storici, 37).
- Marazzi, F., Raimondo, C. & Hyeraci G. (2022). *La difesa militare bizantina in Italia (Secoli VI-XI): Atti del convegno internazionale 15-18 aprile 2021*. Volturnia Edizioni.
- Martin, J.-M. (1992). Les problèmes de la frontière en Italie méridionale (vie-xiie siècles): l'approche historique. In J.-M. Poisson (ed.), *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge. Acte du colloque d'Erice (18-25 septembre 1988)*, (p. 259-276). Collection de la Casa de Velázquez, 38.
- Mazzucato, O. (1995). *Ragionamenti sulle tecniche e sui materiali della ceramica a vetrina pesante*. In E. De Minicis (ed.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna, II, Atti del Secondo Convegno di Studi, Roma, 6-7 maggio 1994*, (p. 7-16). Arbor Sapientae.
- Molle, C. (2022). Iscrizioni da un santuario romano nell'ager di *Formiae* (Itri, LT). *Scienze dell'Antichità*, 28, 3, pp. 243-254.
- Mountz, A., Bonds, A., Libal, B., Stenken, C., Bejarano, C., Lawston, J. M., Price, J. M., McTighe, L., Martin, L., Tamez, M., & Morales, M. C. (2012). *Beyond walls and cages: Prisons, borders, and global crisis* (Vol. 14). University of Georgia Press.
- Nicosia, A. (1982). *Le monete del periodo «barbarico» di Interamna Lirenas*, *Quaderni del Museo civico di Pontecorvo*, 2, (pp. 77-101).

- Nixon, R. (2011). *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nora, P. ed. (1986), *Les lieux de mémoires*, Gallimard.
- Noyé, G. (2012). *L'espressione architettonica del potere: praetoria bizantini e palatia longobardi nell'Italia meridionale*. In J.-M. Martin, A. Peters-Custot & V. Prigent (eds.), *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle)*, II. *Les cadres juridiques et sociaux et les institutions publiques*, (p. 389-451). Collection de l'École Française de Rome, 461.
- Noyé, G. (2015). *Aristocrazia, «barbari», guerra e insediamenti fortificati in Italia meridionale nel VI secolo*. In C. Ebanista & M. Rotili (eds.), *Aristocrazie e società fra transizione romanogermanica e Alto Medioevo, Atti del Convegno internazionale di studi di Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 14-15 giugno 2012*, (p. 125-146). Tavolaro Edizioni.
- O'Lear S. ed. (2021). *A Research Agenda for Geographies of Slow Violence: Making Social and Environmental Injustice Visible*. Edward Elgar.
- O'Lear, S. (2016). Climate science and slow violence: a view from political geography and STS on mobilizing technoscientific ontologies of climate change. *Political Geography*, doi:10.1016/j.polgeo.2015.01.004.
- O'Loughlin, J., Witmer, F. D., Linke, A. M., & Thorwardson, N. (2010). Peering into the fog of war: the geography of the WikiLeaks Afghanistan war logs, 2004–2009. *Eurasian Geography and Economics*, 51, 4, pp. 472–495.
- Paganelli, M. (1995). Produzioni ceramiche a Roma dal VI al XIII sec.: un campione dagli scavi al Foro Romano. In E. De Minicis (ed.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna*, II, *Atti del Secondo Convegno di Studi, Roma, 6-7 maggio 1994*, (p. 17-29). Arbor Sapientiae.
- Pagano, M. (1986). Una proposta di identificazione del centro fortificato di Castiglione di Paludi. *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 98, 1, pp. 91-99.
- Parenti, C. (2012). *Tropic of chaos: Climate change and the new geography of violence*. Hachette Book Group.
- Paroli, L. (1985). *Ceramica a vetrina pesante altomedievale (Forum Ware) e medievale (Sparse Glazed). Altre invetriate tardo-antiche e altomedievali*. In *Archeologia urbana a Roma: il progetto della Crypta Balbi*, 5/2-2, *L'esedra della Crypta Balbi nel medioevo (X-XV secolo)*, (p. 314-356). All'Insegna del Giglio.
- Paroli, L. (1992). La ceramica invetriata tardo-antica e medievale in Italia centromeridionale. In L. Paroli (ed.), *La ceramica invetriata tardo antica e altomedievale in Italia, Atti del Seminario (Certosa di Pontignano Siena, 23-24 febbraio 1990)*, (p. 33-61). Quaderni del Dipartimento di archeologia e storia delle arti. Sezione archeologica-Università di Siena, 28-29.
- Pesiri, G. (2015). *Pergamene nell'Archivio Capitolino Cattedrale di San Pietro in Fondi (1140 -1494)*. Istituto Storico per il Medioevo.
- Pesiri, G. (2016). Il Tardo Medioevo: cultura, società, istituzioni. In M. Gianandrea & M. D'Onofrio (eds.), *Fondi nel Medioevo* (p. 179-196). Gangemi Editore.

- Quilici, L. (2004). Santuari, ville e mausolei sul percorso della Via Appia al valico degli Aurunci. *Viabilità e insediamenti nell'Italia Antica. Atlante Tematico di Topografia Antica*, 13, pp. 441-543.
- Ralph, S. (2012). Introduction: An Interdisciplinary Approach to the Study of Violence. In S. Ralph (ed.), *The Archaeology of Violence*, (p. 1-15). State University of New York press.
- Roma, G. (1998). Monasteri bizantini fortificati sul territorio della Calabria settentrionale: problemi archeologici e lettura. In *Histoire et culture dans l'Italie byzantine: acquis et nouvelles recherches*. (p. 505-514). École Française de Rome (Publications de l'École française de Rome, 363).
- Romei, D. (1998). La ceramica medievale proveniente dal castello di Scorano (Capena, Roma). In E. De Minicis (ed.), *Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna, III, Atti del terzo Convegno di studi (Roma, 19-20 aprile 1996)*, (p. 124-138). Arbor Sapientiae.
- Rotili, M. (2010). *I Longobardi: migrazioni, etnogenesi, insediamento*. In G. Roma (ed.), *I Longobardi del Sud*, (p. 1-77). Giorgio Bretschneider.
- Rovelli, A. (1995). Il denaro di Pavia nell'alto Medioevo (VIII-XI secolo). *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, 47, pp. 71-90.
- Rovelli, A. (2010). Nuove zecche e circolazione monetaria tra X e XIII secolo: l'esempio del Lazio e della Toscana. *Archeologia Medievale*, 37, pp. 163-170.
- Saccoccio, F. & Zocco, S. (2023). Gaeta preducale delle aristocrazie invisibili. *Stratigrafie del paesaggio*, 6, pp. 84-99.
- Saccoccio, F. (2024). *Monti Aurunci: paesaggi della montagna mediterranea 'di mezzo' nel lungo periodo* [Tesi di dottorato in Archeologia]. Dottorato in Scienze dell'Antichità e Archeologia.
- Sagui, L. (1986). Sperlonga (Campania). La ceramica da mensa della Villa imperiale. In A. Giardina (ed.), *Società romana ed impero tardoantico, III. Le merci, gli insediamenti*, (p. 131-138). Einaudi.
- Santos Salazar, I. (2006). Castrum Persiceta. Potere e territorio in uno spazio di frontiera dal secolo VI al IX. In Guglielmotti (ed.), *Distinguere, separare, condividere. Confini nelle campagne dell'Italia medievale*, (p. 1-20).
- Savino, E. (2005). *Campania Tardoantica (284-604 d.C.)*. Edipuglia.
- Schramm, K. (2011). Introduction: Landscapes of Violence: Memory and Sacred Space. *History and Memory*, 23, 1, pp. 5-22.
- Sirano, F. (2015). La "romanizzazione" dei luoghi di culto della Campania settentrionale. Proposte di lettura del dato archeologico tra *ager Falernus*, area aurunca e sidicina. In T. D. Stek & G. J. Burgers (eds.), *The impact of Rome on cult places and religious practices in ancient Italy* (pp. 199-237). Institute of Classical Studies, University of London.
- Sisani, S. (2011). In pagi forisque et conciliabulis. *Le strutture amministrative dei distretti rurali in Italia tra la media repubblica e l'età municipale*. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei.
- Skinner, P. (1995). *Family power in Southern Italy: the duchy of Gaeta and its neighbours, 850-1139*. Cambridge University Press.

- Springer, S. & Le Billon, P. (2016). Violence and space: An introduction to the geographies of violence. *Political Geography*, 52, pp. 1-3,
- Springer, S. (2011). Violence sits in places? Cultural practice, neoliberal rationalism, and virulent imaginative geographies. *Political Geography*, 30, pp. 90-98.
- Springer, S. (2012). Neoliberalising violence: of the exceptional and the exemplary in coalescing moments. *Area*, 44, pp. 136-143.
- Springer, S. (2014). War and pieces. *Space and Polity*, 18, pp. 85-96.
- Springer, S. (2015). *Violent neoliberalism: Development, discourse and dispossession in Cambodia*. Palgrave MacMillan.
- Staffa, A. R. & Pellegrini, W. (1993). *Dall'Egitto copto all'Abruzzo bizantino. I Bizantini in Abruzzo (sec. VI-VII)*, Catalogo della mostra. Società Cooperativa Polis.
- Stasolla, F. R., Del Ferro, S. & Zottis S. (2010). Dinamiche di popolamento nel Lazio meridionale: Rocca d'Arce. Temporis Signa, *Archeologia della tarda antichità e del medioevo*, 5, (pp. 9-37).
- Stek, T. D. (2009). *Cult Places and Cultural Change in Republican Italy. A Contextual Approach to Religious Aspects of Rural Society after the Roman Conquest*. Amsterdam University Press.
- Tarpin, M. (2002). *Vici et pagi dans l'Occident romain*. Collection de l'École Française de Rome.
- Tarquini, S., Isola, I., Favalli, M. & Battistini, A. (2007). TINITALY, a digital elevation model of Italy with a 10 m-cell size (Version 1.0) [Data set]. *Istituto Nazionale di Geofisica e Vulcanologia (INGV)*. <https://doi.org/10.13127/TINITALY/1.0>
- Tilley, C. (2006). Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage. *Journal of Material Culture*, 11, 1-2, pp. 7-32.
- Torre, A. (2002). La produzione storica dei luoghi. *Quaderni storici*, 37, 110 (2), pp. 443-475.
- Toubert, P. (1992). Frontières et frontière: un objet historique. In J.-M. Poisson (ed.), *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge. Acte du colloque d'Erice (18-25 septembre 1988)*, (p. 9-17). Collection de la Casa de Velázquez, 38.
- Traina, G. (1990). L'immagine imperiale delle paludi Pontine. In *La Valle Pontina nell'antichità, Atti del Convegno, Cori, 13-14 aprile 1985*, (p. 39-44). Quasar.
- Tyner, J. A. (2012). *Space, place, and violence: Violence and the embodied geographies of race, sex and gender*. Routledge.
- Van der Leeuw S. E. & Aschan-Leygonie C. (2005), *A Long-Term Perspective on Resilience in Socio-Natural Systems*. In H. Liljenström & U. Svedin (eds.), *Micro Meso Macro. Addressing Complex Systems Couplings*, (p. 227-264). World Scientific Publishing Company.
- Vanni, E., Saccoccio, F. & Zocco, S. (2023). Monti Aurunci Project: il sito altomedievale di Sant'Andrea (Campodimele, LT). *Fold&R Italy*, 568.

- Vanni, E. & Saccoccio, F. (2024). Redescobrint el paisatge medieval del Laci du sud (Italia). El Monti Aurunci Project (MAP). In L. Palahí Grimal, M. Bouzas Sabater (eds.), *De la tardoantiguitat a l'alta edat mitjana: una visió arqueològica*, MONACRAPA, 1 (p. 34-51). Universitat de Girona.
- Vanni, E. & Saccoccio, F. (2024). Marginality on the stage: the Monti Aurunci Project (MAP). *Rassegna di Archeologia*, in press.
- Walia, H. (2013). *Undoing border imperialism*. AK Press.
- Weber, M. (1918). *Parlament und Regierung 1/15*. Mohr.
- Wightman, E. M. (1994). The end of tranquility: the transition from Roman to Medieval conditions. In J. W. Hayes & I. P. Martini (eds.), *Archaeological Survey in the Lower Liri Valley, Central Italy under the direction of Edith Mary Wightman*, (p. 48-52). BAR International Series, 595.
- Wolf, K. (2014). Gli *hypati* di Gaeta, papa Giovanni VIII e i Saraceni: tra dinamiche locali e transregionali. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 116, pp. 25-60.
- Zanini, E. (1998). *Le Italie bizantine: territorio, insediamenti ed economia nella provincia bizantina d'Italia (VI-VIII secolo)*. Edipuglia.

LA TORRE DE BADALONA, L'ESCENIFICACIÓ D'UN DOMINI SENYORIAL (S. XIV - XVII)

Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn¹

Entre l'abril i l'octubre de 2022, es va fer una excavació arqueològica preventiva a un solar a Badalona (Barcelonès), on hi havia hagut fins a la dècada dels anys cinquanta del s. xx una masia coneguda com a Can Peixau. La masia ocupava els terrenys de l'antiga Torre de Badalona, una casa senyorial fruit de l'evolució d'una vil·la romana i el seu territori. Tot i que la seva història es pot remuntar a l'alta edat mitjana, la documentació històrica ens permet conèixer la seva evolució des del 1311. Va ser torre senyorial i posterior casa forta, que acabaria incorporant un fossat de defensa el s. xiv que va estar en ús fins poc després de la guerra de Successió.

Anteriorment a la seva excavació arqueològica, no es tenia cap documentació que esmentés els elements defensius de la torre. Ara, un cop finalitzat l'estudi de les seves estructures i materials, presentarem els seus resultats que podrem relacionar amb la documentació històrica conservada, amb l'objectiu de situar-la en el seu context històric i social dins de la Badalona baixmedieval. El fet de poder treballar conjuntament documentació arqueològica i històrica rellevant és destacable en el cas de Badalona i reafirma el paper cabdal d'aquest enclavament històric.

INTRODUCCIÓ

L'emplaçament on es descobriren les restes de la Torre de Badalona és conegut com a Can Peixau, al barri del Raval de Badalona (Barcelonès). Se situa entre els carrers de Baldomer Solà, Galileu, Font i Escolà i Miquel Servet. El nom procedeix d'un antic mas que va ser derruït el 1957 per tal de construir-hi una indústria. Ja a finals de segle XIX, s'hi va descobrir una de les esteles ibèriques que es conserven al Museu de Badalona que era reutilitzada com a esglaó pels seus masovers. El 1931, Ricard Alberó hi feu una visita i en dibuixà una planta on s'observa l'empremta

¹ Àger Arqueologia i Museu de Badalona.

d'una torre circular situada a l'angle NO i un paviment romà fora del recinte de la masia. Tot i això, en cap altre document gràfic s'hi observen aquests elements ni altres vestigis. Fins ara sabíem que a finals del s. XVIII fou reformada amb motiu de trobar-se enrunada pels seus nous propietaris dels barons de Maldà. En els següents apartats descriurem tant els antecedents històrics i arqueològics com els resultats de la intervenció arqueològica i la recerca històrica. Finalment, posarem en comú tots aquests elements.

Figura 1. Situació de la intervenció arqueològica respecte del plànol de Badalona sobre imatge de satèl·lit. Autoria: C. Forn.

EL TERRITORI *BAETULONENSIS* DES DEL BAIX IMPERI A L'ALTA EDAT MITJANA

La gran transformació urbana que va patir la ciutat de Badalona a partir de la segona meitat del segle XX va fer canviar el paisatge de forma irreversible. La urbanització de les rieres i dels seus entorns no només va alterar el relleu del territori, sinó que va provocar la desaparició de la major part de masies i espais agraris que havien estat ocupats ja des de l'edat mitjana, i molt probablement, en època anterior.

L'enclavament de Can Peixau se situava en un petit turó elevat respecte de dos cursos d'aigua, sense descartar-ne d'altres de menor recorregut més proper. Es tracta del torrent d'en Valls i la riera de Sant Jeroni (actualment rambla de Sant Joan). És un turó situat al final d'una plataforma del terreny en el punt on s'inicia un desnivell atalussat fins a una zona d'arenals i maresmes vers la platja de Badalona. A més, el sortint del turó estaria flanquejat ja en època romana pel pas de la Via Augusta, fet que suposaria un punt de control d'aquest pas i de la línia de la costa a escassos metres de la ciutat. El pas es mantindrà en ús com a camí Ral en època moderna, moment en què se situa en paral·lel el recorregut de la séquia del comú o séquia reial de Badalona provenint del riu Besòs. Aquest espai va ser ocupat en un primer moment del canvi d'era per un establiment agrari fins a evolucionar amb una estructura de vil·la situada al *suburbium* occidental de la ciutat de *Baetulo*. Una evolució similar a la que

trobem a l'Estrella, un altre assentament rural dedicat a la producció vitivinícola amb una cronologia del s. I aC. al s. VI dC.

Tant pels establiments rurals que s'han excavat en extensió com per aquells que coneixem a partir de prospeccions arqueològiques menors portades a terme durant la segona meitat del s. XX, interpretem que el de *Baetulo* havia de ser un territori altament explotat, i de manera intensa en els espais propers als passos naturals de les valls provinents de la serralada de Marina i els entorns de la Via Augusta. Aquesta dinàmica del paisatge sembla que canvia entorn del s. IV-VI dC. quan els espais productius de les seves vil·les es veuen reduïts, i algunes tendeixen a la desaparició. Sembla doncs que seria un moment coincident amb l'aparició dels *fundi* (Prevosti, 1981, p. 296-297). A partir del s. III-IV d.n.e., s'observa un descens dels establiments rurals i una concentració de les propietats en grans *fundi* a les *villae*. En aquest moment les *villae* més rendibles reunien territoris més extensos on trobem també establiments rurals dependents (Ruestes, 2002, p. 839-841).

La discontinuïtat d'ocupació al territori s'evidencia en la falta d'estructures i nivells arqueològics entre els segles VI-VII dC i el segle IX-X dC. És el cas de l'establiment rural de l'Estrella on trobem un *hiatus* significatiu entre l'abandó dels espais d'hàbitat d'un darrer nucli tardoantic i una nova fase d'explotació del territori. Així doncs, no serà fins al s. IX-X quan tornem a documentar elements relacionats directament amb l'explotació agrària relacionats amb la viticultura, moment a partir del qual es marca una continuïtat clara en l'explotació d'aquests terrenys en època baixmedieval i moderna (Moreno, 2020, p. 134-145; Forn, 2022, p. 33-35).

Avui dia, l'arqueologia tampoc ha donat molta informació sobre el període comprès entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. En conseqüència, la majoria d'autors es basen en les fonts documentals per interpretar l'estructuració de la ciutat i el territori en aquest moment. Pel que fa al territori, Richaud (2020, p. 38), presenta «Bitulona com un assentament rural basat en l'economia de la viticultura amb un petit nucli entorn d'una església modesta i un ampli territori que englobava adscripcions menors com la *villa* i el *villar*». En aquest sentit, per l'autora és clau la menció d'un document del 964 en què se cita per primera vegada *Bitulona* en la compra d'una vinya. A més d'altres referències bibliogràfiques que citen la ciutat com a *vicus*.

Així i tot, la població del camp badaloní a finals del primer mil·lenni estaria formada majoritàriament per aloers, pagesos lliures que vivien de les seves terres. Les cases eren disperses al territori i sembla que el nucli urbà situat entorn de l'església (antic fòrum de la ciutat romana) era molt incipient. Les propietats estaven formades per «la casa, la terra, les sitges, un tancat, un pou i una noguera. Altres només disposaven d'alguna peça plantada amb vinya i, de vegades, a més, incloïen terres disperses, en alguns casos amb arbres de diferents espècies. Hi havia alous que comprenien també garrigues, trills, arbres, horts, fonts, aigua, cases, corts, colomers i coves. I, finalment, alguns que fins i tot tenien torre o capella» (Padrós i Nieto, 2016, p. 7-8).

Hem de tenir present que dins l'àrea urbana de *Bitulona* tampoc tenim un coneixement arqueològic o històric més clar. Alguns vestigis recuperats de l'església de Santa Maria, com un cancell reutilitzat per a la nova església romànica (Rosàs, 1999, p. 56-57) o una pica baptismal (Padrós i Nieto, 2016, p. 8-10) són l'única traça de la possible església preromànica. A més d'alguns enterraments documentats als entorns de l'església de Santa Maria on podríem situar la sagrera, i que ens donen alguna idea de la dimensió del *vicus* que no devia ser més gran d'algunes cases entorn de l'església (Gurri-Rivas, 2018, p. 10-11; Forn, 2022, p. 34).

És important, però, esmentar la Casa de Badalona, avui coneguda com a Torre Vella, un edifici probablement del s. XIII-XIV, tot i que el seu establiment podria haver estat anterior. La seva propietat, així com diverses terres i la jurisdicció del mateix terme de Badalona, pertanyien a la família Montcada, els quals figuren juntament amb els Sentmenat a l'acta de consagració de l'església de Santa Maria l'any 1112. D'aquesta manera, sembla que el poder feudal a Badalona, com veurem més endavant, quedava adscrit a aquests dos nuclis.

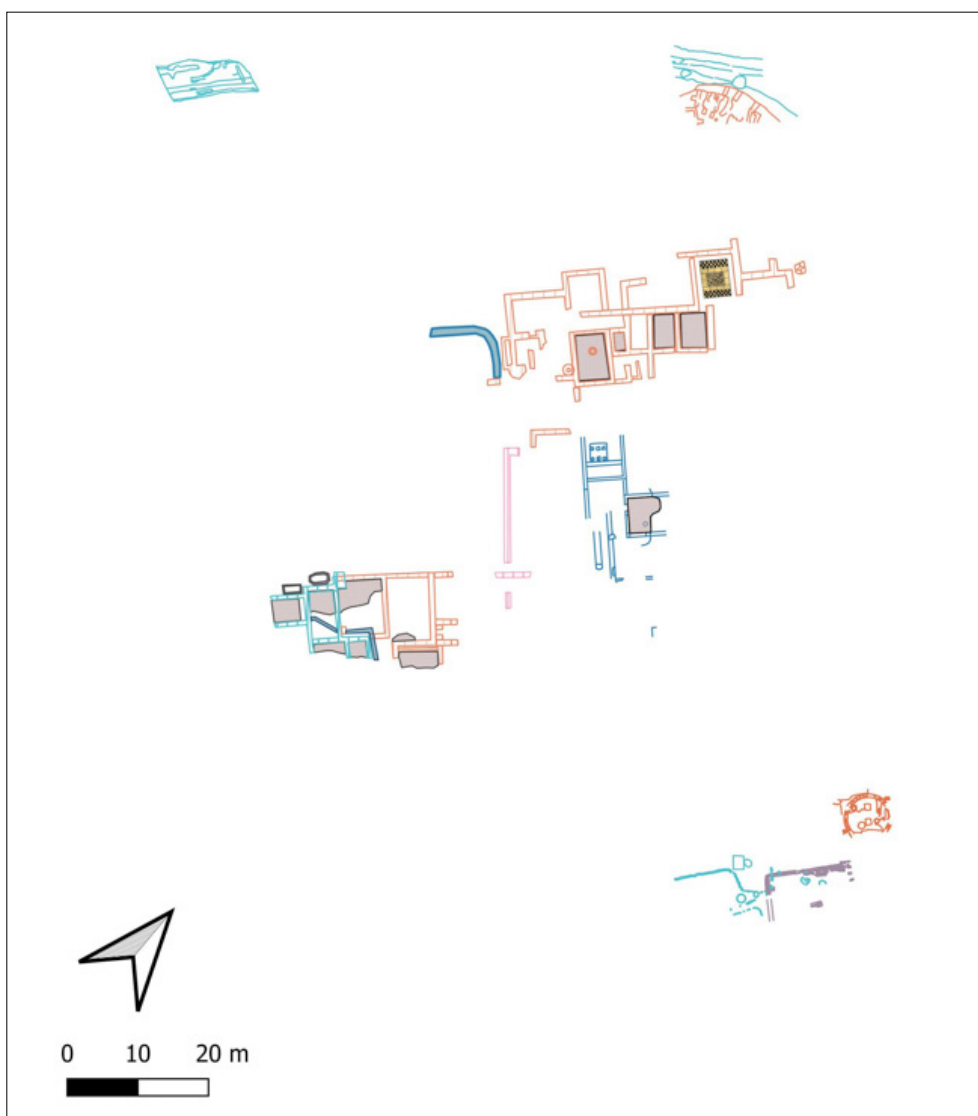

Figura 2. Plànol de les diverses actuacions executades entorn de Can Peixau. Autoria: C. Forn i I. Moreno, 2024.

ANTECEDENTS ARQUEOLÒGICS

L'any 1932, l'Agrupació Excursionista de Badalona va fer una intervenció arqueològica de salvament en el moment en què s'urbanitzava el carrer Font i Escolà. Es van documentar fins a set habitacions amb bateria, una d'elles decorada amb un *opus sectile* (Font i Cussó, 1980, p. 74-77).

Com hem dit, el 1958, un cop enderrocada la fàbrica es va fer una actuació de salvament per part de J. M. Cuyàs, comissari d'excavacions locals. Durant els treballs es va documentar una habitació amb paviments d'*opus signinum* i una fossa

de maniobra que deixaven palès que ens trobem en una vil·la alt imperial que comptava amb una *pars urbana* i una *pars fructuaria* de producció vitivinícola. També es van recuperar diferents elements que formaven part d'un mausoleu funerari del s. I d.n.e., reutilitzats com a murs de l'establiment rural (Forn i Moreno, 2024, p. 77-78). De les excavacions també es van recuperar altres elements arquitectònics que van ser associats a la capella de Sant Salvador, mencionada ja en documentació del s. XI. Així doncs, l'estudi d'aquests elements, dos capitells i una imposta, ens porten a una cronologia alt medieval, s. X-XI dC (Rosàs, 1992, p. 135-142).

Més allunyats de Can Peixau, però associats a la seva propietat, trobem dos elements destacats. Al nord, una via secundària excavada durant el transcurs d'unes obres per a la construcció d'habitatges a inicis de l'any 2000 (Comas, Padrós, 2011). A sud, una necròpolis amb una fase alt-imperial i una segona del baix-imperi en un solar intervingut arqueològicament a mitjans de la dècada de 1990 (Padrós, 1996).

Per tots aquests antecedents l'àrea de Can Peixau formava part de l'inventari del patrimoni arqueològic català, encara que no tenia cap protecció específica.

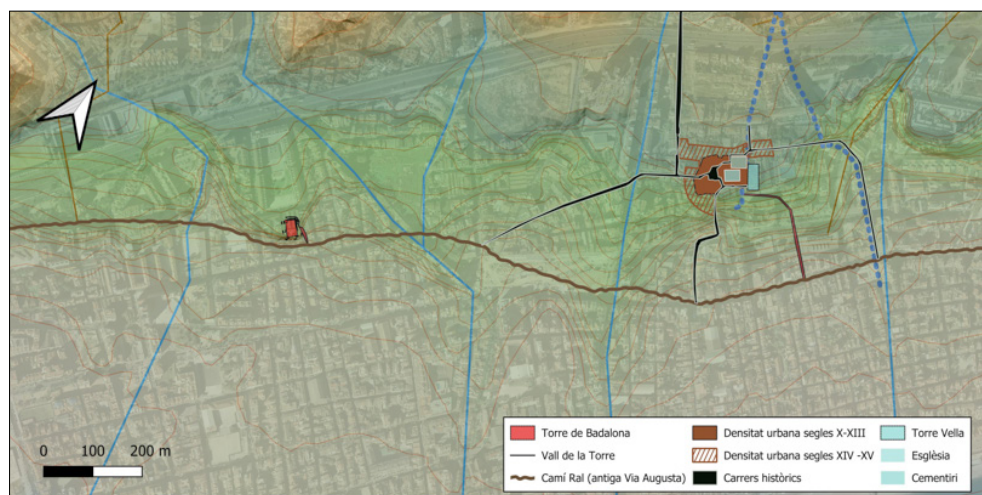

Figura 3. Situació de la Torre de Badalona respecte a la vila de Badalona (època baix medieval). Autoria: C. Forn

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA

Amb motiu de l'enderroc de la fàbrica existent al solar del carrer Galileu de Badalona, es va requerir per part de l'administració la realització d'una intervenció arqueològica preventiva. Aquesta es va portar a terme l'any 2022 i es va desenvolupar en diverses fases entre el 22 d'agost i el 16 de desembre. Així doncs, es va poder documentar part de la vil·la romana ja coneguda i al sector sud del solar un total de sis sitges i dos retalls indeterminats d'època alt medieval, amortitzades al segle XIII. Les evidències mostren una certa continuïtat d'activitats d'explotació agrària i emmagatzematge dels excedents entre el període romà i l'edat mitjana.

A la part central del solar, al costat sud-oest, es van excavar restes de la construcció coneguda com a Torre de Badalona, d'origen medieval, i de la masia de Can Peixau d'època moderna i contemporània. A més d'altres dependències de la vil·la romana.

Aquesta masia, coneguda des de finals d'època moderna amb el nom de Can Peixau, es trobava molt arrasada a causa de l'enderroc que patí a finals de la dècada dels anys 50 i la instal·lació posterior de dues fàbriques. Internament, només en

quedaven alguns dels fonaments de les façanes NO i NE, així com un petit celler que es trobaria en un semisoterrani dels segles XVIII-XIX —amb cinc cups i una premsa vertical— documentat durant l'excavació.

A l'exterior de la façana de la masia, al costat nord, es van trobar evidències d'una estructura anterior, fet que va motivar una cala de comprovació, observant que a peus del mur, apareixia un altre mur atalussat. Així doncs, es va excavar, primer de forma manual i després, un cop identificat com a part d'una muralla, es va continuar excavant de forma mecànica deixant una cala de 5 x 5 metres per excavar de forma manual.

L'excavació mecànica va permetre delimitar de forma efectiva diversos trams d'una muralla i un fossat pertanyents a la fase baixmedieval de la Torre de Badalona. Es va exhumar part d'un sistema defensiu que protegia la casa forta i que consistia en una estructura murària identificada com a escarpa, formada per: un mur atalussat, un fossat que protegia el recinte, i una contraescarpa a la banda oposada de l'escarpa.

Els dos llenços o panys de la muralla defensiva eren obrats amb pedres treballades col·locades en filades, més o menys regulars i lligades amb morter. Presentaven un perfil atalussat i una trajectòria conservada de 17 metres, en direcció est-oest. Punt on feien un gir de 90 graus per anar en direcció sud, marcant dues retranques i continuant més enllà dels límits de l'excavació. Tenien una longitud estimada d'uns 18 metres lineals. Val a dir que la continuació d'aquest pany de muralla no va poder ser documentat, donat que excedia els límits de la intervenció arqueològica.

Aquesta muralla estava protegida per un fossat, el qual era excavat al geològic, de gairebé 7 metres d'amplada al punt més alt, i prop de 3 metres al punt més baix a partir del qual se situava la contraescarpa obrada també amb pedres lligades amb morter. La contraescarpa fou construïda sobre la base d'unes trinxeres de fonamentació excavades també al geològic i que van afectar una part de les sitges altmedievals.

Figura 4. Vista general de les restes del recinte fortificat amb l'escarpa, el fossat, la contraescarpa i la rampa d'accés. Foto: AGER SL

Figura 5. Vista de la cantonada de l'escarpa. Foto: AGER SL

L'accés a l'interior del recinte murat es feia pel costat sud-est, on es va documentar una rampa que partia de forma ascendent des del sud i feia una corba per trobar l'accés delimitat pels murs de defensa de la porta d'accés situats perpendiculars a la muralla. L'entrada a la casa forta es devia fer per mitjà d'una porta llevadissa de fusta per damunt del fossat i que devia pujar i baixar per mitjà d'uns contrapesos de pedra, un dels quals va aparèixer en excavar el fossat al punt de la porta d'accés al recinte.

Aquesta rampa presentava diverses fases d'utilització i bàsicament estava pavimentada amb terra piconada. Provenia del camí de Llefia (antiga Via Augusta romana) i donava accés a la casa i les dependències properes.

El sistema defensiu devia ser construït durant la baixa edat mitjana, concretament a partir de mitjan segle XIV, en el context de les diverses guerres i invasions que patí el Principat de Catalunya i que queden reflectides en diverses ordinacions per a la defensa i fortificació del territori, i que van emetre els reis Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós.

El material arqueològic recuperat de l'amortització del fossat va permetre establir que la construcció del recinte murat que protegia Can Peixau es podia situar en una primera fase al segle XIV, trobant ceràmica islàmica, ceràmica en verd i manganès, i fragments de morters en verd gòtic. Posteriorment, es va constatar una reforma a finals del segle XV-XVI amb ceràmica blava de Barcelona i blava de València. Finalment, la muralla fou anul·lada com a element defensiu cap a finals del segle XVII o inicis del segle XVIII, destacant la ceràmica blava de reflex metàl·lic, blava catalana i d'importació italiana.

La muralla devia estar en ús fins a finals del segle XVII, no funcionant més enllà dels inicis del segle XVIII, com una de les conseqüències de la guerra de Successió quan Felip V manà inutilitzar i destruir els sistemes defensius vigents a Catalunya. La reial ordre afectava a més de castells i fortaleses de ciutats i viles, les defenses de monestirs i sistemes defensius de cases fortes i masies privades.

Figura 6. Vista de la rampa i el contrapès de la porta recuperat del rebliment del fossat. Foto: AGER SL

Figura 7. Perfil del fossat de la muralla amb les diferents fases de rebliment. Autoria: J. Miquel

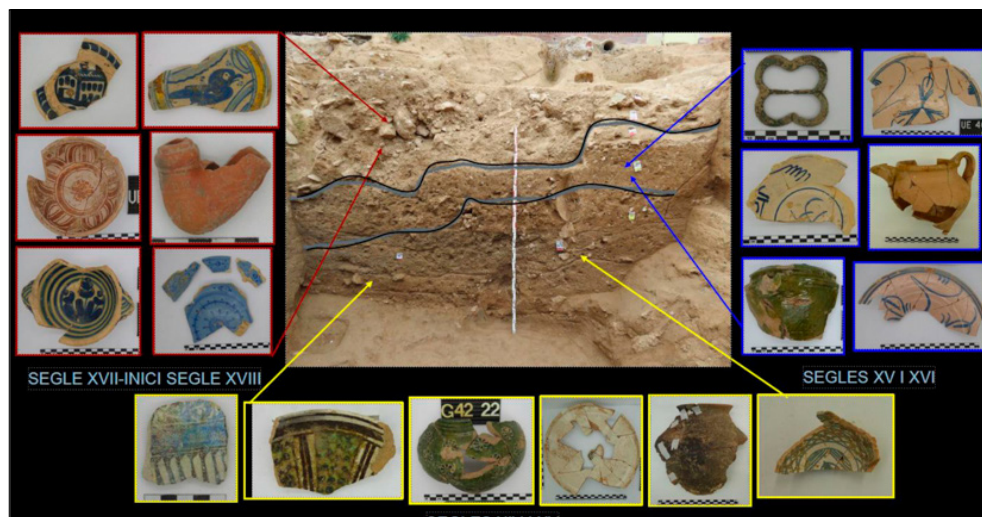

Figura 8. Vista del perfil del fossat de la muralla amb el material significatiu aparegut en les diferents fases de rebliment. Autoria: J. Miquel.

En excavació es van trobar evidències de l'anul·lació del sistema defensiu de la casa forta en l'amortització del fossat amb diferents reompliments que ens marquen una forquilla cronològica d'entre la guerra dels Segadors i la Reial ordre de destrucció d'estructures militars de Felip V, és a dir, de mitjan segle XVII fins a 1725. Una evidència clara de la destrucció parcial d'elements defensius fou la troballa dins del reompliment del fossat al sector de la porta d'accés al recinte, d'un dels contrapesos de pedra que accionava el pont llevadís.

Amb la propietat en mans dels barons de Maldà, a inicis del segle XVIII, l'edifici perdé el seu caràcter de casa forta i passà a ser un edifici residencial on els propietaris en feien estades temporals. La nova propietat va realitzar diverses reformes per transformar el casal, algunes de les quals es van documentar parcialment amb els sondejos realitzats per J. M. Cuyàs, quan es recuperaren fragments de capitells i finestrals gòtics, elements que en menor nombre també es van recuperar en la present intervenció.

Segons Rafael d'Amat, baró de Maldà (1746-1818): «[...] Antes de entrarse a aquel gran caserio de Badalona se deixa a la vora del camí, cosa de un tir de trabuch apartada y un quart de hora del mar, a la torre dita d'en Peixau a quatre vents i sas parets son blancas ab uniformes balcones de empit, sinch a la part de mar o a migdia y tres així mateix a més de altra figurat de color blau a la part de ponent, ab petits òvuls sobre de cada balcó. [...]» (Nieto, 2020, p: 111)

HISTORIOGRAFIA

Sens dubte, la Torre de Badalona era un dels enclavaments senyorials més destacats de la Badalona medieval. Ho podem dir del cert per al segle XIV, en què comptem amb documentació que ens posa de manifest la seva rellevància com a nucli de poder feudal. En canvi, no s'ha localitzat o analitzat prou documentació que ens permetin saber si aquesta importància ja venia dels segles medievals precedents. Tanmateix, els pocs indicis que tenim apunten en aquesta direcció.

La primera menció de la Torre de Badalona és de 1239, quan fou part del dot que Saurina, filla de Berenguer de Torre i de Jussiana, va donar al seu futur marit, Guillem de Santa Coloma. Berenguer de Torre era el segon fill de Guillem de

Torre, cavaller de Caldes de Montbui, i d'Estefania de Palou, titular de la senyoria del castell de Mataró (Alarcón, 2023, p. 227-237). El futur marit de Saurina, Guillem de Santa Coloma, procedia de Santa Maria de Barberà.²

Pel seu origen a Caldes de Montbui i pel coneixement que es té d'aquesta família, Berenguer de Torre no devia rebre la Torre de Badalona per herència, sinó per algun altre tipus de transacció, com una compra. Tanmateix, no sabem de qui ni tampoc si l'edificació ja era coneguda d'antuvi com a Torre de Badalona.

Berenguer de Torre tenia la Torre de Badalona en franc alou i estenia els seus dominis per les parròquies de Santa Maria de Badalona i Santa Coloma de Gramenet. A la constitució dotal de Saurina, però, no s'esmenta que la torre comptés amb cap element fortificat.³ Tampoc no s'hi esmenta la capella de Sant Salvador, però sabem que Saurina, en testament de 1244, hi feu un llegat de 20 sous (Mas, 1921, p. 87). La primera referència documentada d'aquesta capella data de molt abans, de 1125 (Rosàs, 1999, p. 68). Com ja hem mencionat anteriorment, Josep Maria Cuyàs va atribuir a aquesta capella una pica, un capitell i altres restes en excavacions efectuades a la zona propera de la Torre de Badalona (Cuyàs, 1978, p. 48-50).

La denominació com a torre —no casa, ni encara menys mas—, el fet que comptés amb una capella i que els seus titulars fossin membres de la baixa noblesa són indicis de la rellevància d'aquesta edificació a Badalona ja a la primera meitat del segle XIII.

No tenim notícies de la Torre de Badalona fins a l'actuació dels marmessors de Pere de Vilar, que per disposició testamentària la van posar en pública subhasta i la va vendre a Bernat d'Aversó, ciutadà de Barcelona, per 46.000 sous (1311). En el document de venda s'inclou la primera menció d'un element de fortificació: *domum sive turrem vocatam de Bitulona, cum fortitudine ipsius domus sive turris*. Es manté la possessió en franc alou, però ara només es troba dins el terme parroquial de Santa Maria de Badalona.⁴ El recompte del domini és una clara mostra del seu poder sobre el territori i els seus homes i dones: amb la torre es venien també les rendes procedents de 24 masos, 10 cases i diverses peces de terra i de vinya. Comptava, a més, amb 6 homes propis. És evident, doncs, que constituïa un pol de poder feudal a inici del segle XIV. Molts pagesos badalonins n'havien de pagar censos i fer-li prestacions en forma de treball. A més, el rector de Santa Maria de Badalona estava obligat, a canvi de percebre el delme i la primícia de les terres de la dominicatura, a prestar un cert servei religiós.

Interessa remarcar aquí els elements que estaven a prop o al costat de l'edificació principal: un hort tancat, la capella de Sant Salvador —que tenia contigua una vinya gran— i una parellada gran que s'allargava des del camí que comunicava la torre amb el camí reial i des de l'hort tancat a una rasa que estava enmig de la torre i dos masos. A la parellada hi havia el colomer de la casa. Sabem també que a l'era hi havia tres cases construïdes recentment que no havien estat encara establertes (Díaz, 2022, p. 54-56).

El comprador de la casa el 1311, Bernat d'Aversó, com Pere de Santcliment, havia prosperat al servei de la monarquia. Des de la seva posició de notari guarda-segells de Jaume II, n'havia esdevingut un estret col·laborador (Díaz, 2022, p. 42). Segurament va fer la compra amb l'objectiu de rendibilitzar la inversió efectuada. De fet, entre 1311, quan la va comprar als marmessors de Pere de Vilar, fins que

² ACB, *Pergamins Diversorum* A, 213 (06-12-1239).

³ ACB, *Pergamins Diversorum* A, 212 (01-12-1239).

⁴ ACB, *Pergamins Diversorum* A, 681 (15-10-1311).

un dels seus descendents, Francesc d'Aversó, la va vendre el 1390, hi va haver un creixement força destacat de la propietat. El preu se'n va més que duplicar, de 46.000 a 97.000 sous. Dels 6 masos, 10 cases i 6 homes propis es va passar a 13 masos, 19 bordes i 31 homes propis. No hi ha dubte que, globalment en el segle XIV, la Torre de Badalona va consolidar la seva posició de domini i de poder.

Al voltant de la torre, que continua comptant *cum fortitudine*, en les terres de la dominicatura, hi continua havent l'hort tancat, la parellada gran i la capella de Sant Salvador. Referit a aquest darrer element, l'instrument precisa una dada molt valuosa: *que est prope vallum dicte domus sive turris*.⁵ És la primera vegada que es menciona l'existència d'un vall. A tocar de la torre hi ha també un element que no es menciona el 1311: un forn de destret, d'ús obligatori per a tots els homes de la torre. També hi ha pallissa, cort de bestiar i cort de bous, així com altres cases, peces de terra i vinyes (Díaz, 2022, p. 56).

És ben probable que aquest context d'engrandiment del domini de la Torre de Badalona que es detecta entre les vendes de 1311 i 1390, afectés la mateixa torre i els seus elements defensius. Fins i tot amb la possible construcció d'un vall, amb l'objectiu de mostrar l'apogeu dels Aversó tant davant dels seus homes i dones com enfront de l'altre gran potentat a la zona, els Santcliment. Creiem que aquest apogeu cal situar-lo a la primera meitat o a mitjan segle XIV. En aquest sentit, les poques notícies que tenim entre aquests anys indiquen també una posició de poder i domini abans de mitjan segle: la visita del bisbe de Barcelona (1326), el permís de construcció d'un forn de pa (1329), conflictes per la presència d'ornaments a l'església amb els Santcliment (1333 i 1334), la concessió d'un forn de vidre (1347) i posterior revocació (1360) (Díaz, 2022, p. 43). Són successos anteriors a l'empitjorament de les condicions de treball, que van portar a un enfrontament entre els pagesos i els seus senyors i que, en el cas concret de Badalona, van portar els homes propis dels Aversó no tan sols a lluitar i pledejar-hi a la dècada de 1380, sinó a comprar-li la torre com a única opció per alliberar-se'n del jou servil el 1390 (Díaz, 2022, p. 43-47). Aquesta venda i la consegüent desaparició dels Aversó van implicar una minva molt significativa del poder de què havien gaudit els titulars de la Torre de Badalona durant el segle XIV.

Des d'aleshores la casa entra en un declivi que ha deixat algunes petges a la documentació. Consta que a mitjan segle XV la seva zona d'influència, la més propera a l'edificació, havia patit un procés de despoblació: «de tots aquells XVII pegesos qui en temps passat eren hòmens propis de la dita torra ho casa d'en Aversó, poblats entorn de la dita casa e foren donats a la dita esgleya; les casas dels quals són vuy disruhidas e desabitades», amb l'excepció de sis (Rider, 2022, p. 76). A inici del segle XVI les notícies referents a la capella de Sant Salvador també mostren una situació ruïnosa que, malgrat els requisits dels visitadors diocesans, no es va reparar, per la qual cosa van prohibir les celebracions litúrgiques fins que es fessin les reparacions exigides.⁶

A mitjan segle XVI, en comprar-la el mercader barceloní Dalmau Ros, es parla de la torre, casa i heretat aleshores derruïdes (Cuyàs, 1948, p. IX). El 1628 Agustí Peixau en reparà la sínia (Díaz, 2007, p. 89-92). Després la casa passà, per via matrimonial i hereditària, a mans dels Senjust i dels Cortada. Ja no es coneixia com a Torre

5 ACB, *Mensa capitular*, Pabordies, Pabordia del mes de maig, lligall.

6 ADB, *Visites pastorals*, vol. 32, f. 87r-88r (03-02-1511), 256r-256v (30-09-1513).

de Badalona, un nom que entroncava amb el període medieval, sinó com a Can Peixau. El seu estadant més famós, el baró de Maldà, a final del segle XVIII va donar testimoni que 25 o 30 anys abans s'havia renovat la casa, «pues que antes tot lo tros de paret de la part de mar quedava arruïnada» (Amat, 1919, p. 114-115). Cap rastre, en tot aquest període, del vall ni de les estructures defensives, que es van anar amortitzant per haver perdut la seva funció principal.

A inicis del segle XX la propietat era en mans de Maria Dolors de Càrcer, baronessa de Maldà qui a finals de l'any 1910 parcel·là i urbanitzà la finca, restant l'edifici de la masia, convertida en masoveria. Finalment, l'any 1957 la masia fou enderrocada i al solar es va construir una fàbrica que amb diverses remodelacions va existir dempeus fins al 2010.

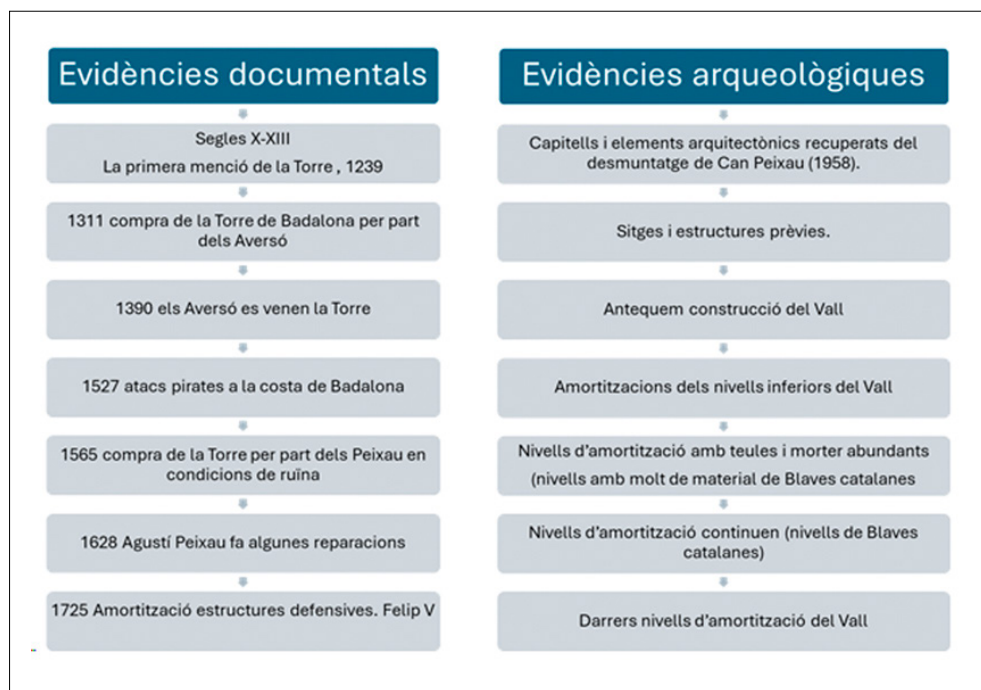

Figura 9. Comparativa entre les evidències històriques i arqueològiques.

CONCLUSIONS

Com ja hem dit en iniciar aquest treball, la descoberta, per una banda, de les restes arqueològiques d'una torre fortificada i l'atzar de conservar documents rellevants per al seu estudi, ens han portat a comprendre de manera significativa i complementària l'evolució tant social com urbanística d'aquest enclavament destacat per a la història de Badalona. Tal com es pot veure al gràfic de la figura 9.

En resum, de la intervenció arqueològica al solar de Can Peixau es pot dir que originàriament part del solar era ocupat per la *pars urbana* i la *pars fructuaria* d'una vil·la romana, ubicada la part nord-est. Fou construïda entorn el segle I aC i objecte d'una ampliació entorn els segles II i inicis del segle III dC. Entre els segles IV i VIII dC, la zona es va convertir en un espai residual amb les restes de la vil·la reaprofitades, convertint el sector en una explotació agrària autàrquica que segurament mantingué el territori d'un fundi romà. Així mateix, s'ha pogut documentar un camp de sitges, de cronologia altmedieval.

La resta d'estructures i les més destacables es relacionen amb la Torre de Badalona, una propietat que comptava amb pagesos propis per treballar la terra i que vivien entorn de l'edificació, representant el típic sistema d'enquadrament pagès. Aquesta part del territori es pot considerar al segle XIII com un nucli associat a la capella de Sant Salvador i que era protegit per una torre de defensa. La Torre de Badalona es posà de manifest a la part central del solar excavat amb restes de la construcció medieval i la posterior masia coneguda com a Can Peixau desenvolupada en època moderna i contemporània.

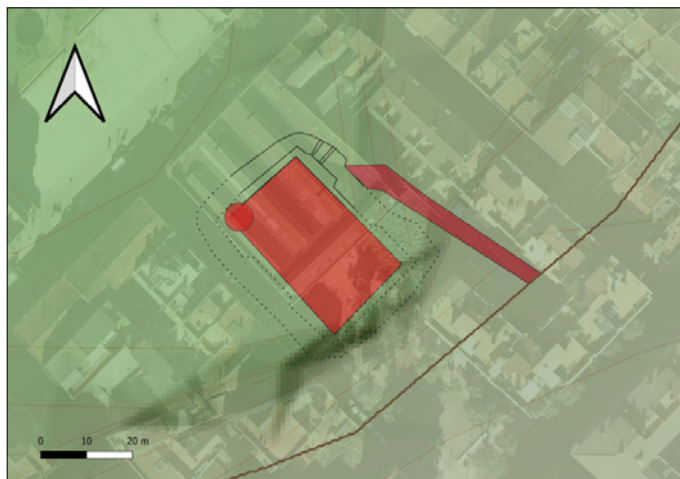

Figura 10. Hipòtesi de la planta de la Torre de Badalona sobre estudi del model digital terrestre i imatge de satèl·lit. Autoria: C. Forn

La Torre de Badalona es convertí en casa forta i es va dotar d'elements defensius i diferents millores coincidint amb l'adquisició de la propietat per part de la baixa noblesa i de l'oligarquia barcelonina. En l'excavació es va poder documentar una gran part de l'escarpa i de la contraescarpa, amb un vall o fossat de fins a 7 m d'amplada. L'accés era per mitjà d'una rampa des del sud, provinent del camí Real o camí de Llefia (antiga Via Augusta).

El recinte murat es podia situar en una primera fase al segle XIV. Posteriorment, es constata una reforma a finals del segle XV-XVI i finalment la muralla fou anul·lada com a element defensiu cap a finals del segle XVII inicis del segle XVIII.

Contràriament, ni en la documentació ni en l'excavació existeixen evidències d'episodis bèl·lics, i per tant, hem d'interpretar que la construcció respon a una escenografia per tal de defensar la posició i els drets emfitèutics. Cal remarcar el fet que la Torre de Badalona no exercia jurisdicció. Posteriorment, en passar els segles, se'n fa un ús i manteniment dels elements defensius que poden ser utilitzats en episodis puntuals de violència o períodes de clima convuls.

BIBLIOGRAFIA

- Alarcón, X. (2023). *Història del castell de Mataró i dels seus senyors feudals*. Fundació Iluro.
- Amat i de Cortada, R. (1919). *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè*. Centre Excursionista de Catalunya.
- Busqueta, J. J. (1991). *Una vila del territori de Barcelona: Sant Andreu del Palomar als segles XIII-XIV*. Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- Comas, M.; Padrós, P. (2011). Contextes ceràmiques des niveaux de circulation d'une voie à proximité de la Via Augusta et de l'atelier d'amphores de Can Peixau à Baetulo (Badalone, Espagne). Dins *SFECAG, actes du congrés d'Arles*. Arles. p. 303-308
- Cuyàs, J. M. (1948). *Badalona en las postrimerías del siglo XVIII y en los albores del XIX. Estancias de don Rafael de Amat y de Cortada en «Can Pexau»*. Artes Gráficas Duran.

- Cuyàs, J. M. (1978). *Història de Badalona* (Vol. 4). Arts Gràfiques Duran.
- Díaz, C. (2007). Tres contractes d'obres a la Badalona moderna (Can Canyadó, Can Peixau i casa de Pau Ferrer, àlies Serra). *Carrer dels Arbres*, 17, p. 81-100.
- Díaz, C. (2008). Dels Sentmenat als Santcliment: les vendes de la Casa de Badalona (1277-1280). *Carrer dels Arbres*, 19, p. 15-32.
- Díaz, C. (2022). La fi del domini senyorial de la Torre de Badalona. *Carrer dels Arbres*, 7, p. 37-64.
- Forn, C. (2022). *Del vicus Bitulona a la ciutat de Badalona. Indicis en el registre arqueològic*. Dins: *Carrer dels arbres*, 4a epoca, 7, p. 22-36.
- Forn, C. i Moreno, I. (2024). La producció de vi al territori de Baetulo. Les vil·les de l'Estrella i Can Peixau. Dins Forn, C. i Gurri, E. (coord.) *III Col·loqui internacional d'arqueologia. El vi a l'antiguitat. Producció, comerç i consum*. Museu de Badalona, p. 74-83.
- Gurri, E. Rivas, M. (2019). L'antiguitat tardana a Baetulo. Noves perspectives a partir de les seves necròpolis. A López, J. (ed.) *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'Antiguitat Tardana Noves perspectives*. Tarragona.
- Mas, J. (1921). *Notes històriques del bisbat de Barcelona* (Vol. 13). Tipografia Catòlica Pontificia.
- Moreno, I. *Memòria de la intervenció arqueològica a Ca l'Estrella (Badalona, Barcelonès)*. Inèdita, 2020.
- Nieto, M. D. (2020). La Badalona en l'època del Baró de Maldà. Dins *Carrer dels Arbres*, 5 (Quarta època). Badalona: Museu de Badalona, 109-127.
- Padrós, P. Comas, M., (1996). *Memòria excavació d'urgència «Can Peixau»*. *Carrer Baldomer Solà núm. 60*. Badalona, Barcelonès.
- Padros, P. i Nieto, M. D. (2016). Santa Maria de Badalona. L'església romànica i la població de Badalona a l'edat mitjana. Dins: *Carrer dels arbres*, 4a època, 1, 5-19.
- Prevosti, M. (1981). *Cronologia i Poblament a l'àrea Rural de Baetulo*. Badalona: Museu de Badalona.
- Richaud, I. (2020). El vicus Bitulone: redescobrint la Badalona altmedieval (segles x, xi i xii). Dins *Carrer dels arbres*, 4a època, 5, 34-50.
- Rider, J. (2022). Litúrgia i festa a la Badalona pretridentina: les «Pràcticas e costums de la rectoria de Badalona». Estudi i edició del text. Dins *Carrer dels Arbres*, 7, 65-88.
- Rosàs, J. (1999). Edat Mitjana. Dins J. Villarroya (dir.), *Història de Badalona*. Museu de Badalona, Badalona, 53-78.
- Rosàs, J. (1992). Badalona. Dins *Catalunya Romànica*. Vol. XX. Barcelona
- Ruestes, C. (2003). *El Poblament Antic a La Laietània Litoral (Del Besòs a La Riera de Caldes) l'aplicació d'un GIS (Sistema d'informació Geogràfica) a l'estudi de la seva evolució i les seves relacions espacials*. [Tesi doctoral Universitat Autònoma de Barcelona].

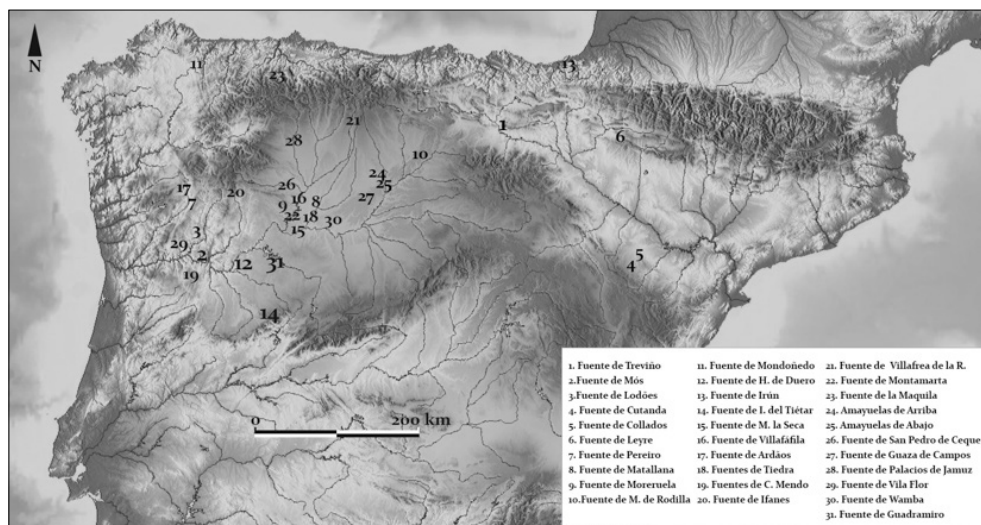
LOS CONFLICTOS POR EL AGUA Y SUS TESTIMONIOS ARQUEOLÓGICOS EN LA BAJA EDAD MEDIA

LAS FUENTES ABOVEDADAS CONCEJILES

Beatriz González Montes,¹ José Avelino Gutiérrez González²

INTRODUCCIÓN

Tradicionalmente, cuando se abordan momentos de conflicto durante la Edad Media, la mirada de la Arqueología se centra en las batallas y en aquellas construcciones y objetos arqueológicos relacionados con estos enfrentamientos bélicos, como torres, castillos e instalaciones militares. Sin embargo, y de manera paralela a estos, otro tipo de conflictos de índole local, pero imbuidos dentro de un contexto general de cambio característico de la sociedad bajomedieval, se están produciendo en el mundo rural. Se trata de enfrentamientos, generalmente por el control de los recursos básicos, entre ellos el agua, en ocasiones directos y en otras latentes, pero que se materializan

¹ Instituto de Arqueología-Mérida (CSIC-Junta de Extremadura). ORCID: 0000-0003-0801-7299

² Universidad de Oviedo. ORCID: 0000-0002-3717-4229

arqueológicamente en la construcción de las pequeñas estructuras domésticas, concretamente en las fuentes abovedadas con depósito. Este tipo de conflictos abarca una amplia casuística y no siempre se producen entre las élites —sean las tradicionales o las locales— y los vecinos, sino también entre los propietarios de ganado estante y los trashumantes, y entre los propios habitantes de los pueblos.

Las fuentes abovedadas son construcciones que se distribuyen por toda la Península Ibérica y nacen, en parte, para dar servicio a las crecientes cabañas ganaderas, circunstancia que se evidencia por su propio diseño: con depósitos acumuladores bajo los arcos, que a su vez suelen desaguar en abrevaderos, de variadas dimensiones (González, 2023). Recientes intervenciones arqueológicas y dataciones han establecido que su construcción se produce a partir del siglo xv, coincidiendo con el auge ganadero bajomedieval (González, 2023; González et al., 2023).

No obstante, en algunos casos minoritarios, este tipo de construcción se realiza para el consumo de agua de los habitantes del pueblo y funciona como zona de lavadero. Uno de los pocos ejemplos de ello es la fuente abovedada de la localidad de Treviño (Burgos) (Fig. 2). Se trata de una estructura de carácter monumental cubierta por una bóveda ligeramente apuntada y con arcos fajones. En su zona exterior se localiza un abrevadero de grandes dimensiones, dentro de un recinto delimitado por muros que, al menos en su última fase, es evidente que no estaba destinado al abastecimiento de los rebaños. Tanto por sus dimensiones como por su calidad técnica, se trata de una construcción de una entidad innecesaria para cumplir su función como fuente. Esta circunstancia ejemplifica otra de las funciones de las estructuras hidráulicas de dicha morfología, que es la de servir como elemento de prestigio y control del agua.

Figura 2. Fuente de Treviño. A la izquierda, una vista general de la estructura hidráulica. A la derecha, detalle del abrevadero de su zona exterior.

La documentación, la toponimia y el hecho de que la propiedad de dichas fuentes en la actualidad, y en la mayor parte de los casos, esté detentada por las juntas vecinales, no deja dudas sobre el hecho de que su construcción, mayoritariamente, es promovida por los concejos. Esta circunstancia coincide con la progresiva conquista del poder que se produce, sobre todo a partir del siglo xiv, por parte de estas élites locales. Es en ese momento cuando comienzan a reafirmarse asumiendo cada vez más funciones, como la capacidad de contratación o de adquirir ciertos bienes beneficiarios para los vecinos, al mismo tiempo que otras estructuras comunales comienzan a construirse bajo sus órdenes, como molinos de pan o herrerías (Sánchez, 2012, p. 118). En el siglo xv, en términos generales, las propiedades y, por tanto, el poder de los concejos se ve incrementado (Sánchez, 2012, p. 118). Esto se traduce en que comenzarán a utilizar su influencia para tratar de controlar los recursos básicos de sus poblaciones, en detrimento de las élites tradicionales (Rubio, 2004, p. 1101); el agua es uno de los fundamentales.

Entre las principales características de los concejos se encuentra el hecho de que se trata de una institución de la que ni el poder señorial ni sus representantes forman parte (Rubio, 2005, p. 468), sino que está íntegramente formada por vecinos. Pese a ello, no debe caerse en el error de pensar que se trata de un órgano, en ningún modo, igualitario, puesto que los concejos, aunque sean instituciones locales, no dejan de estar formados por una cierta élite personificada en la figura de los vecinos. De dicha condición no disfrutaban todos los habitantes de los pueblos. Así, los concejos nacen básicamente como asambleas de vecinos en las que se aprobaban las correspondientes ordenanzas y se tomaban ciertas decisiones (Sánchez, 2012, p. 117).

No obstante, hay que tener en cuenta que el hecho de que las fuentes abovedadas abarquen un territorio tan extenso implica que las realidades políticas son sumamente cambiantes, y no se pueden aplicar a todas las zonas, por ejemplo, en los antiguos territorios del reino de León, la actividad y poderes de los concejos están muy consolidados (Rubio, 2005 p. 468).

En todo caso, y como se adelantaba anteriormente, la condición de vecino, desde la plena Edad Media, es un requisito tanto para utilizar el término concejil y, por tanto, sus tierras comunales, como para disfrutar de su estatuto jurídico y poder poseer inmuebles (Reglero, 2017, p. 21). Normalmente, la posición de dichos vecinos en una comunidad dependía tanto de la dimensión de sus explotaciones agropecuarias, como de su riqueza y capacidad de generar excedentes (Rubio, 2009, p. 161).

Un ejemplo de la capacidad de gestionar los bienes comunales que tenían los concejos es el de las dos fuentes de Cutanda y Collados (Aragón). Para su construcción, el concejo no solo contrató a un maestro constructor, sino que se le permitió utilizar tanto las canteras, propiedad de los municipios, como los pastos para abastecer a los animales de trabajo sin coste alguno. Además, contó con abundante mano de obra, pues recibió el derecho a organizar dos «concejadas» en un mes concreto, con el fin de que los vecinos trabajaran en la extracción y el transporte de la piedra (Benedicto y Guitarte, 2001, p. 29).

Este proceso de control efectivo de los lugares importantes de las poblaciones se observa en otras estructuras de servicio, como los puentes. Así, puede observarse un claro cambio en sus promotores, que en el siglo xiv suelen ser dueños de derechos y señoríos, como ocurre en el caso del arzobispo Pedro Tenorio en la localidad de Villafranca de la Puente del arzobispo, quien construye un puente por el que transitan los ganados mesteños. Sin embargo, en la primera mitad del siglo xv ya puede observarse una clara tendencia a que sean las autoridades concejiles las que, mediante negociaciones con la Mesta, edifiquen estos puentes a cambio del cobro del derecho de paso (Molenat, 1981, p. 158).

En el caso de las fuentes abovedadas, además de ser lugares de abastecimiento y de escenificación del control de los concejos sobre el agua, se configuran como elementos de gran relevancia en las comunidades, en las que se producen encuentros, reuniones y se desarrolla gran parte de la vida social de los pueblos (Madureira, 2010, p. 30). Arqueológicamente, esta circunstancia se evidencia por la existencia de bancos corridos, adosados a las zonas frontales de algunas de las fuentes, como es el caso de la estructura de Mós (Braganza, Portugal) (Fig. 3). En otras ocasiones, cuando se produce el parcial desmantelamiento de la cubierta, que es un proceso habitual en las fuentes abovedadas (González, 2023) se respetan las hiladas constructivas suficientes como para generar bancos corridos en sus laterales; un ejemplo de ello es el de la fuente de Lodões (Braganza, Portugal) (Fig. 3).

Figura 3. A la izquierda puede observarse una vista general de la fuente de Mós con los dos bancos corridos adosados en los laterales de su arco. A la derecha, detalle de uno de los dos bancos corridos de la fuente de Lodões reaprovechando las hiladas resultantes tras el dismantelamiento de la cubierta.

Estas medidas para controlar el agua, realizadas por parte de los concejos, como es evidente, supusieron varios conflictos, tanto en el seno de la propia institución, como con otros concejos y entre pastores estantes y trashumantes. En ellos, las fuentes abovedadas tendrán cierto protagonismo. En el caso de las élites, y concretamente de la Iglesia, se puede observar cómo dicha institución aprovechará, en algunos casos, el prestigio de las fuentes abovedadas para o bien ordenar su construcción o para tratar de controlarlas y aprovecharse de sus funciones abastecedoras.

LA IGLESIA Y LAS FUENTES ABOVEDADAS

La Iglesia es una de las élites tradicionales que ha detentado el control del agua y que en cierta medida seguirá ejerciendo su autoridad a finales de la Edad Media, y momentos posteriores, siendo junto a los concejos la institución que más control ejerce sobre dicho bien (del Caz, 2000, p. 22). Destacan especialmente al respecto los monasterios, para los que el agua es especialmente importante, no solo para cubrir las necesidades del personal monástico, sino también para suministrar a sus instalaciones industriales y sus cabañas ganaderas. A este respecto, no hay que olvidar que ya desde la plena Edad Media los monasterios empiezan a erigirse como los mayores propietarios de las cabañas ganaderas (Escalona, 2004, p. 110), comenzando a participar con ellas en los circuitos trashumantes (Pastor, 1996, p. 372), lo que evidencia unas necesidades de abastecimiento considerables, dentro de las cuales las estructuras abovedadas encajan a la perfección. En menor medida, la otra élite eclesiástica que promoverá la construcción de este tipo de fuentes serán los obispos. Por último, aunque de modo más minoritario, la Iglesia explotará la variante sacra de las aguas mediante la adhesión de elementos religiosos a las fuentes abovedadas.

Es decir, en el caso de la relación de la Iglesia con los concejos, y en concreto con las fuentes abovedadas, más que conflictos directos (aunque estos no deben excluirse) parece que el proceso más mayoritario fue la apropiación de estos modelos, tanto porque se trata de un elemento con un diseño tipológico muy adecuado para el abastecimiento ganadero, como por sus evidentes funciones como elementos de prestigio.

Probablemente, uno de los ejemplos más significativos sea el de la «Fuente de las vírgenes» del monasterio de Leyre (Navarra). Dicha estructura, trasladada de su ubicación original, pero aun dentro del recinto monacal (Mezquiriz y Unzu, 2001) es una fuente abovedada con edículo y un abrevadero adosado a uno de los laterales. Sobre el arco y a sendos lados, han sido talladas dos efigies religiosas. Esta estructura se habría erigido para rememorar un milagro que se produjo en el

siglo xvii a raíz de una gran sequía. Para intentar atajarla, se organizó una romería para pedir la intercesión de las vírgenes y mártires Nunilo y Alodia cuyos restos —que se encontraban en el monasterio de Leyre— se introdujeron en el agua de «la Fuente Santa». Tras este acto se habrían producido abundantes lluvias que terminaron con la sequía (Peréx, 2012). A este respecto, la existencia de creencias religiosas en torno a fuentes abovedadas diseñadas principalmente para un uso ganadero, no es un hecho insólito. Ejemplo de ello es la estructura de Fonte dos Milagres de São Bonifácio (Pereiro, Braganza) (Medeiros 2005, p. 83).

Los siguientes casos se encuentran dentro de los recintos monacales de Santa María de Matallana (Valladolid) y Santa María de Moreruela (Zamora). En el primer caso, la estructura, cuadrangular y con tejado a cuatro aguas, no parece contar con un arco de acceso a su depósito; no obstante, esto puede deberse a un proceso habitual en este tipo de construcciones que consiste en cegar los vanos de acceso (González, 2023). Adosado a la estructura, y formando parte del conjunto hidráulico, se construyó una gran pila hexagonal a modo de abrevadero. La importante capacidad abastecedora del conjunto probablemente se deba al gran tamaño de la abadía, y a la necesidad de abastecer a algunos rebaños. A este respecto, la documentación evidencia que el abad de Santa María de Matallana poseía grandes rebaños, sobre todo de ovejas, y que al menos desde finales del siglo xiv están aprovechándose del abandono de Fuenteungrillo, utilizando sus antiguos pastizales y manantiales, generando con ello importantes conflictos (Reglero, 2001, p. 122). En cuanto a Santa María de Moreruela, la construcción hidráulica se localiza a la entrada del recinto monacal. Esta cuenta con la peculiaridad de que el acceso a su depósito se produce por un arco escarzano, muy inusual en este tipo de estructuras, sobre el que se grabó un escudo. Según algunos autores, contaba con una inscripción actualmente desaparecida, en la que estaba grabada una fecha: 1764 (Miguel, 1994, p. 72), dicha cronología parece coincidir con la estética de la estructura hidráulica actual.

El último caso aquí expuesto de una estructura vinculada a un monasterio, y quizás el más dudoso, es el de la fuente abovedada que se encuentra en las cercanías de la ermita de Nuestra Señora del Valle o Santa María del Valle, situada a las afueras de la localidad de Monasterio de Rodilla (Burgos). El edificio religioso pertenecía al monasterio de San Salvador de Oña y según la documentación, a partir del siglo xiii contaba con un clérigo o capellán encargado de cobrar el diezmo para dicho monasterio (Martínez, 2002, p. 1299). Esta figura se mantendría hasta principios del siglo xx, cuando los vecinos aún entregaban parte de su cosecha al «ermitaño» (Martínez, 2002, p. 1302). Lo más interesante es que, como se adelantaba anteriormente, junto a la ermita se construyó una fuente abovedada, que aunque ha sido ampliamente modificada, es probable, siguiendo el horizonte mayoritario de construcción de este tipo de construcciones, que date de los siglos xv o xvi. Asimismo, no puede descartarse la posibilidad de que su uso estuviera controlado por el clérigo encargado de hacer valer los derechos de San Salvador de Oña, acaso a cambio de algún tipo de pago.

En cuanto a aquellas construcciones promovidas por los obispos, seguramente uno de los casos más significativos sea el de la Fonte Vella de Mondoñedo (Lugo) (Fig. 4). Se trata de una estructura de grandes dimensiones que ha pasado por importantes cambios morfológicos a lo largo del tiempo. En todo caso, la documentación y la epigrafía evidencian que se construyó en el año 1548 por orden de Diego de Soto, obispo de la localidad (Crespo, 1988: 310). El objetivo de esta obra, además de mejorar el abastecimiento hidráulico a la localidad, fue la renovación del entorno del

palacio episcopal, que se localiza junto a la fuente (Crespo, 1988, p. 314), con una clara intencionalidad: crear un conjunto que escenifique su poder. Curiosamente, y al mismo tiempo que utiliza esta estructura hidráulica, el obispo pacta con el concejo de Mondoñedo para que después de su construcción sea el órgano local el encargado de realizar las labores de mantenimiento pertinentes. Entre ellas se incluye la contratación en torno al año 1622 de un maestro de obras —Juan de Laro— y un fontanero —Gaspar Fernández— para reparar tanto la fuente como su conducción (García y Rúa, 2005, p. 807).

Asimismo, aunque de forma más dudosa, debe incluirse en este grupo la estructura conocida con el significativo topónimo de «la Fuente del Obispo» de Hinojosa de Duero (Burgos) (Fig. 4). Se trata de una construcción monumental, de importantes dimensiones, que incluye una escalera de acceso para abordar con comodidad las necesarias limpiezas. Cuenta con una peculiaridad morfológica que es que no tiene un solo vano de acceso a la cámara, como suele ser habitual, sino dos. En todo caso, la posibilidad de que haya sido promovida por un obispo no solo se debe a su topónimo, sino también a que la localidad de Hinojosa de Duero era una villa episcopal en la baja Edad Media (Martín, 2023, p. 194).

Figura 4. A la izquierda puede observarse una vista general de la Fonte Vella de Mondoñedo. A la derecha puede observarse una vista general de la Fuente del Obispo de Hinojosa de Duero.

En otras ocasiones, dichas estructuras hidráulicas se construyen en el entorno inmediato a las iglesias; esto no tiene por qué deberse necesariamente al hecho de que estas detentan su propiedad; también puede obedecer a la tendencia de reunir en un mismo espacio todas las estructuras de prestigio de las poblaciones. En todo caso, un ejemplo de dicha cercanía es el de la fuente abovedada de Bogajo (Salamanca).

Por último, y en la línea de lo que ocurría en la fuente de las vírgenes de Leyre, en algunas ocasiones se añaden elementos religiosos a las estructuras abovedadas, aprovechando las reminiscencias tradicionales de las aguas como elementos de culto. Una estructura que sigue esa línea es la fuente de Santa Elena de Irún, que no solo se localiza en las cercanías de la ermita homónima, sino que también cuenta con una efigie de la santa sobre su cubierta. No obstante, probablemente el caso más paradigmático sea el de la Fuentesanta de la Iglesuela del Tiétar (Toledo). Se encuentra incrustada en uno de los laterales de la Ermita de la Fuensanta, teniendo sobre ella una hornacina con una efigie religiosa, a la que acompaña la epigrafiografía grabada en su arco que hace alusión a su nombre.

LOS CONFLICTOS ENTRE PASTORES TRASHUMANTES Y VECINOS

Las tensas relaciones entre los vecinos de las localidades por las que discurría el trazado de las rutas pecuarias y, por tanto, transitaban los ganados trashumantes, por los diferentes recursos, han sido ampliamente tratadas en la historiografía, conservándose numerosa documentación al respecto (López-Salazar, 1987, p. 39; Calderón, 1990, p. 109; Marín, 2015, p. 1567).

No obstante, una de las principales cuestiones que deben tenerse en cuenta es a qué nos referimos cuando hablamos de ganados trashumantes. No hay que olvidar que es habitual que los lugares de pasto se encuentren a cierta distancia de las poblaciones, debido en parte a que los entornos inmediatos están ocupados por zonas de explotación agrícola (Carmona, 1997, p. 284). Además, tal y como ocurría con el monasterio de Matallana y Fuenteungrillo, cuando una población se despoblaba, esto no implica que cesaran las actividades agropecuarias en sus antiguos campos. Un ejemplo al respecto es el que ocurría en tierras del conde de Benavente, donde cuando una población desaparecía, los concejos de las aldeas colindantes aforaban el lugar al señor, en este caso el conde, para continuar su explotación. Cuando no había grandes posibilidades de reactivar estos núcleos de población, el conde aforaba definitivamente esas tierras a los concejos (Hernández, 1991, p. 60). Esta localización de las zonas de pasto y aprovechamiento ganadero en un radio más o menos amplio se evidencia por la localización de algunas fuentes abovedadas, como es el caso de las construcciones de Barzolema (Zamora) (Fig. 5) a más de tres kilómetros de Matilla la Seca (Zamora), y San Pedro, a unos cinco kilómetros de la localidad de Villafáfila (Zamora) (Fig. 5).

Figura 5. A la izquierda puede observarse una vista general de la fuente de Barzolema. A la derecha puede observarse una vista general de la fuente de San Pedro de Villafáfila.

Es decir, no siempre cuando nos referimos a trashumancia estamos hablando de desplazamientos a grandes distancias. De hecho, en ocasiones el término cañada se utiliza para nombrar aquellos caminos utilizados por los ganados de las distintas poblaciones para dirigirse a los cercanos pastizales. Un ejemplo de ello es el de San Pedro de Ceque (Zamora), donde las dos vías utilizadas para ese fin se conocen como cañadas, concretamente una de ellas como «La Cañada de las cabras» (Pérez, 2013, p. 58). Así, a este respecto, a la ruta tradicional de mayor recorrido que unía los puertos cantábricos con la zona baja de Extremadura, habrían de sumársele variantes mucho más cortas. Entre ellas estaban los desplazamientos que se dirigían hacia las dehesas de los propios señoríos (Cabo, 1991, p. 96), o aquellas que conectaban las llanuras de León con las montañas de esa misma zona, e incluso los desplazamientos a los pastos dentro del mismo concejo. Asimismo, no todos los

movimientos trashumantes transcurrían norte-sur, sino que había todo tipo de rutas transversales alternativas (Cabo, 1991, p. 97).

Algunos autores han dividido en tres los distintos modelos de trashumancia. El primero de ellos y de más corto alcance, sería la trashumancia local, por medio de la cual, utilizando los límites jurisdiccionales del municipio, los ganados se trasladan a las zonas montañosas en verano, regresando a sus poblaciones de origen a lo largo del otoño (García, 1990, p. 13). El segundo modelo es el de la trashumancia transterminante, a partir de la cual el traslado de los rebaños pasa a través de varios términos municipales, buscando las zonas altas o las llanuras, con la misma dicotomía estacional que el modelo anterior (García, 1990, p. 15). Por último, se encontraría la gran trashumancia, que recorrería largos espacios para alcanzar los pastos altos del norte y las llanuras del sur (García, 1990, p. 15).

Un ejemplo ilustrativo es el de la fuente abovedada de Ardãos (Vila Real, Portugal), en la que paraban a abrevar los ganados de los vecinos del pueblo antes de poner en práctica la costumbre de la «Vezeira» (Capela, 2017, p. 63). Mediante ella los animales de varios vecinos se unían, repartiéndose los días de pastoreo entre los distintos propietarios, de forma equitativa con respecto al número de animales que aportaban (Barros et al. 2006, p. 122). Después de abastecerse en el abrevadero, los rebaños salían hacia las sierras en las que abundaban los pastos, donde se quedaban hasta el anochecer.

Todas estas situaciones evidencian la complejidad de los movimientos trashumantes y transterminantes bajomedievales y que los conflictos no siempre tienen por qué producirse entre los vecinos y los pastores que realizan largos trayectos. En todo caso, una de las causas de conflicto habituales es el uso de los recursos básicos de las poblaciones, entre ellos el agua. En una economía eminentemente rural como la bajomedieval, el cuidado de los rebaños era fundamental, así uno de los problemas de los que ha quedado constancia documental es de las preocupaciones de los vecinos porque los ganados trashumantes transmitieran enfermedades a los estantes. Esto se debe en parte a la creencia generalizada, sobre todo a partir del siglo XVI, de que el ganado ovino no debía beber en las mismas zonas que el bovino, pues la saliva de estos últimos era altamente perjudicial para las ovejas, pudiendo causarles graves enfermedades. Al mismo tiempo, los propietarios de vacas y bueyes, sobre todo en los concejos en los que eran mayoritarios, querían evitar que el ganado menor y especialmente el trashumante, compartiera abrevaderos con sus rebaños, por idéntico motivo que los anteriores (Rodríguez, 2011, p. 166).

Este tipo de enfrentamientos también se producen dentro de los propios concejos, un ejemplo de ello es el de la localidad de Carmona (Sevilla) donde se construyeron dos abrevaderos diferentes, uno para ganado bovino, yeguas y asnos y otro para ganado menor. De hecho, era habitual que estos últimos tuvieran restringido el acceso a los abrevaderos utilizados por el ganado de labor, por la creencia de que el primero enturbiaba las aguas y era nocivo para el segundo (Carmona, 2012, p. 298). Todo esto implica que la posible transmisión de enfermedades entre los ganados no únicamente era un motivo de enfrentamiento, sino también una preocupación constante. Así, ha quedado recogido en algunas ordenanzas municipales que aquellos ganados que tuvieran alguna enfermedad, debían utilizar zonas de los abrevaderos específicas, en un intento por no contaminar las aguas y expandir las dolencias al resto de cabañas (Rodríguez, 2011, p. 158).

Es posible que todas estas cuestiones sean, en parte, una de las causas que supone la existencia, en algunas localidades, de varias fuentes abovedadas, como ocurre en Tiedra (Valladolid) (Fig. 6), Castelo Mendo (Guarda, Portugal), Castrovega de Valmadrigal (León) o Ifanes (Braganza), entre otras.

Figura 6. Dos de las estructuras hidráulicas de Tiedra. A la izquierda puede observarse una vista general de la fuente de Antagueros. A la de derecha puede observarse una vista general de la Pelilla.

En todo caso, pese a estos enfrentamientos entre vecinos y foráneos por el uso de las aguas, en otras ocasiones se produjeron todo tipo de pactos y acuerdos que normalmente suponían que los pastores trashumantes pagaran por el uso de ciertos servicios, muy posiblemente entre ellos, el uso de algunas fuentes abovedadas.

Hay que tener en cuenta que para determinados concejos sí que era provechoso el paso de los rebaños de las rutas trashumantes a larga distancia, por ejemplo, aquellos que contaban con pasos de montaña, o con un puente a través del cual recaudar los derechos de paso (Calderón 1990, p. 106). Por el contrario, en otras zonas del interior, donde dichos derechos se ven reducidos al arrendamiento de los pastizales, el beneficio por parte de los concejos no es tan grande y, por tanto, puede haber mayores reticencias a recibir a este tipo de ganados foráneos. Aun así, algunas de estas zonas recibían ciertas rentas por «derechos de paso» como por ejemplo Rueda del Almirante (León), donde aun a mediados del siglo XVIII se estaba cobrando a cada rebaño trashumante que transitaba por el término 12 maravedís (Brieva, 1828, p. 151).

La localidad de Villafra de la Reina (León), donde se encuentra la estructura abovedada conocida como «Fuente de la Calle», es un ejemplo de los beneficios del uso de los ganados trashumantes en los pasos de montaña. Así, los puertos eran arrendados a estos rebaños que llegaban desde el sur entre los meses de mayo y octubre generalmente (Cimadevilla, 2011, p. 164; Gordaliza y Canal, 1996, p. 33). De esta circunstancia, los concejos de la montaña oriental leonesa obtenían ingentes ingresos, a los que debía sumarse la contratación de pastores de la zona como refuerzo (García, 2013, p. 376).

No obstante, probablemente uno de los ejemplos más interesantes, y más significativo a este respecto, sea el de la fuente de la Maquila (Teverga) (Fig. 7). Esta estructura abovedada se encuentra en Peña Sobia, en una zona de pastizales comunales, a la que presta abastecimiento junto a varios abrevaderos y una laguna (González y Gutiérrez, 2025). Su interés no solo recae en su morfología y su localización en una zona de pastos de alta montaña, bastante insólita para este tipo de estructuras, sino también en que en Peña Sobia está documentada la llegada estacional de rebaños de merinas trashumantes (Quirós 2006, p. 433). No obstante, probablemente una de las cuestiones más significativas sea la propia toponimia de la fuente, pues según algunos autores el término «maquila» no se utiliza únicamente en la tradicional acepción de un pago o impuesto por moler, sino que también adquiere

un significado más amplio dentro del que se incluye el pago por el disfrute de ciertos pastos (García, 2006, p. 34). Todo ello parece indicar que el aprovechamiento de la fuente iba implícito en el pago por el uso de los pastizales.

Figura 7. A la izquierda puede observarse una vista general de la Fuente de la Maquila. A la derecha puede observarse una vista general de la zona de pastizales de Peña Sobia y la laguna homónima.

Esta cuestión parece ir en consonancia con una práctica habitual de los ganados trashumantes, de hecho, se ha documentado que aun a principios del siglo xx se seguía produciendo un movimiento estacional de pastores en muchos lugares, como por ejemplo, de la zona de Béarn hacia Navarra, por cuya estancia pagaban un tributo. La información más relevante para nuestros casos de estudio es que dentro de los derechos que abarcaba el pago estaba incluido el uso de los abrevaderos (Klein, 1979, p. 152). De hecho, la mayor parte de los impuestos que estaban pagando los pastores trashumantes tenían dos finalidades principales, la primera de ellas era un gravamen por la utilización de los terrenos públicos y comunales de una localidad, y la segunda, como pago de servicios, en los que se incluye tanto la vigilancia de los caminos de los ladrones y la reparación y el mantenimiento de puentes y abrevaderos (Klein, 1979, p. 228). Todo parece indicar que la fuente de La Maquila formaba parte de un acuerdo similar a estos.

Por otro lado y en lo referente a los puentes, en muchas ocasiones se producen pactos entre la Mesta y los diferentes concejos para construir puentes, sobre todo desde finales del siglo xv (Madrado, 1984, p. 68-69). Ejemplo de ello son las estructuras de los ríos Guadalupe, Guadarranque y Guadarranquejo (Calderón, 1990, p. 108). En este tipo de acuerdos no se suele hacer alusión a las fuentes, probablemente por ser consideradas como estructuras menores, pero sí que hay un caso en el que una fuente abovedada aparece asociada a un puente. Se trata de la estructura de Montamarta (Zamora), construida junto a un puente por el que transitaban los ganados trashumantes, y en la que han quedado referencias documentales de que estos paraban para abrevar (Cruz y Escribano, 2013, p. 66).

En resumen, es evidente que los enfrentamientos entre los pastores trashumantes y los vecinos fueron una constante, sobre todo en relación con los recursos básicos como el agua. No obstante, la naturaleza de estas relaciones es sumamente compleja, produciéndose también, como se ha visto a lo largo de este apartado, numerosos pactos y acuerdos, ventajosos para ambas partes, y de algunos de los cuales formaba parte una fuente abovedada.

LOS CONFLICTOS ENTRE CONCEJOS

Los conflictos y disputas entre pueblos y aldeas y, por tanto, entre concejos por los bienes fundamentales, como el agua, son un asunto frecuente a finales de la baja Edad Media. A este respecto hay que tener en cuenta que todos los concejos, incluidos los menos poderosos, funcionaban como una institución protectora para los vecinos frente al exterior (Sánchez, 2012, p. 122). Uno de los conflictos más comunes con respecto al agua se produce por el acceso a los cauces fluviales. Esta cuestión puede observarse en las ordenanzas concejiles de buena parte de la Península Ibérica. De hecho, en los momentos finales de la Edad Media es habitual que el acceso y la utilización de los ríos, en concreto para abreviar a los rebaños, no sea libre, sino que pertenezca a ciertos concejos. Ejemplo de ello es el pleito que se generó entre los concejos burgaleses de La Aguilera y Gumiel del Mercado por las aguas del río Gromejón, que unos querían utilizar con fines agrícolas y de regadío y los otros para actividades industriales (Peribañez y Abad, 1998, p. 275). En otros casos, como el del concejo de Peñafiel (Segovia), la localidad detentaba el acceso y los derechos sobre un tramo del río Duero. El conflicto se produjo, a este respecto, con la cercana localidad de Cuéllar, a cuyos rebaños no permitían el uso del río, lo que supuso sucesivos pleitos (Olmos, 1998, p. 231).

De hecho, es posible que una de las múltiples causas para la construcción de las fuentes abovedadas, además de la preferencia por utilizar agua de manantial o la contaminación de los ríos y su estiaje, haya sido la intrincada red de derechos que detentaban señores y concejos sobre estos cauces fluviales e impedían el abastecimiento de los rebaños.

Asimismo, y como se ha adelantado anteriormente, las organizaciones concejiles bajomedievales se incluyen en múltiples situaciones que generan complejas redes políticas. Un caso ejemplificante es el de las Behetrías, como la de Las Nueve Villas de Campos en Palencia, que incluía a las poblaciones de Amusco, Piña, Támara, Alba, Rombrada, Villaonilla, San Esteban, Amayuelas de Arriba y Amayuelas de Abajo. (Montero 1994, p. 243; Marcos, 2010, p. 171). En este caso, todos los términos contaban con posesiones de común explotación, como las canteras de Santa Cecilia, sobre las que se produjeron diversos enfrentamientos, o las zonas de pastizal (Marcos 2010, p. 192), y acaso también las fuentes y lugares para abreviar a los ganados. De hecho, tanto en Amayuelas de Abajo, como en Amayuelas de Arriba, se han conservado dos fuentes abovedadas muy similares, aunque la segunda ha experimentado grandes modificaciones, entre las que se incluye la colmatación de su depósito (Fig. 8).

Figura 8. A la izquierda puede observarse una vista general de la fuente de Amayuelas de Abajo. A la derecha puede observarse una vista general de la fuente de Amayuelas de Arriba.

Un caso significativo al respecto de estos enfrentamientos es el de la localidad de San Pedro de Ceque (Zamora) en el año 1532 con el concejo de Milla de Tera (Zamora). El principal problema estribaba en que los vecinos de Milla de Tera comenzaron a abrevar a sus animales en el término de Pernacio, sobre el que San Pedro de Ceque tenía propiedad, atravesando además para ello la zona de Valdeferros, a través de la cual estaban creando una vereda, que no solo dañaba los cultivos comunales de San Pedro de Ceque, sino sobre la que dicho concejo temía que comenzara a adquirir derechos como vía pecuaria (Pérez, 2013, p. 49). El conflicto culminó en una apelación, de ambos términos, al conde de Benavente, quien detentaba el señorío de la zona y que acabaría fallando a favor de San Pedro de Ceque, decretando por medio de un corregidor el amojonamiento de los términos de dicho Concejo para procurar evitar conflictos futuros (Pérez, 2013: 50). Asimismo, en la propia población de San Pedro de Ceque hay una fuente abovedada, «la Fuente del Concejo», pero su ubicación, dentro del núcleo poblacional, y no en las zonas de pasto, propició que fuera menos susceptible a ser objeto de conflicto.

LOS ENFRENTAMIENTOS Y PLEITOS DENTRO DE LOS CONCEJOS

La construcción de las fuentes abovedadas por parte de los concejos, así como la gestión de buena parte de las estructuras hidráulicas de sus respectivas poblaciones, no implica que no se hayan producido todo tipo de disputas y enfrentamientos entre los vecinos. Entre ellas destacan dos temáticas principales: la constante preocupación por la posible contaminación de sus aguas y la obligación de realizar periódicas limpiezas en ellas.

Una excepción, especialmente interesante porque marca el horizonte constructivo de una estructura abovedada es el de una de las dos construcciones de Guaza de Campos (Palencia), concretamente la Fuente de la Villa cuya fecha de construcción se conoce a raíz de un pleito que se elevó a la Chancillería de Valladolid. En este documento se recoge que en el año 1580 se comenzó la construcción de la estructura y se acusa a Alonso Gil, alcalde en ese momento, a Francisco Madrigal y a Miguel Arias, regidor y procurador, respectivamente, de acometer la construcción de la Fuente de la Villa, localizada en la zona de Postigo, sin anunciar dichas obras a pregón, y además desoyendo los consejos del maestro constructor, ordenar que la obra se realizara en invierno, lo que acarreó importantes problemas arquitectónicos a la fuente. Debido a eso se les condenaba a construirla de nuevo en el plazo de 2 meses, costeándola de su bolsillo (Herreros, 1989, p. 37). Los acusados se defendieron, alegando que la obra de la estructura se comenzó en un momento en el que las condiciones atmosféricas eran favorables, proviniendo el problema de la llegada de las lluvias y que, además, había sido realizada por maestros constructores «de confianza» (Herreros, 1989, p. 39). Finalmente, la Real Chancillería de Valladolid, en el año 1586, ordenó la absolución de Alonso Gil y Francisco de Madrigal (Herreros, 1989: 40) y la estructura actual se mantuvo en pie. Testimonio de esta construcción son los numerosos problemas estructurales que ha experimentado la fuente y que trataron de ser solventados mediante diversos refuerzos (Fig. 9).

Figura 9. A la izquierda puede observarse una vista general de la Fuente de la Villa de Guaza de Campos. A la derecha puede observarse un detalle de uno de sus laterales con un refuerzo metálico.

En cuanto a los conflictos generados por la higiene, la primera medida de los concejos fue promover periódicas «concejadas» o «facenderas», obligatorias por medio de las cuales «mondar» los depósitos y abrevaderos de las fuentes abovedadas, con el fin de tratar de evitar contaminaciones en el agua. Estas han quedado reflejadas en algunas actas concejiles, como las de San Pedro de Ceque (Pérez, 2013, p. 43), San Pedro de Villafáfila (Zamora) (Rodríguez, 2001, p. 11) o la fuente del Pino de Palacios de Jamuz (León) (Rubio, 1993, p. 409). Asimismo, otra de las medidas sancionadoras, era la de evitar que los animales bebieran directamente de los depósitos, en lugar de los abrevaderos, dicha cuestión se puede observar en las actas concejiles tanto de España como de Portugal (Cimadevilla, 2011, p. 625; Vaz, 2012, p. 173), y quizás sea la causa de que algunas de las construcciones cuenten con brocales altos, como la Fonte do Olmo de Vila Flor (Braganza, Portugal). Asimismo, fue continuo el intento por parte de las autoridades concejiles por aislar a los animales enfermos, evitando que utilizaran los lugares de abrevadero habituales. Se han conservado numerosos ejemplos en la documentación de vecinos que incumplían dichas cuestiones y que generalmente eran duramente sancionados (Rodríguez, 2001, p. 158).

Pese a todos estos intentos y normativas, se produjeron focos de epidemias en varias de estas estructuras, como la fuente de la Villa de Guaza de Campos (Herreros, 1989: 87) o la Fonte de Mondoñedo, cuya traída de agua fue definitivamente clausurada a raíz de una epidemia de tifus que asoló la ciudad a principios del siglo xx y sustituida por la traída pública de agua (García y Rúa, 2005, p. 809). En Portugal el problema fue igual de grave (Neto, 2015, p. 7) y precipitó que Fernando da Silva Correia, Inspector de Salud en el año 1938, deje constancia de las inmundicias y animales muertos que se encuentran dentro de los depósitos de las fuentes abovedadas que aún estaban en funcionamiento en esos momentos (Neto, 2015, p. 7). Otro testimonio a tener en cuenta es el de Francisco Vale Guimãraes, Gobernador Civil del distrito de Aveiro, quien expone en 1969 su preocupación por la continuidad en el uso de estas *fontes de mergulho*, debido a que de sus depósitos aún se estaban abasteciendo tanto personas como animales (Neto, 2015, p. 7).

De hecho, es posible que todas estas epidemias, causadas en parte a raíz de la manipulación del agua de los depósitos, sean uno de los detonantes para que en algún momento de los siglos xvii y xviii se realice una clausura total o parcial de estos. Para ello se utilizaron tanto métodos menos invasivos como la inclusión de rejas, como otros más directos, que pasaban por cegar los arcos e incluir caños. Ejemplo de ello son algunas fuentes como la de Wamba (Valladolid) o Guadramiro (Salamanca) (Fig. 10).

Figura 10. A la izquierda puede observarse una vista general de la fuente de Wamba. A la derecha puede observarse una vista general de la fuente de Guadramiro.

CONCLUSIONES

En resumen, el estudio, la catalogación y la datación de las fuentes abovedadas ha evidenciado la necesidad de investigar con más profundidad las pequeñas estructuras hidráulicas rurales, hasta este momento ignoradas por buena parte de la historiografía tradicional. A través de ellas pueden observarse numerosos procesos sociales, entre ellos la conflictividad y los enfrentamientos locales y supralocales que se producen entre las élites rurales y que han sido profusamente estudiadas desde un punto de vista documental, pero no tanto desde la Arqueología. De hecho, una buena parte de la historia bajomedieval, sobre todo con respecto a las comunidades rurales y sus relaciones sociales, aún es muy desconocida arqueológicamente y son este tipo de construcciones las que pueden suponer nuevas líneas de investigación.

BIBLIOGRAFIA

- Barros, C. Sanches, D. Mota, R. (2006). *Preservação dos hábitos comunitários nas aldeias do concelho de Boticas*, Câmara Municipal de Boticas.
- Benedicto Gimeno, E. Guitarte Gimeno, T. (2001). Las fuentes renacentistas de Cutanda y Collados, *Xiloca*, 27, 17-46.
- Brieva y Dávila, M. (1828). *Colección de leyes, Reales decretos, y órdenes, acuerdos y circulares, pertenecientes al ramo de Mesta, desde el año 1729 a 1827*, Imprenta de Repullès.
- Cabo Alonso, A. (1991). La cañada leonesa occidental, en P. García Martín, (coord.) *Cañadas, Cordeles y Veredas*, Junta de Castilla y León. Consejería de Agricultura y Ganadería: Valladolid, pp. 91-121.
- Calderón, C. J. (1990). Los puentes y la Mesta en la Castilla Bajo-Medieval: colaboración y conflicto, *Revista de Historia*, 1, 99-109.
- Capela de Campos, J. (2017). Forno do Povo, o templo románico da arquitectura popular na Serra do Larouco, en J. Rui, *Outras Fronteiras, Novas Geografias. Intercâmbios e diálogos territoriais* (55-78), Centro de Estudos Ibéricos y Âncora editora.
- Carmona Ruíz, M. A. (1997). La ganadería en Carmona durante la baja Edad Media, *Archivo hispalense: Revista histórica, literaria y artística*, 243-245, 283-326.
- Caz Enjuto, del M. R. (2000). *El agua en el seno de las aguas. La ordenación del espaciobalneario en el Cantábrico*, Universidad de Valladolid.

- Cimadevilla Suero, M. A. (2011). *Etnografía y Patrimonio Cultural como recursos para el desarrollo sostenible del nordeste de la provincia de León: el caso de Tierra de la Reina*, Universidad de León.
- Crespo Prieto, R. (1988). La Fonte Vella de Montoñedo. Estudio histórico-artístico, *Estudios mindonienses: Anuario de estudios histórico-teológicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, 4, 309-337.
- Cruz Sánchez, P. J. Escribano Velasco, C. (2013). *Patrimonio material e inmaterial de las vías pecuarias en el entorno de la cañada de la Plata. En el entorno de la cañada de la Plata*, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo.
- Escalona Monge, J. (2004). Jerarquización social y organización del espacio. Bosques y pastizales en la sierra de Burgos (siglos x-xii), en J. Gómez Pantoja, J. (ed.) *Los rebaños de Gerión. Pastores y trashumancia en Iberia antigua y medieval* (109-137), Casa de Velázquez.
- García Arias, X. L. (2006). *Arabismos nel dominiu llingüísticu ástur*. Academia de la Llingüa Asturiana. Llibrería Llingüística.
- García Doural, A. Rúa Veloso, O. (2005). Historia de la Fonte Vella de Mondoñedo, *Estudios Mindonienses*, 21, 805-812.
- García García, A. (2013). Las actividades económicas en la montaña oriental leonesa durante la Edad Moderna, *Estudios Humanísticos. Historia*, 12, 369-380.
- García Martín, P. (1990). *El patrimonio cultural de las cañadas reales*, Junta de Castilla y León. Consejería de cultura y Bienestar Social.
- González Montes, B. (2023). Las fuentes abovedadas con depósito, avances hacia su caracterización tipológica y adscripción cronológica, *Arqueología De La Arquitectura*, 20, 1-21.
- González Montes, B. Gutiérrez González, J. A. (2025) Arqueología pastoril en la alta montaña cantábrica. El abastecimiento hidráulico en Peña Sobia (Teverga, Asturias): la fuente de la Maquila y la Laguna de Sobia, en S. Rojas Miguel y S. Casamayor Mancisidor (eds.), *Arqueología de las comunidades rurales en la Península Ibérica* (184-196), Archaeopress.
- González Montes, B. Gutiérrez González, J. A. Estrada García, R. (2023). La excavación arqueológica en la fuente abovedada de Valdealcón (León): sobre el abastecimiento hidráulico bajomedieval del valle medio del Esla, *Munibe Antropologia – Arkeologia*, 74, 155-166.
- Gordaliza Aparicio, R. F., Canal Sánchez-Pagín, J. M. (1996). *Tierra de la Reina. Historia y Palabras*, León.
- Hernández Vicente, S. (1991). Agricultura, ganadería y trashumancia en el Concejo de Benavente durante el siglo xv y la primera mitad del XVI, en *Primer Congreso de Historia de Zamora, T. 3 Medieval y Moderna* (53-71), Diputación Provincial de Zamora. Instituto de Estudios Zamoranos «Florán de Ocampo».
- Herreros Estébanez, F. (1989). *Historia de Guaza*, Diputación Provincial de Palencia.
- Klein, J. (1979). *La Mesta*, Alianza Editorial.
- López-Salazar Pérez, J. (1987). *Mesta, pastos y conflictos en el campo de Calatrava durante el siglo XVI*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Centro de Estudios Históricos. Departamento de Historia Moderna.

- Madrazo Madrazo, S. (1984). *El sistema de transportes en España, 1750-1850*. La red viaria, vol.I, Colegio de ingenieros de Caminos Canales y Puertos. Ediciones Turner.
- Madureira Cabeleira, M. A. (2010). *As tradições populares como factor de desenvolvimento turístico local no concelho de Chaves*, Dissertação de Mestrado em Turismo (Gestão), Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro.
- Marcos Díez, D. (2010). Las Nueve Villas de Campos. Estudio y documentos, *Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses*, 81, 171-229.
- Marín Barriguete, F. (2015). Los días de la Trashumancia: pastores en las cañadas de la Mesta (ss. XVI-XVIII), en J.J. Iglesias Rodríguez, R. M. Pérez García, M. Fernández Chaves (eds.), *Comercio y cultura en la Edad Moderna (1561-1573)*, Editorial Universidad de Sevilla.
- Martín Benito, J. I. (2023) Las guerras con Portugal en la tierra de Ciudad Rodrigo Durante la baja Edad Media. En J. I. Martín Benito, (coord.) *Historia de Ciudad Rodrigo y su tierra. II Del siglo XII a la Edad contemporánea (193-208)*, Centro de Estudios Mirobrigenses. Ayuntamiento de Ciudad Rodrigo.
- Martínez Tejera, A. M. (2002). Ermita de Nuestra Señora del Valle, en *Románico Digital. Enciclopedia online (1294-1306)*, Santa María la Real. Fundación.
- Medeiros Freitas, A. (2005). *Fontes de abastecimento de água: fontes de mergulho, fontes de chafariz e marcos fontanário*, T. I. Câmara Municipal de Valpaços.
- Mezquiriz Irujo, M. A.; Unzu Urmeneta, M. (2001). Presencia de un aquilegus en Leire: Posible sustrato romano, *Trabajos de arqueología Navarra*, 15, 157-166
- Miguel Hernández, F. (1994). Aproximación arqueológica al Monasterio de Santa María de Moreruela, *Anuario del Instituto de Estudios Zamoranos Florián de Ocampo*, 11, 59-76.
- Molenat, J. P. (1981). Les communications en Nouvelle Castille au XVe siècle et au debut du XVIe siècle. En P. Tucoo-Chala, *Les communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen-Age, Actes du colloque tenu à Pau les 28 et 29 mars 1980 (155-162)*, Centre National de la Recherche scientifique. Centre regional de publications de Bordeaux.
- Montero Tejada, R. M. (1994). Los señoríos de los Manrique en la baja Edad Media, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, T. 7, 205-258.
- Neto, A. (2015). As Fontes de Mergulho no concelho de Mogadouro, *Revista CEPIHS (Centro de Estudos e Promoção da Investigação Histórica e Social)*, 5, 2-18.
- Olmos Herguedas, E. (1998). Fuente oral y etnohistoria en el estudio del agua durante la baja Edad Media, en M. I. del Val Valdivieso (ed.). *El agua en las ciudades castellanas durante la Edad Media. Fuentes para su estudio (207-240)*, Universidad de Valladolid.
- Pastor de Togneri, R. (1996). La lana en Castilla y León antes de la organización de la Mesta, en P. García Martín y J. M. Sánchez Benito (eds.), *Contribución a la historia de la trashumancia en España (363-390)*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Secretaría General Técnica.
- Peréx Agorreta, M. J. (2012). Uso terapéutico del agua en época romana: el caso de Navarra, *Trabajos de Arqueología Navarra*, 24, 131-142

- Pérez Blanco, M. J. (2013). *Historia de san Pedro de Ceque*, Centro de Estudios Benaventanos «Ledo del Pozo».
- Peribañez Otero, J. Abad Álvarez, I. (1998). El agua como fuente para el estudio del poblamiento, en M. I. del Val valdivieso (ed.) *El agua en las ciudades castellanas durante la Edad Media* (257-282), Universidad de Valladolid.
- Quirós Linares, F. (2006). *Estudios de Geografía Histórica e Historia de la Geografía. Obra escogida*, Universidad de Oviedo.
- Reglero de la Fuente, C. M. (2001). Señores y vasallos en una aldea castellana medieval. Fuenteungrillo (siglos XIII-XIV), *Edad Media: revista de historia*, 4, 113-139.
- Reglero De La Fuente, C. M. (2017). Las comunidades de habitantes en los fueros del Reino de León (1068-1253). *Studia Historica. Historia Medieval*, 35(2), 13-35.
- Rodríguez Grajera, A. (2011). El modelo de sanidad animal preventiva en Castilla durante la Edad Moderna, en J. López-Salazar Pérez, P. Sanz Camañes (eds.). *Mesta y mundo pecuario en la Península Ibérica durante los tiempos modernos* (151-174), Universidad de Castilla la Mancha.
- Rodríguez Rodríguez, E. (2001). Villafañila a la muerte de Felipe II: Crisis demográfica y ruina económica, *Tiempos Modernos*, 2, 1-48.
- Rubio Pérez, L. M. (1993). *El sistema político concejil en la provincia de León*, Universidad de León. Servicio de Publicaciones.
- Rubio Pérez, L. M. (2004). Poder o poderes. Señoríos, concejos y relaciones de poder en el mundo rural durante la Edad Moderna, en F. J. Aranda Pérez, (ed.) *El mundo rural en la España moderna* (1081-1158), vol. II, Universidad de Castilla-La Mancha.
- Rubio Pérez, L. M. (2005). El marco institucional representativo en el reino de León, siglos xv-xx. Formas asamblearias, concejos y juntas generales de la tierra, en J. Sobrequés i Callicó, J. Agirreazkuenaga Zigorraga, M. Morales Montoya, M. Urquijo Goitia y M. Cisneros (coords.), *Actes del 53è Congrés de la Comissió Internacional per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries* (467-486), Parlament de Catalunya : Museu d'Història de Catalunya.
- Rubio Pérez, L. M. (2009). Campo, campesinos y cuestión rural en Castilla la Vieja y en el Reino de León durante la Edad Moderna. Estado de la cuestión, claves y valoraciones de conjunto. *Studia Historica: Historia Moderna*, 29, 131-177
- Sánchez Benito, J. M. (2012). Sobre la organización de los territorios concejiles al sur del Sistema Central, ciudades y aldeas en los siglos xiv y xv, en F. García Fitz; J. F. Jiménez Alcázar (coords.), *La historia peninsular en los espacios de frontera: las «extremaduras históricas» y la «transierra» (siglos XI-XV)* (103-151), Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones.
- Vaz de Freitas, I. (2012). A Água no livro das fortalezas de Duarte D'Armas, en M. Martins, I. Vaz de Freitas, M. I. del Val Valdivieso (eds.) *Caminhos da Água. Paisagens e usos na longa duração* (163-177) CITCEM: centro de investigação transdisciplinar. Cultura, espaço e memória.

¿LA CUENCA DE EYRIEUX (FRANCIA), UN TERRITORIO MEDIEVAL LIBRE DE CONFLICTOS?

Emilie Comes-Trinidad¹

La cuenca de Eyrieux está situada en el centro de la Ardèche, a 90 km al suroeste de Lyon (Fig. 1). Esta zona de 500 km² está alejada de las principales rutas medievales y, a priori, de las grandes tendencias bélicas medievales.

El trabajo de tesis realizado en esta zona proporcionó una visión general de la dinámica cambiante del poblamiento, incluida la relación con los castillos y los centros eclesiásticos (Comes-Trinidad, 2021). Este estudio, basado en el análisis de las fuentes y en una serie de operaciones arqueológicas, pone también de relieve la singular y relativa ausencia de conflictos en esta zona durante el periodo medieval, en contraste con el cuadro bélico pintado por la historiografía.

CONTEXTO DEL ESTUDIO: LA ZONA DE EYRIEUX

Este espacio de media montaña se caracteriza por diferencias de relieve muy marcadas (Fig. 2), desde la llanura del Ródano (10 m de altitud) hasta la altiplanicie de Ardèche (Fig. 3), estribación del Macizo Central (Mont Mézenc 1753 m de altitud), pasando por los abruptos valles de Talaron y Glueyre (Fig. 4). En la Edad Media, el valle de Eyrieux era un cruce de caminos, en la intersección de varias entidades e influencias políticas, aunque alejado de los grandes ejes medievales.

Figura 1. mapa de situación de Ardèche.

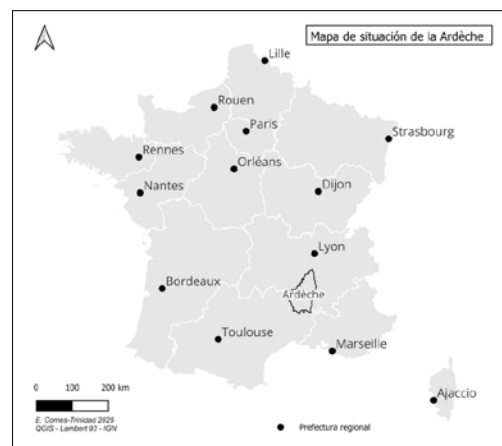
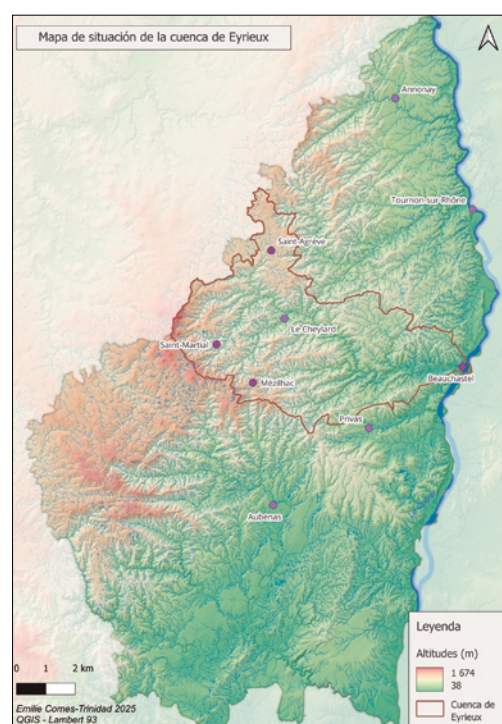

Figura 2. mapa de situación de la cuenca de Eyrieux.

1 Service archéologique départemental de l'Ardèche - MuséAl.

En la Edad Media, la región de Eyrieux estaba salpicada por 23 castillos fundados entre los siglos XI y XIII (Fig. 5) y casi cincuenta establecimientos religiosos (capillas, iglesias, prioratos) construidos entre los siglos X y XIV. Sin embargo, los señoríos de Eyrieux no tienen todos el mismo aspecto: mientras que algunos castillos generaron una pequeña ciudad (Le Cheylard, Beauchastel), otros no parecen haber atraído ningún asentamiento (La Tourette, Chalencon).

Figura 3. Vista de la meseta de Ardeche.

Figura 4. Sitio del castillo de Gluiras y valle de Glueyre.

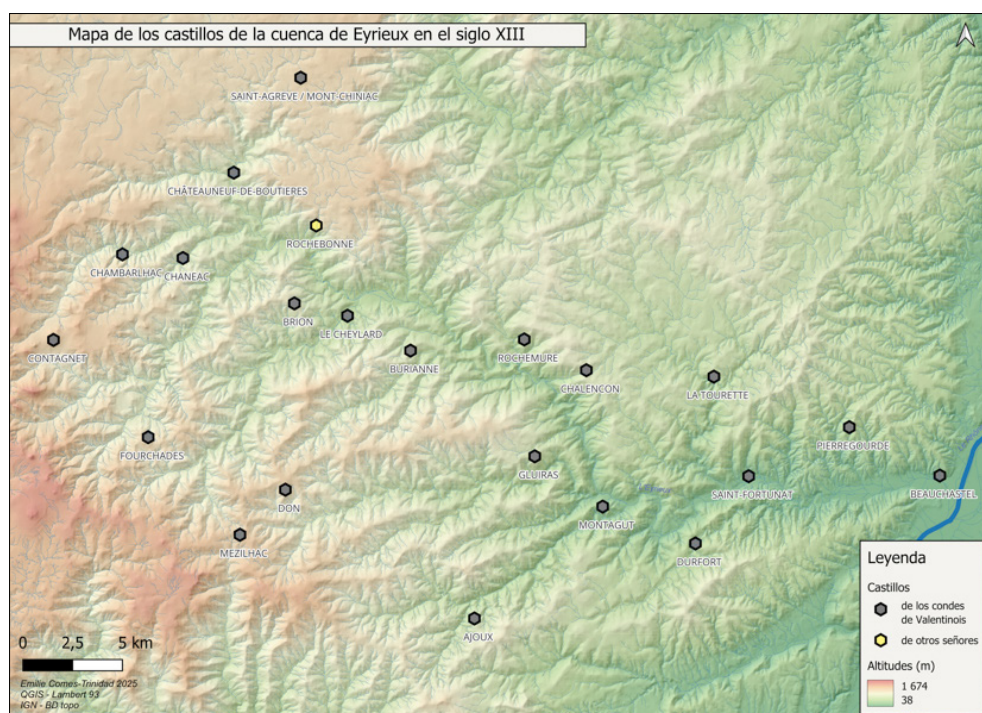

Figura 5. Mapa de los castillos del valle de Eyrieux en el siglo XIII.

ANÁLISIS DE LAS FUENTES ESCRITAS

El análisis de las fuentes escritas y los estudios históricos de Pierre-Yves Laffont y Franck Brechon tienden a dibujar un panorama de una zona alejada de los grandes enfrentamientos, cuyos castillos no parecen haber experimentado verdaderos asaltos o asedios hasta la época moderna (Laffont, 2009; Brechon, 2000).

La violencia señorial aparece en varias fuentes escritas medievales, pero parece marginal. Por ejemplo, en el siglo XII, cinco caballeros fueron obligados a entregar la iglesia de Saint-Apollinaire sous Chanéac al monasterio de Pébrac para expiar sus pecados. Fueron responsables de destruir la iglesia y privarla del culto (Payrard 1874 - Cartulaire de Pébrac, XV).

El estudio destaca varios factores sociohistóricos para explicar la aparente rareza de los enfrentamientos en la cuenca de Eyrieux.

Los dos primeros factores son el entrelazamiento de lazos familiares y feudos castrales: los señores de la zona descienden en su mayoría de las ramas más jóvenes de los poseedores de alodiales de la meseta de Vivarais-Vellay y tienen lazos familiares con las grandes familias de Auvernia, así como con algunos de los abades y priores de la zona. Por ejemplo, los linajes Mézenc y Chambarlhac descienden de los Hictérides con los señores de Géorand y Béage. Del mismo modo, la familia Chapeuil dio origen a varios linajes: la familia Chapeuil-Brion, la familia Châteauneuf-de-Boutières-Rochebonne, la familia Fay y la familia Contagnet-Borée. Todos estos señoríos gravitaban en la órbita del castillo de Mézenc y fueron sus feudos en los siglos XI y XII (Fig. 5 ; Laffont, 2009, p. 155-157).

Estos lazos familiares y matrimoniales se veían reforzados por el sistema de *pareries* (*pariers*) o co-señorío. Esta situación podía ser el resultado de un acuerdo matrimonial, una herencia, una compra o una negociación como un intercambio. Asimismo, en el curso de las transacciones, los señores se encontraban al frente de varios castillos en calidad de *pariers* o co-señores. Esta imbricación excluye la posibilidad de enfrentamientos armados entre castillos, como pudo ocurrir en otras zonas geográficas.

En 1238, el señor de La Roche compra la tercera parte del señorío de Montagut a Giraud Bastet, señor de Crussol (AD 07 3 J 23 f°22). En 1334, Pons de Bidage y Guillaume de Solignac comparten una parte del señorío (AD 07 C 196, p. 80-81). A la muerte de Philippe IV de Levis, el señorío de Montagut se reparte entre la iglesia del Puy, los señores Levis de Ventadour y los señores de Rochebonne (AD 07 3 J 23 f°129).

Del mismo modo, en 1327, el vizconde de Polignac y el señor de Lamastre aparecen como co-señores de Saint-Agrève en una escritura de 1327 en la que negocian con el preceptor del hospital de Devesset los derechos de peaje en Saint-Agrève (AD 69 48 H 1669).

Los castillos de Brion, Le Cheylard, Rochebonne y Châteauneuf-de-Rochebonne estaban también estrechamente vinculados: Pons, señor de Brion y Le Cheylard, lo era también de Rochebonne. En 1273, vendió este último feudo a Guillaume de Châteauneuf (Benoît-d'Entrevaux, 1914, p. 247).

El tercer factor de ausencia de conflictos importantes fue un elemento central de la organización geopolítica de la cuenca de Eyrieux: el control de los castillos por los condes de Valentinois. Desde finales del siglo XII y principios del XIII, los condes de Valentinois recuperaron, por vía matrimonial, el señorío del Mézenc y de todos los castillos que constituían sus feudos y señoríos indirectos. En la cuenca, los condes recibieron homenajes por 21 de los 22 castillos de la zona: el enfrentamiento armado entre señores ya no estaba permitido, sobre todo porque varios de estos castillos eran feudos que podían ser confiscados por el conde.

ESTUDIOS ARQUEOLÓGICOS

Los estudios arqueológicos realizados en varios castillos tienden a confirmar la relativa ausencia de grandes conflictos y enfrentamientos entre señores durante la Edad Media. De hecho, hay tres factores principales que socavan el papel defensivo de los castillos medievales de Eyrieux: el primero es el uso sistemático del relieve, que desalentaba cualquier intento de ataque; el segundo es la mala calidad de los sistemas defensivos; y el tercero es el hecho de que algunos de los castillos fueron abandonados muy pronto, mientras que otros se adaptaron poco o nada a la poliorcética moderna y al uso de cañones y armas de fuego.

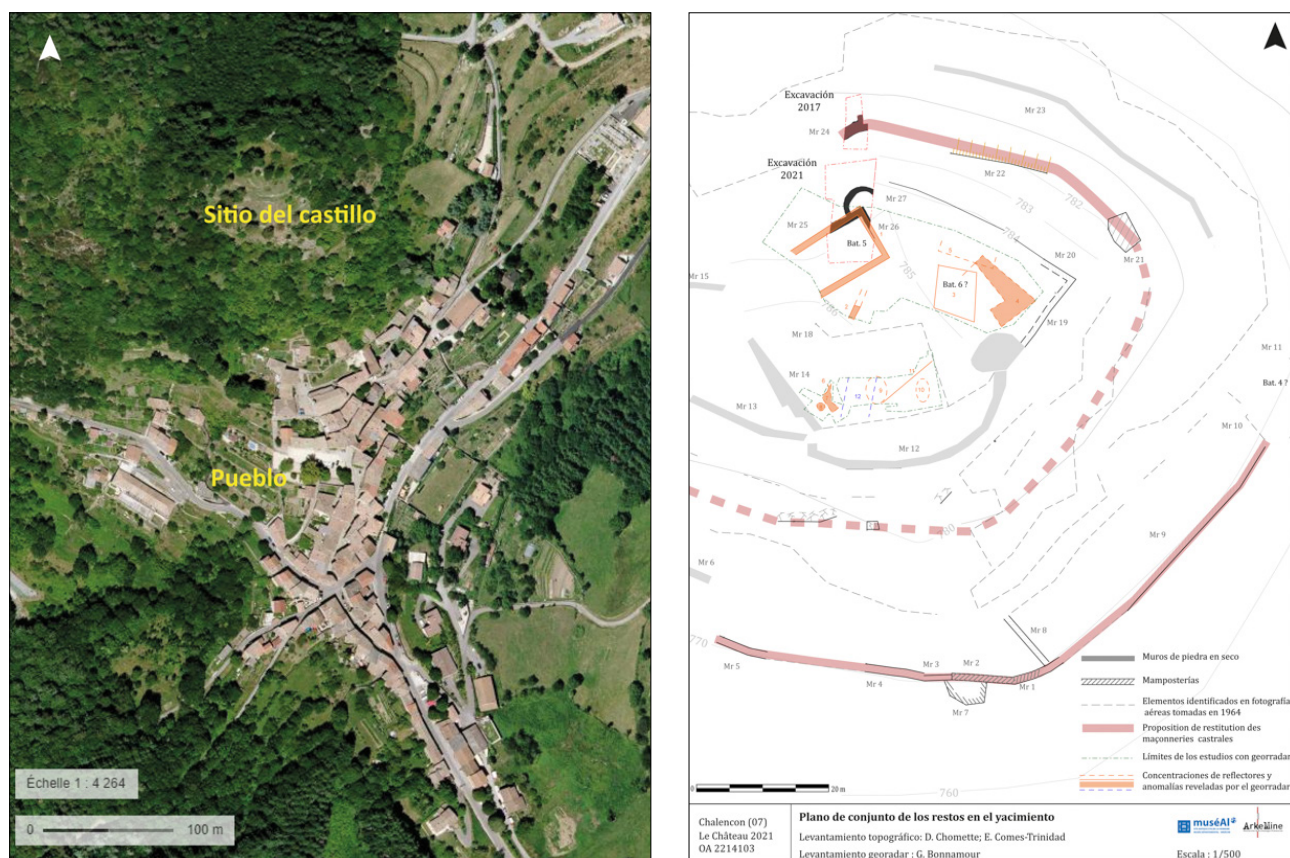
En primer lugar, los trabajos de P.-Y. Laffont y F. Brechon sobre los castillos de la Ardèche demuestran que la mayoría de los castillos construidos en la primera generación del *incastellamento*, en el siglo XI, eran *rocas*. Estos castillos, constituidos por el tríptico torreón-aula-muralla, se construyeron en lo alto de crestas, sobre rocas escarpadas, particularmente volcánicas, con apenas un foso seco para atrincherar el acceso a la zona castral (Laffont, 2004, p. 17-18). Es el caso, en particular, del castillo de Rochebonne (Fig. 6) y de los castillos de Brion, en el centro del valle, y de Don y Ajoux, en el sureste, construidos sobre diques de basalto. En Brion, la construcción del castillo sobre el dique fue a la vez oportunista y pragmática: la roca era difícil de penetrar por tres lados, lo que permitía ahorrar en materiales de fortificación. Los órganos de basalto se cortaron en secciones in situ para construir algunas de las casas y la muralla, mientras que la mampostería del núcleo castral se hizo con granito (Laffont, 2004, p. 67).

Figura 6. Vista del castillo de Rochebonne.

La explotación del relieve y los muros de mampostería maciza y ciega siguieron siendo las principales obras defensivas hasta el siglo XIII. A este respecto, la excavación realizada en 2017 en el emplazamiento del castillo de Chalencon puso al descubierto una sección del muro norte del patio superior: el muro tiene apenas 1,70 m de grueso,

construido con pequeños bloques de granito, lo que plantea interrogantes sobre su eficacia real en caso de ataque (Fig. 7; Fig. 8, Fig. 9). Esta cuestión concuerda con la hipótesis de que la función del castillo era más simbólica que militar.

Además de la mala calidad de las obras, el abandono precoz de algunos de los castillos tiende a demostrar que, dentro de la dinámica espacial y humana del valle de Eyrieux, el castillo no es más que un elemento entre otros, a menudo luchando por polarizar a la población.

Figura 7. Localización del castillo y del pueblo eclesiástico de Chalencen.

Figura 8. Planta del castillo de Chalencen.

Figura 9. Vista de la cara sur de la muralla norte de Chalencen.

A este respecto, varios castillos fueron abandonados durante el siglo xv y luego vendidos por sus señores, principalmente como consecuencia de la evolución de la dinámica espacial, cada vez más concentrada en torno a los grandes centros y entre ellos. Es el caso, en particular, del castillo de Brion (Fig. 5), que fue abandonado en beneficio del castillo y del pueblo de Le Cheylard: las excavaciones realizadas por F. Brechon y P. Y. Laffont han demostrado que tanto el castillo como el pueblo se abandonaron antes de principios del siglo xvi (Laffont, 2004, p. 68).

Los trabajos realizados en el castillo de Chalencon desde 2016 también han permitido abordar el abandono temprano del complejo del castillo, a más tardar en el siglo xv. Las excavaciones de la muralla norte y de la vivienda indican que estos edificios se demolieron y las piedras cuidadosamente recuperadas (Fig. 8; Comes-Trinidad 2018, Comes-Trinidad 2022, Comes-Trinidad 2023). No se ha encontrado ningún rastro de conflicto sobre el terreno ni en los textos: la causa más plausible del abandono sigue siendo la competencia de la ciudad mercado, en manos de los mismos señores: los condes de Valentinois. De hecho, la ciudad situada bajo la colina del castillo, alrededor de la iglesia de Saint-Pierre, creció muy rápidamente bajo el impulso de los condes (Fig. 7). A más tardar, en el siglo xiii, los condes ya tenían aquí su residencia. En el siglo xiv establecieron en la ciudad su tribunal de justicia (Comes-Trinidad, 2018; Comes-Trinidad, 2021, vol. 3, p. 283-304).

El último factor a favor de la ausencia de conflictos armados señoriales en la Edad Media y principios de la Edad Moderna es el hecho de que los castillos no se adaptaron a la poliorcética moderna y al uso de armas de fuego. De hecho, en el valle de Eyrieux, únicamente tres castillos (Le Cheylard, Pierregourde y Beauchastel) fueron objeto de obras de (re)fortificación: Pierregourde supuso una refortificación, mientras que Le Cheylard parece haber sido objeto de obras más extensas, con la construcción de un recinto más amplio, con torres semicirculares que incluían una torre artillera y un posible paseo para la artillería (Fig. 10; Comes-Trinidad, 2021, vol. 3, p. 389-390). El resto de los castillos aún en uso en el siglo xv seguían sobreviviendo: los edificios, de varios siglos de antigüedad, estaban probablemente en muy mal estado de conservación y se habrían beneficiado de obras de emergencia para mantener la mampostería a flote.

Figura 10. Vista del castillo y del pueblo de Le Cheylard.

ALGUNOS MATICES: LOS CONFLICTOS Y LA VIOLENCIA COTIDIANOS

La aparente ausencia de conflictos entre los señores y los poderes públicos no debe ocultar los conflictos y, a veces, la violencia que se producían a diario. Los archivos escritos (actas notariales, documentos judiciales) y la arqueología ponen de manifiesto los crímenes y delitos que salpicaron la sociedad de la Edad Media y principios de la Edad Moderna. Un ejemplo llamativo es la lápida del Señor de Plafay, que muestra que fue asesinado en el siglo XVI.

A este respecto, el periodo conocido como la Guerra de los Cien Años exige una serie de matizaciones: la zona está alejada de los grandes conflictos y no cuenta con poderes públicos ni fortalezas públicas. Sin embargo, investigaciones recientes demuestran que hubo periodos de crisis entre los siglos XIV y XVI, debidos sobre todo a fenómenos climáticos, cambios en la dinámica humana y, en relativa medida, a la peste (aunque es difícil establecer la extensión real de la peste en la zona) (Comes-Trinidad, 2021, vol. 1, p. 208-211).

La desaparición de un recaudador de impuestos en un pueblo de la región de Gévaudan en 1363 fue objeto de una parte de la tesis de Laetitia Bourgeois, así como de una novela (Bourgeois-Cornu, 1998, Bourgeois, 2005). Del mismo modo, la Cartuja de Bonnefoy habría sido atacada por bandoleros en 1459 (Mazon, 1878, p. 279-284; Carlat, 1987). En 1491, el juez de la baronía de Chalencon ordenó la detención y el encarcelamiento del señor de La Tourette y de sus cómplices a raíz de los asesinatos, violencias y disturbios cometidos contra los síndicos del rey y los funcionarios encargados de recaudar los derechos señoriales en la baronía (AD07 C 196 p. 555).

Los impuestos y peajes parecen haber suscitado una gran atención, como lo demuestra la sentencia dictada por el juez real de Villeneuve-de-Berg en 1344, que exonera al granjero del peaje de Mézilhac en nombre del señor de Roche y Mézilhac: Olivier de Marcoux no era culpable de haber exigido pagos de peaje más elevados de lo habitual en los cargamentos (AD07 3 J 23).

LA VIOLENCIA CONFESIONAL EN EL PERIODO MODERNO

Por último, la violencia más significativa, ya sea perpetrada por señores o residentes, se produjo durante el periodo moderno, en un contexto de crisis climáticas, agrícolas y religiosas. Más concretamente, los enfrentamientos entre católicos y protestantes generaron su cuota de tensión y violencia entre los siglos XVI y XVIII.

La Reforma llegó a la Ardèche en 1528 y se extendió por gran parte de la región. La cohabitación de las dos religiones cambió con el paso de las guerras y los edictos reales. Se cometieron abusos por todas partes: secuestros, asesinatos, incendios y destrucción de iglesias católicas y templos protestantes se sucedieron por toda la Ardèche. Las tensiones se agravan con las cosechas desastrosas, las oleadas de peste y la presión fiscal. En 1577, por ejemplo, los Estados de Vivarais se vieron obligados a pedir al rey que restableciera el orden ante la excesiva presión fiscal y los abusos de los soldados católicos (Cholvy, 1988, p. 101-102). Del mismo modo, los habitantes

de la ciudad mercado de Saint-Agrève tuvieron que reconstruir sus casas tras el incendio y la toma del castillo en 1581 (Mazon, 1903, p. 142-143).

Durante el siglo xvi en particular, los castillos de la cuenca de Eyrieux desempeñaron un papel —a menudo el último antes de ser abandonados— en los conflictos: en algunos casos, los señores católicos acogieron a miembros del clero (Chalencón: Mazon, 1891, p. 167) y tuvieron que resistir el asedio de las tropas protestantes, como fue el caso de los castillos du Cheylard y de Vernoux (Mazon, 1902, p. 40). Por otra parte, algunos castillos o fortalezas fueron tomados por las tropas protestantes y, a veces, refortificados para establecer allí su cuartel general (Beauchastel: Nicod, 1912, p. 253; Pierregourde: Comes-Trinidad 2021, vol. 3, p. 464-465).

En 1620, Luis XIII y Richelieu se vieron obligados a sitiar la ciudad de Privas para forzar la rendición del duque de Rohan y sus tropas protestantes. La Paz de Alès se firmó en 1629, pero la revocación del Edicto de Nantes por Luis XIV el 18 de octubre de 1685 y la restauración del culto católico por el obispo Luis de Suze dieron paso a un periodo de terror para los protestantes con la introducción de las Dragonadas. Se prohibió totalmente el culto protestante, se destruyeron los quince templos y se dio rienda suelta a los dragones del rey para obligar a los protestantes a retractarse (Cholvy, 1988, p. 111-112). Las formas de resistencia se impusieron: muchos protestantes que se negaron a convertirse fueron encarcelados en los castillos de La Voulte, Tournon y Beauregard (Lalande, 2005). Uno de los ejemplos más llamativos fue el encarcelamiento de Pierre y Marie Durand: ella, encarcelada en la Tour de Constance (Aigues-Morte) se negó a retractarse y pasó 57 años en prisión (Krumenacker, 2019).

Los «Nuevos conversos» optaron por una fachada de conversión y mantuvieron en secreto su fe y su culto. Así, privados de templos, se reunían «en el desierto», es decir, en lugares apartados, lo que a veces provocaba matanzas como las de Vernoux y Serre du Pal en Saint-Genest-Lachamp (Cholvy, 1988, p. 111-112). Del mismo modo, como estaba prohibido enterrar a los protestantes que no se habían retractado, continuaron los enterramientos nocturnos clandestinos en cementerios familiares instalados cerca de las casas (Couret, 2016).

En represalia por esta opresión, la revuelta de Camisard en las Cevenas se extendió a los alrededores: en 1704, Dortal, un «hombre inspirado», dirigió una tropa que mató al párroco de Gluiras e incendió ocho iglesias en la región de Boutières. Luego hizo la guerra en torno a Vernoux en 1709 (Cholvy, 1988, 113-114).

Este periodo de tensión terminó definitivamente en 1787 con el Edicto de Versalles, que permitía a los no católicos inscribirse en el registro civil sin que se reconociera su religión.

Uno de los ejemplos más reveladores de la violencia confesional es el del castillo y la ciudad de Le Cheylard, en el centro del valle de Eyrieux (Fig. 10 ; Comes-Trinidad 2021, vol. 3, p. 381-382). El proceso de Reforma se afianzó rápidamente en este señorío, debido a su posición de cruce de caminos y a la presencia de una élite semiurbana. Por ejemplo, la conversión de una casa en templo en la ciudad en 1571 es un símbolo tanto de la convivencia como del alcance de las conversiones entre la población local (Dugua 2009, p. 60-61). Sin embargo, esta imagen idílica enmascara la realidad de los enfrentamientos: entre 1563 y 1572, la colegiata sufrió el ataque de los protestantes y algunos de los canónigos fueron asesinados, aunque no se sabe si fue obra de tropas protestantes de fuera o de dentro de la ciudad.

Los enfrentamientos alcanzaron su punto culminante a principios del siglo XVII. En 1621, Blacons, elegido gobernador por el partido protestante quiso arrebatarse la fortaleza de Le Cheylard a su señor católico, el duque de Ventadour, y a su capitán, el castellano du Bourg.

El ataque de Blacons fracasó, a pesar de la ayuda de los habitantes locales, que traicionaron a su señor y abrieron las puertas de la ciudad por la noche. Las tropas protestantes se refugiaron en la fortaleza de La Chèze. El templo fue demolido y el duque de Ventadour firmó una orden de destrucción de las murallas y las puertas de la ciudad, que finalmente revocó tras una petición de los habitantes (Nicod, 1912, p. 205-206).

En 1622, los conflictos se reanudaron tras una tregua de cinco años provocada por la Paz de Montpellier (1622). Para castigar al ministro protestante Richard, que se negó a prestar juramento, el capitán católico de Le Bourg hizo encerrar a cinco personas en su castillo. Este incidente llevó a las tropas protestantes de Chabreilles a atacar el castillo el 15 de abril de 1628. Du Bourg capituló el 21 de abril y la demolición del castillo, solicitada por los protestantes, fue acordada por el duque de Rohan, líder del partido protestante, el 26 de julio de 1628. A continuación, se destruyeron varias casas católicas, seguidas, según algunos autores, por la colegiata. La destrucción continuó en 1629, cuando los protestantes perdieron sus privilegios y lugares de seguridad: el Intendente de Justicia de la región de Vivarais se dirigió a Le Cheylard y ordenó la demolición de una parte del recinto, su torre y sus garitas, cuyas piedras debían utilizarse para reconstruir la iglesia. El templo también fue demolido (Nicod, 1912, p. 297-298).

En conclusión, el territorio del valle de Eyrieux, en el centro de la Ardèche, parece haber estado relativamente a salvo de conflictos. Esta situación puede ser el resultado de varios factores, como el entrelazamiento de lazos familiares y poderes comunes, las negociaciones y acuerdos alcanzados entre señores sin conflicto armado aparente y el sistema relativamente bien desarrollado de co-señoríos o participaciones en señoríos. Sin embargo, el elemento central que garantizaba una forma de paz entre los señores era el control ejercido por los señores del Mézenc sobre algunos castillos del valle en los siglos XI y XII, seguido por el de los condes de Valentinois sobre la inmensa mayoría de los castillos a partir de finales del siglo XII y principios del XIII.

Esta relativa ausencia de conflictos señoriales también se ve confirmada por la arqueología. De hecho, a la escasa calidad de las obras defensivas puesta de manifiesto por los estudios se añade el abandono precoz de algunos de los castillos y su reventa. Por último, muy pocos castillos se han beneficiado de un programa de adaptaciones modernas a las armas de fuego.

Sin embargo, se ha identificado cierta forma de violencia cotidiana, sobre todo en el contexto de las crisis agrícolas y demográficas de la Baja Edad Media, a las que se sumó una presión fiscal insoportable.

Por último, fue el periodo moderno el que cristalizó los conflictos y la violencia en la cuenca de Eyrieux, en un contexto de enfrentamientos religiosos entre católicos y protestantes. La violencia alcanzó su punto álgido con la represión, el encarcelamiento y el asesinato de numerosos protestantes que se negaron a retractarse en los siglos XVII y XVIII.

BIBLIOGRAFÍA

- Benoît-d'Entrevaux, F. (1972). *Les châteaux historiques du Vivarais*. Éditions des 4 seigneurs.
- Bourgeois-Cornu, L. (1998). *Les communautés rurales du Velay face aux crises de la fin du Moyen Âge*. Thèse de doctorat d'Histoire sous la direction de M.-T. Lorcin. Université Lumière Lyon 2.
- Bourgeois, L. (2005). *Les deniers du Gévaudan*. Privat.
- Brechon, F. (2000). *Réseau routier et organisation de l'espace en Vivarais et sur ses marges au Moyen Âge*. Thèse de doctorat d'Histoire sous la direction de M.-T. Lorcin. Université Lumière Lyon 2.
- Carlat, M. (1987). Heurs et malheurs de la chartreuse de Bonnefoy (1459-1791). *Revue du Vivarais*, 91, 141-156.
- Comes-Trinidad, É. (2018). *Chalencon (07 – Ardèche) : le château. Deuxième campagne de fouilles archéologiques. Rapport final d'opération 2017*. Service Régional de l'Archéologie Auvergne Rhône-Alpes.
- Comes-Trinidad, É. (2021). *Étude des dynamiques de peuplement en contexte de moyenne montagne à la fin du Moyen Âge et au début de l'époque moderne (XIIIe-XVIIe siècles). Le cas du bassin versant de l'Eyrieux (Ardèche)*. Thèse de doctorat d'archéologie médiévale sous la direction de Ph. Jansen et A. Baud. Université Côte d'Azur.
- Comes-Trinidad, É. (2022). *Chalencon (07 – Ardèche) : le château. Fouilles archéologiques. Rapport final d'opération*. Service Régional de l'Archéologie Auvergne Rhône-Alpes.
- Comes-Trinidad, É. et Dabry, A-L. et Massendari, J. (2023). *Chalencon (07 – Ardèche) : le château. Fouilles archéologiques. Campagnes d'analyses et études spécialisées. Rapport final d'opération 2022*. Service Régional de l'Archéologie Auvergne Rhône-Alpes.
- Couret, T. (2016). Les cimetières familiaux protestants. *Chrétiens et sociétés*, 23, 163-183.
- Krumenacker, Y. (2009) Marie Durand, une héroïne protestante ? *Clio*, 30, 79-98. <https://doi.org/10.4000/cli.9389>
- Laffont, P.-Y. (2004). *Atlas des châteaux du Vivarais, Xe-XIIIe siècles*. Association lyonnaise pour la promotion de l'archéologie en Rhône-Alpes.
- Laffont, P.-Y. (2009). *Châteaux du Vivarais : pouvoirs et peuplement en France méridionale, du Haut Moyen Âge au XIIIe siècle*. Presses universitaires de Rennes.
- Lalande, F. (2005). *Les prisons du Château de Tournon*. Mémoire d'Ardèche Temps Présent.
- Mazon, A. (1878). *Voyage aux pays volcaniques du Vivarais*. Imprimerie Roure.
- Mazon, A. (1894). *Notice sur le Cheylard*. La Bouquinerie [Réédition 2007].
- Nicod, E. (1912). Les troubles du Cheylard. *Revue du Vivarais*, XX, 201-216, 253-263, 289-299.
- Payrard, J.-B. (1874). *Cartularium conventus Piperacensis vulgo terrarium nominatum (Cartulaire ou Terrier de Pébrac)*. *Tablettes historiques du Velay*, 5, 129-150.

LES MURALLES MEDIEVALS DE ROSES. UNA NECESSITAT DEFENSIVA I UNA FONT DE CONFLICTES POLÍTICS DADES DES DE L'ARQUEOLOGIA¹

Lluís Palahí Grimal,² Marc Bouzas,² Jordi Vivo³

La història de la Roses medieval és la història d'un nucli humà amb una important activitat agrícola, pesquera i comercial, estructurada entorn d'un port que aprofita la posició privilegiada d'una badia protegida dels principals vents de la zona. També és la història d'una població costanera que s'ha de protegir dels possibles atacs, la història del principal port militar del comtat d'Empúries i la història de la lluita entre dos poders feudals per controlar aquesta població i aquest port. Simbòlicament, aquesta història es veu reflectida en l'evolució de les seves defenses i en la conflictivitat que generarà a vegades la seva construcció, possessió i defensa. El present estudi té com a objectiu analitzar des del punt de vista arqueològic les dades disponibles referents a la defensa del monestir i la població de Roses des de la seva creació fins a la construcció al segle XVI de la fortalesa coneguda com la Ciutadella que marca un canvi de paradigma en la història de la població.

Figura 1. Ubicació de la vila medieval de Roses.

EL MONESTIR I LES PRIMERES ESTRUCTURES DEFENSIVES

Situada a l'angle nord-oriental de la península Ibèrica la badia de Roses constitueix un espai de gran valor estratègic, al situar-se immediatament al sud dels Pirineus i constituir un espai protegit dels principals vents de la zona (fig. 1). Això va convertir la badia en un port refugi natural i explica bona part de

- ¹ El present estudi forma part del projecte quadriennal de recerca «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma», cofinançat per la Generalitat de Catalunya.
- ² Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona.
- ³ Arqueòleg. Col·laborador LAHAAP-Universitat de Girona.

la història de l'ocupació humana de l'espai, començant per la fundació al segle IV a.n.e. de la colònia grega de *Rhode* (Puig i Martín, 2006, p. 612). Després d'un període de suposat abandonament (entre els segles II a.n.e. i el segle II d.n.e.) l'espai torna a ser ocupat per un establiment romà, probablement un *vicus*, que tindrà la seva continuïtat en època tardoantiga (Bouzas i Palahí, 2024). Un cop més sembla detectar-se un lapse d'un cert abandonament de la zona, a partir del segle VII —tot i que les darreres dades arqueològiques comencen a matisar aquesta visió— fins que a principis del segle X es funda un petit monestir benedictí dedicat a Santa Maria. El monestir es va construir al capdamunt d'una petita elevació sobre les restes d'una *cella memoriae* tardoantiga.

La ubicació del monestir, a escassos metres de la platja, en una zona molt accessible des del mar i en una època històrica en la qual la inseguretat era molt elevada va condicionar la seva estructura i la necessitat de dotar-lo de muralles des del moment de la seva fundació. L'estructura que presenta actualment el monestir és el d'una construcció molt compacta, de dimensions relativament reduïdes (1.500 m²), un terç dels quals són ocupats per l'església (fig. 2). Tradicionalment, s'ha considerat que les muralles actualment visibles corresponen a la tanca fundacional, mentre que l'església i bona part de les estructures del claustre serien resultat d'una gran reforma de mitjan segle XI, ja que l'església actual va ser consagrada l'any 1053 (Pujol, 2018, p. 83). A la muralla meridional es conserva un tram de mur bastit amb la tècnica de l'*opus spicatum*, fet que va influir durant un temps en la seva consideració com un parament fundacional (Pujol, 2018, p. 83). Paraments similars es troben en contextos del segle XI i posteriors, com succeeix al poblat de Santa Creu de Rodes i al mateix monestir de Sant Pere de Rodes. També va influir en aquesta valoració el fet que la porta d'accés al monestir no apareix alineada respecte a la porta de l'església. Cal valorar, però, que, per contra, el parament est recolza clarament contra l'absis meridional de la mateixa església.

Les excavacions realitzades a l'interior del claustre del monestir entre 2022 i 2024, han posat al descobert tot un seguit de murs, bastits amb pedra lligada amb un abundant morter de calç i que semblen correspondre a la primera tanca del recinte monàstic. Es tracta dels murs que definirien per migdia i ponent el recinte original i que tindria una superfície més reduïda que el del segle XI (fig. 3). Aquest primer límit estava constituït per un doble mur de poc més de mig metre d'amplada cada un, sistema constructiu que es mantindrà en fases posteriors. El parament exterior corresponia a la tanca de protecció i presenta una fonamentació més profunda, endinsant-se en els nivells d'enderroc i abandonament de la vella necròpolis associada a la *cella memoriae*. Per contra, el parament interior, destinat a suportar els sostres de les estances del monestir presenta una menor potència de fonamentació.

La construcció de la nova església al segle XI va implicar la reestructuració de tots els espais monàstics, començant

Figura 2. Vista general del monestir de Santa Maria de Roses.

Figura 3. Detall del quadrant sud-oest del monestir amb indicació dels dobles paraments que constitueixen el tancament original del cenobi.

pel mateix claustre, i una ampliació del perímetre. El nou recinte es va dotar d'un fossat, com a mínim a la banda sud, que es va mantenir durant molts segles, apareixent fins i tot reflectit en la planimetria militar del segle XVII, quan ja feia segles que la vila havia envoltat al monestir.⁴ Aquesta nova muralla es conserva molt modificada, amb reparacions especialment intenses al llarg dels segles XVII i XVIII quan el monestir va resultar molt afectat pels diferents setges que va patir Roses en els conflictes bèl·lics amb la corona francesa.

La muralla va patir una nova reforma, quan a l'angle sud-oest se li va afegir una torre de planta circular. La base de la torre embolcalla l'angle sud-oest de la muralla. Per contra, a l'altura del nivell de circulació del claustre (on s'obria la porta original) la torre es mostra com una estructura exempta. Això implica que aquell tram de muralla es va desmuntar per construir la torre i el seu accés (que se situa just on hauria d'anar l'angle del parament defensiu). De fet, a la banda oest, la torre apareix integrada amb un parament amb una lleu escarpa, que és estructuralment diferent de la resta del tram i que sembla refet en aquests moments. L'aspecte actual de la torre és diferent del que devia presentar originalment, atès que en un moment donat es va rebaixar en alçada i al segle XVII o XVIII —atesa la tipologia constructiva— s'hi va obrir una porta a la banda sud en l'àmbit dels carrers de la vila, amb brancals i llindar de rajols. Si bé l'estudi arqueològic no ha permès datar-la (Augé 2020), alguns documents d'arxiu que hi fan referència ens apropen al seu moment constructiu. Així, en un document de l'any 1230 es fa esment de la «turrem que erat in monasterio iuxta refectorium» (Marquès, 1986, doc. 90); mentre que un altre de l'any 1386 que de fet és la confirmació d'una sentència anterior, de l'any 1372, esmenta que funcionava com a presó, en el marc de la jurisdicció criminal que tenia l'abat: «la carcelaria o preso en la dita vila de Roses la qual per si se tenga en un loch antigament acostumat a la torre de l'abadia» (Palou 1989, p. 195 i 214).

La construcció de les muralles de la vila a cavall entre els segles XIII i XIV no va significar la fi del paper defensiu del monestir, que devia actuar com una mena de darrera protecció o acrópolis en cas d'atac, com sembla deduir-se del llibre de Chia, que referint-se als fets de l'any 1467, durant la guerra civil catalana esmenta que «era entonces el fuerte o castillo de la población...» (Chia, 1888-90, 241).

EL NAIXEMENT DE LA VILA DE ROSES. UN ESPAI EMMURALLAT?

El primer document que fa referència a la població es data entre 1078 i 1082 (Marquès 1986, doc. 4) tot i que probablement el seu origen és una mica anterior, relacionat amb el creixement en poder del monestir i els treballs de remodelació del mateix cenobi a mitjan segle. El que si queda més clara és la seva ubicació, a l'oest del monestir, ocupant el vessant occidental del turó de Santa Maria. Entre la vila i el monestir restava un espai que —actualment— es presenta com una plataforma planera, que es va emprar durant molt de temps com a plaça (Pujol 2018, p. 83) i que se situa a una cota més alta que l'ocupada per la mateixa vila (fig. 4). Aquest primer

⁴ Encara al capbreu de l'any 1551 s'esmenta com les casa de l'extrem nord dels carrers Major i Nou afrontaven pel nord amb «los valls del monestir» i el 1565 amb la «plaça o valls del monestir».

nucli urbà s'articulava a partir de dos carrers perpendiculars, que segons els capbreus dels segles XIV i XV van rebre el nom de carrer de la Creu (Pujol 1997, p. 63).

Figura 4. Sector nord de la vila, amb el monestir, i la zona (esquerra) ocupada per la vila fundacional.

Tradicionalment, s'ha considerat que aquest primer nucli urbà disposava d'una muralla (Puig et al. 1994, p. 22-23), tot i que, com veurem, no hi ha traces arqueològiques de la mateixa i aquesta teoria se sustenta sobre elements documentals i planimètrics. El primer és un document de l'any 1223 que fa referència a la porta de la vila: «faciat aptari de porta ville usque ad portam mansi Trobadelli» (Marquès 1986, doc. 87).

El segon document és un plànol realitzat al segle XVI per l'enginyer Gian Battista Calvi, corresponent al projecte de la nova fortalesa que havia de protegir el port de Roses⁵ (De la Fuente, 1998) i dins el qual dibuixa el recorregut de les muralles preexistents. Aquest respon al recinte construït al segle XIV, però en ell s'aprecia una peculiaritat interessant. Mentre la majoria de les torres són rodones, al terç nord es dibuixen tot un seguit de torres quadrangulars (una a l'oest, una segona al nord i la tercera a l'est).⁶ A aquestes dades s'hi van afegir les excavacions arqueològiques desenvolupades al recinte de la vila entre els anys 1993-96 i que van posar al descobert la torre de la banda est. A partir d'aquella troballa es va plantejar la hipòtesi d'una muralla que protegiria el primer nucli de la vila, però que al mateix temps es prolongaria cap a llevant, embolcallant al mateix monestir. Els únics dubtes s'establien en la forma del recinte que per algun autor presentaria una forma hexagonal (Puig et al. 1994, p. 24), mentre que altres plantejaven una planta lleument diferent amb un mur rectilini a la banda sud que li donaria una forma més rectangular (Pujol 1997, p. 51).

El problema és que manquen els elements físics o dades arqueològiques clares. Si exceptuem la torre quadrangular de l'extrem est, no hi ha cap altra estructura que —teòricament— es pugui atribuir a aquesta primera muralla, atès que els trams nord i oest d'aquesta suposada muralla altmedieval es trobarien sota la fortalesa moderna i la resta se situarien en espais on l'arqueologia no ha aprofundit per sota dels nivells baixmedievals, com el sector sud del carrer de la Creu.

⁵ Archivo General de Simancas, M.P. y D. XXI-51 Estado Leg. 308.

⁶ Certament al plànol dibuixa una torre circular ocupant l'angle nord-oest del recinte, però hi ha documents que mostren com aquesta i la de l'extrem sud-oest van ser refetes després d'una riuada de l'any 1421 (Pujol 1997, p. 84).

Pel que fa a la torre est, aquesta presenta alguns problemes interpretatius. La torre va ser, aparentment, enderrocada completament un cop bastida la nova fortalesa baluartada per poder obrir l'accés que ocupa actualment l'espai, però se'n conserva el basament. Aquest recolza, per l'extrem nord, contra un pany de muralla amb escarpa, l'únic de tot el recinte medieval. Aquesta peculiaritat per si sola ja mostra que es tracta d'un tram de paret remodelat i, per tant, també ho ha de ser la torre. La solució al problema està en un document redactat per l'enginyer Luís Pizaño el 26 de març de 1544 en la qual descriu les obres realitzades fins aquell moment i on assenyala:

«Llegado a la Iglesia en aquella muralla que havia vieja se hinche de tierra pleno cinco canas de ancho que hace través a la mar y porque era disforme esta muralla se hace en una torre pequeña que tiene un canton enforarla para que haga través para guardar la misma muralla y tiene de largo este muro 28 canas» (Sojo 1927, p. 422).

És a dir, en aquest espai existia una petita torre (no especifica si rodona o quadrangular) que en teoria volia folrar, però que arqueològicament queda clar que va refer completament. Per tant, l'estructura actualment visible és una torre bastida al segle XVI (fig. 5).

Figura 5. Torre quadrangular de l'extrem est, on s'aprecia com es recolza contra el tram de muralla amb escarpa.

Davant aquestes dades es podria plantejar una nova hipòtesi interpretativa. El primer que caldria preguntar-se és si existia un recinte emmurallat per protegir el nucli original de la vila o no. Les dades documentals no són prou clares, atès que l'existència d'una porta no implica forçosament la presència d'una muralla, atès el paper simbòlic d'aquestes. Així, a la Barcelona del segle XIII, que no disposava de muralles, es documenta la presència de portals que actuen com a punts de control dels camins (Banks 2013, p. 104). També trobem petits vilatges com del de Caulers (Caldes de Malavella) on són els murs posteriors de les cases els que tanquen el recinte actuen com a defensa (Riu 1990, p. 59). Per altra banda, cal entendre l'entorn i en aquest sentit plantejar que una població situada a tocar el mar, en una zona molt desprotegida requeria un recinte defensiu seria molt lògic, com de fet succeeix amb el

mateix monestir. El que no sembla massa lògic és construir una muralla que embolcalli el monestir que ja disposava de defenses pròpies. De fet, la construcció de la torre al cenobi al segle XIII reforçaria la idea que aquest constituïa un espai fortificat independent.

Per aquesta raó en un estudi vàrem plantejar la hipòtesi que al llarg dels segles XII-XIII, vila i monestir disposessin de dos recintes independents (fig. 6) (Palahí, Pujol i Aguelo 2022, p. 136-137) separats per una esplanada que serà coneguda com la plaça del monestir. Probablement, els trams oest i nord de la muralla quedarien integrats dins les noves defenses del segle XIV, tot i que no es poden resseguir en quedar sota els talussos de les muralles de la fortalesa del segle XVI. L'existència de dos recintes explicaria també l'estranya forma que presenta el tram nord de la muralla a l'altura de la plaça del monestir, ja que no seria altra cosa que un mur bastit a posteriori —probablement al segle XIV— per relligar les velles muralles del monestir i de la vila.

L'esplanada de la plaça del Monestir era un element al qual en època baixmedieval s'accedia a través d'una porta oberta al costat sud, just al costat de la torre del monestir. És possible que aquesta configuració present a la documentació de mitjan segle XVI no hagués estat sempre així. Hi ha una dada que ens ho podria confirmar: la porta del monestir es troba pràcticament alineada amb el braç est-oest del carrer de la Creu, una coincidència que ens podria fer pensar en el fet que no sempre va existir la plaça del Monestir com un espai elevat respecte a la vila, sinó que originalment hi havia un carrer en pendent o esglaonat que connectava directament ambdós nuclis. En el moment en què es crea la plaça del monestir, la hipotètica vella muralla est de la vila es converteix en el mur de contenció d'aquesta.

Aquesta solució en la qual monestir i poble ocupaven espais clarament separats era habitual en els monestirs benedictins. Aquests solien deixar un espai lliure d'edificacions al seu entorn i la població solia agrupar-se entorn un mercadal i una església parroquial. Com a mínim el monestir sol acabar disposant de muralles pròpies i així s'aprecia a llocs com Santa Maria d'Amer, Sant Esteve de Banyoles, Sant Cugat del Vallès (Farias 2009, p. 242). o a Sant Feliu de Guíxols (Auladell 2013). Cal insistir, però, que a manca de proves arqueològiques, ara com ara, es tracta d'una hipòtesi, ja que al segle XI no són tan habituals com en segles posteriors les referències a muralles i que, sobretot, en centres de petites dimensions, es podien emprar altres sistemes com l'ús de les mateixes cases, disposades de forma contínua, com a recinte defensiu (Banks 2013, p. 104).

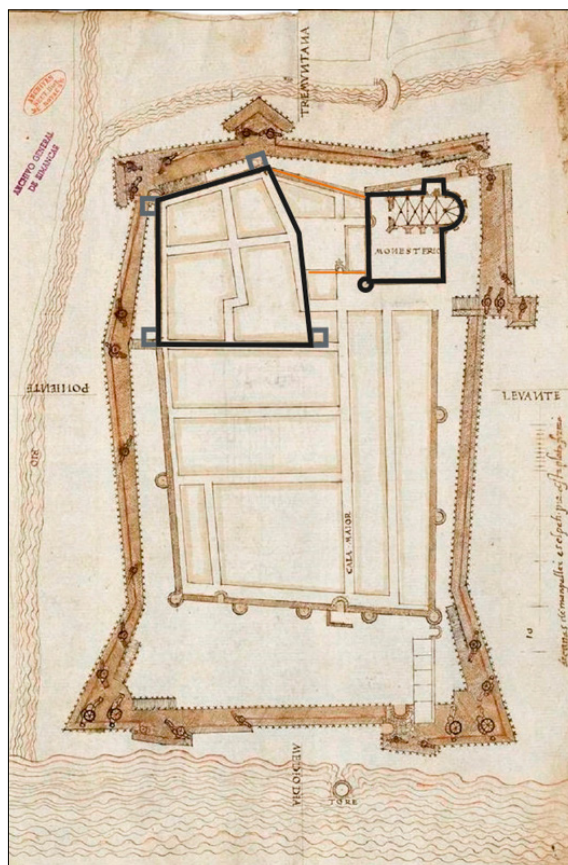

Figura 6. Hipòtesi interpretativa amb la possible existència de muralles separades de la vila i el monestir al segle XI. Plànol de base corresponent al projecte constructiu de la Ciutadella realitzat per l'enginyer Luís Pizaño (Archivo General de Simancas. MPD, LVIII-36).

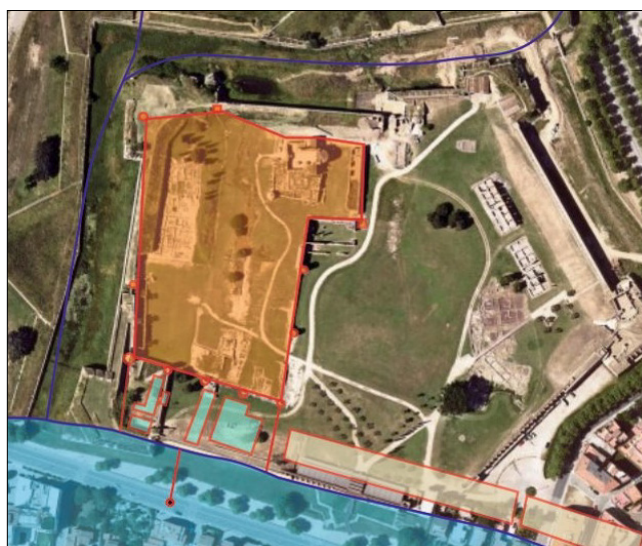
LA SITUACIÓ AL TERRITORI A FINALS DEL SEGLE XIII

No hi ha cap dubte que la guerra i els conflictes armats i l'estat de pànic que provoquen eren el principal motiu per la construcció de muralles de les diferents poblacions, més enllà de les seves dimensions. A l'Empordà el llarg conflicte entre el comtat emporità i l'aliança entre els reis d'Aragó i els bisbes de Girona i els vescomtes de Rocabertí, conegut com a «guerra emporitana» portarà a la fortificació de diferents nuclis com el Far d'Empordà (Mallorquí 2022, p. 105). Serà durant aquest conflicte que el rei Jaume I atacarà Roses l'any 1274. A més, un conflicte de més gran abast s'hi barrejarà quan el 1285 el rei francès Felip l'Ardit iniciï una croada contra Pere II el Gran. Aquesta afectarà directament la població de Roses en un doble vessant, ja que algunes fonts parlen de la seva destrucció, fet que no va impedir que el seu port esdevingués el centre logístic dels invasors. Altres indrets com Sant Feliu de Guíxols o Peralada foren també destruïdes i altres poblacions com Torroella de Montgrí, Castelló d'Empúries, Llers i Pontós, foren ocupades (Mallorquí 2022, p. 105). Moltes de les poblacions de l'Empordà degueren iniciar després d'aquests fets el seu procés d'emmurallament, unes dècades abans de l'ordre general de fortificació emesa per Pere el Cerimoniós. És en aquest context en què cal situar, també, l'inici de les obres de les noves muralles de la vila de Roses.

EL CREIXEMENT DE LA VILA I UNA NOVA MURALLA

Tot i que és difícil establir quan es va iniciar el procés de creixement de la vila, el que si queda clar és que a principis del segle XIV, ja disposava d'una estructura urbana similar a la que va conservar fins al moment del seu abandonament a mitjan segle XVII (fig. 7). El creixement es va realitzar en direcció sud —estructurat a partir de carrers orientats est oest—, i cap a llevant a partir de dos llargs eixos nord-sud que comunicaven els dos espais més significatius, el port i el monestir. Les noves muralles varen englobar aquest creixement, deixant fora al barri portuari —que va quedar protegit per dos murs laterals i una torre situada a l'extrem del moll— i el barri dels pescadors situat sobre la mateixa platja. El moment de construcció se situa a finals del segle XIII i al llarg del segle XIV, ja que, com veurem, alguns documents semblen fer referència a un llarg període de construcció, no exempt de polèmica. En aquest sentit, és possible que els conflictes viscuts per Roses a finals del segle XIII fessin imprescindibles aquestes noves defenses. Cal destacar el conflicte que van mantenir el comte d'Empúries Hug V i el rei Jaume I que va acabar el 1275 amb el setge de Roses per part de les tropes reials. Una dècada després Roses també es va veure afectada per la croada del rei de França el Papa contra el rei Pere el Gran (Puig i Riera, 2000, p. 310). Algunes fonts

Figura 7. Vista general de la vila al segle XIV, amb les noves muralles, i els barris del port i de les cabanes de la platja.

indiquen que Roses va ser destruïda⁷ —tot i que l'arqueologia no ha revelat grans nivells de destrucció a la vila que es puguin atribuir a aquests moments— i altres esmenten la seva funció com a port logístic de les tropes invasores.⁸

Constructivament, es detecten algunes diferències significatives en els paraments dels diferents murs. Cal tenir present que els nivells de conservació també són diferents. Així, la muralla oest solament és parcialment visible per la seva cara interna, excepte al terç septentrional on queda embeguda completament pels talussos de la fortalesa moderna, i el mateix succeeix en gran manera a la banda nord. Per contra, la muralla sud va ser completament desmuntada fins a nivell de fonamentació al llarg dels segles XVI-XVIII. Les torres defensives són de planta circular i devien disposar de merlets, com ho demostra un document de l'any 1386 quan s'assenyala que es destinen «quatre caxes de viratons e asts calç necessària obs de adobar los merlets de les torres» (Palou, 1989, p. 147 n. 199), reparació que encara no era acabada el 1389 quan el capità Pere Morató, insisteix en el tema instant a arreglar «omnes merlets turrium del port murarum»⁹ (Pujol, 1997, p. 87).

Entre la muralla i les illes de cases existia un carreró o pas de ronda per facilitar el desplaçament de les tropes. Aquest ha estat identificat arqueològicament a l'est i oest de la població i presenta una amplada de metre i mig. Solament a la banda sud aquest pas pren la consideració d'un autèntic carrer (el carrer de Mar) de tres metres i mig d'amplada, la mateixa de la majoria dels carrers de la vila. Constructivament, el tram meridional de la muralla i la part baixa del tram est (fins a arribar a la primera torre d'aquest sector) presenta un parament unitari, amb un metre d'amplada. A partir d'aquesta torre, quan el terreny es comença a elevar resseguint la topografia del turó, el parament és format per dos murs independents (fig. 8). Aquesta solució tècnica, que també veiem al monestir i fins i tot en algunes cases, podria ser una resposta al desnivell natural del terreny. El parament interior recolza contra el nivell natural del turó, mentre que l'exterior el folra i ha d'aprofundir molt més, atès que no solament ha de salvar el desnivell sinó que cal afegir-hi la potència del fossat, l'existència del qual està constatada arqueològicament. Diferent és el tram més septentrional del mur est, del qual ja hem comentat que presenta un aspecte completament diferent, amb una escarpa.

D'espitlleres n'hi ha de dos tipus: unes bastides amb brancals de lloses de pissarra, i d'altres amb blocs granítics. Les primeres, més antigues, es poden apreciar a la banda est, concretament al tram de muralla conservat com a mur posterior de l'arsenal d'època moderna, i també al mur de ponent. Per contra, les espitlleres de blocs granítics es troben a la majoria de torres, inclosa la del monestir i al tram nord-est de la muralla. A més, es conserven espitlleres molt similars a les façanes nord i sud de l'arsenal. Aquest és un espai peculiar, atès que aparentment el tram nord de l'edifici correspon a un tram de la muralla,

Figura 8. Detall de la muralla est amb un doble parament (el tercer element correspon a una claveguera interior del segle XVIII).

7 «omnia bona ipsius monasterii fuerunt assumpta et devastata et recepta per gallicos et armata gallicorum et ignis impunides fuit ipsi monasterio et villa de Roses et omnia combusta fuerunt» (Puig, 2020, p. 48).

8 «Mas les naus e la vitalla tota estava al port e a la vila de Roses» (Crònica de Ramon Muntaner (Soldevila, 2011)).

9 AHG, Roses 23, Llibre de la Cúria o de Cort, 1385-1389, 1, fol. 39v.

mentre que el de migdia és un mur de nova construcció del segle XVI, però, en canvi, les espitlleres presenten unes característiques formals idèntiques.

Pel que fa als portals, la vila disposava, segons els capbreus de tres portes: el Portal Damunt (situat a la banda nord i que podria estar relacionat amb el nucli urbà original, el Portal Major, situat a la muralla sud, davant per davant de l'anomenat carrer Major, i el portal Nou, que se situava al mateix mur, però uns metres a ponent. D'aquests tres solament del portal Major se'n varen trobar algunes traces durant les excavacions dels anys noranta del segle XX, tot i que aquest sector de la muralla havia estat desmuntat a la segona meitat del segle XVI. Per contra, el portal Nou se situava en un punt completament modificat al segle XIX quan es va construir un fortí en el sector, i el Portal Damunt quedaria en un tram de muralla esborrat per la construcció de la fortalesa moderna. En el plànol del projecte de fortalesa moderna dibuixat per Luís Pizaño existeix un quart portal que se situaria a l'angle nord-est de la vila (fig. 6). Aquest estaria lligat al mur amb escarpa de la banda est i podria argumentar-se que és un afegit del mateix Pizaño, ja que els capbreus no l'esmenten. Cal tenir present, però, que els capbreus fan referència a les afrontacions de les propietats dels feudataris de l'abat i el sector situat a llevant del monestir, sembla haver estat un verger, un espai sense construccions i, per tant, invisible pels capbreus. Al mateix plànol apareix una altra porta a la banda oest, a l'espai on el plànol de Calvi situa una de les torres quadrangulars¹⁰ i que no apareix esmentada tampoc als capbreus.

Pel que fa a la zona del port, com ja hem comentat aquest quedava fora del recinte emmurallat, però això no vol dir que quedés completament desprotegit. Per una banda, el port disposava d'un moll d'obra a l'extrem del qual el comte d'Empúries, Ponç Hug IV (1264-1313), hi va fer bastir una torre. El 17 d'octubre de 1311 concedeix als habitants de la parròquia de Roses permís per destinar impostos a la construcció d'aquesta torre (Palou 2000, p. 324). Per tant, aquests treballs devien anar en paral·lel al projecte de construcció de les muralles de la vila. Pel que fa al barri portuari dos murs el tancaven per ponent i llevant. Al plànol de Pizaño s'aprecia el mur de llevant, que arrencava de la torre situada a l'angle sud-est de la vila a tocar de la qual se situava la porta d'accés.

L'estudi de diferents capbreus dels segles XIV-XVI aporten alguna informació cronològica de les muralles. Així, en el capbreu de 1304 ja s'esmenten com afrontacions de diferents cases, les muralles nord, est i oest (*muro ville* o *muro forcie*). Per contra, a la banda sud l'esment habitual és «*portum de Rosis*» excepte a l'extrem sud-oest on hi ha alguna referència al *muro* (Pujol, 1997, p. 59-60). Quelcom semblant succeeix amb el capbreu de 1361 quan l'afrontació pel sud sempre fa referència al carrer del Mar i no a la muralla, excepte, un cop més, en referir-se a una casa del sector sud-oest (extrem sud del conegut com a carrer d'en Vaca) (Pujol, 1997, p. 65). Aquest fet podria indicar que aquest tram de muralla no era encara construït a mitjan segle XIV. Arqueològicament, es detecta un canvi en els paraments dels murs de la banda est i sud. Així, a l'extrem meridional del mur est s'aprecia un tall vertical en el parament i un canvi radical en la tècnica constructiva. Així, mentre la muralla est solament presenta una petita banqueta de fonamentació interior, que a més es va perdent en direcció nord, el tram meridional presenta una banqueta formada per una triple graonada que proporciona una sòlida base al parament. Les

¹⁰ És interessant destacar que tan la ubicació del Portal Damunt com aquest es corresponen a espais on Calvi dibuixa torres quadrangulars (que Pizaño obvia) que potser les flanquejaven.

raons poden ser diverses. Per una banda, cal tenir present el canvi en el subsol, atès que l'extrem meridional s'assenta sobre les graves i sorres de la platja, mentre la resta de la muralla ho fa sobre un subsol molt més sòlid. L'altra raó pot ser tècnica, ja que es podria pensar en diferents equips de treball que empraven tècniques lleument diferents. La tercera i la que semblen corroborar els capbreus és la cronològica, ja que sembla que el tram de mar de la muralla es va acabar de bastir amb posterioritat a la resta del recinte.

Pel que fa als materials, si les excavacions dels anys 1993-96 varen proporcionar alguns fragments de ceràmiques verdes i morat en els nivells retallats per fer la rasa de fonamentació (Puig et al., 1994, p. 26), els treballs fets el 2024 han proporcionat un interessant paquet de materials dins la mateixa rasa de fonamentació. Es tracta també d'un conjunt de ceràmiques en verd i morat que permet situar al segle XIV la construcció del tram central de la muralla de llevant.

LA DEFENSA DE LA VILA, UN MOTIU DE CONFLICTE

La construcció de les muralles o la titularitat i control de les portes de la vila varen ser motiu constant de conflicte entre l'abat i el comte, especialment al llarg del segle XIV. El comte era el responsable d'aquells aspectes referents a la defensa de la població, però l'abat no solament ostentava al mer imperi —i, per tant, el dret de jutjar els casos criminals— sinó que el monestir era el propietari dels terrenys on s'havien de construir les muralles.

La construcció de les muralles no devia ser ni tan ràpida ni tan unitària com, en alguns sectors, semblen mostrar els capbreus, ja que són diversos els documents de mitjan segle XIV en els quals es pot veure les dificultats que trobava l'abat per desenvolupar les obres i la conflictivitat amb el comte. Que l'obra havia de ser una tasca conjunta ho mostra el document de l'any 1336 en el qual el comte demana al seu batlle de la vila la contribució del vintè per poder pagar als obrers que treballaven als murs (Pujol 1997, p. 80). Anys més tard, el 1359 l'abat insta als homes de Roses a col·laborar en les obres de la muralla i el 1360 i 1362 el bisbe excomunica diferents vilatans per negar-s'hi (Pujol 1997, p. 81, nota 61).

El control de les portes esdevé un element cabdal. En època medieval la porta de la població té un important valor simbòlic, però també era un punt de percepció d'impostos (Valdeón 1991, p. 84). Per tant, controlar-les era tenir un domini molt directe sobre la mateixa població, i el trànsit de mercaderies. El conflicte arriba al punt que el 1366 el comte obre una nova porta a la muralla sud que dona al port. Rep el nom de Portal Gener o Januari (probablement el portal Nou) i se'n queda les claus. Aquest problema acaba provocant la participació del papa Gregori XI, qui el 1372 restableix els drets de l'abat sobre alguns aspectes jurisdiccionals, que inclouen la propietat de la presó (ubicada en aquells moments a la torre del monestir) i la possessió de les claus de les portes (Palou 1989, p. 195).

Uns anys després (1386), quan Pere III el Cerimoniós incorpora a la corona el comtat d'Empúries i assumeix el mer imperi, deixa el mig imperi a l'abat i li confirma la majoria dels seus drets, entre ells el control de les portes, la possessió de la presó i el dret a autoritzar les reformes (*sofferiments*) a les cases situades a prop de les muralles (Palou, 1989, p. 214). La població era un element molt important en totes les obres

de la vila, fos com a pagadors d'impostos o com a mà d'obra. El 1385 la universitat de Roses demana al rei poder recaptar impostos per tal de reparar «lurs negocis e murs». El rei ho accepta, però matisant que s'havien de dedicar exclusivament a la «reparació dels murs e vals e no en altres» (Palou 1989, p. 209). Aquest document mostra que a finals del segle XIV o bé la muralla encara no era enllestida o ja estava necessitada de reparacions i millores.

BIBLIOGRAFIA

- Augè, A. (2020), Restauració de la torre i la muralla del monestir de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Quinzenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, (p. 385-388), Castelló d'Empúries.
- Auladell, M. (2013). Torres, muralles i fossats. El sistema defensiu medieval de Sant Feliu de Guíxols (s. XIV-XV), *Annals de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà*, Sant Feliu de Guíxols, 32, 167-249.
- Banks, P. J. (2013). L'articulació urbana a Calalunya, Dins *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Pt. 2 (p. 89-106).
- Bouzas, M. y Palahí, LL. (2024). Roses de la tardoantiguitat a l'època medieval. Dins M. Bouzas y Ll. Palahí (eds.) *From the late antiquity to the high middle ages: an archaeological vision*, (p. 199-212), MonCRAPA, 1, Documenta Universitaria. Girona.
- Chia, J. de (1888-1890), *Bandos y bandoleros en Gerona: apuntes históricos desde el siglo XIV hasta mediados del XVII*, Girona: imprenta y librerías de Paciano Torres.
- De la Fuente, P. (1998). *Les fortificacions reials del golf de Roses en l'època moderna*, Roses: Brau.
- Farias, V. (1993), La sagrera catalana (c.1025-x.1200) Características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial, *Studia Histórica-Historia medieval*, vol. XI, 81-121
- Farías, V. (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València: Publicacions Universitat de València.
- Mallorquí, E. (2022). Celleres i viles fortificades de les terres gironines (segles XI-XIV). Evidències a partir de la documentació escrita, *RODIS. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology*, 5, 83-114.
- Marquès, J.M. (1986), *El Cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Palou, H. (1989), *Jurisdiccions i privilegis a la vila de Roses: orígens de la jurisdicció compartida. Segles X a XVI. Estudis dels documents*, Treball de recerca, UAB.
- Palou, H. (2000), El comerç marítim i les seves infraestructures. Dins P Gifre (coord.), *Història de l'Alt Empordà*. (p. 323-326), Girona: Diputació de Girona.
- Puig, A. M., Martín, A. (Coord.) (2006). *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, MAC-Girona (Sèrie Monogràfica, 23).

- Puig, A. M. i Riera, A. (2000) Gènesi i consolidació del món feudal, dins P. Gifre (coord..) *Història de l'Alt Empordà* (p. 235-332), Girona 2000.
- Puig, A. M.; Pujol, M.; Vieyra, G. I Carrascal, C. (1994). Els recintes emmurallats de la vila medieval de Roses, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 27, 17-41.
- Pujol, M. (1997). *La vila de Roses (segles XIV-XVI)*, Roses: Brau.
- Pujol, M. (2018). L'urbanisme de la vila de Roses (segles XI-XVIII). La complementarietat de les fonts d'informació, *RODIS, Journal of Medieval and Postmedieval Archaeology*, 1, 71-94.
- Riu, M. (1990). Creació i desaparició d'alguns vilatges fortificats a la Catalunya medieval, *Cota Zero: revista d'Arqueologia i Ciència*, 6, 57-66
- Sojo, F. de (1927). *El capitán Luís Pizaño. Estudio histórico-militar referente a la primera mitad del siglo XVI*, Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.
- Soldevila, F. (2011). *Les quatre grans Cròniques. III Crònica de Ramon Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Valdeón, J. Reflexiones sobre las murallas urbanas de la Castilla medieval. Dins C. de Seta i Jacques le Goff (eds.), (p. 67-87), Roma-Bari, Madrid 1991.

VIOLENZA CONTRO LA POPOLAZIONE CIVILE NELLA SARDEGNA RURALE DEL XIV SECOLO

TESTIMONIANZE ARCHEOLOGICHE DALLO SCAVO DEL VILLAGGIO MEDIEVALE ABBANDONATO DI GERIDU

Marco Milanese¹

Individuare le tracce della violenza nel record archeologico è operazione che richiede un approccio stratigrafico attento e ritengo che per quanto riguarda il Medioevo europeo i villaggi abbandonati possano essere una delle tipologie insediative di maggiore rilievo per la conservazione di evidenze riguardanti azioni individuali o collettive di angherie e sopraffazioni.

Il fenomeno dell'abbandono dei villaggi medievali e postmedievali (fino al presente), con il trasferimento della popolazione rurale da centri di piccole dimensioni ad altri maggiori o verso le città o ancora il calo demografico complessivo, sono dinamiche molto note in Europa e di lunga durata nel tempo. La Sardegna fu particolarmente interessata da violente ondate di abbandoni di centri abitati alla fine del Medioevo, con punte anche superiori al 50 %: le cause furono spesso locali, ma ve ne furono anche alcune allineate a quanto contemporaneamente accadeva a livello europeo.

Il Trecento è il secolo più noto, non solo in Sardegna ma nell'intera Europa, come il momento classico della contrazione demografica per pestilenze, guerre e carestie, in particolare dello spopolamento delle campagne, anche dell'inurbamento, tanto che secondo una linea storiografica, la metà del secolo può essere considerata come la vera conclusione del Medioevo.

In questi scenari, la violenza ebbe spesso un ruolo importante e può essere significativo interrogarsi sulle modalità stratigrafiche del suo manifestarsi.

Il periodo «classico» dello spopolamento delle campagne sarde fu indubbiamente il Trecento e la causa principale e scatenante —sia pure non l'unica— è da identificarsi con la conquista aragonese dei possedimenti pisani in Sardegna e di altri territori del Nord, a partire dallo sbarco del 1323. L'impatto della conquista per la società

¹ Università di Sassari, Ordinario di Archeologia.

sarda fu devastante, in particolare per la forzata introduzione del sistema feudale aragonese nei territori del Regno di Sardegna e Corsica, per il generalizzato stato di guerra, le conseguenti carestie e negli anni centrali del secolo anche le devastanti pestilenze, che rappresentano notoriamente un fattore di portata europea, con un drastico calo della popolazione.

Nel nordovest dell'Isola, il Logudoro è un territorio di particolare interesse per verificare la vastità del fenomeno degli abbandoni nel corso del Trecento, ma anche in Anglona, nel Campidano, nella *curatoria* del Sigerro (tutti territori colpiti dal feudalesimo aragonese), complessivamente con centinaia di abitati rurali abbandonati, sul cui numero gli studiosi non sono concordi (probabilmente superiori ai 400 casi) risultano sempre molto alti.

Nel Logudoro, ma anche nel Sassarese (*curatoria* di Flumenargia), la guerra tra i Doria e gli Aragonesi (e gli Arborea, loro alleati), determinò distruzioni di moltissimi villaggi e la fuga della popolazione verso i castelli signorili, come Osilo, Chiaramonti, la stessa città di Sassari.

La Marmilla, come la curadoria di Parte Montis, presenta invece la tendenza opposta, ovvero una particolare stabilità nel tempo dell'insediamento medievale, in particolare fino al termine del Giudicato di Arborea (1410), che garantì il territorio dai danni del feudalesimo iberico e dalle guerre con gli Aragonesi.

Nel Regno di Sardegna e Corsica dunque, il sistema feudale aragonese scatenò crisi drammatiche per le popolazioni rurali, in quanto prevedeva un prelievo calcolato non sul numero effettivo dei nuclei familiari (i «fuochi») in grado di far fronte al pagamento della tassa, ma su un contributo richiesto all'intera comunità, secondo un calcolo derivante da parametri precedenti la conquista, in cui l'economia dei villaggi e il loro assetto demografico erano particolarmente fiorenti. L'obbligo per le comunità rurali di dover continuare a rispondere alla stessa richiesta fiscale anche in periodi di calo demografico, accentuò lo spostamento della popolazione —non più in grado di rispondere a questo «fiscalismo squilibrato»— verso i centri maggiori, più tutelati rispetto ai centri minori.

Figura 1. Ubicazione di Geridu nel Nord Sardegna.

La stessa vicenda di Geridu (Fig. 1) ci chiarisce come anche centri rurali di notevoli dimensioni (e non solo quelli minori) entrarono in difficoltà per la pressione fiscale e furono abbandonati entro la fine del Trecento.

IL VILLAGGIO ABBANDONATO MEDIEVALE DI GERIDU

In Sardegna sono presenti centinaia di siti archeologici, in massima parte non tutelati, riconducibili a villaggi (biddas) scomparsi nei secoli finali del Medioevo (Fig. 2).

Il villaggio di Geridu (Sorso) è l'unico sito sardo di questo tipo nel quale si siano strutturate indagini archeologiche sistematiche e nel quale esista da anni

Curatoria/ comprensorio territoriale	Villaggi 1° ½ XIV	Villaggi fine XV	Abbandoni	Percentuale abbandono
Giudicato di Cagliari				
Sukis/Nora ¹	50	10	71	87% ²
Colostrai	9			
Campidano Cagliari (parte est)	10			
Sarrabus ³	12			
Campidano	31	10	21	68%
Marmilla ⁴	21	17	4	20%
Decimo	14	5	9	64%
Sigero	35	4	31	89%
Gippi	21	4	17	81%
Nuramini	15	7	8	53%
Dolia	25	6	19	76%
Trexenta	22	11	11	50%
Siurgus	12	12	0	0%
Gerrei	12	6	7	55%
Ogliastra	19	21	0	0%
Barbagia Seulo	10	6	4	40%
Totale Giudicato Carali⁵	318	119	199	62,57%
Giudicato di Gallura				
Gallura Gemini	8	6	2	25%
Altre contrade di Gallura	42	2	40	95%
Galtelli	17	10	7	41%
Posada	18	5	13	72%
Totale Giudicato	85	22	63	73%
Giudicato di Torres				
Nurra e Flumenargia ⁶	33	1	32	97%
Romangia 	6	2	4	67%
Montes	10	2	8	80%
Anglona ⁷	37	15	22	59,46%
Figulinas- Ploaghe	12	5	7	58%
Altro contrada di Malaspina	4	2	2	50%
Coros	21	5	16	76%
Nulavros	7	2	5	71%
Nurcar ⁸	19	3	16	84%
Caputabbas ⁹	12	5	7	58,33%

Figura 2. Gli abbandoni dei villaggi rurali nel nord Sardegna tra XIV e XV secolo. La freccia indica la curatoria dove era ubicato il villaggio di Geridu.

un progetto scientifico e di valorizzazione, definibile pertanto come progetto «pilota» nello studio dell'insediamento medievale nel Giudicato di Torres, ma più in generale nella Sardegna giudicale e nel Regno di 'Sardegna e Corsica'.

Il sito si trova a breve distanza da Sorso, in un ampio anfiteatro collinare di natura calcarea oggi principalmente sfruttato a oliveti, vigneti e rivolto verso la costa settentrionale della regione storica della Romangia.

Negli anni 1995-2000 sono state effettuate dieci campagne di scavo nell'area del villaggio (Fig. 3), con la finalità di costruire un modello innovativo su base archeologica dei caratteri materiali di una bidda medievale sarda, da mettere in relazione con le notizie desumibili dai documenti scritti medievali concernenti il mondo rurale, i villaggi e la stessa Geridu.

Per queste sue finalità, direttamente rivolte al «fare storia», lo scavo di Geridu ha suscitato interesse tra storici e medievisti ed ha raggiunto il risultato, per la prima volta in Sardegna, di mostrare l'effettiva condizione materiale della vita quotidiana nelle

Figura 3. Il villaggio medievale di Geridu in corso di scavo (2024).

campagne sarde durante il Medioevo. Lo scavo archeologico di Geridu ha rivelato il potenziale dell'archeologia per scrivere in modo differente il Medioevo rurale, con la possibilità di affrontare temi in larga parte ignorati dai documenti scritti, come la topografia dei villaggi, la loro «urbanistica», la cultura materiale, il commercio, le attività produttive, lo stato di salute della popolazione, l'allevamento, la caccia, l'agricoltura, i boschi, le foreste.

Le fonti scritte medievali sulla vita materiale delle biddas medievali sarde sono praticamente assenti e quindi il peso delle evidenze archeologiche di Geridu appare davvero predominante per il loro ruolo di fonti storiche: quello che sempre più emerge in modo chiaro dallo scavo di Geridu è per esempio che le condizioni abitative (tipologia delle abitazioni e tecniche costruttive) in questo villaggio rurale non fossero molto diverse da quelle nella vicina città di Sassari.

Gli scavi di Geridu hanno portato alla luce i resti di una grande villa di liberi contadini e pastori, che fece parte del Giudicato di Torres prima e del Regno di 'Sardegna e Corsica' poi, nel territorio del Comune di Sassari, situata a pochi chilometri dal centro urbano di Sassari e affacciata sul mare (Fig. 4). L'archeologia mostra anche le trasformazioni della società del villaggio, che dopo il 1324 venne infeudata dall'infante Alfonso a feudatari catalano-aragonesi, pur in un frequente riferimento ai diritti della Città di Sassari su questo villaggio, sul quale esistevano anche precedenti pretese da parte dei Doria.

L'intenso scavo di vaste aree del grande borgo medievale di Geridu, dove abitavano 326 famiglie tassabili (fuochi) all'inizio del Trecento, ha anche messo in luce l'organizzazione spaziale, che sembra essere stata di tipo gerarchico e basata sulle

funzioni e sui simboli del potere, oltre che sui ruoli occupati all'interno del villaggio.

Sebbene Geridu sia documentato da fonti scritte nel condaghe di San Pietro di Silki dall'inizio del XII secolo in poi (1112-1115), nella curadoria di Romangia nel Giudicato di Torres, il suo assetto potrebbe essere stato radicalmente modificato da un intervento che sembra averne ridisegnato la forma alla fine del XIII secolo, quando il Giudicato non esisteva più, portando a una riorganizzazione delle case. I numerosi edifici di abitazione finora scavati, di forma rettangolare della superficie di 40-60 mq circa, presentano muri perimetrali in pietra in genere non lavorata, tranne che nei blocchi angolari, nelle soglie e negli stipiti e con un legante costituito non da calce, ma da argilla, utilizzata per le sue proprietà plastiche, di coesione e aderenza tra il materiale litico messo in opera. Sul pavimento, ancora in argilla calcarea molto fine e compatta e, al centro dell'ambiente, era presente un palo verticale in castagno o quercia, che reggeva l'impianto ligneo del tetto, realizzato prevalentemente in ginepro, quercia o castagno, dal tipico incannicciato e dal manto di copertura in tegole curve, prodotte nelle immediate vicinanze del villaggio.

Figura 4. ricostruzione sulla base dei dati archeologici di una parte del villaggio di Geridu (1330 circa).

In prossimità della porta era ubicato un focolare rialzato in argilla, per creare un piano di cottura sul quale erano utilizzate pentole in ceramica grezza refrattaria prodotta a circa 10-15 km dal sito, con argille di natura vulcanica.

Le abitazioni sono particolarmente interessanti, in quanto rappresentano l'aspetto reale di quelle unità fiscali note come «fuochi» tassabili e che misuravano il censimento di ogni abitato, condotto all'inizio del Trecento. Le case sono articolate in lunghi lotti e suddivise in abitazioni unifamiliari contigue, che coincidono appunto con le unità imponibili descritte nei documenti scritti.

La qualità della vita nel villaggio sembra essere stata di buon livello, con una dieta proteica per la presenza di grandi quantitativi di ossa di animali macellati, in particolare capriovini, ma anche suini e bovini e specie cacciate (daino e cervo). La varietà delle merci d'importazione, ceramiche da Pisa, Savona, dalla Penisola Iberica e oggetti in metallo e legno, sempre importati, sembrano prospettare una comunità con una buona disponibilità economica e interessata ad acquistare merci di varia provenienza mediterranea. Questa prospettiva, che indica dunque una popolazione rurale aperta ai mercati e per nulla chiusa in un'economia di autosussistenza, è ulteriormente supportata dai ritrovamenti numismatici, con esemplari di zecca di Genova, Pisa, Lucca, Barcellona, del Regno di Sicilia e di quello di 'Sardegna e Corsica', che testimoniano l'uso della moneta nei commerci, anche minuti, nella vita quotidiana.

L'utilizzo della bioarcheologia consente ulteriori prospettive innovative; ad esempio, l'archeobotanica ha fornito una ricostruzione preliminare della natura dei boschi e del paesaggio agrario intorno all'abitato di Geridu. Le terre coltivate, con orti, vigne, oliveti e frutteti si trovavano nei pressi della bidda, mentre estesi boschi di querce erano al di là delle terre coltivate e ospitavano cervi e daini; essenze arboree

particolari (castagni, ginepri), che pur erano sfruttate per l'edilizia, provenivano dalla costa e da più distanti aree di alta collina.

Per quanto riguarda l'antropologia, gli archivi biologici sono rappresentati da cimiteri di cui quello di Geridu è stato studiato a fondo. Le ricerche condotte con l'utilizzo delle nuove tecnologie hanno ulteriormente evidenziato le condizioni degli abitanti, che potevano essere indeboliti dall'anemia mediterranea (che ha lasciato evidenti tracce sulle loro ossa) e dalla malaria.

Particolarmente interessante è l'identificazione di un genoma sconosciuto della brucellosi (una malattia dovuta alla convivenza a stretto contatto delle persone con gli animali), che è stata celebrata come una significativa scoperta scientifica; rappresenta un campione eccezionale il cui genoma identificato è stato chiamato «Geridu 1».

La costruzione della monumentale chiesa gotico-catalana di Sant'Andrea di Geridu, così come quella dedicata a San Giacomo nella vicina frazione di Taniga, esprime il potere esercitato dai feudatari sardo-aragonesi di recente arrivo, sulle comunità paesane nel secondo quarto del Trecento.

Pertanto, allo stato attuale delle conoscenze, Geridu potrebbe ben servire da modello per i grandi centri rurali del Regno di 'Sardegna e Corsica' nel Capo di Logudoro tra la fine del XIII e l'inizio del XIV secolo, per un certo tipo di insediamento rurale con residenti relativamente benestanti, a causa di vari indicatori, che suggeriscono un'economia aperta resa possibile dalla vicinanza alla costa.

VIOLENZE E INCENDI NEL VILLAGGIO DI GERIDU, TRA FONTI SCRITTE E FONTI ARCHEOLOGICHE

Questo articolo parte, dunque, dall'interrogativo generale di come studiare il peso, la frequenza e le dinamiche dei fatti di violenza nel villaggio medievale abbandonato di Geridu (che considero in generale il test più illuminante e significativo sul Medioevo rurale sardo), per cui occorre una riflessione sulle sue fonti.

Le fonti scritte sono piuttosto scarse e occasionali dall'inizio del XII secolo, periodo della prima comparsa del nome del villaggio nella documentazione archivistica, fino al 1323, anno dell'invasione e della conquista della Sardegna da parte delle forze militari catalano-aragonesi.

In questo periodo di oltre due secoli, le esigue fonti scritte sul villaggio di Geridu riguardano citazioni di persone che, in qualità di testimoni, si qualificano come abitanti del villaggio (anni 1112-1129), mentre successivamente a quelle date subentra un vuoto documentario, fino al 1287, con la citazione di terreni ortivi, agrumeti o colture specializzate nel territorio di Geridu, ma di proprietà dei Doria, famiglia signorile sardo-ligure, ormai ampiamente sardizzata come testimonia l'onomastica familiare. Dei possibili scontri bellici che potrebbero avere coinvolto il villaggio almeno nella seconda metà del XIII secolo, con l'esaurirsi del giudicato di Torres e il consolidarsi dei poteri signorili, che approfittarono del vuoto di potere creatosi per una spartizione territoriale e per dar vita a una nuova fase d'incastellamento, non si ha nessuna traccia documentaria e in qualche modo la voce passa alla fonte archeologica.

Nel periodo successivo alla conquista catalano-aragonese, la documentazione della Cancelleria della Corona aragonese avvia una consistente produzione di carte, ricche di informazioni istituzionali e di importanti riferimenti alla vita nel villaggio di Geridu. Le carte d'inf feudazione dettagliano cronologicamente le assegnazioni, revoche e nuove infeudazioni di Geridu, anche a causa dei diritti fiscali del villaggio rivendicati dalla vicina città di Sassari. Questa, sulla base dei precedenti accordi tra il re aragonese Giacomo II e il Comune di Sassari, contestava le concessioni feudali di Geridu che la Corona aragonese stabiliva, andando a innescare dei potenziali processi di repressione e di violenza nei confronti degli abitanti di Geridu, obbligati a versare la rendita al feudatario e per questo ritenuti fiscalmente insolventi dalla città di Sassari.

Il quadro non è soltanto indiziario per possibili scenari di violenza di varia scala d'intensità (dalle limitate azioni dimostrative e intimidatorie a devastazioni vere e proprie del villaggio), ma il contenzioso delle rendite di Geridu tra la città di Sassari, la feudalità aragonese, con l'arbitrato della Corona e gli abitanti di Geridu, portò già nel 1333 (ovvero dieci anni dopo la conquista) alcuni consiglieri catalano-aragonesi di Sassari a proporre di distruggere il villaggio, a loro parere, reo di insolvenza ma in realtà vittima della controversia tra due soggetti istituzionali, con i quali intratteneva rapporti di dipendenza fiscale.

L'entità delle rendite fiscali dovute dagli abitanti del villaggio iniziò a diminuire già nel secondo quarto del Trecento dalla cifra di 400 lire del 1325 a quella di 250 lire del 1349 o di 300 lire del 1352. Anche se non è questa la sede per discutere le complesse dinamiche dello spopolamento di Geridu e delle sue concause è chiaro che gli abitanti già almeno dagli anni Trenta del Trecento si sentirono minacciati dalla vicina Sassari (ripopolata dal 1329 da catalano-aragonesi e sardi fedeli alla Corona) e non a caso in vari frangenti alcuni di loro lasciarono il villaggio e si trasferirono in città, come documenta un'importante Carta Regia del 1345. Il documento (come altri) è altamente informativo non solo sui rapporti tra Sassari e il villaggio di Geridu, ma anche su altri aspetti come l'aspettativa che l'acquisita cittadinanza determinasse l'esenzione fiscale sui beni immobili posseduti a Geridu e sulla composizione del villaggio, dove oltre ai probabilmente prevalenti abitanti di origine sarda o sardizzati (immigrati liguri e pisani), precisa il documento, erano presenti anche Catalani, Aragonesi o Iberici (Cathalani, Aragonenses vel Ispani), quasi a certificare la particolare importanza di Geridu nel contesto territoriale.

Se l'attenzione in questa sede è in particolare sulle violenze di guerra o «istituzionali», certamente più d'impatto sulla comunità del villaggio rispetto alle forme di violenza individuale tipiche delle dinamiche del mondo rurale (e non solo), almeno fino al 1350 non compare alcun riferimento esplicito in tal senso, dopo le minacce maturate nel Consiglio di Sassari nel 1333 di distruggere il villaggio.

Un'importante testimonianza documentaria Carta Reale del 1352 riferisce che al tempo della guerra tra i sudditi della Corona (gli Aragonesi e i loro alleati) e i Doria (attorno al 1350), il villaggio di Geridu venne incendiato dai Doria, dopo il rifiuto dei Sassaresi di accogliere in città gli abitanti di Geridu.

I quali abitanti —agli occhi dei sassaresi rei di fedeltà alla Corona— vennero anche portati via con la forza dagli stessi Doria; un episodio dunque di grande violenza sia sul villaggio in quanto tale (che venne incendiato), sia sugli abitanti.

Passiamo dunque alle fonti archeologiche, esaminando una serie di edifici della fase trecentesca del villaggio, abbandonato completamente nella seconda metà del Trecento, e in quasi tutti gli edifici scavati ci sono tracce molto evidenti di incendio. La

planimetria di uno degli edifici in scavo registra tracce interessanti che ci portano subito sul tema della violenza: qui, sul piano pavimentale dell'edificio bruciato, oltre a tutto il crollo delle tegole del tetto e delle travi del tetto, sono stati trovati nella loro posizione i materiali che grossomodo erano in uso perché il crollo del tetto non è mai stato rimosso.

Sotto questi crolli del tetto sono state trovate armi, lance, speroni (Fig. 5), anche se le armi potrebbero avere una loro interpretazione non strettamente legata alla violenza ma legata invece al fatto che la popolazione civile aveva obblighi di servizio militare, mentre gli speroni naturalmente rimandano ai cavalli. Al di là dell'uso o meno delle armi, rimane il fatto che non poche delle case finora scavate furono bruciate attorno al 1350, con un'azione rapida che non dette tempo agli abitanti di mettere in salvo le principali suppellettili presenti nelle abitazioni, perché questo salvataggio venne probabilmente loro impedito con la violenza.

La popolazione del villaggio di Geridu —occorre precisarlo— non era una popolazione di soli sardi contrapposti ai conquistatori catalano-aragonesi, ma dal terzo decennio del Trecento diventò una popolazione sempre più «multietnica» composta —oltre che da sardi, da liguri e da toscani sardizzati (probabilmente da generazioni), anche da catalani, da aragonesi, come anche da «ispanici», quindi una comunità sicuramente articolata e complessa.

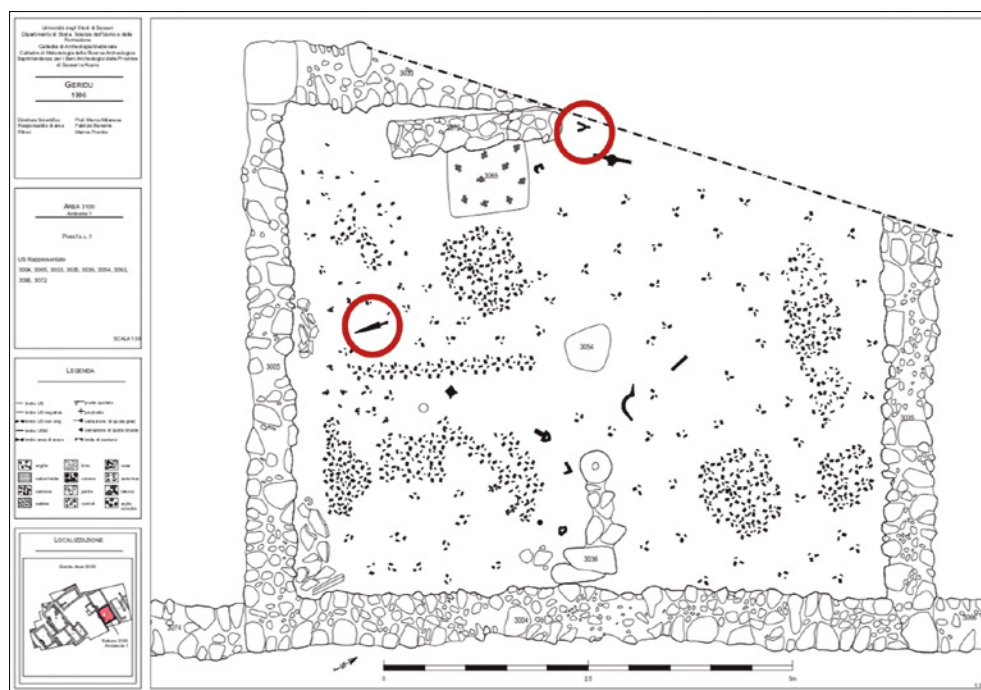

Figura 5. Planimetria di scavo di uno degli edifici incendiati e abbandonati nel 1350 circa a Geridu.

Nel secondo quarto del XIV secolo la comunità di Geridu ebbe rapporti complessi con i «poteri» presenti nel territorio, perché le autorità che diversamente legittimate lo controllavano erano molteplici e non una sola, ovvero quella della corona d'Aragona. A questa, che gestiva il sistema feudale aragonese si aggiungevano anche le autorità locali, soprattutto la vicina città di Sassari che rivendicava diritti fiscali su Geridu al pari del feudatario aragonese, una situazione che portò, almeno dal 1333 gli abitanti del villaggio a subire la minaccia —per la presunta colpa d'insolvenza fiscale— di distruzione e incendio dell'abitato da parte di Sassari.

Dopo la minaccia del 1333, Geridu viene effettivamente incendiato per due volte, negli anni Cinquanta del Trecento, una prima volta dai Doria, in quanto anch'essi rivendicavano il possesso del villaggio e lo consideravano nemico per la sua «fedeltà» alla Corona aragonese, essendo Geridu infeudato da tempo.

Nei processi di abbandono del villaggio il peso della violenza originata dagli obblighi fiscali fu dunque determinante e fu una delle principali cause dell'abbandono del sito, una violenza ben tracciabile archeologicamente e che per le sue modalità deposizionali restituisce —con gli edifici incendiati e crollati— una capsula temporale di eccezionale interesse, congelata alla metà del XIV secolo.

Niente, infatti, veniva immediatamente recuperato dagli edifici distrutti, ma i tetti, una volta incendiati, crollavano sui pavimenti. Lì subentra probabilmente la questione del diritto della proprietà, che quindi non era permesso toccare la proprietà altrui, grazie a una sorta di autocontrollo sociale.

La violenza, dunque anche archeologicamente e stratigraficamente può essere un argomento capace di riservare un potenziale informativo storiografico molto interessante, soprattutto in prospettiva di un'archeologia storica che permetta di lavorare su un ventaglio di fonti di natura differente.

BIBLIOGRAFIA

- Milanese M. (a cura di) (1996). Il villaggio medievale di Geridu (Sorso, SS), *Archeologia Medievale*, XXIII, 477-548.
- Milanese M. (2001). Il villaggio medievale di Geridu. Archeologia e storia di un villaggio medievale in Sardegna, *Sardegna Medievale*, 1, 1-87.
- Milanese M. (a cura di) (2004). Il villaggio medievale di Geridu. Studi e ricerche 1996-2001, *Quaderni del Centro di Documentazione dei Villaggi Abbandonati della Sardegna*, 1, Firenze.
- Milanese M. (a cura di) (2006). Vita e morte dei villaggi rurali tra Medioevo ed Età Moderna. Dallo scavo della villa de Geriti ad una pianificazione della tutela e della conoscenza dei villaggi abbandonati della Sardegna, *Quaderni del Centro di Documentazione dei Villaggi Abbandonati della Sardegna*, 2, Firenze.
- Milanese M. (2014). Dal progetto di ricerca alla valorizzazione. Biddas – Museo dei Villaggi Abbandonati della Sardegna (un museo open, un museo per tutti), *Archeologia Medievale*, XLI, 115-126.

EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES D'UNA MORT VIOLENTA AL JACIMENT DE SANTA MARGARIDA (MARTORELL, BAIX LLOBREGAT)

LA SEPULTURA ANÒMALA DE LA TOMBA 214 I EL SEU ESTUDI¹

Esther Travé Allepuz,² Pablo del Fresno Bernal,³ Montserrat Farreny Agràs⁴

INTRODUCCIÓ

El jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat, Barcelona) constitueix un element privilegiat per a l'estudi de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana, gràcies al conjunt monumental format per dues esglésies construïdes entre els segles V i VI, una de les quals va perviure fins a esdevenir el centre neuràlgic d'una petita parròquia rural dependent del monestir de Sant Genís de Rocafort a partir del segle XI (Baucells, 2007, p. 2). Des de fa més de quatre dècades, els treballs de recerca ininterromputs en aquest jaciment han donat a conèixer les característiques d'aquests edificis situats al peu de la Via Augusta que, des dels inicis, van constituir un pol d'atracció de poblament fins a formar una sagrera altmedieval i, posteriorment, un nucli parroquial on, en els diferents espais entorn de l'església romànica, s'hi alternen els edificis d'hàbitat i les estructures de producció i emmagatzematge amb extensos espais de cementiri (Travé et al., 2019; 2024a).

El context científic que ens va propiciar la Càtedra Roses d'Arqueologia amb l'organització d'un seminari centrat en la reflexió sobre la violència i el conflicte a l'edat mitjana i les seves manifestacions arqueològiques va suposar una oportunitat immillorable per recuperar i actualitzar l'estudi d'unes restes excavades durant la

¹ Aquest article forma part dels resultats obtinguts gràcies a un projecte de recerca en matèria d'arqueologia i paleontologia titulat L'articulació del paisatge rural altmedieval: Sant Genís de Rocafort i Santa Margarida (ARQ001SOL-110-2022), en desenvolupament durant el període 2022-2025 a càrrec del Centre d'Estudis Martorellencs, amb finançament de la Generalitat de Catalunya i de l'Ajuntament de Martorell. L'excavació es duu a terme en col·laboració amb l'empresa Sistemes de Gestió de Patrimoni SCCL. La recerca forma part de les activitats habituals del Grup de Recerca en Arqueologia Medieval i Postmedieval de la Universitat de Barcelona (2021-SGR-00236), adscrit a l'Institut d'Arqueologia d'aquesta universitat.

² Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia.

³ Sistemes de Gestió de Patrimoni, SCCL.

⁴ Museus de Martorell. Centre d'Estudis Martorellencs.

campanya de l'any 2000 al jaciment de Santa Margarida, que havien restat inèdites durant vint-i-cinc anys i que, finalment, volem presentar tot interpretant-les en el seu context estratigràfic i en el context científic dels darrers anys.⁵ Es tracta d'un enterrament singular pels seus trets arqueològics i per la disposició d'unes restes humanes llençades en un clot de forma descurada. Aquest tipus d'enterraments —sovint considerats *anòmals*— són prou habituals en contextos de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana i evidencien l'existència de pràctiques funeràries i comportaments socials que, al marge de la normativa canònica, es regulen per altres paràmetres on la violència i l'exclusió social semblen jugar-hi un rol preponderant (fig. 1).

Figura 1. Localització del jaciment de Santa Margarida i d'alguns altres jaciments propers amb presència d'enterraments anòmals a la zona del Vallès, segons (Roig, Coll, 2011, p. 76) (a); i detall de l'emplaçament de l'església de Santa Margarida i el monestir de Sant Genís de Rocafort, a Martorell (b). Base topogràfica: Instituto Geográfico Nacional (IGN), visor Iberpix (<https://www.ign.es/iberpix/>); capa LiDAR (relleu).

És per això que aprofitem l'avinentsa per donar a conèixer els detalls d'aquest enterrament recuperat al jaciment de Santa Margarida i per reflexionar sobre les manifestacions arqueològiques d'aquestes pràctiques en un context d'interès creixent sobre aquest fenomen, que requereix fornir-se encara d'un nombre major de dades que pugui donar suport a les possibles interpretacions en termes històrics i socials d'aquests comportaments funeraris (Treffort, 2004; Boulestin, 2023). El nombre d'exemples coneguts, la seva diacronia i extensió territorial en el context europeu, i el seu caràcter més o menys allunyat de la norma, ens ha dut a interrogar-nos per la natura d'aquestes pràctiques i, especialment, pels trets identificables o no en el registre arqueològic que ens permeten detectar-les i interpretar-les en un context sociocultural determinat, que no està exempt de problemes ni de debats, com és la llarga transició entre el món antic i les societats medievals al tombant dels segles VII i VIII dC.

EL JACIMENT DE SANTA MARGARIDA I EL CONTEXT EXCAVAT

El jaciment de Santa Margarida, llargament conegut des dels anys vuitanta del passat segle, ha canviat significativament la seva fisonomia en els darrers anys. Malgrat que la datació més antiga de l'assentament es remunta a mitjan segle IV, gràcies a la troballa descontextualitzada d'un fragment de mil·liari de l'emperador Magnenci, no és fins a finals del segle V que tenim les primeres evidències dels edificis religiosos que constituïran el nucli de poblament posterior. Ens referim a dues esglésies; una recentment descoberta (Travé et al. 2024b) i l'altra, coneguda de fa molt més temps,

⁵ Volem agrair especialment la conversa personal amb la Dra. Núria Armentano i Oller qui, en escoltar la nostra comunicació en el context d'aquest seminari, ens va poder aportar algunes informacions rellevants per a la interpretació de les dades que presentem.

que ha estat objecte de referència en nombrosos treballs (Pagès, 1983, p. 44-51; Godoy, 1995, p. 219-223; Sales, 2011, p. 283-286). L'estat de la recerca actual ens fa pensar en un primer temple de planta cruciforme i possible origen martirial d'acord amb els paral·lels coneguts (Espinosa, 2011, p. 109-117; Barral, 1981; Nolla et al., 1996). Aquesta primera església va conviure, almenys durant un temps, amb una segona de planta rectangular i capçalera tripartida, possiblement del segle v o ja entrat el vi. Aquesta segona, coneguda d'ençà dels primers treballs, i envoltada d'una extensa necròpolis de llarga durada (Navarro i Mauri, 1993), hauria tingut funcions parroquials i pervivència en el temps. L'església de planta cruciforme, que coneixem només de manera parcial i fragmentada, comunicava amb l'església de capçalera tripartida a través d'un pati obert que menava vers els peus d'aquesta i del vestíbul funerari construït com un annex a la seva façana sud. Aquesta església recentment descoberta va tenir una durada breu que no sembla estendre's més enllà del segle viii, en un context de reformes estructurals a l'interior de l'altra església que, amb nombroses transformacions, ha perdurat fins avui.

L'abandonament progressiu d'aquest temple va conduir a la seva destrucció intencionada, vinculada a un procés de reocupació de l'espai adaptat a les necessitats canviants de la societat camperola. Aquest fenomen es produeix en un període de transició en què potser les antigues estructures d'organització territorial semblen haver perdut bona part de la seva funcionalitat. En canvi, el caràcter parroquial de l'altra església va assegurar-ne la continuïtat, tot i incorporar modificacions que van donar forma a un temple preromànic i que van inutilitzar el vestíbul. Malgrat aquests canvis, l'estructura original es va mantenir en gran manera, cosa que permet que el temple subsistís fins a la seva transformació al segle xii, quan es va construir una nova església que reutilitzava part dels murs laterals de l'anterior. Aquest nou temple d'estil romànic és el que podem observar actualment, en un estat de conservació precari.

Les característiques d'aquesta església rural testimonien una continuïtat de poblament que podem afirmar amb certa rotunditat a partir de les restes excavades, així com una continuïtat en la funció litúrgica del temple, que va experimentar algunes reformes a l'interior, com ara la construcció de quatre pilars alineats al mig de la nau, per als quals, avui dia encara no tenim una interpretació eloqüent sobre la seva funcionalitat. Tanmateix, la presència d'enterraments contemporanis d'aquesta fase a l'interior de l'església —tot i la prohibició existent d'aquesta pràctica que, tanmateix, serà generalitzada arreu (Treffort, 1996, p. 137)— sembla suggerir una continuïtat en la seva funció funerària. Malgrat alguns suggeriments d'interpretació recent (Gibert, Roig, 2023, p. 181), res no ens fa pensar per ara que l'església de Santa Margarida hagués experimentat cap canvi d'usos al marge de les funcions litúrgiques que li són pròpies atès el caràcter religiós de l'edifici.

Amb independència de la coexistència de totes dues esglésies i de la continuïtat d'una d'elles, les restes d'època romana són també molt limitades. La presència del fragment de mil·liari, vinculat a la ubicació específica del jaciment al peu de la Via Augusta, i les referències freqüents a una *mansio Ad Fines* (Soto, 2010, p. 143-146), no són prou elements per testimoniar l'existència de cap edificació prèvia. Les restes recuperades fins al moment es limiten a algunes ceràmiques molt disperses i algunes restes constructives efímeres que no semblen remuntar-se gaire més enrere del segle v. Per tot plegat, la presumpta presència d'una *villa* baiximperial sota l'església suggerida en alguns treballs (Sales, 2011, p. 283) no sembla tenir per ara cap fonament arqueològic d'acord amb les restes excavades i corrobora per part nostra l'escepticisme respecte a alguns col·legues que ja l'havien posada en dubte en alguns treballs de síntesi sobre el fenomen de les esglésies rurals d'aquest període a Catalunya (Roig, 2015, p. 344).

Associada a aquesta església, hi trobem una àmplia necròpolis amb successives fases d'enterrament, actualment en procés d'excavació al sector est de l'absis (fig. 2). Són ben coneguts el conjunt de tombes corresponents a la necròpolis tardoantiga, preferentment concentrats al vestíbul funerari i a l'àrea sud de l'església, ordenats en aquest cas per una via de circulació nord-sud que es dirigeix al vestíbul i a la porta d'accés de l'església; i a la necròpolis altmedieval, que s'estén al voltant del temple en un moment posterior a l'amortització del vestíbul, que han estat objecte de publicacions anteriors (Navarro, Mauri, 1987; Farreny et al., 2012). La majoria d'enterraments de la fase altmedieval (fig. 2a) presenten una estructura de fosa simple amb una coberta de lloses de gres roig en nombre i disposició variable o bé sense coberta conservada. El repertori formal de les tombes d'època tardoantiga (fig. 2b) presenta una variació major de llurs característiques. Més de la meitat, situades a l'interior del vestíbul, presenten una fosa excavada a l'argila, amb coberta de *tegulae* a doble vessant i emplenada amb terra. Ocasionalment, aquesta coberta a doble vessant pot estar formada per lloses de gres roig, amb una base també de pedra. En alguns casos, la coberta de teula es emplenada de morter, en lloc de terra, formant un túmul o estructura d'obra i, només en un cas, una de les tombes presenta una estructura més complexa, amb fossa rectangular construïda amb còdols lligats amb morter de calç.

Figura 2. Planta de l'església de Santa Margarida anterior a la construcció de l'església romànica envoltada per la necròpolis altmedieval (a) i fase tardoantiga, amb la necròpolis d'aquest període i els edificis coetanis, on es localitza la sitja amb un enterrament anòmal (b). Font: Centre d'Estudis Martorellencs (CEM).

El vestíbul funerari era totalment pavimentat amb un *opus signinum* recuperat de manera molt parcial i en un estat de conservació precari, fet que dificulta notablement la possibilitat d'identificar enterraments que poguessin ser anteriors a aquest moment, o bé identificar els talls i refaccions del paviment per tal d'encabir-hi inhumacions posteriors. És en aquest espai on, en un moment

posterior a l'amortització del vestíbul, però anterior a la implantació de la necròpolis altmedieval, s'hi va identificar un retall circular que afecta una tomba amb coberta de teula a doble vessant (T-233) i una segona tomba del mateix estil, en aquest cas no excavada. El rebliment d'aquest retall —inicialment interpretat com a sitja— contenia les restes en connexió anatòmica d'un individu, fet que ens va dur a identificar el context com a enterrament (T-214).

Una breu referència a l'existència d'aquest enterrament es va donar a conèixer fa més de deu anys en presentar el conjunt de la necròpolis de Santa Margarida coneguda en aquell moment (Farreny et al., 2012, p. 198), sense gaires més detalls. Des d'aleshores, han estat diversos els treballs que han fet referència a aquest enterrament en un context d'anàlisi que el comparava amb altres troballes potencialment similars en indrets propers, especialment a l'àrea del Vallès (Roig, 2015; 2019). Tant la mateixa troballa com les referències freqüents que s'hi han fet des d'aleshores ens duen a considerar que es tracta d'un cas que suscita interès i que, per tant, mereix un estudi més aprofundit per part nostra per tal de donar a conèixer les característiques del conjunt. L'enterrament és un exemple del fet que la literatura acadèmica denomina *sepultures anòmales*, concepte abordat en nombroses publicacions de l'àmbit de l'arqueologia funerària en períodes diversos (Murphy, Le Roy, 2023; Reynolds, 2009), sense que hi hagi encara un consens absolut entre la terminologia amb què hauríem de descriure aquestes pràctiques funeràries que s'allunyen de la norma (Treffort, 2004, p. 132).

Una de les interpretacions d'aquest tipus concret d'enterraments —individus llençats dins de pous, sitges o forats indeterminats, sovint amb altres animals o materials de rebuig— especialment quan els trobem en cronologies que oscil·len entre els segles v i ix és la pervivència de societats amb un component esclavista (Roig, Coll, 2011, p. 81), en la qual les persones subjectes a l'esclavatge o qualsevol forma de servitud posterior són excloses de la comunitat i, per tant, també d'uns rituals de traspàs que s'estan consolidant en el mateix període a mesura que l'Església comença a definir uns paisatges plenament cristians i a exercir un control ideològic de la societat de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Si bé aquesta interpretació és raonable i versemblant i compta amb nombrosos exemples —entre els quals sovint es compta el de l'individu recuperat a Santa Margarida— que l'avalen, el cas concret que tractem en aquest treball presenta alguns dubtes raonables a parer nostre, que necessàriament ens duen a la prudència i que mirarem d'argumentar en les pàgines següents.

ELS ENTERRAMENTS SENSE SEPULTURA EN EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

Fa relativament poc, en un volum monogràfic dedicat a l'estudi dels enterraments anomenats, en aquest cas, *sense sepultura*, B. Boulestin (2023) remarcava la necessitat d'un enfocament de caràcter teòric que permetés donar explicació a molts d'aquests enterraments considerats *anòmals* i contradictòriament freqüents en el registre arqueològic des de la prehistòria als nostres dies. En el seu treball, l'autor feia notar que la sepultura com a tal és l'espai on són dipositades les restes d'un difunt, que aquest espai és concebut com a definitiu, i que se li suposa una permanència volguda en el temps pels seus éssers estimats que es defineix en el marc

d'una cerimònia —les exèquies— durant la qual es ret homenatge a la persona del difunt a través de les seves despulles. A partir d'aquesta premissa, doncs, no hi ha sepultura sense exèquies i l'objectiu d'aquestes és evitar la mort *social* o comunitària de l'individu, la vida del qual es perpetua en el record, atès que la mort *física* és del tot inevitable. Aquesta dualitat entre la mort física inherent a l'ésser humà i la mort social reservada només a uns pocs es manifesta a través del registre arqueològic, quan identifiquem la presència de sepultures, en contraposició a llur absència o la identificació d'enterraments infamants amb una voluntat de càstig manifesta. En aquests casos —enterrament sense sepultura o amb sepultura infamant— és quan, sens dubte, podem inferir una privació d'exèquies (Lauwers, 1997, p. 108).

És en l'anàlisi de les raons per les quals un difunt és privat d'exèquies que podem interpretar els trets d'alguns dels enterraments presents al registre arqueològic que s'allunyen de la norma. En el marc teòric de la pràctica religiosa, les exèquies queden reservades per als individus que han patit una bona mort per vellesa després d'una vida plena, confortats amb els sagraments i la benedicció eclesiàstica. Tanmateix, el fet de patir una *mala mort*, violenta o tràgica, en guerres o accidents, anòmala o contra natura, sigui de manera sobtada o fruit d'una llarga malaltia, no és raó suficient per a la privació d'exèquies perquè la casuística és molt diversa. En la tipificació dels motius que duen a una privació d'exèquies hi podem distingir (1) l'absència no intencional de les despulles, (2) la manca de raons per celebrar-les o (3) la voluntat explícita de no celebrar-les (Boulestin, 2023, p. 11).

La privació per absència no intencional de les despulles és inevitable en el cas dels desapareguts, naufrags, emigrats que han perdut la vida lluny de casa i casos similars en els quals els éssers estimats no poden desenvolupar el ritual corresponent. No hi ha motiu per celebrar exèquies d'aquells individus que per una raó o l'altra no formen part de la comunitat que regula les formes d'organització social. El pes de la comunitat cristiana que es dibuixa a partir de l'antiguitat tardana és clau en la tipificació dels ritus funeraris de l'Europa occidental al llarg de tot el període posterior. És l'Església, doncs, qui exclou bona part d'aquells a qui no els correspon un enterrament amb exèquies atesa la no pertinença a la comunitat cristiana. En aquest context s'hi compten els albats o infants que no han estat a temps de ser batejats o bé els suïcides, però també els estrangers, desconeguts, esclaus i altres membres aliens al grup. Les manifestacions funeràries en el registre arqueològic en aquests casos són altament variables i van des de la definició de llocs específics per a un enterrament físicament allunyat de la comunitat amb un comiat reservat exclusivament a l'esfera privada, a la necessitat de desfer-se d'unes despulles sense valor abocant-les en qualsevol lloc creat o no a tal efecte (Rodet-Belarbi, Séguy, 2013, p. 67-68).

La privació volguda de les exèquies es reserva únicament als casos en què hi ha motius per no fer-ne, perquè els individus al llarg de la seva vida s'han allunyat voluntàriament de la comunitat —malfactors, criminals, traïdors— o n'han estat deliberadament apartats en vida —heretges, bruixes, pàries, etc. Únicament en aquests casos, l'enterrament va acompanyat de pràctiques apotropaiques o vexatòries del cos també de natura variable en funció de la cronologia i el territori. Entre aquestes pràctiques, s'hi compten les derivades de supersticions que pressuposen la possibilitat del mort de retornar d'una forma o altra a la vida, vinculades a les condemnes per bruixeria o vampirisme i que impliquen mesures com l'encadenament o l'enterrament amb una falç al coll (Gregoricka et al., 2014). Altres pràctiques amb objectius similars, com els enterraments en decúbit ventral (Reynolds, 2009), la decapitació *post mortem* (Buchet, 2011) o l'empedrament amb decapitació prèvia o sense (Gardela, 2015), han estat també documentades.

En aquest context, la presència d'individus llençats en sitges o pous, en cronologies que oscil·len entre els segles VI i VIII, ha estat habitualment interpretada amb relació a la presència d'esclaus o serfs (Roig, Coll, 2012, p. 399; Roig, 2015, p. 388 i 2019, p. 461; Tejerizo, 2021, p. 14-15). En aquest cas, la realitat social dels individus els exclou de la comunitat per la seva condició jurídica, fet que ens situa en un dels casos que il·lustren la inexistència de raons per celebrar exèquies. Els exemples arqueològics amb què comptem són destacables especialment als territoris de Barcino i Egara, i en grau més baix, en alguns contextos de la Gàl·lia (Raynaud, 2010, p. 137; Rébe et al., 2014, p. 133-166 i 304-307). Tots ells presenten unes característiques similars: en la majoria dels casos, els individus apareixen en connexió anatòmica, en posicions més o menys forçades, en nombre considerable i abocats juntament amb altre material de rebuig, ja siguin restes de fauna —sovint també en connexió anatòmica— o ceràmica. La presència d'altres materials complementaris, inequívocament de rebuig, en el context d'aquests esquelets, és una de les claus interpretatives per inferir no només l'absència de sepultura pròpiament dita, sinó tan sols d'enterrament, que s'hauria produït en un lapse relativament llarg de temps i que hauria comportat algunes alteracions tafonòmiques del context (Rodet-Belarbi, Séguy, 2013, p. 64-65). En el territori més proper a Santa Margarida, potser un dels casos més paradigmàtics és el de Can Gambús-1 (Sabadell, Vallès Occidental), amb un total de 15 individus recuperats en 11 sitges o Can Cabassa, amb 11 individus trobats en 9 sitges, conjuntament amb restes de fauna i ceràmica (Roig, Coll, 2011, p. 75-76).

Els exemples són prou nombrosos (Roig, 2019, p. 374), sovint amb diversos esquelets en una mateixa sitja de vegades en diacronia, i el patró que defineixen prou consistent per pensar en una pràctica més o menys habitual de desfer-se d'aquests cossos juntament amb altre material de rebuig. Sembla coherent interpretar que aquests individus no formen part de la comunitat —en termes de Boulestin (2023, p. 7-8)— per la seva possible condició servil, i per això no gaudeixen del privilegi social de les exèquies que comporten una sepultura canònica. Aquesta realitat canviarà amb la implantació dels cementiris cristians i les transformacions de les formes d'esclavatge al llarg de l'alta edat mitjana, tot desapareixent de manera pràcticament absoluta en el registre arqueològic dels períodes posteriors. El jaciment de Santa Margarida i el cas de l'individu recuperat al vestíbul, tanmateix, presenta algunes diferències respecte als conjunts publicats fins ara que, si bé no ens porta a excloure aquesta interpretació a priori, ens genera alguns dubtes que ens fan interpretar el cas més com el resultat d'un exercici de violència fortuïta o conjuntural, més que no pas com un exemple eloqüent d'aquesta desigualtat estructural inferida d'altres treballs a partir d'exemples força més paradigmàtics.

L'ENTERRAMENT DE LA TOMBA 214

Característiques de l'enterrament i seqüència estratigràfica. Relacions i cronologia

Com esmentàvem anteriorment, l'individu en qüestió fou recuperat com a part del rebliment (UE III.3096) d'un forat (UE III.3099) practicat a l'interior del vestíbul funerari que concentrava una bona part de les sepultures de la necròpolis tardoantiga. Sobre la funcionalitat inicial d'aquest retall, que afectava (UE III.2023) el paviment d'*opus signinum* (UE III.0340 = III.4041) i dues tombes de coberta de teula a doble

vessant, una d'elles (T-233) excavada (UE III.3104), pensem que probablement es tracta d'una sitja. No és objecte d'aquest treball, d'extensió limitada, discernir sobre les possibles utilitzacions d'aquest tipus de forats per defecte interpretats com a sitges; només volem fer notar que en alguns casos, llur irregularitat o dimensions reduïdes han de fer pensar en l'existència de propostes alternatives en alguns casos. Se n'han suggerit algunes, com l'excavació de forats per a la producció de fems, plantació d'arbres fruiters o processos de curat de pells en contextos andalusins (Malalana et al., 2013).

En el cas que ens ocupa, el retall presenta una forma especialment irregular, no tant en la planta com en llurs seccions (fig. 3). L'afectació prou intensa de les tombes podria haver frustrat la continuació de l'excavació del retall que possiblement va iniciar-se com la construcció d'una sitja, que acaba de manera abrupta amb una base relativament plana, i que podria haver estat emprat com a lloc d'enterrament improvisat d'un individu del qual calia desfer-se'n. En efecte, en el rebliment del forat, s'hi va trobar un esquelet en connexió anatòmica i posició forçada, amb les cames obertes i el tronc recolzat sobre la paret lateral de la sitja, posició resultant d'un abocament des de dalt (fig. 4). Juntament amb l'esquelet, la presència d'altres materials entre el sediment que conforma el rebliment és pràcticament residual. S'hi compta únicament una vèrtebra possiblement d'un ovicàpid jove i un os llarg, potser en deposició secundària. No s'hi van recuperar materials ceràmics a excepció de nombrosos fragments de tègula de la mateixa natura que les que conformen les cobertes de les tombes adjacents afectades per l'enterrament. L'homogeneïtat del rebliment, la posició de l'individu —que sembla molt poc alterada per moviments de caràcter postdeposicional o tafonòmics— i la presència d'aquestes teules que devien romandre juntament amb el sediment resultant de l'excavació del forat, ens fan pensar en un emplenament relativament ràpid del forat, possiblement concomitant o immediatament posterior a l'abocament de l'individu.

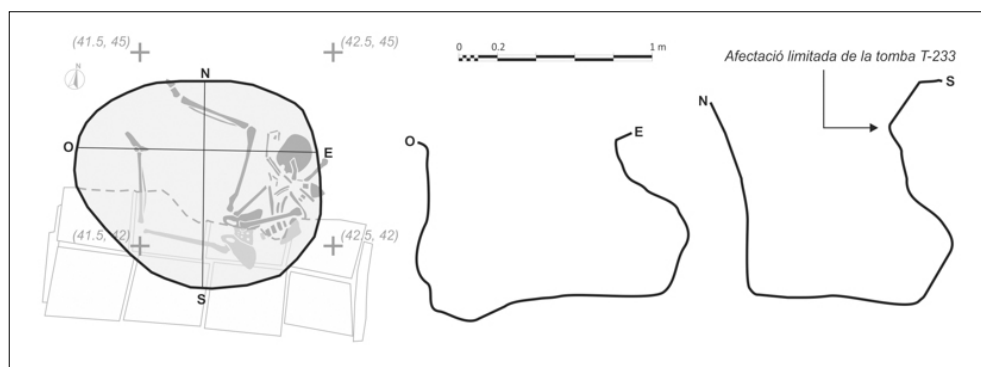

Figura 3. Seccions O-E i N-S del retall que identifiquem com a UE III.3099. Font: CEM, Plànol 141.

Malgrat l'absència d'altres materials indicadors associats, com ara la ceràmica; les datacions radiocarbòniques de la T-233 (Mestres, 2017) i la seqüència estratigràfica del conjunt (fig. 5a) ens permeten situar l'enterrament de la T-214, que talla l'anterior, en el context altmedieval probable del segle VIII. L'esquelet de la tomba T-233 fou datat per radiocarboni i presenta una cronologia que oscil·la en una forquilla entre la segona meitat del segle VI i el primer quart del segle VII (528 – 616 dC), per la qual cosa, l'individu abocat ha de ser necessàriament posterior (fig. 5b). El context d'amortització del vestíbul i la posterior utilització de l'espai, a cotes superiors, per a la construcció de les tombes de la necròpolis altmedieval ens duen a vincular aquest

enterrament anòmal amb el darrer moment d'ús del vestíbul, que no és posterior al segle VIII, un cop ja no s'hi fan més enterraments de la fase tardoantiga.

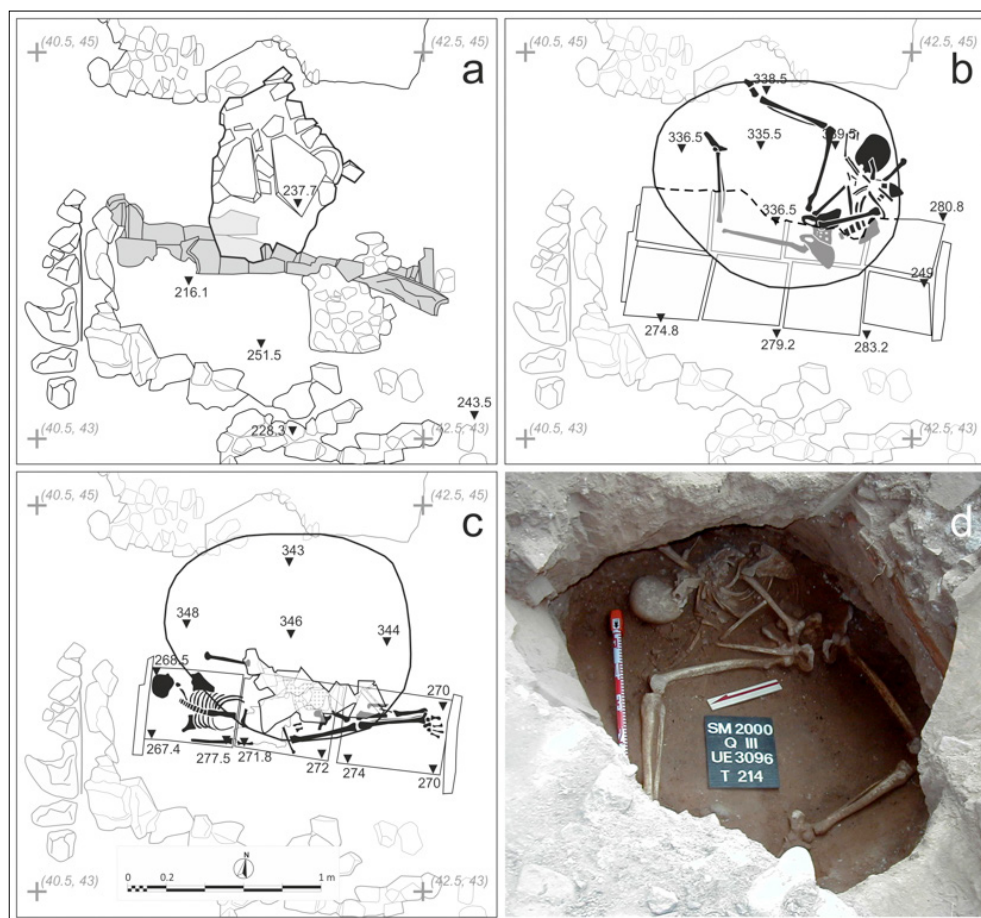

Figura 4. Plantes de detall de la seqüència estratigràfica dels nivells superiors del rebliment (a), amb el detall de l'enterrament de la T-214 (b) i l'individu de la tomba T-233 afectada pel retall; i fotografia de l'enterrament anòmal (d). Font: CEM, Plànols 2, 9, 10, 48, 120, 121, 134, 135 i 136.

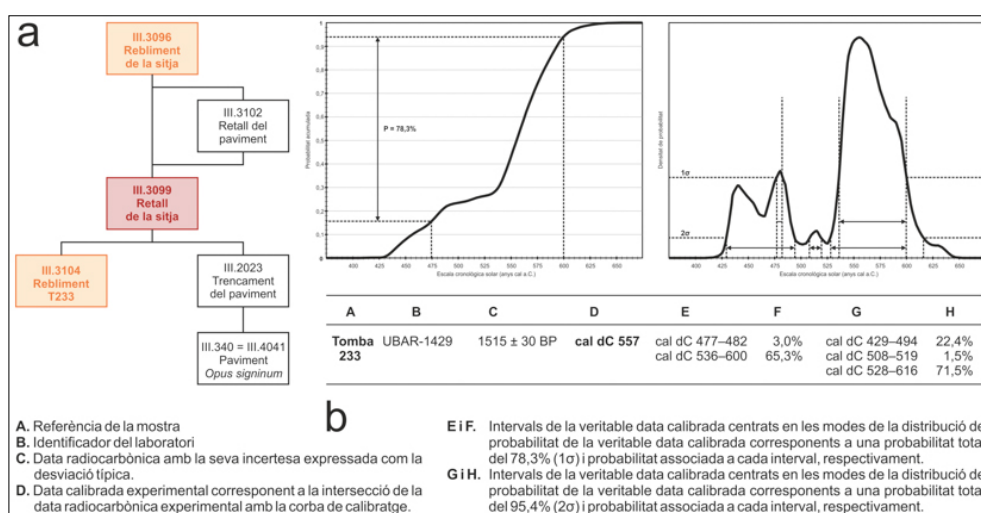

Figura 5. Matriu estratigràfica i resultats de la datació radiocarbònica, segons les informacions proporcionades per J. S. Mestres (2017).

L'individu i l'anàlisi antropològica

Les restes antropològiques foren estudiades per Laura Devenat (2009), qui va identificar un individu adult jove de sexe masculí, amb un bon estat de conservació i pràcticament un 100% de l'esquelet preservat, mancat només d'algunes vèrtebres,

costelles i falanges (fig. 6a). La identificació del sexe masculí respon a la robustesa general de l'esquelet i la morfologia cranial i pelviana. El crani presenta la glàbela pronunciada i els arcs supraciliars també molt marcats, així com una mandíbula molt robusta amb un trigon mentonià angulós. Pel que fa a la pelvis, els coxals eren alts i estrets, amb un sol arc compost i una escotadura ciàtica tancada i típicament masculina (fig. 6b).

Figura 6. Preservació esquelètica de l'individu excavat (a), imatges de detall de l'enterrament (b) i fotografia de detall de la desviació de l'envà nasal, proporcionada per L. Devenat (2009, p. 2) (c).

Se li va estimar una edat aproximada de vint-i-cinc anys, a partir del grau de fusió epifisària, que fou un element bàsic de diagnòstic. Certament, les metafisàries presents encara a molts ossos i l'aspecte de la superfície auricular del coxal semblen indicadors de l'edat estimada. Es perceben les línies metafisàries a les epífisis distals dels cúbits, la fusió de les quals es completa cap als vint-i-cinc anys; el sacre, que es fusiona totalment cap als trenta; i als marges de l'ílium, que es fusiona cap als vint-i-quatre anys. Igualment, les epífisis distals de les clavícules —que es fusionen cap als vint-i-cinc anys— es veuen lliures. La superfície auricular del coxal es troba en una fase II de Lovejoy (Lovejoy, 1985), que es defineix entre els 25 i 29 anys.

L'individu, que hauria assolit una alçada al voltant d'1,68 m segons la llargada de fèmurs i tíbies, presenta gairebé tota la dentició. Li manquen els tercers molars per agenèsia d'aquests, el premolar superior 25 i el molar superior 26, ambdós perduts en vida. Al lloc del premolar 25 s'hi observa una fístula, fet que duu a pensar en una pèrdua d'origen cariogen. També es detecta una càries molt avançada amb fistulització al molar inferior 46 i de la qual només se'n conserva la part distal de la dent. Destaquen els dipòsits de càlcul a totes les dents, així com el retrocés alveolar, fets indicadors de la periodontitis. Finalment, el desgast dental és de grau 3 per als primers i els segons, patró corresponent a un individu d'entre 25 i 35 anys.

A excepció d'una lesió facial que comentarem, l'esquelet no presenta patologies evidents ni trets de desgast que puguem vincular a feines físiques forçades, repetitives i sostingudes en el temps. Cal tenir en compte, tanmateix, que es tracta d'un individu molt jove i que, per tant, l'absència d'aquest tipus de patologies, a banda de normal per l'edat, no pot resultar concloent a l'hora de desestimar aquest tipus d'activitats vinculades a una condició servil. Malgrat la robustesa i aparent bon estat de salut, se li ha detectat una desviació de l'envà nasal en direcció de dreta

a esquerra (fig. 6c). Es tracta d'una fractura originada possiblement a conseqüència d'un cop de puny fet per un esquerrà i que només afectà la part de cartílag, ja que ambdós ossos nasals no es troben afectats.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS. VIOLÈNCIA I DESIGUALTAT AL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

L'enterrament de la T-214 és un fet del tot aïllat i excepcional a Santa Margarida que constitueix l'únic cas d'aquestes característiques conegut al jaciment, on s'hi han excavat al voltant d'una cinquantena de sitges. La seva singularitat, juntament amb els trets del context estratigràfic, ens duen a suggerir que l'individu recuperat a Santa Margarida, mort per causes indeterminades —potser a conseqüència d'una baralla, o no— hauria estat llençat en un forat l'excavació del qual es trobava en curs o bé fou practicat ad hoc per desfer-se del cadàver. Les característiques del rebliment entre el qual es va trobar aquest esquelet ens duu a pensar que el forat on es va dipositar l'individu no devia quedar gaire temps al descobert i que fou objecte d'un emplenament ràpid, possiblement amb el mateix sediment que s'hi havia enretirat en excavar-lo, i que contenia encara bona part dels fragments de teula malmesos de les estructures adjacents. Creiem comptar amb prou elements per evidenciar la natura d'una situació de violència en aquest context del segle VIII, on un individu jove fou enterrat sense sepultura, però no podem afirmar amb certesa que es tracti d'un context d'abocador de materials de rebuig, ni d'una pràctica habitual al jaciment i, en conseqüència, no gosem interpretar la naturalesa jurídica —lliure o esclau— d'aquest noi llençat dins d'un forat. En altres contextos excavats, la presència de fauna també en connexió anatòmica en aquest tipus d'enterraments i d'abundant material ceràmic de rebuig, juntament amb els patrons de repetició que proporcionen diversos individus, homes o dones, enterrats de manera atípica en un mateix jaciment, ens resulten força més reveladors de les realitats de desigualtat i exclusió social que no pas el cas aïllat de Santa Margarida.

Al llarg del període que es defineix entre els segles VII i VIII, assistim a un escenari on les formes d'organització social del món antic pràcticament han desaparegut, malgrat que no s'hi poden reconèixer encara les formes de relació, dependència i jerarquia que maduraran més tard en el sistema feudal, que no s'albira amb claredat en aquest moment. Els principals estudis sobre aquest període suggereixen la necessitat d'abordar aquests problemes de manera interdisciplinària i, especialment, de fornir un cos de dades suficient amb què sigui possible analitzar algunes tendències o patrons més enllà de la dicotomia entre presència o absència de determinats elements, com els aixovars, emprats com a indicadors d'estatus social (Gibert, Roig, 2023, p. 219). En aquest sentit, són significatives les dades que vinculen alguns dels casos on s'han recuperat individus abocats en sitges o pous amb un estat de salut més pobre, d'acord amb les deficiències alimentàries identificades en alguns d'aquests esquelets, en comparació amb d'altres recuperats en enterraments normatius (Ruiz, 2007, p. 806). No és el cas de l'enterrament T-214, on l'individu, que no presenta patologies vinculades al treball, en part atesa la seva joventut, no sembla tampoc afectat per cap deficiència alimentària. La presència de càries i càlcul dental, de fet, són compatibles amb dietes vinculades al consum d'hidrats de carboni i elements proteics respectivament.

Al llarg de les tasques de revisió bibliogràfica que hem realitzat per interpretar la troballa del jaciment de Santa Margarida hem pogut copsar que l'estudi dels anomenats enterraments anòmals presenta un grau de desenvolupament que varia considerablement segons els contextos cronològics i espacials, fet que ens dibuixa un panorama interpretatiu per ara desigual. Això posa de manifest la necessitat de mantenir una certa prudència, encara, a l'hora de fer interpretacions generalistes o sistèmiques, especialment quan es parteix d'estudis de cas concrets i especialment, quan abordem l'estudi de l'alta edat mitjana. Atesa la gran complexitat de l'anàlisi dels denominats enterraments sense exèquies, considerem que resulta fonamental continuar ampliant el corpus de dades disponibles i apostar per una estratègia de recerca dual: d'una banda, centrada en la recopilació i interpretació de noves evidències; i, de l'altra, enfocada en la revisió crítica dels treballs ja fets.

En aquest context, resulta essencial considerar detalladament els contextos arqueològics, ja que elements com la posició dels esquelets són fonamentals per discernir si es tracta d'enterraments intencionats o de cossos llençats, sense excloure la possibilitat que algunes estructures, com les sitges, inicialment no concebudes amb finalitats funeràries, poguessin haver estat utilitzades de manera puntual per a aquest propòsit, per raons diverses que no sempre resulten conegudes o interpretables. El jaciment dels Mallols, per exemple, il·lustra aquesta problemàtica, ja que la posició dels esquelets va dur a suggerir inicialment l'existència d'inhumacions en sitges (Majó, 2007, p. 223 i 244-246), mentre que interpretacions posteriors els han considerat cossos llençats com a rebuig (Roig, Coll, 2011, p. 76). El tema és prou interessant i suggerent per aturar-se en la natura i interpretació que conferim a aquests tipus de fenòmens, especialment com a element indicador de les desigualtats socials o les dinàmiques de violència, gestió i transformació del poder. L'abast de la reflexió, malauradament, escapa de l'extensió i objectius d'aquest capítol que presentem, on hem volgut donar a conèixer les característiques de l'enterrament T-214 de Santa Margarida en el seu context arqueològic, com a aportació per al desenvolupament futur del tema.

BIBLIOGRAFIA

- Barral, X. (1981). *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*. Edicions 62.
- Baucells, J. (2007). *El Priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell)*. Centre d'Estudis Martorellencs.
- Boulestin, B. (2023). Des morts privés de funérailles: cadre général de réflexion. Dins A. Schmitt; E. Anstett (eds.) *Sans sépulture: modalités et enjeux de la privation de funérailles de la Préhistoire à nos jours* (pp. 1-21). Archaeopress.
- Buchet, L. (2011). Les Populations inhumées dans les nécropoles de Larina: les apports de l'anthropologie. Dins P. Porte (ed.), *Larina et son territoire de l'Antiquité au Moyen Âge. Études archéologiques et historiques en Nord-Isère* (pp. 447-461). Atlantica-Séguier.
- Devenat, L. (2009). *Estudi antropològic T-214*. Centre d'Estudis Martorellencs. Informe inèdit.

- Espinosa, U. (2011). *La Iglesia de las Tapias y los monasterios tardoantiguos de Albelda de Iregua y Nalda (La Rioja)*. Universidad de la Rioja.
- Farreny, M.; Mauri, A.; Navarro, R. (2012). La necrópolis de Santa Margarida de Martorell. Dins N. Molist, G. Ripoll (eds.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI–XII)*. *Monografies d'Olèrdola* 3.2. (pp. 457–468). Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Gardeła, L. (2015). Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations. *Lund Archaeological Review*, 21: 107–126.
- Gibert, J.; Roig, J. (2023). Conjuntos eclesiásticos y producción en ámbito rural en la Tarraconense Oriental (siglos V–VIII): Panorama general y estudio de casos. Dins I. M. Sánchez Ramos, Y. Peña Cervantes (eds.) *Fundus ecclesiae. Evidencias Materiales de las actividades económicas de la Iglesia en Hispania, durante la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*. *ROMVLA*, 21. (pp. 167–223). Universidad Pablo de Olavide.
- Godoy, C. (1995). *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (Siglos IV–VIII)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Gregoricka, L. A.; Betsinger, T. K.; Scott, A. B.; Polcyn, M. (2014). Apotropaic Practices and the Undead: A Biogeochemical Assessment of Deviant Burials in Post-Medieval Poland. *PLoS ONE*, 9(11): e113564.
- Lauwers, M. (1997). *La Mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Âge*. Beauchesne.
- Lovejoy, C. O.; Meindl, R. S.; Pryzbeck, T. R.; Mensforth, R. P. (1985). Chronical Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68: 15–28.
- Majó, T. (2007). Els materials paleobiològics de l'Antiguitat Tardana. Dins J. Francès (ed.) *Els Mallols. Un jaciment a la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana. Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental)*. *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, 17 (pp. 217–265). Generalitat de Catalunya.
- Malalana, A.; Morín de Pablos, J.; Barroso, R. (2013). Acerca de la funcionalidad de los denominados «silos-basureros»: una propuesta metodològica para el estudio de la agricultura andalusí en época califal y taifa. *Archeologia Medievale*, 40: 337–352.
- Mestres, J. S. (2017). *Datació per radiocarboni de material ossi d'origen humà procedent de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort*. CCiTUB – Laboratori de Datació per Radiocarboni. Informe inèdit.
- Murphy, E.; Le Roy, M. (2023). Introduction: Normative, Atypical or Deviant? Interpreting Prehistoric and Protohistoric Child Burial Practices. Dins Murphy, E.; Le Roy, M. (eds.) *Normative, Atypical or Deviant? Interpreting Prehistoric and Protohistoric Child Burial Practices* (pp. 1–9). Archaeopress Archaeology.
- Navarro, R., Mauri, A. (1987). La secuencia estratigráfica de la necrópolis de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). Dins Asociación Española de Arqueología Medieval (ed.), *Arqueología Medieval Española: II Congreso. Tomo III* (pp. 572–579). Comunidad de Madrid, Consejería de Cultura y Deportes, Dirección General de Patrimonio Histórico.

- Navarro, R., Mauri, A. (1993). Santa Margarida de Martorell: la transició de l'Antiguitat Tardana al món medieval. Dins R. Azuar, J. Martí Oltra, M. T. Llopis García (eds.), *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición* (pp. 341-344). Diputación Provincial de Alicante.
- Nolla, J. M.; Burch, J.; Sagrera, J.; Vivó, D.; Aquilué, X.; Castanyer, P.; Tremoleda, J.; Santos, M. (1996). Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escal, Alt Empordà). Dins E. Moreno, R. Geli, R. García de Consuegra (eds.), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Santa Coloma de Farners)* (pp. 225-241). Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- Pagès, M. (1983). *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*, Institut d'Estudis Catalans.
- Raynaud, C. (2010). *Les nécropoles de Lunel-Viel (Hérault) de l'Antiquité au Moyen Age*. Revue Archéologique de Narbonnaise, supplement 40.
- Rébé, I.; Raynaud, C.; Sénac, Ph. (2014). *Le premier Moyen Age à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignana, Pyrénées-Orientales) entre Septimanie et Al-Andalus (VIIe-IXe s.)*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 35.
- Reynolds, A. (2009). *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford University Press.
- Rodet-Belarbi, I.; Séguy, I. (2013). Des humans traités comme des chiens. *Le Cadavre en procès. Techniques & Culture*, 60: 60-73.
- Roig, J.; Coll. M. (2011). Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals de l'antiguitat tardana a Catalunya (segles VI-VIII). Evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs. Dins I. Fernández del Moral, J. Menchon, J. M. Vila (eds.) *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (vol. 1)* (pp. 75-82). Ajuntament de Tarragona.
- Roig, J.; Coll. M. (2012). El món funerari dels territoris de Barcino i Egara entre l'antiguitat tardana i l'època altmedieval (Segles V al XII): Caracterització de les necropolis i cronotipologia de les sepultures. Dins N. Molist, G. Ripoll (eds.) *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII). Monografies d'Olèrdola 3.2*. (pp. 373-401). Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Roig Buxó, J. (2015). Necrópolis de época visigoda, ajuar funerarios y depósitos humanos anómalos de los siglos V-VIII en la Tarraconense Oriental (Cataluña). ¿Indicadores de «etnicidad» y/o nivel económico? E indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social. Dins J. A. Quirós, S. Castellanos (eds.) *Identidad y etnicidad en Hispania: propuestas teóricas y cultura material en los siglos V - VIII* (pp. 333-394). EHU-Universidad del País Vasco.
- Roig, J. (2019). Prácticas funerarias de época visigoda y altomedieval (siglo VI al X): el ejemplo arqueológico del nordeste peninsular (Cataluña). *1300 aniversario del origen del Reino de Asturias. Del fin de la Antigüedad Tardía a la Alta Edad Media en la Península Ibérica (650 - 900). Anejos de Nihilos. Estudios interdisciplinarios de arqueología* 5: 431-481.
- Ruiz, J.; Villar, V.; Subirà, E. (2007). La població visigòtica de Can Gambús. Dins M. Miquel, J. M. Vila (eds.) *Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna. Volum II* (pp. 799-806). Ajuntament de Sabadell, ACRAM - Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

- Sales, J. (2011). *Edificia cristiana hispana en la Antigüedad Tardía: La Tarraconensis*. Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona.
- Soto, P. de (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*. Tesi Doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. Institutu Català d'Arqueologia Clàssica.
- Tejerizo, C. (2021): Historias de la aldea. Arqueología de las sociedades campesinas en el centro de la Península Ibérica (Ss. VI-VIII d.n.e.). *Sociedades precapitalistas* 11: e59.
- Travé, E., Del Fresno, P., Farreny, M. (2024a). Arqueologia dels espais de producció al Jaciment de Santa Margarida (Martorell): estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació. Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (eds.), *De la tardoantiguitat a l'alta edat mitjana: una visió arqueològica* (pp. 42-54). Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic.
- Travé, E., Del Fresno, P., Farreny, M. (2024b). Ocupaciones tempranas y hábitat altomedieval en el yacimiento de Santa Margarida (Martorell, Barcelona): Nuevos hallazgos para la interpretación de un asentamiento rural (siglos V-X d.C). Dins S. Gómez, M. Melero, M. Á. Hervás (eds.), *VII Congreso de Arqueología Medieval España-Portugal, Sigüenza, 2023* (pp. 79-86). Asociación Española de Arqueología Medieval.
- Travé, E., Navarro, R., Mauri, A., Farreny, M., Del Fresno, P., Socorregut, J. (2019). De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: Transformacions estructurals i ordenament intern del Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). Dins J. López Vilar (ed.), *Actas del 4º Congreso Internacional de Arqueología del Mundo Antiguo. VII Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica* (pp. 181-188). Universitat Rovira i Virgili.
- Treffort, C. (1996). Du *cimiterium christianorum* au cimetière paroissial: évolution des espaces funéraires en Gaule du VIe au Xe siècle. Dins H. Galinié, E. Zadora-Río (eds.) *Archéologie du cimetière Chrétien: actes du 2e colloque ARCHEA*. Supplément à la Revue archéologique du centre de la France, 11.
- Treffort, C. (2004). L'interprétation historiques des sépultures atypiques. Le cas du haut Moyen Âge. Dins Baray, L. (ed.) *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde des 7 et 9 juin 2001* (pp. 131-140). BIBRACTE, Centre archéologique européen.

EVIDENZE DI EPISODI DI VIOLENZA INTERPERSONALE DALLO SCAVO DELL'OSPEDALE DI PASSO DI SAN NICOLAO DI PIETRA COLICE

Fabrizio Benente,¹ Giada Molinari,² Nico Radi³

INTRODUZIONE: MORTE VIOLENTA E SEPOLTURE ATIPICHE

Fabrizio Benente

Le anomalie deposizionali e i casi di trattamento atipico del corpo inumato, quando sono oggetto di un'indagine di scavo archeologico, sono spesso interpretate come indicatori di morti «anomale», ossia non convenzionali, non normate, devianti (Murphy, 2008). Si tratta di sepolture in cui il defunto subisce un trattamento funerario differente rispetto a quello ritenuto di norma per un dato periodo e per una data società (Belcastro & Mariotti, 2010; Fornaciari et al., 2011; Belcastro & Mariotti, 2023). Ne consegue che, per prima cosa, occorre cercare di definire i contorni precisi della «norma» e distinguere i comportamenti apparentemente anomali da quelli semplicemente non comuni, non codificati e non descritti dalle fonti giuridiche, narrative o iconografiche.

Se ci atteniamo al rigore delle norme medievali, delle prescrizioni del diritto canonico e dei liturgisti, la morte violenta e improvvisa, in assenza della confessione, del pentimento, della penitenza, poneva la salma in una posizione liminare e, talora, la collocava materialmente fuori o ai margini del recinto sacro costituito dal cimitero cristiano. Ma che cosa accadeva nella prassi quotidiana? Le regole erano rigidamente applicate? Quale era, ad esempio, il destino dei corpi dei morti assassinati?

La sepoltura —intesa nella sua forma elementare e non connessa al complesso significato del funerale (Bilotta, 2023, pp. 16-17)— risponde a due esigenze pratiche: l'allontanamento del cadavere dalla comunità dei viventi e la protezione della salma rispetto a chi potrebbe farne scempio (ad es. gli animali). La scelta di consegnare un corpo

¹ Università degli Studi di Genova.

² Università degli Studi di Genova.

³ Soprintendenza Archeologia, Belle Arti e Paesaggio per la Città Metropolitana di Genova e la Provincia di La Spezia.

a una terra «sacra» piuttosto che a una *terra prophana*, ossia *nondum religiose conditioni deputata* (Singer, 1902, p. 336) poteva dipendere dalle modalità di morte, dalle scelte dei seppellitori e da altre forme di mediazione sociale e culturale che, ovviamente, avevano come protagonisti i viventi —o i sopravvissuti— rispetto a colui che era deceduto.

In assenza di lapidi, iscrizioni, o memorie, che possano fornire dati certi o indizi più generici, un aspetto non secondario è l'impossibilità di dare generalità anagrafiche ai resti scheletrici. Questa, in verità, è una delle caratteristiche che accomunano la maggioranza delle sepolture indagate dagli archeologi. Talora il rinvenimento avviene fuori da contesti funerari convenzionali (necropoli e cimiteri) e può ricadere nella categoria delle scoperte «fortuite» (Mallegni, 2004; Conventi & Tornatore, 2023; Spadea et al., 2023). In letteratura, sono noti esempi di sepolture legate a battaglie ed eventi bellici (Fiorato et al., 2000; Mitchell et al., 2006; Williams, 2015; Boucherie et al., 2017; Constantinescu et al., 2017). In questi casi, le salme sono state deposte in un luogo ritenuto comunque adatto, che poteva anche essere un campo aperto, compatibilmente con le regole liturgiche. A tale proposito, e guardando alle fonti e alle norme, Sicardo di Cremona (Migne, 1885, libro IX, coll. 429-430) prescrive che i morti in guerra (*in bello non justo*) non siano portati al cimitero. Coloro che trovano la morte in una battaglia «giusta» (*in justo praelio*) non devono essere condotti in chiesa (*ne pavimentum sanguine maculetur*). Nel caso non possano essere condotti in un luogo consacrato, è possibile seppellirli in un qualsiasi luogo adatto (*sepeliantur ubicunque locum aptum invenerint*). Infine, sono noti casi di sepolture di individui assassinati che sono stati comunque inumati all'interno di edifici religiosi (Tesi et al., 2022).

Nelle prossime pagine si svilupperà un'indagine basata sui dati archeologici raccolti durante lo scavo dell'ospedale medievale di passo di San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese, Genova). Partendo dal ritrovamento delle sepolture di tre individui deceduti in seguito ad evidenti atti di violenza, si cercherà di costruire un identikit, ossia un profilo biologico delle vittime. Il punto di avvio è l'analisi del contesto di seppellimento, che non coincide con quello di morte. I luoghi dove sono avvenuti i tre casi di violenza interpersonale sono destinati a rimanere ignoti, ma li si potrà genericamente collocare non distanti e, comunque, nell'area di strada di Pietra Colice (ossia gli attuali Passo del Bracco, Monte San Nicolao, Monte Pietra di Vasca). Infine, e in maniera deduttiva, si proverà a formulare una ricostruzione della dinamica degli eventi delittuosi. Nella parte conclusiva del contributo, si avanzeranno alcune osservazioni sulla percezione della morte violenta e della *mala morte*, letta in rapporto alle norme canonicali, alle pratiche consuetudinarie e ai comportamenti sociali.

IL LUOGO DI SEPOLTURA: UN OSPEDALE «DI PASSO» DELLA LIGURIA ORIENTALE

Fabrizio Benente

I resti archeologici del complesso ospedaliero di San Nicolao di Pietra Colice sono ubicati nel territorio comunale di Castiglione Chiavarese (Genova), sul versante settentrionale del Monte San Nicolao (847 m.). Il pianoro (792 m. slm.), prossimo alla Foce del San Nicolao e non distante da una risorsa d'acqua, risulta ben riparato dalla cresta sommitale del Monte (fig. 1).

Dopo una prima indagine pionieristica, realizzata tra il 1956 e il 1958, un progetto pluriennale di scavo estensivo è stato condotto dall'Istituto Internazionale di Studi Liguri e dall'Università di Genova (Benente, 2005; Benente, 2008; Benente, 2021). Le indagini hanno posto in luce un complesso costituito da una chiesa, da alcuni vani appoggiati all'edificio di culto, da un'area cimiteriale e da un grande edificio con funzione di ospedale. L'ospedale e la chiesa sono attivi dal pieno XII al XVI secolo, con fasi alterne di utilizzo e di abbandono (fig. 2).

Fig. 1. Ubicazione del complesso medievale di San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese, GE) e l'attuale rete viaria di accesso al sito archeologico.

Fig. 2. Il complesso di San Nicolao di Pietra Colice nel XIV secolo (elaborazione Studio Inlink per allestimento Museo Archeologico e della Città di Sestri Levante)

La frequentazione d'età basso medievale, tuttavia, costituisce solo uno dei capitoli della storia di questo sito. Lo scavo ha permesso di documentare episodi di frequentazione occasionale dell'area, datati tra III e I secolo a.C., probabilmente legati alla continuità di uso dei percorsi viari preromani di crinale (Benente et al., 2010, p. 354). Inoltre, le indagini condotte nell'area del pianoro posta a sud del complesso ospitaliero (Campana et al., 2021) hanno portato alla luce consistenti tracce di frequentazioni risalenti al Neolitico (ultimo quarto del VI millennio a.C.) e all'Età del Rame (IV–III millennio a.C.).

Terminata la fase di scavi, lo studio dei reperti è proseguito presso l'Università di Genova, in preparazione dell'edizione finale delle indagini. In questo contesto operativo si inseriscono gli studi dedicati ai resti scheletrici degli individui che sono stati sepolti presso la chiesa di San Nicolao. Si tratta di ricerche che hanno già avuto diverse sedi di pubblicazione (Cesana et al., 2017; Benente, 2021). In questo contributo, come anticipato, si dedica attenzione a tre sepolture per cui esistono ampi indizi di una morte avvenuta a causa di episodi di violenza interpersonale. La più antica delle tre inumazioni si può datare al XIII secolo (T.32), mentre le restanti (T.5 e T.15) si possono collocare nelle fasi di progressivo abbandono del complesso religioso, tra XV e metà XVI secolo (fig. 3).

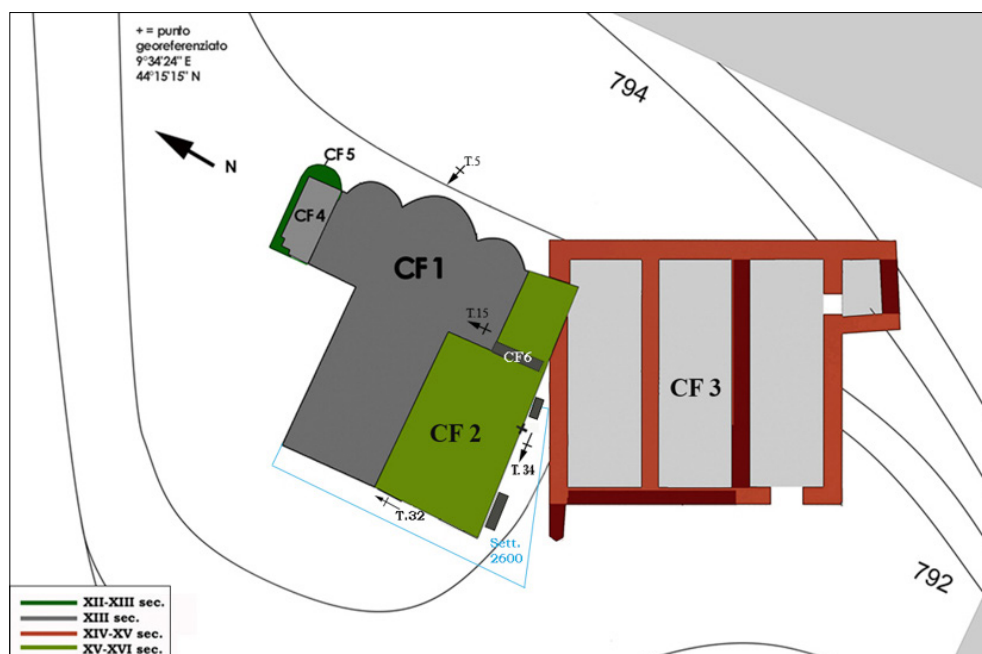

Fig. 3. Schema planimetrico delle fasi costruttive degli edifici pertinenti alla fase di occupazione medievale del sito (Cf = corpo di fabbrica). Sono posizionate le sepolture 5, 15, 32 e 34, discusse nel testo.

ANALISI BIOARCHEOLOGICA DI TRE CASI DI MORTE VIOLENTA

Giada Molinari, Nico Radi

La presentazione dei dati è organizzata in maniera volutamente schematica. L'obiettivo è uniformare dati editi (T.32, Fornaciari, 2021, pp. 160-168) e inediti (T.5 e T.15), creando così un quadro uniforme utile a trarre delle valutazioni d'insieme sul contesto. Le schedature sono organizzate come segue:

- Ubicazione: posizione rispetto all'edificio ecclesiastico e rispetto all'area cimiteriale.

- Descrizione della sepoltura: dati archeologici di base, tipologia delle sepolture e stato di rinvenimento dei resti scheletrici.
- Elementi vestiario, monete, manufatti: oggetti deposti in maniera intenzionale o rimasti associati all'individuo sepolto e loro datazione.
- Valutazioni tafonomiche: informazioni utili a comprendere la modalità di deposizione degli individui.
- Informazioni antropologiche di base: stima del sesso e dell'età di morte dell'individuo.
- Paleopatologia: indicazione dello stato di salute, con particolare attenzione agli indicatori correlabili con lo stile di vita del defunto.
- Traumi: considerata la morte violenta in cui sono incorsi tutti e tre gli inumati, si è ritenuto utile presentare separatamente i dati inerenti alle ferite rilevate sui resti scheletrici.

Tomba 32 (fig. 4)

Ubicazione

La T.32 è collocata all'esterno della soglia di un ambiente adiacente alla chiesa e appartenente all'ultima fase di utilizzo del complesso, datata tra metà xv e prima metà xvi secolo (Benente, 2021, pp. 55-56). Si tratta di una sepoltura entro fossa terragna non profonda, di forma ellittica, con pareti subverticali. La tomba ha orientamento nord sud con testa rivolta a nord: risulta, quindi, parallela al muro perimetrale dell'edificio (vedi *supra*: fig. 3, posizionamento T.32).

Fig. 4. A destra, la tomba 32 in corso di scavo; a sinistra, le fibbie, la chiave e la moneta rinvenute nel riempimento. Le foto sono tratte da Benente 2021.

Descrizione della sepoltura

L'inumato è deposto a decubito dorsale, con il capo rivolto verso sinistra. La mandibola è chiusa. Omero e avambraccio destri sono flessi verso l'alto, con la mano destra posta quasi sotto la nuca. L'arto superiore sinistro, invece, è steso lungo il fianco; anche in questo caso omero e avambraccio risultano leggermente flessi, con la mano collocata in prossimità del coxale sinistro. Entrambi gli arti inferiori sono leggermente flessi e rivolti a sinistra, con i piedi in asse. Ginocchia e caviglie sono aperte (Benente, 2021, pp. 56-57).

Elementi vestiario, monete, manufatti

In prossimità del bacino erano presenti due fibbie da cintura in ferro, mentre altre due fibbie più piccole —di cui una poggiata su un piede— erano poste nella parte meridionale della fossa. All'interno del riempimento, inoltre, è stata rinvenuta una chiave, probabilmente posta all'interno di una tasca o di una saccoccia tenuta legata alla cintura (Benente, 2021, p. 57). Sopra l'avambraccio sinistro è stata rinvenuta una moneta con ancora conservate delle fibre di tessuto. Si tratta di un obolo o «petit denier» coniato dalla zecca vescovile di Lione nel corso del XIII secolo (Baldassarri, 2021, pp. 153-159).

Valutazioni tafonomiche

L'analisi è stata eseguita in parte in corso di scavo e in parte a posteriori, mediante la documentazione fotografica. Sia le articolazioni labili (si vedano soprattutto mani, piedi e ginocchia) che quelle persistenti sono strette. Questo elemento, unito al fatto che la mandibola è chiusa e che non si osserva apertura a livello del bacino, indica che la decomposizione è avvenuta entro uno spazio pieno. La posizione di ginocchia e caviglie fa escludere l'utilizzo di un sudario. La posizione delle vertebre cervicali sembra essere coerente con la posizione del cranio: il capo, quindi, era ruotato già al momento della deposizione. Entrambe le clavicole sono verticalizzate; nel caso della clavicola destra questo è probabilmente dovuto alla posizione del braccio, flesso verso l'alto. Nel caso della clavicola sinistra, invece, la verticalizzazione sembra essere dovuta ad una compressione laterale da parte della parete orientale della fossa. La diversa posizione delle ginocchia (l'arto inferiore destro è meno ruotato del sinistro, ma entrambi hanno l'articolazione del ginocchio stretta) sembra essere dovuta ad un lieve effetto parete causato dall'irregolarità del fondo della buca.

Informazioni antropologiche di base

I resti scheletrici, sulla base degli indicatori biometrici, sono stati attribuiti ad un maschio adulto deceduto attorno ai 25 anni e alto tra i 165 e i 168 cm (Fornaciari, 2021, p. 160).

Paleopatologia

Non sono state rilevate tracce che indichino sovraccarico a livello della colonna e non sono visibili segni di artrosi (l'individuo presenta una lieve convergenza dei femori che, però, non doveva causargli problemi). Sulla dentizione sono state rilevate cinque carie a diversi gradi di gravità; inoltre, il secondo premolare superiore sinistro, il primo molare superiore sinistro e il primo molare inferiore destro sono stati persi in vita, forse a causa di eventi cariogeni. Non sono state rilevate linee ipoplastiche sullo smalto dentale. Questi dati permettono di ipotizzare che l'individuo abbia goduto di uno stile di vita abbiente, caratterizzato da un alto consumo di zuccheri e carboidrati (Fornaciari, 2021, p. 161).

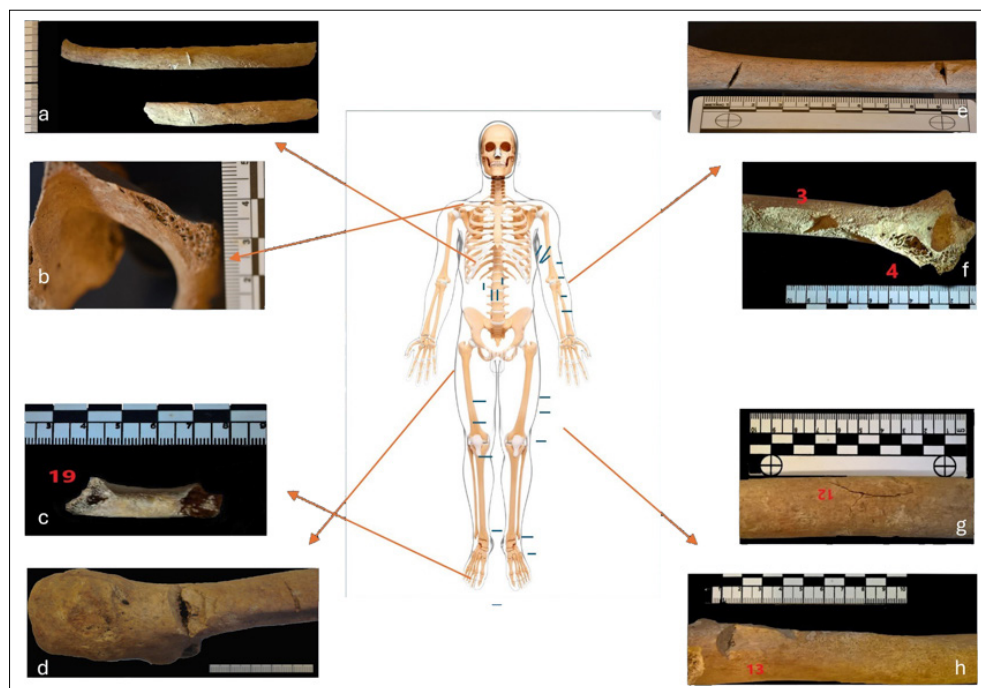

Fig. 5. Ferite da arma bianca rilevate sull'individuo sepolto nella T32. L'immagine è frutto della rielaborazione di fotografie pubblicate in Fornaciari 2021.

Traumi

Lo scheletro è già stato oggetto di studio e pubblicazione (Fornaciari, 2021, p.163-166) ed è stato riesaminato in questa sede. Sono state rilevate almeno ventuno lesioni da fendente, tutte post craniali (fig. 5):

- Scapola sinistra (fig. 5b): sono presenti almeno tre lesioni nella porzione posteriore. L'inclinazione dei tagli (circa 30°) indica che questi sono stati inferti dall'alto verso il basso.
- Omero sinistro (fig. 5e, 5f): presenta quattro ferite sulla superficie posteriore. I colpi sono stati scagliati o perpendicolarmente alla diafisi o con un'inclinazione dall'alto verso il basso di circa 30-45°.
- Emitorace destro (fig. 5a): sono presenti tre lesioni allineate che interessano la quinta, la sesta e la settima costa probabilmente riconducibili ad un unico colpo da fendente. Sulla settima costa, a circa 50 mm di distanza, è presente un'altra lesione simile. Anche in questo caso, i colpi sono stati inferti dall'alto verso il basso.
- Femore sinistro (fig. 5g, 5h): in totale sono presenti tre ferite, tutte inferte dall'alto verso il basso. Due di queste risultano in posizione laterale, sotto il grande trocantere mentre la terza è collocata in posizione antero-mediale, a livello della diafisi.
- Femore destro (fig. 5d): sono presenti tre lesioni laterali, di nuovo tutte inferte perpendicolarmente alla diafisi. La prima interessa la regione subtrocanterica e presenta un'inclinazione di circa 45°; questa ha probabilmente lesionato la cavità midollare. Le altre due lesioni interessano la metà prossimale della diafisi.
- Tibia e fibula sinistra: sono presenti due lesioni sulla superficie antero-laterale della diafisi tibiale e sulla porzione laterale della diafisi della fibula sinistra; queste sono state provocate, probabilmente, da un unico colpo inferto obliquamente dall'alto verso il basso.

- Tibia destra: una lesione è posta sopra la metà della diafisi tibiale, dal lato mediale. Il colpo, perpendicolare all'osso, è stato inferto con una grossa lama.
- Primo metatarsale destro (fig. 5c): La diafisi risulta amputata di netto da un unico colpo inferto dall'alto verso il basso.

Tomba 5 (fig. 6)

Ubicazione

La T.5 è collocata nell'area cimiteriale posta all'esterno della chiesa, con fasi di utilizzo sepolcrale datate tra XIII e fine XV secolo (vedi *supra*: fig. 3, posizionamento T.5). Come le altre sepolture appartenenti a questa fase di utilizzo cimiteriale, è disposta radialmente rispetto alle absidi dell'edificio ecclesiastico (Benente, 2021, p. 36).

Descrizione della sepoltura

Si tratta di una sepoltura entro fossa terragna ellittica. Le pareti del taglio sono subrettangolari a ovest e maggiormente inclinate a est. La sepoltura è orientata EW con testa dell'individuo posta ad W. La T.5 risulta essere l'unica dell'intero sito ad essere occupata da due diversi individui (Benente, 2021, p. 36): l'individuo A, in sepoltura primaria rimaneggiata (riduzione) riferibile ad un adulto e l'individuo B, in giacitura primaria e oggetto di questo intervento.

Il defunto è deposto a decubito dorsale. Il cranio è rovesciato sul lato destro, con la mandibola caduta in avanti. Gli omeri sono stesi, gli avambracci flessi sul torace. Sulla base della documentazione grafica e fotografica, le falangi non risultano più in connessione. Gli arti inferiori sono distesi, con i piedi in asse. Ginocchia e caviglie sono aperte.

Elementi vestiario, monete, manufatti

All'interno del riempimento, in prossimità del braccio destro, è stata rinvenuta una fibbia in lega di rame. La presenza di tracce di ossidazione sull'omero destro dell'individuo B ha fatto ipotizzare, in corso di scavo, che la fibbia sia da associare alla sepoltura in giacitura primaria piuttosto che all'Individuo A (Benente, 2021, pp. 39-40).

Valutazioni tafonomiche

L'analisi è stata realizzata sulla base della documentazione grafica e fotografica. Le articolazioni labili —dove osservabili— sono strette. Le ossa dei piedi e delle ginocchia hanno mantenuto la posizione anatomica. Non si osserva apertura a livello del bacino. La decomposizione, quindi, sembra essere avvenuta entro spazio pieno. Il fatto che ginocchia e caviglie siano aperte suggerisce che non sia stato utilizzato sudario o lenzuolo funebre. Sulla base della documentazione grafica e fotografica, è possibile ipotizzare che il fondo irregolare del taglio abbia condizionato la modalità

Fig. 6. La tomba 5 in corso di scavo. Nella planimetria è indicata la posizione della fibbia in lega di rame rinvenuta nel riempimento.

di deposizione del defunto; in particolare, benché entrambi gli avambracci siano flessi sul torace, la parte superiore destra del corpo risulta molto compressa dalla parete meridionale della fossa. Al momento del seppellimento, quindi, il corpo è stato deposto adattandolo alle dimensioni di una fossa molto stretta. Inoltre, sono visibili un leggero effetto parete a livello delle ginocchia e compressione a livello del cinto pelvico.

Informazioni antropologiche di base

I resti scheletrici, sulla base degli indicatori biometrici, sono riferibili ad un adulto maschio deceduto tra i 50 e i 60 anni e alto circa 170-173 cm.

Traumi

Lo scheletro presenta tracce riconducibili ad almeno ventidue ferite di armi da taglio. Più in particolare, diciassette sul cranio (fig. 8) e cinque sul torace. In generale, la determinazione delle ferite non è stata resa facile dall'alto grado di frammentarietà del cranio e dall'alto numero di frammenti ossei presenti, proprio a causa della violenza dei colpi ricevuti.

Ferite craniali – Lato sinistro:

- Mandibola (fig. 7b, 7c): Sono presenti tre lesioni. La prima, visibile nella porzione anteriore, ha andamento diagonale: dal secondo premolare sinistro in direzione del canino destro. Un altro taglio è collocato inferiormente rispetto al condilo e al processo coronoideo sinistri. In entrambi casi il colpo (inferto dall'alto verso il basso) ha provocato la recisione dell'arco mandibolare, che risulta parzialmente assente. Un terzo taglio, che asporta parzialmente il tessuto corticale, è visibile nella porzione superiore del processo coronoideo.

Splancocranio:

- Mascella (fig. 7a): risulta presente, ma recisa da un taglio orizzontale inferto, probabilmente, da destra verso sinistra. Verosimilmente, si tratta della stessa lesione che provoca la recisione del condilo mandibolare e del processo coronoideo.
- Osso zigomatico: presenta due ferite di cui la prima in prossimità della sutura frontozigomatica e la seconda nella porzione inferiore dello zigomo. In entrambi i casi i colpi comportano la recisione dell'osso.

Neurocranio:

- Temporale (fig. 7c): Una lesione, inferta in direzione antero-posteriore, si arresta tra il processo zigomatico del temporale e il meato acustico esterno sinistro. Ve ne sono tracce anche sulla rocca petrosa. È possibile che il

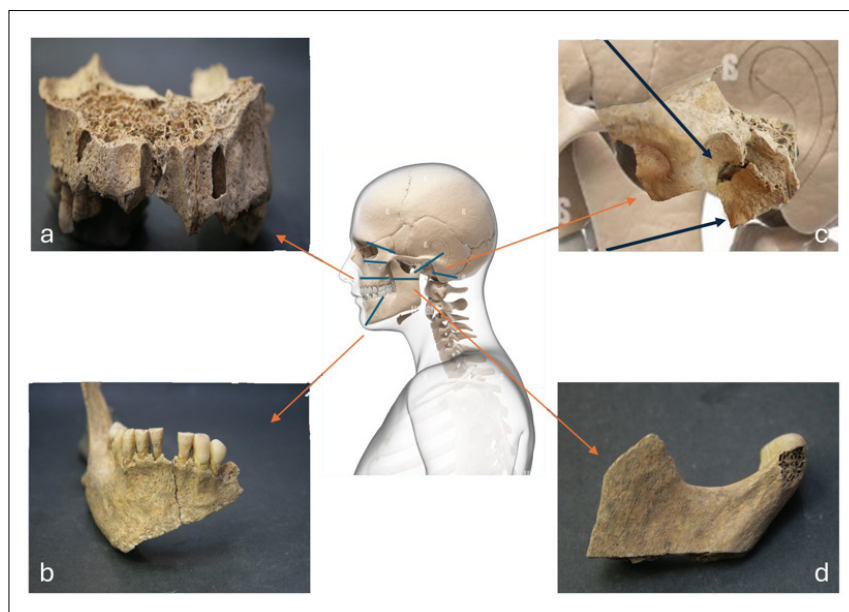

Fig. 7. Ferite da arma bianca rilevate sullo splancocranio e sulla mandibola dell'individuo sepolto nella T.5. L'immagine è frutto di una rielaborazione di fotografie scattate nel corso dello studio antropologico.

colpo abbia causato l'amputazione dell'orecchio. Un'altra lesione ha reciso il processo mastoideo.

- Parietale (fig. 8a, 8b, 8c): sono presenti sette lesioni poste principalmente sul parietale, ma che interessano anche parzialmente il frontale e il temporale. Di queste, quattro sono subparallele alla sutura sagittale e inferte dall'alto verso il basso, due alla sutura lambdoidea e due alla coronale, in questo caso inferte in direzione postero-anteriore. Due profondi tagli sono visibili in prossimità della sutura sagittale

e presentano angolazioni diverse: la prima lesione, più profonda, è stata inferta quasi perpendicolarmente al piano dell'osso. La seconda ferita, che presenta un'inclinazione di circa 30°, ha provocato il distacco di una scaglia di corticale, non rinvenuta in corso di scavo. Un terzo colpo, visibile immediatamente a sinistra dei due appena descritti, interessa parzialmente il frontale e risulta nuovamente inferto dall'alto verso il basso provocando la rottura dell'osso. Due lesioni sono invece visibili in prossimità del temporale, di nuovo con due inclinazioni diverse (una a circa 45°, l'altra a circa 90°). In entrambi i casi, la violenza dei colpi ha comportato l'asportazione dell'osso. Infine, due profonde lesioni sono visibili in prossimità dell'occipitale.

Ferite craniali – Lato destro:

- Sono visibili solamente due ferite (fig. 8e, 8f). Un profondo taglio inferto dall'alto verso il basso con un'angolazione di circa 45° interessa parietale e occipitale comportando l'asportazione di parte della corticale. Una leggera traccia riconducibile ad un'arma da taglio è visibile sul frontale.

Ferite post craniali:

- Clavicola destra: sono presenti due ferite di armi da taglio. La prima, posta posteriormente e in prossimità dell'epifisi sternale, sembra essere stata inferta dall'alto verso il basso provocando il distacco di parte dell'osso e potrebbe essere dovuta al proseguimento del colpo che lasciato una traccia leggera sul frontale destro del cranio. Una seconda ferita è visibile sulla superficie anteriore della diafisi; in questo caso il colpo sembra essere stato inferto in direzione medio-laterale provocando un rialzo unilaterale della superficie ossea.
- Costato: tre coste riportano segni di ferite: in due casi i tagli sono posti superiormente in prossimità dell'epifisi vertebrale. Nel terzo caso la ferita è posta sulla diafisi, dove il colpo sembra essere stato nuovamente inferto dall'alto verso il basso.

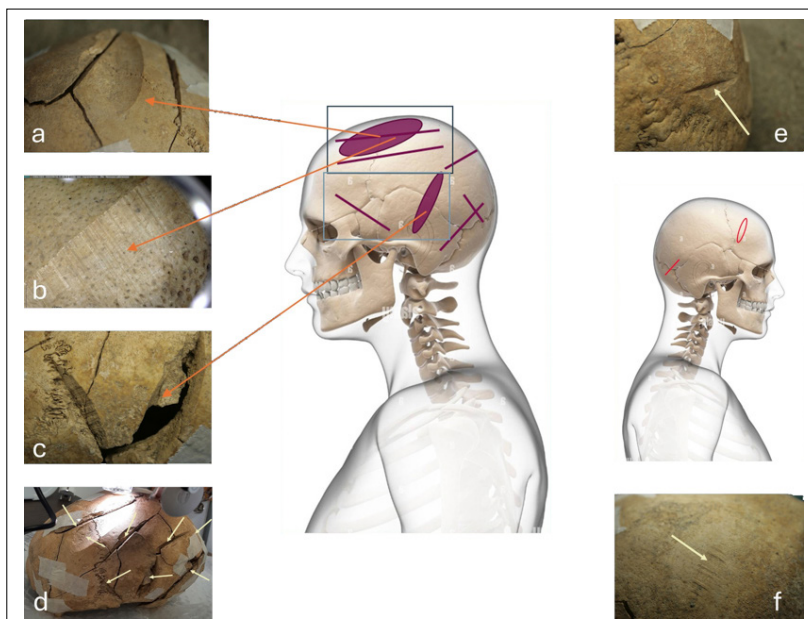

Fig. 8. Ferite da arma bianca rilevate sul neurocranio dell'individuo seppellito della T.5. Si noti la differenza, sia per quantità che per qualità, delle ferite presenti sul lato destro e sul lato sinistro.

Tomba 15 (fig. 9)

Ubicazione

La sepoltura T.15 era collocata all'interno dell'abside laterale meridionale della chiesa (vedi *supra*: fig. 3). L'inumazione era originariamente parallela ad un piccolo altare ancora visibile nella documentazione degli scavi degli anni '50 e, ora, non più *in situ* (Benente, 2021, p. 46).

Descrizione della sepoltura

Si tratta di una sepoltura entro fossa terragna orientata nord sud con testa rivolta verso nord. Il taglio è ellittico, con pareti subverticali. Rispetto alle due sepolture presentate in precedenza, la fossa risulta molto grande rispetto alle dimensioni effettive dell'inumato.

L'individuo è deposto a decubito dorsale. Il cranio è ruotato a destra, la mascella è anch'essa ruotata e chiusa. Entrambi gli omeri sono distesi; l'avambraccio sinistro è flesso con la mano posta sul bacino. L'avambraccio destro, invece, è leggermente flesso con la mano posta a lato del femore. Entrambi gli arti inferiori sono distesi, con i piedi in asse appoggiati alla parete della fossa.

Elementi vestiario, monete, manufatti

Sul ginocchio sinistro è stata rinvenuta una moneta identificata come un quattrino di Pisa. Si tratta di una emissione particolare legata alla discesa in Italia dell'Imperatore Carlo VIII, ben databile al 1494. Una seconda moneta è stata trovata nel riempimento, in prossimità della colonna vertebrale. In questo caso, si tratta di un denaro minuto appartenente alla serie emessa da Agostino Adorno per il Duca di Milano (1488-1499). Si tratta di due utili elementi *post quem* per datare la deposizione di T.15 (Benente, 2001, p. 47).

Valutazioni tafonomiche

Le articolazioni labili (si vedano mani, piedi e ginocchia) sono strette, come anche quelle persistenti. La rotazione della testa, sulla base della documentazione fotografica, sembra essere coerente con quella delle vertebre cervicali: la rotazione del cranio è avvenuta prima della decomposizione dei legamenti. Nonostante la larghezza della fossa, il cinto scapolare è soggetto a compressione (le clavicole sono verticalizzate e le scapole oblique). Si nota la presenza di tracce di ossido di rame sull'epifisi sternale della clavicola sinistra, probabilmente dovuto al contatto prolungato con un elemento in metallo. La diversa posizione delle braccia non è dovuta a scivolamenti tafonomici, in quanto la posizione della mano è coerente con quella dell'avambraccio. Non si osserva apertura a livello del torace e del bacino; i femori sono addotti, le rotule non sono cadute e i piedi non sono extra-ruotati. È plausibile che la decomposizione sia avvenuta entro spazio pieno.

Fig. 9. La tomba 15 in corso di scavo e lo scheletro in posizione anatomica nel corso dello studio in laboratorio.

Informazioni antropologiche di base

Lo scheletro, sulla base degli indicatori biometrici, è riferibile ad un individuo di sesso maschile deceduto tra i 18 e i 20 anni, di altezza stimata tra i 165 e i 167 cm. Il soggetto era di costituzione poco robusta. I femori presentano uno schiacciamento antero-posteriore del terzo quarto della diafisi (platimetria), in genere correlato ad un forte sviluppo dei trocanteri legato a stress biomeccanico (Minozzi, Canci, 2015, pp. 138-139).

Paleopatologie

Nonostante la giovane età, l'individuo presenta diverse affezioni dentoalveolari: entrambi i premolari mascellari sinistri risultano persi in vita ed è visibile un marcato riassorbimento dentoalveolare. Inoltre, sono state rilevate alte quantità di tartaro e quattro carie occlusali alla dentina. Non sono presenti linee ipoplastiche nello smalto dentario. Il sacro è leggermente bifido. Entrambi gli arti inferiori mostrano i segni di periostite leggera, nel caso della fibula destra forse legata ad una microfrattura con ematoma. Altre microfratture sono visibili sul talus e sull'acromion sinistri. Inoltre, sono state rilevate otto nodi di Schmorl su vertebre toraciche e lombari.

L'inumato, come nel caso della T.32, deve aver condotto uno stile di vita, caratterizzato dal consumo di carboidrati, ma abbinato ad una scarsa igiene orale (Giuffrè, Fornaciari, 2021, pp. 321-345). Le valutazioni tafonomiche hanno

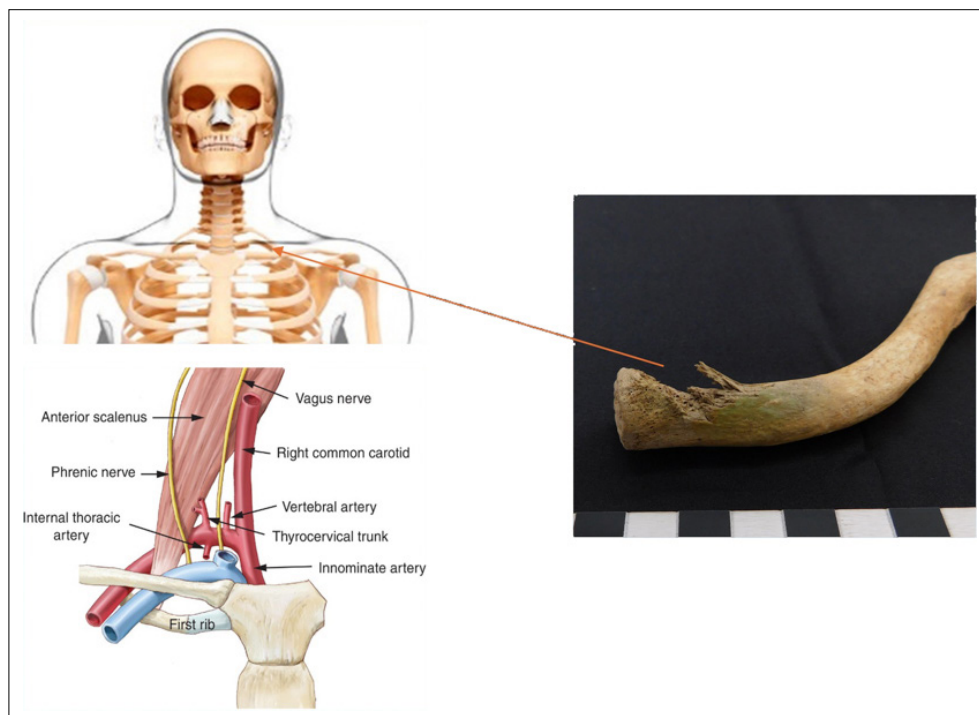

Fig. 10: Ferita da punta rilevata sulla clavicola sinistra dell'individuo seppellito nella T.15. A sinistra, i vasi sanguigni che, se intaccati dalla ferita, potrebbero aver causato un'emorragia e, di conseguenza, la morte dell'individuo.

evidenziato come sia visibile compressione, soprattutto a livello delle spalle, nonostante la larghezza della fossa il che potrebbe suggerire che il cadavere fosse abbigliato al momento della sepoltura.

Traumi (fig. 10)

L'individuo presenta una ferita da punta (a ramo spezzato) sull'estremità sternale della clavicola sinistra, che non presenta segni di guarigione ed è quindi plausibilmente perimortale.

ANNOTAZIONI DI ARCHEOLOGIA FORENSE

Giada Molinari, Nico Radi

Di seguito si presentano alcune osservazioni che hanno l'obiettivo di fornire una possibile interpretazione delle modalità che hanno caratterizzato i tre episodi di violenza interpersonale e una ricostruzione del possibile scenario di morte degli individui oggetto di studio.

Individuo T.32

Sulla base dell'analisi delle ferite, è possibile ipotizzare che siano state utilizzate almeno due diverse spade (probabilmente entrambe a lama larga), di cui una ha lasciato tagli di 1,5-1,9 mm mentre la seconda ha causato ferite inferiori al millimetro. I colpi sono stati inferti da almeno due soggetti destrimani, con direzione dall'alto verso il basso, obliquamente e perpendicolarmente al bersaglio. Le ferite censite non sono necessariamente mortali, fatta eccezione per quella sul femore sinistro, che potrebbe aver reciso l'arteria causando un'emorragia. Risulta difficile ipotizzare scenario e dinamica dell'omicidio. L'assenza di ferite alla testa potrebbe suggerire che l'uomo indossasse un elmo al momento dello scontro. L'alto numero di ferite profonde agli arti inferiori potrebbe essere spiegato con il fatto che, al momento dell'aggressione, l'uomo si trovasse in posizione elevata rispetto agli assalitori, ad esempio a cavallo. Le ferite alla porzione superiore del corpo, quindi, sarebbero state inferte solo dopo che l'uomo è caduto a terra; soprattutto quelle rilevate sul torace indicano come i colpi siano compatibili con un attacco alle spalle. È possibile che abbia tentato di pararsi il volto con il braccio sinistro, di conseguenza maggiormente colpito nella porzione posteriore (Fornaciari, 2021, p. 167-168). Inoltre, sulla base delle osservazioni tafonomiche è possibile ipotizzare che l'uomo sia stato seppellito frettolosamente (si vedano gli arti non composti) e ancora abbigliato. La morte violenta potrebbe spiegare che la sepoltura è avvenuta quando l'individuo era in *rigor mortis*. La collocazione della fossa —fuori dall'area cimiteriale e con orientamento non canonico— e la modalità di deposizione dell'individuo mostrano che la sepoltura è avvenuta senza deporre il defunto secondo la ritualità canonica caratteristica dell'epoca, che prevedeva la deposizione del defunto su decubito dorsale, ma con arti superiori stesi lungo i fianchi oppure flessi sull'addome (Benente, 2021, p. 74).

Individuo T.5

Anche in questo caso è possibile ipotizzare la dinamica dell'omicidio. L'attacco potrebbe essere avvenuto alle spalle. I primi colpi potrebbero essere stati inferti al costato (danneggiato in prossimità delle epifisi vertebrali) e al lato destro del cranio. A quel punto l'individuo potrebbe essere caduto sul lato destro lasciando esposto il lato sinistro del volto, su cui gli assalitori —verosimilmente almeno due— si sarebbero accaniti. Sulla base dell'osservazione delle ferite (entrambe compatibili con la Classe III - Broadsword descritta da Lewis, 2008, quindi una spada a lama larga), sono visibili tracce riferibili ad almeno due lame diverse, di cui una con una forza di penetrazione tale da provocare il distacco di grosse porzioni di osso. Stupisce l'assenza di ferite sul resto del corpo, in particolare sugli arti superiori. Probabilmente, le prime ferite alla schiena sono state sufficienti a tramortire l'individuo, che quindi non ha tentato di pararsi dai colpi successivi. La morfologia delle ferite ricorda quelle rilevate su uno degli individui rinvenuti nel corso dello scavo del castello di Vadum Iacob (Mitchell et al., 2006, pp. 148-149). In quel caso, l'uomo è deceduto a seguito di numerose ferite al cranio, tra cui una alla mandibola, che risultava tagliata in due e una alla mascella, anch'essa parzialmente asportata. Un'ultima lesione, piuttosto spessa, interessava frontale e parietali: anche in quest'ultimo caso la violenza del colpo ha comportato la rottura del cranio. Le ferite, come nel caso della T.5 di San Nicolao, sono state attribuite ad una lama affilata e sottile, tipica delle spade a lama larga.

Individuo T.15

È possibile, ma non certo, che la morte sia stata provocata dalla ferita rilevata sulla clavicola. Vista la morfologia della ferita, è plausibile che sia stata provocata da un'arma bianca inastata, ad esempio una lancia o una picca ed è possibile che possa aver reciso un vaso sanguigno provocando un'emorragia. Il caso della T.15 ricorda, per quando riguarda la collocazione della tomba e le caratteristiche biometriche dell'inumato, l'individuo T.13 rinvenuto presso la chiesa di Santa Maria di Cittiglio (Tesi et al., 2022). Anche in quel caso, infatti, si tratta di un giovane adulto —età stimata tra i 19 e i 24 anni— con tracce di stress biomeccanico negli arti inferiori. Il ragazzo, deceduto a seguito di un attacco violento, viene seppellito in un'area cimiteriale probabilmente riservata ad un nucleo familiare privilegiato posta all'interno della chiesa.

SEPOLTURE ATIPICHE E COMPORTAMENTI SOCIALI

Fabrizio Benente

Le tre morti di cui si è appena trattato sono state decisamente violente. L'archeologia ha contribuito a fornire i profili degli individui e ha proposto una possibile ricostruzione delle dinamiche di uccisione. Gli indizi raccolti per l'individuo T.32 suggeriscono un omicidio cruento, come può accadere nel caso di una vendetta, di una faida, di un omicidio passionale. La presenza di «fuoriusciti» durante i conflitti civili genovesi

del xiv e xv secolo, la diffusione locale del brigantaggio, e l'esito di una rapina di strada sono ipotesi ugualmente credibili. La pericolosità dei luoghi trova ampie conferme nelle fonti scritte genovesi, anche per periodi un poco più tardi. Nel 1573, ad esempio, «*il giorno di Santo Andrea fu arobato alla strada di Pietra Crossa alquanti poveri viandanti da tre banditi armati di archibuggio... con barbe aposticie e velati gli occhi di velo negro*» (Benente, 2021, pp. 89-91).

L'individuo sepolto all'interno del transetto della chiesa (T.15), per la presenza di due monete databili alla fine del xv secolo e per la probabile causa violenta del decesso, suggerisce un percorso di ricerca nei momenti più tardivi, relativi alle ultime fasi d'uso del complesso di San Nicolao. Le fonti scritte documentano che —in questo periodo— il complesso era in una fase di abbandono, confermata dall'assenza del rettore. Da un documento del 1484 apprendiamo, infatti, che «*pro certa tempora dictum ospitale (di San Nicolao) fuerit a nonnullis personis detentum et occupatum*». L'analisi archeologica conferma questi dati. Il crollo del tetto dei vani dell'edificio ospitaliero (vedi *supra*: fig. 3, CF3) ha restituito sei monete e almeno due di queste forniscono elementi probanti per una datazione entro la metà del xv secolo. Tuttavia, dopo il crollo del tetto non cessa la frequentazione dell'area e, all'interno degli ambienti, si alternano azioni di spoliazione con episodi di frequentazione e di accensione di fuochi. Da queste attività provengono numerosi reperti riconducibili ad armi (Benente et al., 2003, pp. 99-102). La vicinanza con il castello genovese di Pietra Colice, le vicende legate alla discesa in Italia di Carlo VIII e al successivo stato di belligeranza consentono di ipotizzare che la presenza di questi oggetti sia l'esito di uno o più episodi di acquartieramento di truppe, nel complesso quadro dei disordini e delle attività belliche che contraddistinguono l'area del Tigullio e il *saltus* di Pietra Colice (*natura loci munitissimo*) nell'ultimo quarto del Quattrocento e agli inizi del xvi secolo (Benente, 2021, pp. 24-26). La morte dell'individuo T.15 e l'attività di seppellimento entro il transetto della chiesa semiabbandonata possono trovare collocazione in questa sequenza di eventi. Da questi elementi consegue che la posizione della sepoltura è (solo) apparentemente «privilegiata». Potrebbe, infatti, trattarsi di una scelta non connessa a prescrizioni canoniche o liturgiche tradizionali, ma piuttosto a motivazioni legate alla mentalità o all'emotività dei seppellitori (Benente, 2021, p. 46).

Un evento bellico o un delitto di strada possono essere le cause del decesso e del seppellimento dell'individuo T.5. La prosecuzione della ricerca e lo studio di tutti gli individui inumati presso il complesso di San Nicolao chiariranno meglio le dinamiche di questi seppellimenti, sottraendoli al generico concetto di «anomalia» o «atipicità» che spesso accompagna (e etichetta) questo tipo di ritrovamenti archeologici. Su 35 sepolture individuate e scavate a San Nicolao, almeno 3 sono sicuramente riconducibili a episodi di morte violenta e una (la T.34) si può facilmente ascrivere alla categoria della «malamorte», ossia della morte improvvisa, inattesa, che non conduceva l'anima ad una serena reintegrazione con Cristo. L'unica sepoltura collettiva e simultanea presente nel sito (T.34) ha accolto i resti di una donna in stato di gravidanza, di un adolescente e di un infante. La loro morte è stata ricondotta alle epidemie di *Yersinia pestis* del xiv secolo (Cesana et al., 2017). Certamente lo stato di gravidanza della donna era noto o, comunque, era evidente ai seppellitori. Si tratta di un elemento da tenere in considerazione. Nel caso della morte di donne in gravidanza le regole del diritto canonico e i comportamenti consuetudinari potevano essere abbastanza discordanti. La presenza del feto e la tragica morte (insieme alla madre) potevano essere percepiti alla stessa stregua del

decesso prima del battesimo. Il decesso degli infanti e dei non nati era una morte non sciolta dal vincolo del peccato originale e portava alla dannazione eterna. In questi casi, le prescrizioni erano piuttosto rigorose sulla possibilità o meno di dare sepoltura entro un cimitero, negando anche la celebrazione di messe e preghiere a suffragio (Benente, 2021, pp. 87-90).

Tenendo conto delle osservazioni finora formulate, quando in un singolo sito cimiteriale il numero delle deposizioni atipiche aumenta statisticamente (a San Nicolao sono ca. il 16%), l'anomalia nasconde comportamenti e consuetudini che —certamente— occorre indagare e comprendere in maniera più approfondita. Questa osservazione può valere anche per la presenza di alcune monete in tomba. In due casi si tratta di sepolture di morti per omicidio (T.15 e T.32), mentre il terzo caso (T.13) non è stato ancora analizzato dal punto di vista antropologico e paleopatologico. Si tratta di una prassi che ha prodotto una ricca letteratura volta a interpretare le ragioni e le circostanze della presenza delle «death-coins» insieme al defunto (Grinder Hansen, 1991, pp. 215-216; Travaini, 2015; Benente, 2021, pp. 56-61). Il significato attribuito alla moneta nella sepoltura medievale potrebbe essere ricercato nella persistenza di un gesto tradizionale, eseguito solo qualche volta. La moneta, privata della sua funzione primaria, poteva essere considerata un oggetto/memoria di un determinato evento, un omaggio/simbolo dai vivi per i morti, oppure un oggetto/amuleto, in grado di garantire una forma di protezione a chi ne era detentore, anche solo portandolo addosso (Perassi, 2023, pp. 405-411). La presenza di death-coins potrebbe anche avere altre motivazioni. Si potrebbe trattare di esemplari occultati nelle vesti del morto, non recuperati al momento della sepoltura per motivi di *pietas* o per la superstizione di coloro che hanno manipolato e deposto il cadavere (Saccocci, 2018, pp. 358-359).

La presenza di un oggetto/talismano potrebbe anche essere riscontrata nella T.7. La piccola fossa terragna ospitava i resti di un infante, con gli elementi scheletrici in connessione, ma con braccio sinistro e gamba destra piegati, ossia in posizione non del tutto composta. Un piccolo oggetto di ferro, decisamente mal conservato, era posizionato in prossimità dell'avambraccio sinistro, a diretto contatto con le ossa. Si tratta di un frammento di chiave, o di un chiodo ad ampia testa quadrangolare (Benente, 2021, pp. 36-37). In assenza di una cassa lignea, la presenza del singolo chiodo (o della chiave) può avere un significato polivalente. In questo caso, si propende per un oggetto/amuleto a protezione del defunto, piuttosto che di una presenza legata a motivazioni di natura tanatofobica (Mariotti, Milella & Belcastro, 2023, p. 34).

Guardando all'insieme dei dati esposti, la localizzazione della chiesa e della struttura ospitaliera in un'area di strada piuttosto remota potrebbe aver amplificato sentimenti di carità e misericordia, con riflessi diretti sui gesti e sui comportamenti funerari. La particolare protezione offerta da San Nicolao potrebbe aver favorito il reiterarsi della pietosa opera di dare sepoltura non solo a pellegrini e viandanti deceduti durante il viaggio per cause naturali, ma pure a soggetti emarginati, a vittime di «malamorte» e, anche, a individui uccisi nel corso di eventi bellici o episodi di violenza interpersonale. Una chiesa sussidiaria e isolata, non sempre presieduta da un sacerdote, a differenza delle parrocchiali di villaggio, poteva essere considerata uno spazio sepolcrale per individui «liminari». L'esclusione dalla terra benedetta del cimitero e l'impossibilità di una loro salvezza sancita dal diritto canonico e dalle prescrizioni dei liturgisti poteva essere mitigata da pratiche e da

consuetudini sociali semplicemente basate sulla devozione popolare e sulla fede nella misericordia divina.

BIBLIOGRAFIA

- Baldassarri, M. (2021). Appendice I. Un obolo della zecca di Lione. In F. Benente, *San Nicolao di Pietra Colice. Indagine archeologica su un caso di omicidio. Morte violenta e "mala morte" nella Liguria medievale* (p. 153-159). Oltre Edizioni.
- Belcastro, M.G. & Mariotti, V. (2010). L'Uomo e il pensiero della morte. In M. G. Belcastro, J. Ortalli (ed.), *Sepulture anormale. Indagini archeologiche e antropologiche dall'epoca classica al Medioevo in Emilia Romagna*. (p. 13-21). Giornata di Studi (Castelfranco Emilia, 19 dicembre 2009), Borgo S. Lorenzo (FI), (Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna, 28).
- Belcastro, M. G. & Mariotti, V. (2023). Dallo studio delle ossa umane ai comportamenti funerari: anormale vs. normale. In Ph. Pergola, S. Roascio, E. Dellù (eds.) *Sit Tibi Terra Gravis, Sepulture anormale tra età medievale e moderna*, (p. 7-14). Atti del Convegno Internazionale di Studi Albenga (SV). Archaeopress (Oxford).
- Benente, F. (2005). *Progetto Deiva. Studi e risorse bibliografiche per la storia del territorio di Deiva*, 1. *Quaderni della Tigullia*, 3, 91 116.
- Benente, F. (2008). *San Nicolao di Pietra Colice. Introduzione agli scavi e all'area archeologica*, Istituto Internazionale di Studi Liguri.
- Benente, F. (2021). *San Nicolao di Pietra Colice. Indagine archeologica su un caso di omicidio. Morte violenta e "mala morte" nella Liguria medievale*. Oltre Edizioni.
- Benente, F., Andreazzoli, F., Baldassarri, M., Codovilla, R., Dentone, M., Garbarino, G.B., Lassa, S., Parise, A., Pastorino, F. & Piombo, N. (2003). San Nicolao II. Lo scavo dell'ospedale di San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese) Relazione preliminare avanzata delle campagne di scavo 2001, 2003, 2004. *Giornale Storico della Lunigiana*, n.s. LIV, 25 113.
- Benente, F., Campana, N., Maggi, R. & Rossi, S. (2010). San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese). *Archeologia in Liguria*, n.s. II, 353 354.
- Bilotta, C. (2023). Il rito, la morte, le sepolture: la dimensione sociale e culturale. In Ph. Pergola, S. Roascio, E. Dellù (eds.) *Sit Tibi Terra Gravis, Sepulture anormale tra età medievale e moderna*, (p. 15-25). Atti del Convegno Internazionale di Studi Albenga (SV). Archaeopress (Oxford).
- Boucherie, A. S., Jørkov, M. L. & Smith, M. (2017). Wounded to the bone: Digital microscopic analysis of traumas in a medieval mass grave assemblage (Sandbjerg, Denmark, AD 1300–1350). *International Journal of Paleopathology*, 19, 66 79. <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2017.10.005>
- Campana, N., Manfredi, A. & Martino, G. (2018). Indagini archeologiche a San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese – Ge). L'insediamento preistorico. *Archeologia in Liguria*, n.s., VI, 222 226.

- Cesana, D., Benedictow, O.J. & Bianucci, R. (2017). The origin and early spread of the Black Death in Italy: first evidence of plague victims from 14th-century Liguria (northern Italy). *Anthropological Science*, 125 (1), 15-24.
- Conventi, M. & Tornatore, M. (2023). Un antico omicidio ad Albenga? La sepoltura anomala presso il Pontelungo alla luce delle analisi antropologiche e geoarcheologiche, In Ph. Pergola, S. Roascio, E. Dellù (ed.) *Sit Tibi Terra Gravis, Sepulture anomale tra età medievale e moderna*, (p. 219-228). Atti del Convegno Internazionale di Studi Albenga (SV). Archaeopress (Oxford).
- Constantinescu, M., Gavrilă, E., Greer, S., Soficaru, A. & Ungureanu, D. (2017). Fighting to the Death: weapon injuries in a mass grave (16th-17th century) from Bucharest, Romania: fighting to the death: weapon injuries in a mass grave. *International Journal of Osteoarchaeology*, 27 (1), 106-118.
- Fiorato, V., Boylston, A. & Knüsel, C. (2000). *Blood Red Roses. The archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*, Oxbow Books.
- Fornaciari A. (2021). Appendice II. Lesioni multiple perimortali da fendente in un individuo del XIV secolo da San Nicolao di Pietra Colice. In F. Benente, *San Nicolao di Pietra Colice. Indagine archeologica su un caso di omicidio. Morte violenta e "mala morte" nella Liguria medievale*, (p. 160-168). Oltre Edizioni.
- Fornaciari, G., Lubritto, C., Mongelli, V., Vitiello, A. & Campana, S. (2011). La sepoltura privilegiata e la sepoltura prona della Pieve di Pava: un rituale cristiano di consacrazione e un rituale precristiano. *Pagani e cristiani: forme e attestazioni di religiosità del mondo antico in Emilia*, X, 149-157.
- Giuffrè, V. & Fornaciari, G. (2021). *Fondamenti di paleopatologia*. Pisa University Press.
- Grinder Hansen, K. (1991), Charon's Fee in Ancient Greece? Some Remarks on a Well-known Death Rite. *Acta Hyperborea*, 3, 207-218.
- Lewis, J. E. (2008). Identifying Sword Marks on Bone: Criteria for Distinguishing Between Cut Marks Made by Different Classes of Bladed Weapons. *Journal of Archaeological Science*, 35, 2001-2008. DOI: 10.1016/j.jas.2008.01.016.
- Mallegni, F. (2004). Un omicidio medievale e le sue dinamiche. Il caso del "Cavaliere" di Castel dell'Aquila, Gagnola. *Giornale Storico della Lunigiana*, ns., 55, 227-232.
- Mariotti V. Milella M. & Belcastro M. G., Duri a morire: comportamenti persistenti intorno al defunto. Sepulture "anomale" di epoca romana e medievale dell'Emilia Romagna. In Ph. Pergola, S. Roascio, E. Dellù (eds.). *Sit Tibi Terra Gravis, Sepulture anomale tra età medievale e moderna*, (p. 29-44). Atti del Convegno Internazionale di Studi Albenga (SV). Archaeopress (Oxford).
- Mitchell, P. D., Nagar, Y. & Ellenblum, R. (2006). Weapon injuries in the 12th century Crusader garrison of Vadum Iacob Castle, Galilee. *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, (2), 145-155.
- Murphy, E. M. (2008). Introduction. In E. M. Murphy (Ed.), *Deviant Burial in the Archaeological Record*, (Vol.2, pp. xii-xviii). Oxbow Books. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1cd0ptg.5>.
- Perassi, C. (2023). Le monete in sepoltura: oltre 'l'obolo per Caronte' (nel tempo e nello spazio). In Ph. Pergola, S. Roascio, E. Dellù (eds.). *Sit Tibi Terra*

- Gravis, *Sepulture anomale tra età medievale e moderna*, (p. 385-418). Atti del Convegno Internazionale di Studi Albenga (SV). Archaeopress (Oxford).
- Spadea G., Roascio S., Dellù E. & Grassi E., (2023), Ancora una sepoltura anomala dal Palazzo Vescovile di Albenga? In Ph. Pergola, S. Roascio, E. Dellù (eds.) *Sit Tibi Terra Gravis, Sepulture anomale tra età medievale e moderna*, (pp. 229-239). Atti del Convegno Internazionale di Studi Albenga (SV). Archaeopress (Oxford).
- Tesi, C., Ricci, S., Crezzini, J., Badino, P., Fusco, R., Rossetti, C., Gorini, I. & Licata, M. (2022). Wounded to death. Holistic, multimodal reconstruction of the dynamics in a case of multiple perimortem cranial injuries from a medieval site in northern Italy. *Journal of Archaeological Science. Reports*, 46, 103643.
- Williams, K. (2015). *Ridgeway Hill Burial: How forensic anthropology was used in the analysis of the skeletal remains found at the mass burial at Ridgeway Hill to find who they were and what happened to them*, 10.13140/RG.2.1.3653.5528.
- Sicardo di Cremona, *Mitræ seu De Officiis ecclesiasticis summa*, J. P. Migne (ed.), Patrologiæ Latinae Tomus 213, 1885.
- Travaini, L. (2015). Saints, Sinners and... a Cow: Interpreting Coins in Ritual Contexts. In E.N. Giles, S. H. Gullbekk (eds.) *Money and the Church in Medieval Europe, 1000-1200. Practice, Morality and Thought*, (p. 209-221). Ashgate.
- Die Summa decretorum des magister Rufinus*, H. Singer (ed.), 1902.

FRACTURES CAUSADES PER ARMA BLANCA EN EL JACIMENT DE L'ESQUERDA

ANÀLISI BIOARQUEOLÒGICA I CONTEXT HISTÒRIC

Antònia Díaz-Carvajal,^{1,2} Imma Ollich,¹ Bibiana Agustí²

INTRODUCCIÓ

Convencionalment, es defineix com a fractura la lesió causada per una força que altera l'equilibri estructural de l'os, provocant-ne una discontinuïtat o una ruptura total. En contextos arqueològics, l'estudi d'aquestes lesions ha estat una eina fonamental per comprendre els riscos i les condicions de vida de les poblacions del passat. En efecte, les fractures poden ser el resultat d'accidents, activitats laborals, conflictes bèl·lics o agressions interpersonals, i el seu diagnòstic ha permès inferir aspectes clau sobre el comportament humà i les dinàmiques socials en diferents períodes històrics.

En les sèries esquelètiques medievals i dins del camp de la paleopatologia, el diagnòstic de lesions traumàtiques és relativament freqüent. Gràcies a la seva anàlisi, es pot identificar l'origen i el mecanisme de producció així com facilitar la determinació de la relació temporal amb la mort de l'individu. En aquest sentit, les fractures es classifiquen en tres grans categories segons el moment en què es van produir:

- *Ante mortem*: fractures ocorregudes durant la vida de l'individu, identificables per la presència de processos de remodelació òssia i signes evidents de cicatrització, indicant que l'individu va sobreviure a la lesió durant un període de temps significatiu.
- *Peri mortem*: lesions produïdes en el moment de la mort o poc abans, quan l'os encara conservava la seva elasticitat i propietats mecàniques. Aquest tipus de fractures no presenten signes de guariment, fet que suggereix una relació directa amb la causa de la mort o amb els esdeveniments immediatament previs.

¹ Museu Arqueològic de l'Esquerda i UB.

² In Situ SL.

- *Post mortem*: fractures produïdes després de la mort, generalment atribuïbles a processos tafonòmics, com la pressió sedimentària, l'alteració ambiental o la manipulació de les restes durant l'excavació.

L'estudi de la distribució i la freqüència de les fractures *ante mortem* i *peri mortem* en diferents poblacions ha permès establir relacions entre les activitats quotidianes i els patrons de trauma esquelètic. Per exemple, la correlació entre models de lesions i ocupacions específiques ha estat estudiada en diverses poblacions medievals, evidenciant una alta incidència de fractures en ambients rurals per activitats agrícoles o en entorns militars per entrenaments i combats (Djurić et al. 2006, Judd, Roberts 1999). També l'anàlisi de fractures en contextos arqueològics ha estat utilitzada per a la reconstrucció de patrons de violència i dinàmiques militars ocorreguts al llarg de l'edat mitjana (Roberts, Manchester 1995).

El jaciment de l'Esquerda, situat al terme municipal de les Masies de Roda, a la comarca d'Osona, representa un cas idoni per a l'estudi de lesions traumàtiques en poblacions medievals. Conegut per la seva situació estratègica i funció defensiva, aquest assentament presenta una elevada freqüència de fractures atribuïbles tant a activitats quotidianes com a episodis de violència. En aquest article, es presenta l'anàlisi osteològica de sis individus que mostren evidències de lesions traumàtiques causades per arma blanca, així com d'altres traumatismes accidentals que poden derivar d'una activitat diària però també de possibles actituds violentes.

L'objectiu d'aquesta investigació és doble: d'una banda, documentar i caracteritzar les lesions per identificar-ne el mecanisme de producció i, de l'altra, contextualitzar aquests episodis dins del marc històric i social de l'Esquerda per comprendre millor els riscos i els patrons de violència en aquesta comunitat medieval.

EL JACIMENT DE L'ESQUERDA

L'Esquerda és un dels jaciments arqueològics més significatius d'Osona, amb una llarga continuïtat d'ocupació que s'estén des del bronze final, primer ferro i període ibèric fins a la seva destrucció definitiva al segle XIV. La seva posició estratègica, sobre un meandre del Ter, li va atorgar un paper clau com a centre de control i defensa al llarg dels segles.

Durant el període ibèric ple (segles V-I aC), el poblat formava part del territori dels ausetans i estava fortament fortificat. L'organització urbanística seguia un esquema planificat, amb carrers i espais diferenciats, mentre que la cultura material evidència una clara influència grega, arribada a través de les rutes comercials d'Emporion i seguint el Ter amunt. Aquest enclavament exercia una funció central en el territori, articulant una xarxa d'assentaments dispersos dedicats a l'agricultura, la ramaderia i l'artesanía. Malgrat la seva prosperitat, el conflicte entre Roma i Cartago a la Segona Guerra Púnica va acabar afectant directament els ausetans, que van donar suport als cartaginesos. La resposta romana va ser contundent, i a finals del segle III aC, el poblat fou destruït, tot i que sembla haver estat reocupat posteriorment en cap els segles II-I aC (Ollich i Rocafiguera 2001).

Amb la crisi del món romà i les invasions germàniques, l'Esquerda va experimentar una nova fase d'ocupació, especialment durant els períodes visigòtic i carolingi. A

partir del segle VIII, amb l'arribada dels francs i la reorganització del territori en la Marca Hispànica, l'indret es va convertir en una plaça forta dins el sistema defensiu al llarg del Ter. La Roda Civitas, documentada ja al segle IX (any 826, als Annals Reials de Lluís el Pietós) va esdevenir un centre de poder feudal vinculat tant al bisbat de Vic com als vescomtes de Cabrera. L'assentament es consolidà com un nucli d'hàbitat estructurat al voltant de l'església de Sant Pere i protegit per unes muralles que aprofitaven les estructures preexistents (Ollich et al. 1995).

A mesura que avançava l'edat mitjana, l'Esquerda va anar perdent importància en favor del nou nucli format a prop del pont sobre el Ter i de la nova església de Santa Maria. Aquest desplaçament gradual es veu reforçat pel context de tensions feudals entre la casa de Cabrera, la monarquia i el bisbat de Vic, que marcaran el 1314 el destí final de l'assentament.

Les necròpolis medievals de l'Esquerda

Des del 1977 fins a l'actualitat, s'han registrat un total de 263 tombes pertanyents a dues necròpolis:

La necròpolis extramurs

Situada al nord del jaciment, fora del nucli d'hàbitat, però propera al camí d'accés al poblat, aquesta necròpolis ocupa, com a mínim, una àrea d'uns 100 m². Les tombes es disposen alineades al llarg del recorregut exterior de la muralla.

Les anàlisis de C14 realitzades sobre material esquelètic de tres individus exhumats han proporcionat una datació que situa aquest espai sepulcral en la segona meitat del segle VII dC (Mestres, 2013).

El cementiri de l'església de Sant Pere

Situat a redós del temple, en aquest cementiri s'han distingit tres nivells corresponents a diferents tipologies d'enterraments (Ollich, 2012):

1. Nivell superior (segles XIII-XIV): inhumacions practicades directament a terra, situades per sobre i entremig de les tombes de llosa.
2. Nivell intermedi (segles XI-XII): tombes de llosa disposades en forma de caixa, situades sobre les tombes excavades a la roca i associades a l'església romànica.
3. Nivell inferior (segles IX-X): tombes antropomorfes excavades a la roca, vinculades a una església primitiva més petita que la romànica.

MATERIAL I MÈTODE

L'estudi es basa en l'anàlisi de restes antropològiques dels esquelets procedents de les dues necròpolis de l'Esquerda: 169 individus exhumats del cementiri de l'església de Sant Pere durant les campanyes d'excavació de 2008-2010 i 12 individus procedents de l'excavació de 2012 a la necròpolis extramurs.

Els esquelets han estat estudiats al laboratori del Museu de l'Esquerda, on es van sotmetre a processos de conservació, neteja i reconstrucció abans de la seva anàlisi osteològica.

Les restes esquelètiques es van netejar amb aigua i raspalls de puntes toves, emprant alcohol en els casos de material fràgil i aigua destil·lada per a mostres destinades a anàlisis bioquímiques. Un cop netes, les restes es van reconstruir i registrar mitjançant diagrames esquelètics. Es va dur a terme una anàlisi biomètrica dels ossos ben conservats i una caracterització morfològica individualitzada, amb especial atenció a possibles alteracions tafonòmiques i patològiques.

L'estimació de l'edat es va fer combinant diferents mètodes segons el grup d'edat. En individus immadurs, es va basar en el desenvolupament dental i la longitud diafisial dels ossos llargs, mentre que en adults es va determinar mitjançant l'estat de la sínfisi púbica, la superfície auricular de l'ílium, el desgast dental i, en general, els senyals de degeneració òssia. Per a l'estimació del sexe, es va prioritzar l'anàlisi de la morfologia dels ossos coxals, seguida dels trets cranials i de la robustesa dels ossos llargs, aplicant diversos criteris establerts en estudis de referència. Finalment, es van documentar les característiques morfològiques de les lesions, incloent-hi la seva ubicació, la direcció del tall i la presència de marques de cicatrització. Els resultats es van contrastar amb estudis paleopatològics anteriors i amb fonts històriques per contextualitzar els episodis de violència registrats al jaciment.

RESULTATS

Lesions per arma blanca en els individus de l'Esquerda

Sis esquelets recuperats a l'Esquerda, presenten fractures i incisions compatibles amb ferides provocades per armes blanques, sense indicis de supervivència posterior. Aquestes restes pertanyen a un individu exhumat a la necròpolis extramurs (T-261) i cinc més localitzats al cementiri de l'església: T-152-1, T-152-2, T-187 i T-229 inhumats en fosses excavades al nivell superior del paviment; i T-243, dipositat en una caixa de lloses.

A continuació, es detallen les lesions observades en cada individu:

Individu T-152-1 (home, 35-45 anys)

Presenta dues incisions per arma tallant: una al costat dret del crani, de 27 mm de longitud, i una segona d'11 mm a la mandíbula. Aquesta última hauria afectat el múscul masseter i provocat la fractura de les corones de la segona i tercera molars esquerreres (Fig. 1). La morfologia de la lesió suggereix un tall contundent fet amb una fulla esmolada.

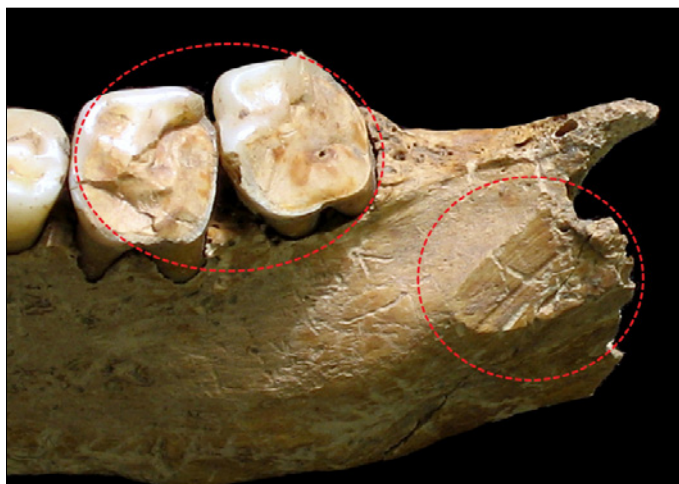

Figura 1. Individu T-152-1- Lesió de tall a la mandíbula amb afectació de les corones de les molars.

Individu T-152-2 (home, 40-50 anys)

Es documenten set lesions incises:

- Dues al crani, de 68 i 76 mm de longitud, que travessen els parietals i la zona auricular esquerra.
- Tres incisions a la mandíbula d'entre 14 i 23 mm de longitud.
- Una fractura amb tall i pèrdua d'os al tercer metacarpí esquerra, que pot haver estat causada per un intent de bloquejar l'atac (Fig. 2).
- Una incisió a la fíbula dreta (Fig. 3).

Individu T-187 (home, 20-30 anys)

Presenta dues lesions per arma tallant al fèmur dret, d'11 i 19 mm de longitud. La localització i orientació d'aquestes ferides suggereixen un tall oblic, possiblement causat per una espasa o un ganivet de fulla ampla.

Figura 2. Individu T-152-2. Tall al tercer metacarpí esquerra.
Figura 3. Individu T-152-2. Lesió incisa a la fíbula dreta.

Individu T-229 (home, 30-40 anys)

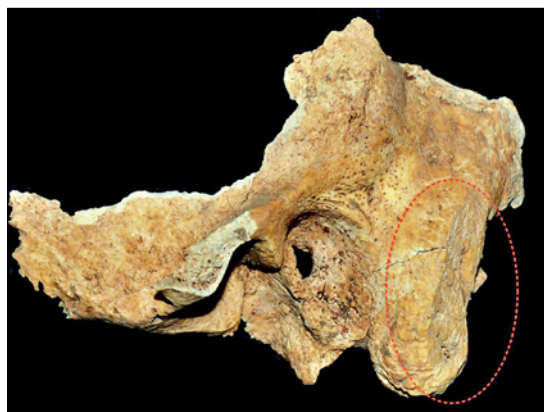
Es registren sis incisions, amb longituds compreses entre 18 i 63 mm:

- Tres talls al crani, tots al costat esquerre, un dels quals secciona l'apòfisi mastoide.
- Tres ferides als ossos llargs de l'extremitat inferior esquerra, indicant una agressió persistent (Fig. 4 i 5).

Individu T-243 (home, 40-60 anys)

El fèmur dret presenta tres talls transversals de 6, 20 i 22 mm de longitud, efectuats en sentit ascendent (Fig. 6). Aquest patró de lesió, juntament amb la pèrdua de substància òssia, suggereix un intent de mutilació o un atac reiterat a la mateixa zona.

Figura 4. Individu T-229. Lesió incisa al fèmur esquerre.
Figura 5. Individu T-229. Lesió incisa a la tíbia esquerra.

Individu T-261 (home, 45-55 anys)

S'observa una incisió longitudinal de 31 mm a l'apòfisi mastoide esquerra, que ha seccionat gran part de la superfície externa, deixant exposat el teixit esponjós del vèrtex (Fig. 7). Aquesta ferida és compatible amb un tall de considerable força, que hauria afectat estructures musculars i possiblement vasos sanguinis del coll.

Figura 6. Individu T-243. Lesions incises al fèmur dret.
Figura 7. Individu T-261. Tall a l'apòfisi mastoide esquerra.

ANÀLISI I INTERPRETACIÓ

Aquest conjunt de fractures aporta informació clau sobre les dinàmiques de conflicte en un context medieval, possiblement vinculades a un episodi bèl·lic, execucions o saquejos. L'elevat nombre de lesions, la seva distribució i el fet que no mostrin signes de cicatrització suggereixen que aquests individus van morir durant aquests episodis d'extrema violència.

Les ferides al crani indiquen atacs dirigits al cap amb intenció de matar, mentre que les localitzades a les extremitats inferiors podrien haver tingut com a objectiu impedir el desplaçament de les víctimes abans d'un cop final. Fractures com la del metacarpià de l'individu T-152-2 suggereixen intents de bloqueig, mentre que la reiteració de talls en un mateix individu indica un excés de violència.

Sigui com sigui, es tracta en tots els casos de lesions incises que presenten característiques típiques de ferides causades per armes blanques esmolades, com espases o destrals. Es distingeixen pels perfils de secció triangular, les vores netes i unes trajectòries ben definides, amb un extrem d'entrada curt i profund i un de sortida més superficial. Aquestes marques són clarament identificables i diferenciables de les fractures d'origen accidental.

Tanmateix, algunes fractures i lesions causades per impactes, tot i no haver estat provocades per armes blanques, podrien tenir igualment un origen violent. Això planteja la necessitat d'analitzar altres tipus de traumatismes per determinar si poden estar relacionats amb agressions, combats o confrontacions puntuals.

TRAUMATISMES PER CONTUSIÓ: UNA ALTRA FORMA DE VIOLÈNCIA

En un segon grup de traumatismes, s'inclouen diverses lesions per contusió que, si bé en alguns casos podrien ser conseqüència d'accidents, per la seva localització i característiques apunten a un origen intencionat, com ara cops de pedres o impactes de projectils llançats amb fona. Aquestes lesions poden ser indicatives d'altres formes de violència que, tot i diferenciar-se clarament de les ferides per arma blanca, podien resultar igualment letals.

Entre aquestes fractures, sobresurten les contusions cranials, totes elles registrades en individus masculins, així com diverses fractures a les extremitats superiors, perfectament compatibles amb un mecanisme defensiu. Un exemple destacat és la fractura de l'ulna esquerra de l'individu T-230-1, una lesió típicament associada a la defensa davant d'un atac, que es produeix quan l'individu alça el braç per protegir-se la cara d'un cop contundent (Fig. 8). També cal esmentar les fractures i contusions en diversos metacarpians, compatibles amb traumatismes propis del combat cos a cos (Fig. 9), així com el politraumatisme costal de T-152-1, que suggereix una situació de lluita intensa en què l'individu va rebre múltiples impactes.

Figura 8. Individu T-230-1. Fractura a l'ulna esquerra.

Figura 9. Individu T-207. Fractura al segon metatarsià esquerre.

En relació amb la possible causa de les lesions, són especialment rellevants les fractures de la tibia i la fíbula dretes de T-221. Es tracta de dues fractures greus amb complicació per infecció, de tipus oblic a la tibia, amb una callositat complexa i un encavalcament de les dues porcions òssies (Fig. 10). Campillo (2011) descriu una lesió similar i la relaciona amb la caiguda d'un genet que, en perdre l'equilibri, queda amb el peu subjectat per l'estrep i la cama en torsió. Aquesta observació resulta especialment interessant si es considera que algunes de les fractures incises documentades en els individus T-187, T-229, T-243 i T-152-2, localitzades a les extremitats inferiors, presenten angles i eixos compatibles amb un atac rebut des d'un nivell superior. La distribució d'aquestes lesions suggereix la possibilitat que

els agressors anessin a cavall, fet que reforça la hipòtesi d'un episodi bèl·lic o d'una incursió violenta protagonitzada per combatents muntats.

Figura 10. Individu T-221. Fractura a la tibia i fíbula dretes.

Se sap que el paper del cavall en la guerra medieval va esdevenir cada cop més rellevant, especialment amb la introducció de millores tecnològiques com la ferradura i una nova variant d'estrep, que facilitaven la mobilitat i l'efectivitat en combat. L'anàlisi de les lesions documentades a l'Esquerda permet connectar aquestes evidències amb els models de lluita d'època feudal, en què la cavalleria tenia un protagonisme creixent.

Patrons de lesió i dinàmica del combat

Tal com s'ha apuntat anteriorment, l'anàlisi de la distribució anatòmica de les ferides revela una clara predilecció per les lesions cranials, si bé també es documenten nombrosos talls a les extremitats inferiors. Aquesta tendència no és fortuïta, sinó que respon a una dinàmica de combat en què el cap esdevé un objectiu prioritari, tant per la seva vulnerabilitat com pel seu simbolisme en la voluntat d'abatre l'enemic de manera ràpida i definitiva. En canvi, els talls a les extremitats inferiors podrien haver tingut una funció diferent: incapacitar l'adversari, fer-lo caure i limitar-ne la mobilitat per facilitar un atac posterior més letal. Aquesta estratègia s'alinea amb un tipus de batalla en què el cos a cos era decisiu i reduir l'oponent a terra equivalia a una victòria imminent.

A més, les ferides presenten una marcada lateralitat en la seva distribució: catorze es localitzen al costat esquerre de l'esquelet, mentre que només vuit afecten el costat dret. Aquest biaix es correlaciona amb el fet que, en la majoria de les representacions iconogràfiques de batalles, els combatents empunyaven l'arma predominantment amb la mà dreta, dirigint així els atacs cap al costat esquerre del seu adversari. Aquesta tendència, àmpliament documentada en estudis bioarqueològics de batalles medievals, confirma a l'Esquerda un patró de lluita cos a cos en el qual els oponents s'enfrontaven directament, sense indicis clars d'una fugida o d'una execució per sorpresa.

La direcció dels impactes reforça aquesta interpretació. Excepte en dos casos, totes les ferides cranials presenten una trajectòria de davant cap enrere, fet que suggereix cops dirigits frontalment contra individus que encara es trobaven en posició de combat. De manera similar, les incisions als ossos de les extremitats es concentren majoritàriament a les cares anteriors i laterals, la qual cosa indica que les víctimes van rebre els atacs mentre encaraven l'agressor. Aquest patró resulta incompatible amb un escenari de fugida, ja que en aquest cas les ferides s'haurien d'esperar a les

zones posteriors del cos. Així doncs, tot apunta que els combatents de l'Esquerda van ser abatuts en un context de lluita activa, en què probablement intentaven defensar-se o contraatacar (Díaz-Carvajal, 2024).

Violència reiterada i mutilacions intencionals

Un altre aspecte destacable en l'anàlisi de les restes és la presència de múltiples ferides en un mateix individu, fet que suggereix una violència reiterada, possiblement exercida sobre cossos ja greument ferits o, fins i tot, morts. El cas de T-152-1, amb lesions tant al crani com a la mandíbula, i el de T-152-2, que presenta múltiples ferides al crani, la mandíbula i les extremitats, il·lustren una dinàmica en què l'atac no es limitava a un únic cop decisiu, sinó que s'acumulaven impactes successius (Fig. 11). En alguns casos, aquesta reiteració podria indicar una voluntat d'acarnissament *peri mortem*. L'individu T-229, amb talls tant al cap com a les extremitats inferiors, també reflecteix aquesta insistència en l'agressió, que podria respondre a la voluntat de rematar la víctima o a una pràctica ritualitzada de violència sobre l'enemic caigut.

A més, algunes ferides suggereixen la possibilitat de decapitació o d'amputacions intencionals. En aquest sentit, els talls observats a la mandíbula de T-152-1, així com les ferides a la zona auricular de T-229 i T-261, són compatibles amb la pràctica de decapitació (Fig. 12). Històricament, la decapitació ha tingut una forta càrrega simbòlica, tant en l'àmbit militar com en el de la justícia. En un context de guerra, aquest acte no només assegurava la mort de l'enemic, sinó que també servia com a demostració de superioritat i com a prova material de la victòria. En l'imaginari medieval o fins i tot més antic, la possessió del cap de l'adversari podia convertir-se en un trofeu o en un testimoni físic de la mort d'un oponent destacat (Agustí et al., 2016).

Tanmateix, en els casos de T-229 i T-261, no es pot descartar que les ferides responguin a una altra pràctica: l'amputació d'una orella. Aquesta mutilació, àmpliament documentada al llarg de la història, no només era un acte de violència extrema, sinó també una marca d'infàmia. La pèrdua d'una orella podia simbolitzar la condició de vençut i actuar com una forma d'humiliació pública, sovint aplicada com a càstig a presoners o traïdors.

Aquestes mutilacions no només responen a una lògica bèl·lica, sinó que també podrien tenir una base legal. Diversos sistemes jurídics medievals recullen la pràctica de la flagel·lació i la mutilació d'un membre —especialment el nas o l'orella— com a pena per determinats delictes. Aquest tipus de càstig apareix documentat en textos

Figura 11. Individu T-152-2. Lesions incises a l'hemimandíbula esquerra.

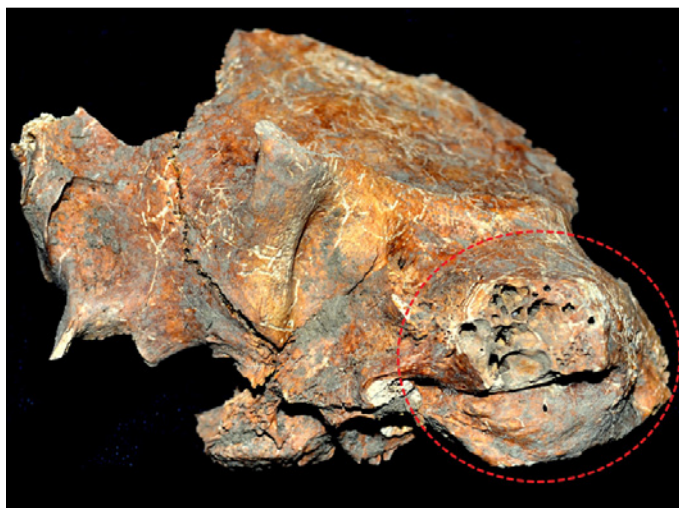

Figura 12. Individu T-229. Tall amb secció de l'apòfisi mastoide esquerra.

com les *Consuetudines Ilerdenses*³ o el dret de Mallorca,⁴ on la mutilació s'utilitzava com a forma de justícia punitiva. Això obre la possibilitat que alguns dels individus de l'Esquerda no només fossin víctimes de combat, sinó que també haguessin estat sotmesos a càstigs corporals com a represàlia o escarment després de la batalla.

Aquesta perspectiva amplia la interpretació de la violència a l'Esquerda. No es tracta únicament d'un episodi de combat, sinó possiblement d'un escenari en què es combinaven execucions ritualitzades, càstigs exemplars i una violència amb una forta càrrega simbòlica. La coexistència de ferides mortals, lesions reiterades i amputacions intencionals apunta cap a una dinàmica bèl·lica en què no només es buscava la victòria militar, sinó també la imposició d'una autoritat mitjançant la demostració de poder sobre els cossos dels vençuts.

EL CONFLICTE ARMAT EN EL CONTEXT HISTÒRIC DE L'ESQUERDA

L'estudi de la violència en els esquelets permet distingir moments de pau i guerra. A l'Esquerda, les evidències de violència reflecteixen els conflictes del poblat al llarg del temps.

El caràcter bèl·lic de l'Esquerda en època medieval es remunta, com a mínim, a inicis del segle VI dC, quan la fortificació ausetana va ser reutilitzada en el context de la consolidació visigòtica del territori. Aquest fenomen es produí en un moment en què les fortificacions esdevenien estratègicament rellevants enfront de les *urbes* emergents, com Vic (Ollich et al., 2015). El jaciment es relaciona amb la fortalesa de *Roda Civitas* (segles V-X), documentada en fonts altmedievals i que evidencia el caràcter militar de la població.

L'episodi més violent va ser la destrucció i abandonament definitiu del poblat l'any 1314, segons consta en la documentació escrita, corroborat per la presència d'esquelets amb evidents lesions violentes.

Els antecedents d'aquest episodi es remunten al segle XII, quan els conflictes eren protagonitzats per dos grans actors, el col·lectiu eclesiàstic, que defensava la seva jurisdicció sobre la ciutat de Vic enfront del poder laic; i el vescomte de Cabrera, senyor de Roda, que es trobava en disputa amb la Corona. La vinculació del comte d'Empúries amb la casa de Cabrera consolidà la seva presència a l'Esquerda, derivant en pactes amb el bisbat de Vic entre els segles XI i XIV.

Durant els regnats de Pere el Gran i Alfons el Franc, Ponç Hug V mantingué una relació cordial amb la monarquia, però a partir de 1293 Jaume II li prohibí fortificar els seus dominis i inicià la construcció del castell de Montgrí. Les hostilitats s'intensificaren, amb episodis com l'atac a l'Esquerda el 1302. Entre 1303 i 1305, Ponç Hug V es rebel·là contra el poder reial. El 1309, el seu fill primogènit fou assassinat i Ponç Hug VI, Malgaulí, heretà el comtat, mentre que fra Ramon d'Empúries administrà el vescomtat de Cabrera.

3 *Consuetudines Ilerdenses*, 142, en Loscertales, p. (1946).

4 *El Derecho penal histórico de Mallorca (siglos XIII - XVIII)*, p. 104, 107 i 165. També a Planas, A. (1999), p. 104.

El 1311, fra Ramon d'Empúries fou nomenat lloctinent del Mestre de l'Orde de l'Hospital, fet que li permeté reconstruir la muralla de l'Esquerda per concessió de Jaume II. Però l'ambigüitat en les relacions entre l'Orde i el rei generà tensions. El 1314, fra Ramon fou destituït i el rei autoritzà el veguer d'Ausona a actuar sobre la fortalesa. Una expedició comandada pel batlle de Vic, amb homes de Gurb i Torelló, destruï definitivament l'església i la fortalesa de l'Esquerda (Ollich et al., 1995).

Segons Miret i Sans (1905), en un document posterior, el rei perdonà Gilabert Ça-Rovira per haver intentat defensar la fortalesa de Roda durant el setge de les hosts reials, confirmant així la participació directa de la monarquia en la destrucció de l'Esquerda.

VALORACIÓ FINAL

La possibilitat d'analitzar les ferides òssies i mutilacions sofertes per la població de l'Esquerda en diferents moments de la seva història, ens permet afirmar que es tractava d'una població armada i ben preparada per a la guerra. Tant el lloc escollit per bastir la fortalesa, una península amb grans espadats sobre el Ter, com les defenses afegides, muralles i torres, ja ens dibuixa l'objectiu principal d'aquest assentament: servir de base d'operacions militar. I això des del primer moment de la seva ocupació, al Bronze Final-Primer Ferro (segles VIII-VII aC), amb una primera muralla, que va ser substituïda i ampliada pel gran oppidum ausetà del segle V aC. Malgrat que sabem que els ausetans van participar en la lluita contra els romans al costat dels cartaginesos, en aquest episodi no podem conèixer ni estudiar quin tipus de lluita ni de ferides hi van haver, degut a la manca dels esquelets dels combatents ferits o morts, ja que foren incinerats.

Per tant, l'estudi està centrat en els morts medievals que han proporcionat les dues necròpolis descobertes: una extramurs, amb esquelets datats per C14 a inicis del segle VII dC, corresponent al període visigot; i una altra entorn de l'església, enmig del poble feudal, amb individus que abasten des de finals del segle VIII fins al s. XIV dC. La quantitat de ferides per arma blanca d'alguns esquelets ens informa sobre una població armada, potser militar, que va lluitar des del període visigòtic i carolingi fins a l'època feudal, en un punt clau i estratègic del comtat d'Osona.⁵

BIBLIOGRAFIA

Agustí, B.; Codina, F.; Díaz-Carvajal, A.; Lara, L.; De Prado, G.; Carme Rovira, M. i Subirà, M.E. (2016). La pratique des têtes coupées attestée à Ullastret (Catalogne). Nouvelles lectures. Dins C.A. de Chazelles et M. Schwaller (éds.), Vie quotidienne, tombes et symboles des sociétés protohistoriques de la Méditerranée nord-occidentale. Mélanges offerts à Bernard Dedet. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne. Hors série n°7, Volume 2, CNRS, Lattes, 599-612.

5 Vegeu, en aquesta mateixa publicació, l'article «La lluita entre el poder reial i els Cabrera: el cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona», per Imma Ollich, Antònia Díaz-Carvajal, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Montserrat de Rocafiguera i Esther Travé.

- Campillo, D. (2011). *Paleopatologia: Els primers vestigis de la medicina*. Edicions Bellaterra.
- Díaz-Carvajal, A. (2024). Arqueologia funerària de la població medieval de l'Esquerda (segles VII-XIV). Museu Arqueològic de l'Esquerda. Col·lecció Berikars, 5.
- Djurić, G. et al. (2006). Trauma in medieval Serbian populations: Agricultural injuries and warfare. *Journal of Paleopathology*, 28(3), 245-263.
- Judd, MA; Roberts, CA. (1999). Fracture trauma in a medieval British farming village, *Am J Phys Anthropol*, 109, 229-243.
- Mestres, JS. (2013). Datació per Radiocarboni d'ossos humans procedents de l'Esquerda (Les Masies de Roda, Osona), a Ollich, et al., *Memòria de les excavacions arqueològiques a l'àrea de la muralla 2012-2013*. Inèdit.
- Miret, J. (1905). *Sempre han tingut béch les oques. Apuntacions per la historia de les costumes privades*. Barcelona, Stampa d'en F. Badia.
- Ollich, I; Rocafiguera, M. (2001). *L'Esquerda. 2500 anys d'història. 25 anys de recerca*. Fundació privada l'Esquerda, Roda de Ter.
- Ollich, I.; Ocaña, M.; Ramisa, M.; Rocafiguera, M. (1995). *A banda i banda del Ter, Història de Roda. Ajuntament de Roda de Ter-Eumo Editorial*. (L'Entorn, 30). Roda de Ter.
- Ollich, I.; Rocafiguera, M.; Amblàs, O.; Pratdesaba, A.; Pujol, MA. (2015). Visigots i carolingis a Osona. Novetats Arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda. *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Generalitat de Catalunya, 14-22.
- Ollich, I. (2012). "La necròpolis medieval de l'Esquerda (segles VIII-XIV dC). Cronologia i noves perspectives de recerca", a: N. Molist i G. Ripoll, *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Monografies d'Olèrdola 3.2, MAC, Barcelona 2012, p. 275-286.
- Roberts, C.; Manchester, K. (1995). *The Archaeology of Disease*. Cornell University Press.

FORTIFICACIONS I DEFENSES DE LA CIUTAT DE TARRAGONA (II AC-XX DC)

COMENTARIS SOBRE LA SEVA PROTECCIÓ LEGAL

Pilar Bravo Póvez,¹ Joan Menchon Bes²

In memoriam
Dr. Theodor Hauschild (1929–2024).

PRESENTACIÓ

La visió icònica de Tarragona és intensa. Ens porta a una posta de sol en la qual al fons veiem la Serra de Llaberia, però abans es retalla la fesomia de la ciutat marcada pel campanar i el cimbori de la Catedral. Una mica més enllà la torre del Paborde o Arquebisbe i les muralles romanes. Si el sol en hora baixa encara no és prou amagat albirem les fortificacions d'època moderna.

Si la vista és des de la mar, se'ns presenten els fortins de Sant Jordi i de la Reina a la platja del Miracle i més amunt les muralles. Una altra seria des de l'interior, quan s'arriba pel vell camí a Montblanc, que no és més que l'antiga via romana, o ataüllem el centre històric des dels turons de l'Oliva, la Salut o el Llorito.

Muralles, Catedral, Amfiteatre i Pont del Diable són part de l'essència de l'imaginari de Tarragona i el seu relat identitari, i ens venen de manera gairebé inconscient quan pensem en la *skyline*. No endebades són presents en el vol, el sòl i el subsol. Els vells murs romans i medievals que encara tanquen la Part Alta, fins i tot els tenim dins les finques del centre històric. Les fortificacions d'època moderna com la *falsabruga* o contramuralla omnipresent al Passeig Arqueològic, o al costat del Pont d'Armes es veuen de manera menys clara les cortines i baluards del Passeig de Sant Antoni, i és ben amagadissa, però eloqüent quan t'hi fixes al Fort de l'Oliva (fig. 1).

¹ Ajuntament de Tarragona, arqueòloga municipal. ORCID 0000-0002-5455-2412.

² Ajuntament de Tarragona, cap tècnic de Patrimoni Històric. ORCID 0000-0002-9891-1624.

Figura 1. Vistes aèries del centre històric de Tarragona o Part Alta. Es veu clarament la presència de les muralles i fortificacions (Google Earth).

La traça urbana i la toponímia també expliquen aquesta realitat encara que cal una certa iniciació en la història de la ciutat. Posem per cas: el carrer de l'Assalt recorda per on van entrar les tropes imperials durant l'atac final del setge de 1811; la baixada de Toro evoca el baluard del mateix nom o la Rambla Nova substitueix la Muralla de Sant Joan traçada en temps del Concili de Trento.

Recordem el valor històric i monumental: a Tarragona es conserven les muralles romanes més antigues d'ultramar. Determinen l'urbanisme fins l'actualitat. El seu manteniment i conservació, primer com a element defensiu i imatge del poder de Roma, muralla pomerial i símbol de *civilitas* i ara com a monument, han estat un tema comprometedor fins a l'actualitat.

Ampliacions, reforços, enderroc, contramuralles i noves línies defensives... així des d'almenys el segle III aC fins al XX, i si ens apuren, des del VI aC amb la encara poc coneguda polis ibèrica fins a les defenses de la Guerra Civil (1936-1939). Més que parlar de muralla, hem de parlar de muralles, o millor dit, de muralles i fortificacions... per no afegir la defensa passiva i acabar de complicar —o enriquir— el tema.

La diacronia és essencial per entendre l'evolució i el valor patrimonial de les defenses de la ciutat, que són indestructibles de la seva lògica històrica.³

La història de Tarragona comença a Tàrrakon com a polis ibèrica, en la qual hem de pensar en les corresponents i fins ara ignotes muralles. Però és essencial entendre el perquè de les fases de la muralla romana, la seva vida al llarg dels segles, en època imperial i l'antiguitat tardana fins a la conquesta àrab-amazic del 713-714.

La ciutat en època islàmica sembla desaparèixer, tot i que cal pensar que continua la inèrcia urbana fins al segle IX quan el Llobregat esdevé la frontera meridional dels comtats carolingis i Tortosa passa a ser el referent urbà de la marca oriental d'al-Àndalus. El Camp de Tarragona i el Penedès-Garraf, el vell *ager tarraconensis*, passen a ser un espai de frontera o zona-tampó entre els dos poders. Les referències de Tarraqūna parlen d'una *madina* fantasmagòrica, desestructurada políticament però

3 S'ha optat per no carregar el text amb citacions, però al final s'ofereix la corresponent llista bibliogràfica seleccionada.

encara habitada. Els comentaris sobre la monumentalitat, els murs de marbres blanc i negre, així com del port, mostren que es mantenia com a referent.

El procés d'expansió feudal, ja liderat pel comte de Barcelona, necessitava fer-se no solament amb el Camp en direcció a la Vall de l'Ebre sinó també recuperar —i això és essencial— la seu metropolitana de l'antiga Terracona. Era l'argument per deslliurar-se de la dependència eclesiàstica, i també política de la seu de Narbona i, per tant, del que quedava de relació de dependència política i religiosa amb els successors de l'imperi franc.

Recuperada la ciutat entre els segles XI i XII es rescata l'essència de l'urbanisme visigot centrat a l'antiga seu del Concili Provincial: dalt de tot del turó, que coneixem com la Part Alta, i un barri marítim, al vell port romà. Es recupera una dicotomia urbana, un esperit de dipolis ja present en els primers temps de la Tàrraco republicana.

Les velles muralles de la zona alta tornen a funcionar, i es reparen, modifiquen i reforcen, fins i tot s'amplien. Al mateix temps es desmunten a la ciutat baixa, passen a ser paret, es recicla la pedra o els replens per a fer tapiades.

El creixement medieval fins al segle XIX es veu condicionat per les muralles fins a mitjan segle XIX. A partir del segle XVI, per causa de les armes de foc, es reforcen amb baluards de traça renaixentista i la construcció de defenses de costa com la Torre del Port.

L'evolució posterior i les circumstàncies bèl·liques van provocar reforçar més les fortificacions i el seu abast, així com la presa de mesures de defensa de la costa. Es basteix la Torre de la Mora i se'n construeixen també als masos fins ben entrats l'època moderna.

Significar que en temps de la Guerra dels Segadors (1640-1652) Tarragona, va esdevenir capital de les tropes realistes. La topografia urbana i el caràcter portuari van ser determinants perquè es convertís en plaça forta o presidí.

Els plantejaments poliorcètics proposen no solament reforçar la trama emmurallada de la Part Alta. També la posta en valor del seu recorregut fins al port. Refer murs, aixecar baluards fortins... Posteriorment, s'amplien amb un sistema poliorcètic en profunditat per tal de generar fins a tres corones de defensa. I van patir de valent els setges de 1811 i 1813 durant la Guerra del Francès.

Les defenses, de problemàtica traça i construcció van generar unes despeses immenses per les obres i el manteniment, a més de condicionar l'evolució urbana i econòmica de Tarragona.

Els profunds canvis que pateix el regne d'Espanya al segle XIX comporten que el 1854 es comenci el desmuntatge de les fortificacions, i de passada part del que quedava de muralles romanes. Ja a finals del segle XVIII es va parlar d'eliminar la muralla de Pere III o Muralleta (davant del Circ), i a partir de mitjan segle XIX amb l'exemple de la ciutat que necessitava primer de tot aterrar la muralla de Sant Joan dels segles XVI-XVII. El procés va ser llarg i no exempt de controvèrsies amb el ram de la guerra, perquè es resistia a desarmar la ciutat. Era determinant el conflicte pel finançament dels enderrocaments, urbanització i sobretot de qui es beneficiava dels diners de la venda dels solars alliberats.

La polèmica estava servida. Sumem el conflicte entre els col·lectius més progressistes sota el lema general d'*abajo las murallas*, i els més conservadors que precisament defensaven la conservació de la muralla romana, pel famós sòcol megalític que es

prenia com una obra antiquíssima. Tot i els intents d'enderroc i venda de la muralla, al final se salven les cortines de la Part Alta, uns 1300 metres encara que malgrat això van patir no poques agressions fins que al final es declara monument el 1884 (*Gaceta de Madrid* del 12 d'abril). Finalment, l'any 2000 s'inclouen en la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO en formar part del Conjunt Arqueològic de Tàrraco.

Passem para a fer mal que sigui breu, una descripció de les característiques de les fortificacions i defenses de la ciutat fins al segle xx.

DE TÀRAKON A TERRACONA. DE LES DESCONEGUDES MURALLES DE LA CIUTAT IBERICA A LA INVASIÓ ÀRAB-AMAZIC DEL 713-714

El 218 aC Gneu Escipió deixa un destacament militar a Tàrakon. Ho fa després de vèncer els cartaginesos a la batalla de Cissis (Valls) i ser derrotat poc després per Hasdrúbal. Es decideix per un turó defensable, prop la vella Via Heràklia que després serà la Via Augusta, el qual té una badia practicable pels vaixells que fan anar una ràpida comunicació amb Roma, i sobretot per la presència d'una polis ibèrica aliada: Tàrakon. D'aquesta en tenim evidències materials des del segle VII-VI aC, i constructives una mica després. Cal pensar en una ciutat ibèrica de dimensions importants i amb muralles a l'estil per exemple de les d'Ullastret, Les Toixoneres de Calafell o del Castellet de Banyoles a Tivissa. De moment no tenim cap dada arqueològica, però.

El *praesidium* escipional s'estableix dalt del turó, en una clara posició de domini tant de la polis íbera com del hinterland. En coneixem bo i res, però cal pensar en una primera fortificació de pedra, terra, fusta, a l'estil dels campaments romans com els del setge de Numància (133 aC). Aquesta primera muralla, no sabem si tota o en part, al tombant dels segles III-II aC passa a ser una construcció permanent de major qualitat: ja no es tracta de defensar un *castellum* o *praesidium* en temps de la Segona Guerra Púnica, sinó de consolidar la base d'operacions del Senat de Roma a una Hispània en ple procés de conquesta, la qual no finalitzarà fins temps d'August.

És llavors, i no abans quan es comença a construir el que hom defineix com la primera fase de muralla de Tàrraco, cap al 200 aC. Són els temps en què Roma sufoca les revoltes iberes amb les campanyes de Cató el Vell (195 aC). És llavors quan s'estableix Tàrraco com la principal base d'operacions i també referent per la conquesta de la Hispania Citerior.

Si bé hom havia parlat d'una primera fase en què es construeixen torres (Minerva, Cabiscol i Paborde o Arquebisbe) i els llenços que les uneixen, més aviat pensem que hi ha una seqüència en què es van substituint les defenses escipionals. Primer s'aixeca la torre de Minerva, després el llenç fins a la del Cabiscol o Seminari i paral·lelament la torre del Paborde i el llenç fins a una quarta torre que estaria sota el Fortí Negre (s. XVI). Això explica el perquè de la no construcció, del tram entre les torres del Cabiscol i Paborde, que és de l'anomenada segona fase: va substituir directament la muralla del *praesidium* escipional.

És una construcció imponent que recorda els models hel·lenístics en voga a la Mediterrània. Les torres són quadrades o rectangulars, amb base megalítica de 6 metres i un segon nivell amb casamata de carreus encoixinats i defensat per espitlleres per armes de torsió. Els llenços d'aquesta fase són de 4 metres d'ample per uns 6 d'alt, com la base megalítica. Quant als accessos fa uns anys es va identificar una portella entre la torre del Paborde i el Fortí Negre. I és de suposar que el Portal de Sant Magí, al costat de la torre de Minerva, és la reforma medieval d'una altra poterna. Poca cosa més podem dir excepte que defensaria un espai reduït, entre 5 i 10 Ha.

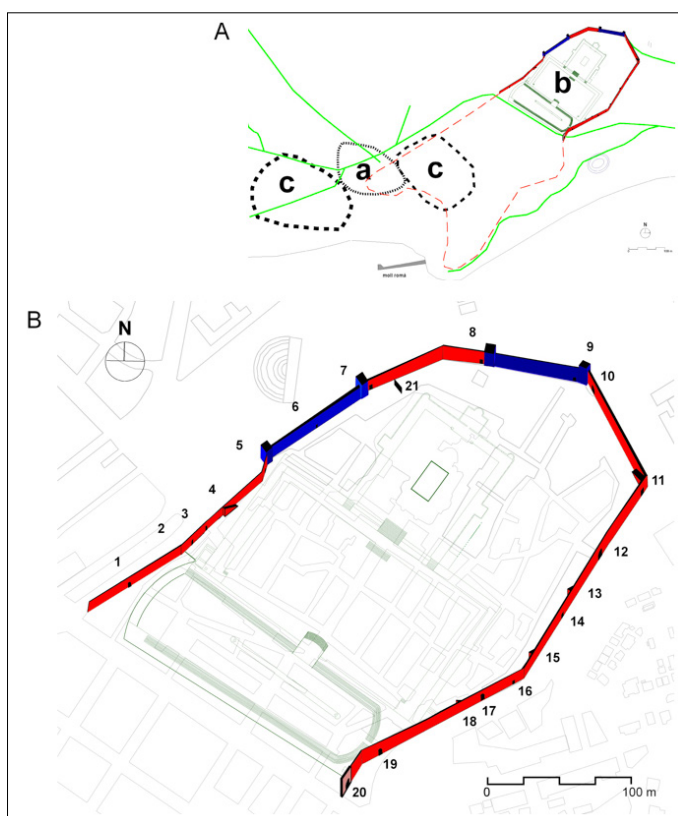
La torre de Minerva és d'especial significació. No només és la construcció més antiga sinó que és dalt de tot del turó i té una clara funció monumentalitzant i propagandística: també marca un angle i estaria associada a un gran portal. A la cara de llevant, encarada a la mar i a Roma, el famós relleu de Minerva sobre una reserva preparada per una inscripció monumental. En una de les espitlleres un tal M. Vibios va cisellar un grafiti votiu. A la base megalítica, un seguit de caps cisellats que miren cap amunt. Tot té el seu significat: Minerva era la protectora de Roma, i ara de Tàrraco. Mira cap a la Itàlia i aquí arribava la Via Heràklia.

El que es defineix com la segona fase és l'ampliació en secció i extensió, que es data entre el 150-125 aC, tal vegada després de la victòria romana a Numància (133 aC). El perímetre abasta un espai molt més ampli, fins a les 60 Ha, perquè arriba fins al port. Podem vincular-la no solament a la base militar de Roma sinó a la clara voluntat d'establir un espai cívic, una ciutat de planta hipodàmica. De fet, serà definitiva del *pomoerium* fins a l'antiguitat tardana; només s'altera al tombant dels segles v-vi quan ens trobem amb cementiris intramurs, això sí vinculats a esglésies (fig. 2 A, B).

Tenim ara una muralla semblant a la fase anterior, però amb sòcol megalític més baix, fins a 3 metres però de 6 metres d'ample a la base fins als 11 o 12 d'alt, que s'assoleix amb els famosos carreus encoixinats, uns quants amb marques de picapedrer. Els paraments es cusen interiorment amb murs travessers cada 8 o 9 metres, la qual cosa li confereix una planta formada per caixons o casamates massissades: a baix, capes de pedra i terra, i a sobre un espectacular replè de toves perfectament ordenades.

Si bé no tenim dades de torres d'aquesta fase, tot i que podrien ser les que al segle XVI descriu Pons d'Icart a la zona baixa, es conserva una porta monumental prop la torre de Minerva. És un gran arc de mig punt amb adovellat de triple rosca, defensat per una casamata amb tres espitlleres. També coneixem una sèrie de sis portelles, dues al costat de les torres de la primera fase, així com elements de quatre rampes per accedir al pas de ronda, i una altra poc documentada al carrer Puig d'en Sitges (fig. 3).

Figura 2. A) Tàrraco amb els diversos elements que conformen el seu urbanisme antic amb la polis de Tàrrakon (a) i les *cannabae/vici* o barris republicans (c), i la zona militar republicana després seu del Concili Provincial del s. I (b), amb marcat en vermell de la segona fase de la muralla, tot indicant les parts perdudes en línia discontinua, i en blau la primera fase, així com els vials en verd. B) Detall de les muralles a la Part Alta amb indicació de fases, torres, rampes, portes i portelles; amb la primera fase en blau i la segona en vermell; 1) porta *libitinensis* del Circ (100 dC); 2) portella de la Via de l'Imperi Romà 3) portal del Roser; 4) rampa de la baixada del Roser; 5) torre de l'Escolà (després fortí Negre o baluart de la Benedicció) i plaça de Sant Joan; 6) tramo entre torre de l'Escolà i 7) torre del Paborde o Arquebisbe; 8) torre del Cabiscol o Seminari; 9) torre de Minerva o Sant Magí; 10) portal del Socors; 11) portella i rampa del baluard de Sant Antoni; 12) portal del Mal Consell, després de Sant Antoni; 13) rampa, passeig de Sant Antoni; 14) portella del Forat Micó; 15) rampa, passeig de Sant Antonio; 16) portella dels Jueus; 17) portal del Rei; 18) rampa del Museu Arqueològic; 19) porta *triumphalis* del Circ (100 dC); 20) porta d'època augustal; 21) mur del Palau Arquebisbal.

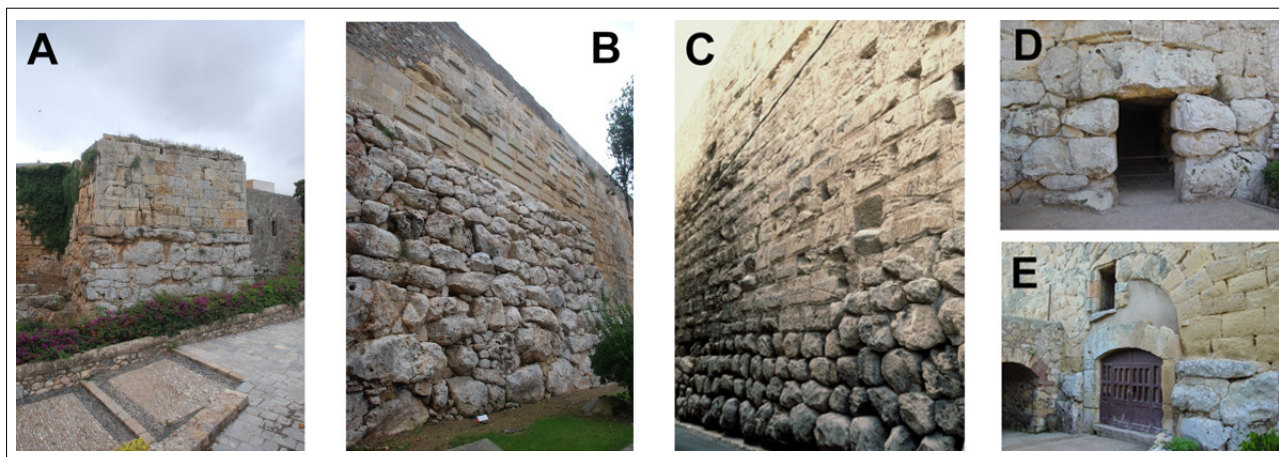

Figura 3. Imatges de la muralla romana, A) torre de Minerva o Sant Magí (fase 1); B) tram de muralla del col·legi Lestonnac (fase 1); C) tram de muralla de la baixada del Roser als anys noranta del segle xx (fase 2); D) portella de la torre del Paborde (fase 2); E) portal del Socors (fase 2).

Hem de fer un salt cronològic fins a l'antiguitat tardana perquè bo i res sabem de possibles canvis o reformes en època imperial. Sí que s'observa com les construccions de la seu del Concili Provincial encaixen dins la Part Alta i afecten la muralla a l'altura de la Torre del Pretori. En temps d'Hadrià tenim constància epigràfica que el flamen provincial Gai Calpurni Flac era el *praefectus murorum* i *curator templi*.

Doncs bé entre els segles v i viii s'observa alguna cosa a la muralla, com el replè de l'interior de la torre de Minerva, de manera que la casamata amb espitlleres queda amortitzada. També reparacions de paraments com al portal del Socors i el tram del col·legi Lestonnac, tot i que en aquest cas pot ser posterior.

DE TARRAQUÑA A L'ARRIBADA DE L'ARTILLERIA DE FOC (SEGLES VIII-XV)

Tot i que alguna crònica àrab parla de la destrucció de Terracona en la invasió del 713-714, més aviat cal pensar en una capitulació o la presa pacífica de la ciutat. Diem això perquè després de més d'un miler d'intervencions arqueològiques encara no s'han documentat nivells de destrucció associables als fets.

A partir del segle ix, amb la consolidació de la frontera del Llobregat al nord i el paper de Turtūsha com a capital de la marca oriental de al-Àndalus, Tarragona queda en una mena de *no man's land* de manera que si bé políticament està desarticulada, continua havent-hi un cert poblament que cal definir, tant a la ciutat com al territori. Al-Idrissi diu que «és una ciutat dels jueus» amb muralles de marbre blanc i negre i on hi ha edificis fortificats i torres inaccessibles on viuen pocs cristians». A més, els textos àrabs parlen del port com escala per fer aiguada. Des de l'antiguitat tardana la ciutat va proporcionar importants quantitats de materials constructius d'alta qualitat, marbres, granits, que van ser explotats i exportats per via marítima de forma organitzada.

Si bé la seu metropolitana és restaurada formalment el 1091, no és fins a 1119-1129 quan tenim símptomes clars d'organització efectiva, amb l'arquebisbe Oleguer Bonestruga i el *milites* normand Robert d'Aguiló. El cavaller ja es va ocupar de reparar les muralles a la Part Alta, perquè es recupera l'espai urbà visigot, no pas la ciutat imperial.

El costat sud, sobre el *visorium* del Circ, es va clausurar amb el Mur Vell. Es recreix la paret de separació de Circ i Fòrum Provincial aprofitant carreus imperials. Es construeixen torres, així com un portal a l'altura del *pulvinar* i eix de simetria del Concili: el de l'Olivera o de Misericòrdia, flanquejat per les torres de Morenés i Arandes. Les antigues torres de comunicació entre Circ i Fòrum passen a ser els castells del bisbe de Vic (Audiència) i Robert d'Aguiló (del Rei, o Pretori). Una altra torre, al costat de l'antiga plaça del Recinte de Culte, passa a ser castell de l'Arquebisbe (*olim* del Patriarca). Sumem les reparacions de la vella muralla, i el fet que la torre del Paborde es remunta amb una espectacular construcció que ara forma part del palau arquebisbal.

A tall merament informatiu, aquestes construccions que cal fixar grosso modo als segles XII-XIII es basteixen amb carreuada romana reciclada. Quan convé es retalla, es fan nous encoixinats i se cisellen marques de picapedrer. Per merlets fan anar també pedra o els aixequen de tàpia com es veu al tram de l'Escorxador. D'època baix medieval seran més grans. El creixement urbà aviat ocupa l'espai del Circ, llavors citat com el Corral, lloc on se celebraven les fires i mercats.

Durant les guerres entre Pere III i Pedro de Trastámara (1356-1375) Tarragona es refortifica, com moltes altres viles i ciutats, no sense problemes de finançament. Les ordres del comte-rei es van succeint fins que el 1369 es comença a construir el Mur Nou o Muralleta, davant la façana del Circ. Abans, el 1360, l'arquebisbe va manar clausurar les arcades de la seva façana meridional, una defensa prèvia que hom coneix com el Mur de Clasquerí (fig. 4).

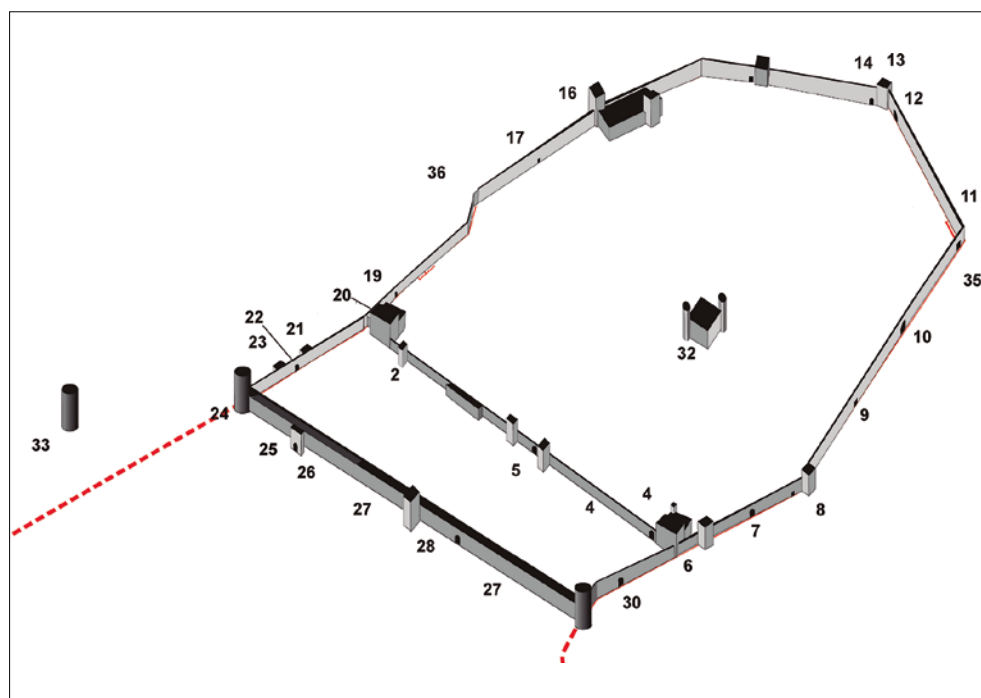

Figura 4. Fortificacions de la ciutat de Tarragona als segles XII-XIV: 1) castell del bisbe de Vic, 2) torre, 3) torre, 4) Mur Vell, 5) portal de n'Olivera i torres de Morenés i Arandes, 6) castell de Robert d'Aguiló, després del Rei, 7) portella dels Jueus i torre Saportella, 8) portella, 9) portal del Rei, 10) Portella dels Jueus i torre Saportella, 11) portella del forat Micó (?), 12) portal del Mal Consell, després de Sant Antoni, 13) torre i portella (sota baluard de Sant Antoni), 14) porta del Socors, 15) torre d'en Vallcorba (Sant Magi), 16) portal del Carro, 17) torre del Cabiscol i portella, 18) torre dels Templers, Paborde o Arquebisbe i portella, 19) portella, 20) torre de l'Escolà (sota forti Negre), 21) portal sobirà de Predicadors, després del Roser, 22) portal jussà de Predicadors (portella), 23) torre del Tintorer, 24) Porta, 25) torre d'en Veciana, 26) torre de Miralcamp o Grossa, 27) portal de Framenors, 28) Mur de Clasquerí, 29) Muralleta, 30) torre i portal del Bordell, 31) torre de les Monges, 32) Portal de la Boqueria, 33) Rastell del Rei, 34) castell de l'Arquebisbe o del Patriarca, 35) torre dels Heretges.

Mur de Clasquerí i Muralleta són obra de maçoneria. En la segona es construeixen torres poligonals amb cantonades de carreuada, com la de les Monges o la Grossa (fig. 5). També es basteixen nous accessos com el Portalet, on ara hi ha el carrer del mateix nom, o el de Sant Francesc davant el convent de framenors. Era una torre-porta que coneixem pels dibuixos cinccentistes de Wyngaerde.

Figura 5. Torre de les Monges, segle XIV.

Tarragona pateix el setge de les tropes de l'arquebisbe Pere d'Urrea i Joan II el 1462. Estem en plena Guerra Civil Catalana. Cal destacar que per primera vegada a Tarragona s'hi fan anar armes de foc durant el setge. Van malmetre, entre altres llocs, la Murallera i el Mur Vell.

Els nous ginyes de guerra que utilitzen la pólvora van significar un canvi a l'hora de fer la guerra perquè els antics sistemes defensius no eren capaços de proporcionar la protecció necessària. Aviat arribaran les fortificacions de traça italiana: murs més baixos i més gruixuts, talussos i baluards.

DELS PRIMERS BALUARDS A LA GUERRA DEL FRANCÈS (SEGLES XVI-XIX)

L'adaptació de les velles muralles a la poliorcètica pirobalística s'endega a inicis del segle XVI quan es construeixen baluards de traça italiana per protegir torres i punts crítics: Sant Climent, Sant Antoni, Carles V, Santa Bàrbara o Fortí Negre. Al moll es va aixecar la Torre del Port. L'eixample cap al sud, en temps del cardenal Cervantes (1568-1575), va comportar que manés aixecar una nova muralla que no es finalitza fins al segle XVII. En termes generals estem parlant de construccions atalussades, planta poligonal, fetes de maçoneria i carreuada als angles, i grans replens de terra que ajuden a minimitzar l'impacte dels projectils endegats per canons, morters i bombardes.

Van ser obres oneroses, tant per la construcció com pel manteniment. Els primers reforços van ser insuficients i es feia necessària una planificació per part d'enginyers i així salvaguardar la plaça. Això es veu especialment a partir del segle XVII temps de conflictes de la corona hispànica: guerres dels Trenta Anys (1618-1648), dels Segadors (1640-1659), dels Nou Anys (1688-1697), Successió (1700-1714) i Gran (1793-1795).

La Guerra dels Segadors va comportar dos setges (1641, 1644) en una Tarragona defensada per les tropes lleials a Felip Vè. La derrota castellana a Montjuïc (1640) va significar que la ciutat esdevingués presidi o plaça forta a més de l'enclavament de la corona hispànica en terres catalanes. Els enginyers italians al servei del rei són els encarregats de traçar dos projectes d'ampliació de les defenses, els quals determinen l'evolució poliorcètica. I es té un nou impuls a la Guerra de Successió, també gràcies a l'estada de les tropes austriacistes entre 1709 i 1713.

La traça defensiva es va centrar en un seguit d'aspectes. Primer de tot es va reforçar la Part Alta amb una contramuralla o *falsabraca* tant a la banda de mar com a l'interior. Es veuen als actuals passeigs de Sant Antoni i Arqueològic. En segon lloc, perllongaren les defenses fins al port, tot seguint el que quedava de la muralla romana, això sí reforçant-se amb baluards com el d'Aspres i Orleans, i el Fort Reial. Finalment, un tercer arc defensiu, des de la carretera a Barcelona a la desembocadura del Francolí, però que no acaba de materialitzar-se fins a la Guerra del Francès, i ni això. Es formava pels fortins de la Reina Anna Stuart, Sant Jordi i Plaça d'Armes, que enllaçava amb la línia de defenses dels baluards de la Creu i el nou de Sant Jeroni, Staremberg a l'est, i els de Sant Pere i el Rei al nord. Més a l'exterior, el fort de l'Oliva i altres tres al Loreto, muntanya dels Ermitans i l'Arrabassada. Abans de la Guerra del Francès, es construeix una cortina i un fort per defensar la desembocadura del Francolí.

Si bé Tarragona es deslliura de patir setge a la Guerra de Successió, no succeeix el mateix amb la invasió napoleònica, quan la plaça acaba convertint-se de nou en capital del principat. Cal reforçar les defenses, bé que amb poca fortuna. El 1811 Tarragona cau després d'un terrible setge, i torna a ser propugnada el 1813, llavors pels anglesos. De fet, les fortificacions que havien de protegir la ciutat no eren més que una sèrie de construccions inacabades, obsoletes, deteriorades, difícils de defensar i mal planificades.

La *Grande Armée* va ser a Tarragona poc més de dos anys. Van traçar una nova fortificació, molt més moderna, però que arranava bona part de la ciutat. La coneixem a partir d'un plànol d'època. Però no se'n va anar més enllà de reparar les defenses malmeses el 1811. La marxa de les tropes imperials, el 18 d'agost de 1813 significar també la voladura de les fortificacions i castells urbans en un clar context de terra cremada (fig. 6 A, B).

La lenta recuperació de la ciutat, condicionada també per la complicada història peninsular del segle XIX va significar iniciar noves fortificacions a la part baixa, com el llenç des de baluard de Sant Francesc al Llatzaret, el baluard de la Reina Amàlia... o pensar a enderrocar la muralla de Sant Joan durant el Trienni Liberal (1820-1823).

Figura 6a. Plan de Taragone et des ouvrages projetés pour la reduction de cette place. 1812. Ajuntament de Tarragona. Fotografia de Pep Escoda-Ajuntament de Tarragona.

Figura 6b. Plànol amb la identificació dels baluards i principals edificis de Tarragona i marcat del projecte de 1812 sobre la ciutat actual: 1) Fortí de la Reina; 2) Plaça d'Armes; 3) Baluard de la Creu; 4) Baluard de Sant Jeroni; 5) Baluard de la Mercè; 6) Baluard de Sant Antoni; 7) Baluard de Sant Jeroni; 8) Baluard de Sant Magi i inici falsabruga o contramuralla; 9) Baluard d'Staremborg; 10) Baluard del Sant Pere; 11) Baluard del Rei; 12) Baluard del Roser; 13) Baluard de la Sinia; 14) Baluard de Sant Pau; 15) Muralla de Sant Joan; 16) Baluard de Sant Joan; 17) Baluard de Jesús; 18) Baluard de Cervantes o Toro; 19) Baluard de Sant Domènec; 20) Baluard d'Aspres; 21) Fort Reial; 22) Baluard dels Canonges; 23) Lluqueta del Príncep; 24) Fortí del Francolí; 25) Defensa del Port; 26) Baluard de Sant Carles; 27) Baluard del Port; 28) Torre del Port; 29) Bateria; 30) Defensa del camí del port (Puesto del Carnero); 31) Contramuralla o falsabruga ara Passeig de Sant Antoni; 32) Baluard de Cadenas.

MÉS ENLLÀ DE LES MURALLES I BALUARDS: EL PERILL DELS CORSARIS

El neguit per un atac marítim no era un fet aïllat des de l'antiguitat. Ja en època medieval les accions dels sarraïns, els vikings o altres regnes cristians eren recordades a l'hora de defensar-se com podien. Fins i tot quan es dota la canònica de la Catedral, el 1154, ja es parla que la comunitat es fortifiqui pel perill d'un atac naval, tot i que sembla fins i tot exagerat (*«ab exercitu navali navigantium sarracenorum»* diu el document).

La documentació baix medieval parla dels esforços per fer guaites, defensar-se i protegir-se. La por d'accions de Barba-rossa o Dragut era real: havien atacat el 1547, 1562, 1566, 1567, 1582. Les ordres reials per protegir-se no van ser suficients i van caldre esforços locals i particulars. Per exemple el 1527 l'arquebisbe Pere de Cardona ordena aixecar la torre del Port. Un altre cas prou conegut: la Torre de la Mora es fa construir per la universitat de Tamarit després de l'atac corsari de 1562. Tot plegat, una inseguretat a la costa que s'allarga fins a 1830 quan França conquereix l'Alger.

La reacció dels particulars va consistir a fortificar els masos de la costa tot aixecant torres, i a Tarragona en tenim uns quants exemples. Les més antigues tendeixen a ser de planta quadrada, connectades als masos. Després ens trobarem de circulars que en alguns casos se separen uns metres. Mantenen trets d'origen medieval com entrada en alçada a la banda de terra, talussos, trespols a les quadrades i cúpules a les circulars, escales de gat, finestres espitlleres, matacans, lladroneres i merlets.

A banda i com a exemple de mas vertical, la Torre Forta. És semblant a la Torre d'en Dolça a Vila-seca. De cronologia similar, però més reduïda, la torre de Casa Madró al Molnàs, defensada per corseres. També la torre del Mas de Cusidor o Cosidor, força malmesa, planta quadrada, defensada amb corseres i espitlleres. Al costat del camí ral o antiga Via Augusta, la torre rectangular del Mas Rabassa,

integrada en l'estructura del conjunt rural. Una casuística similar, tot i que d'evolució més complexa, el Mas Jover, amb alteracions importants.

Davant del Molnàs, el Mas de l'Hereuet o d'en Ponç, amb dues torres quadrades als flancs, a datar entre els segles xvi i xvii, on destaca per exemple un interessant aparell de tàpia valenciana, és a dir amb verdugades de rajoles. Cap a l'interior, el mas d'en Sorder una torre de planta quadrangular de les quals es veuen encara part de les corseres. Més enllà el Mas de la Creu té una planta del mateix tipus i es defensa per espitlleres i corseres. Per acabar el Mas dels Canonges, a la partida de la Pineda. Obra de maçoneria i carreus a les cantonades, i corseres dalt de tot.

Quant a torres de planta circular, en primer lloc, destacar la de la Mora, que com hem dit és del segle xvi avançat. És de maçoneria amb talús a la planta baixa, defensada per tronerres i corseres. Al peu del camí ral, el Mas Grimau, de maçoneria i que encara conserva espitlleres. Per acabar, i a certa distància del Mas de la Creu, la del Mas Pastoret, amb base atalussada i murs de maçoneria i quatre corseres (fig. 7).

Figura 7. La Torre de la Mora és una de les defenses més importants de la costa en prevenció dels atacs de pirates i corsaris nordafricans.

DE FORTIFICACIÓ A MONUMENT

Les fortificacions en perdre la seva funció militar deixen de tenir sentit. Passen a l'abandonament i deconstrucció. Tarragona no és pas un cas diferent. El ram de la guerra aviat veurà que la desafectació de les defenses permet ingressos extra en subhastar l'enderroc i la venda dels materials, i especialment alienar les finques alliberades. I no sense problemes de qui havia de rebre els beneficis: la ciutat, l'arquebisbe o l'Estat.

El 1775 ja es va demanar enderrocar la Muralleta, perquè de poc servia atesa l'existència de la muralla de Sant Joan que defensava la ciutat pel flanc meridional. Així s'alliberava un espai urbà força bigarrat i amb els lògics problemes de convivència i salubritat. Si bé es va aconseguir el permís, poc després una ordre reial de 1793 va aturar l'empresa.

El setge de 1811 va ser devastador per Tarragona i les seves defenses. Els napoleònics van pensar en una nova fortificació que no van tirar endavant. Superada la guerra i gràcies a l'auge del port com a motor econòmic, la ciutat comença a recuperar-se i avancen les reformes urbanes que maldaven per unir la Part Alta i el barri de Marina. Les fortificacions estaven de més, i no oblidem que eren obsoletes. És l'època de l'*abajo las murallas* que a Barcelona promulgava el metge i higienista Pere Felip Monlau.

Amb el Bienni Progressista les coses es van accelerar. Pocs dies després de l'entrada d'Espartero a Madrid, un decret de l'1 d'agost de 1854 manava enderrocar la muralla de Sant Joan a canvi que la ciutat es fes càrrec de les fortificacions del front marítim. Les obres van començar poc després.

El 1868 amb la Revolució Gloriosa es va proposar continuar aterrant la resta de defenses, muralla romana inclosa. Precisament els sectors més conservadors de

Tarragona, a més de la Societat Arqueològica i la Comissió de Monuments van dirigir-se a les acadèmies de Madrid per salvar la part romana. S'aconsegueix per ordre del director general d'Instrucció Pública (14.11.1868).

El 1870 Tarragona deixa de ser plaça militar i es decreta la confiscació de muralles i fortificacions de cara a la seva subhasta. La Junta Revolucionària va iniciar l'enderroc començant pels portals de Sant Francesc i Santa Clara. Amb l'adveniment de la I República es va seguir amb la muralla de Sant Francesc i els baluards de Cadenes i Staremberg. La Societat Arqueològica i la Comissió de Monuments tornen a salvar les muralles romanes així com el Castell del Rei o Pretori. Una nova ordre (5.01.1871) atura el tràmit de venda de muralles, que resten sota la custòdia de la Comissió de Monuments i Societat Arqueològica, i custodiades per Hisenda.

Malgrat tot, un rosari d'accions tant municipals com privades van afectar les velles muralles, des de construir-hi habitatges fins a aterrar algun tros. El *súmmum* va ser el 1883 quan el mateix consistori va obrir-hi una porta per donar pas a l'Escorxador. La polèmica va concloure amb la declaració de monument nacional el 24 de març de 1884 «*encomendando su conservación y custodia á la Comisión de monumentos históricos y artísticos de aquella provincia*». Però ni amb això la muralla romana va quedar protegida, com s'ha recollit en diverses publicacions. Només un apunt que val la pena destacar: el 1933 es va inaugurar el Passeig Arqueològic, el qual ha estat un referent en la recuperació de les muralles i fortificacions del país. Es va centrar en l'agençament de la contramuralla o *falsabraga* entre el portal del Roser i el baluard d'Staremberg.

EL CONFLICTE TORNA: LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

Però la roda del temps gira i torna el conflicte. Un mal plantejat i pitjor sufocat cop d'estat el 18 de juliol es va transformar en la Guerra Civil de 1936-1939.

Els avenços en les tècniques bèl·liques havien deixat des de feia ja temps els sistemes de fortificacions de Tarragona totalment obsolets. El conflicte bèl·lic al segle xx havia canviat de naturalesa i calia defensar-se i protegir-se amb nous mètodes que fossin efectius, o almenys, intentar-ho, la defensa passiva pren protagonisme.

Sorgeixen així altres estructures i tècniques defensives adaptades a la nova guerra i les noves armes, metralladores, bombardejos aeris, etc., davant de les que a la població civil, només li quedava gairebé l'opció de protegir-se mitjançant la construcció de refugis antiaeris com a mitjà de defensa passiva. Mentrestant les estructures de defensa es replantegen adaptant-se als nous temps, amb la construcció de búnquers de formigó armat capaços de suportar l'impacte dels nous i potents projectils.

Tarragona no va poder quedar al marge. Es construeixen refugis antiaeris i la costa es veu esquitxada de tot un seguit de búnquers i bateries de costa, alguns dels quals resten encara visibles, com a testimonis d'aquells temps.

Tarragona havia quedat en el bàndol republicà en el moment del cop d'estat del general Franco el juliol del 1936. Però aquí l'esclat definitiu de la guerra es produí amb el primer bombardeig de la ciutat del 17 de juny del 1937. És en aquest moment en el qual la població civil gairebé es desperta del somni d'una guerra llunyana en el que fins aquell moment més o menys s'havia mantingut.

La població, però, no estava preparada per defensar-se d'aquests tipus d'atacs, i es va veure de sobte forçada a la construcció precipitada de tota una xarxa de refugis antiaeris que conformaren part de la defensa passiva.

Tarragona va ser freqüentment objecte de les bombes de l'Aviazione Legionaria Italiana amb base a Mallorca. Davant d'aquesta situació, la recentment creada Junta Local de Defensa Passiva va impulsar i instruir la ciutadania per a la construcció de refugis. I va ser majoritàriament l'acció directa de la població que amb els seus propis mitjans, dugué a terme una tasca ingent i improvisada d'autoprotecció, construint refugis i reaprofitant espais soterrats preexistents com cups, magatzems i voltes romanes aixecades amb el resistent formigó de calç.

Amb el final de la guerra el 1939, les autoritats franquistes de la mà de les Jefaturas Locales, dependents de les Jefaturas Provinciales, es van fer càrrec del control dels refugis. Varen inventariar tots els que s'havien acabat construïnt a la ciutat, per tal de tenir sota control aquestes estructures defensives en el cas que el conflicte tornés a revifar davant la situació bèl·lica d'una Europa, a les portes de la Segona Guerra Mundial i l'amenaça comunista.

Diversos van ser els llistats que es van realitzar, potser el més complet l'aportà Francisco J. González Huix, amb una llista de 60 refugis que de manera imprecisa data el març de 1938.

Amb el temps, però, aquestes estructures van quedar en l'oblit, tapiades i podem dir que ocultades, amb l'ànim d'oblidar-les com a reflex d'un temps al qual ningú volia tornar ni tan sols recordar.

Així doncs, esborrats de la memòria i sense cap figura de protecció urbanística, molts varen anar desapareixent pels processos de remodelació urbana.

No serà fins a partir de l'arribada de la Democràcia que comença un tebi i més que lent procés de conscienciació sobre aquell conflicte, tot i que la protecció legal de les estructures defensives com a tals, no s'iniciarà fins ja ben entrat el segle XXI. Va culminar amb la Ley 20/2022, de 19 d'octubre, de Memoria Democrática, que actualitza la primera Ley 52/2007, de 26 de desembre, i que en l'article 49, introdueix el concepte legal de Lugares de memoria democrática, entre els que podem incloure els refugis antiaeris:

«Artículo 49. Lugares de memoria democrática.

Lugar de Memoria Democrática es aquel espacio, inmueble, paraje o patrimonio cultural inmaterial o intangible en el que se han desarrollado hechos de singular relevancia por su significación histórica, simbólica o por su repercusión en la memoria colectiva, vinculados a la memoria democrática, la lucha de la ciudadanía española por sus derechos y libertades, la memoria de las mujeres, así como con la represión y violencia sobre la población como consecuencia de la resistencia al golpe de Estado de julio de 1936, la Guerra, la Dictadura, el exilio y la lucha por la recuperación y profundización de los valores democráticos».

Des de l'Ajuntament de Tarragona i el seu Servei d'Arxiu i Documentació Municipal, s'han impulsat diverses actuacions per difondre els espais de la guerra, tals com la ruta «Els llocs de la memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista a Tarragona» a partir de la que es poden visitar diversos espais de memòria convenientment senyalitzats, entre els quals es troben dos refugis antiaeris rehabilitats i recuperats

per a la visita (Palau Municipal i Casa Canals, tot i que aquest últim, es troba en fase encara de recuperació). També està en tràmit la declaració de bé cultural d'interès local els búnquers de la Savinosa i platja Llarga, com del sistema defensiu de la muntanya de Sant Joan, sobre Tamarit i el de la platja d'Altafulla.

Una altra iniciativa, però de caràcter privat, és la del refugi antiaeri del Museu Bíblic, fins ara l'únic refugi museïtzat junt al del palau municipal (fig. 8 A, B).

LA PROTECCIÓ LEGAL DE LES FORTIFICACIONS DE TARRAGONA

En resum, la muralla romana és monument històric des de 1884. Però fins al famós decret de castells de 1949 i la declaració de conjunt històric de 1966, no tenim noves proteccions. I tampoc.

Recordem que el *Boletín Oficial del Estado* el 5 de maig de 1949 publicava el famós decret de protecció de castells:

«Artículo primero – Todos los castillos de España, cualquiera que sea su estado de ruina, quedan bajo la protección del Estado, que impedirá toda intervención que altere su carácter o pueda provocar su derrumbamiento.

Artículo segundo – Los Ayuntamientos en cuyo término municipal se conserven estos edificios son responsables de todo daño que pudiera sobrevenirles.

Artículo Tercero – Para atender a la vigilancia y conservación de los castillos españoles se designará un Arquitecto Conservador con las mismas atribuciones y categoría de los actuales Arquitectos de Zona del Patrimonio Artístico Nacional.

Artículo Cuarto – La Dirección General de Bellas Artes, por medio de sus organismostécnicos, procederá a redactar un inventario documental y gráfico, lo más detallado posible de los castillos existentes en España».

El redactat no afina en l'abast de protecció. A fi i efecte de resoldre el tema, l'any 1968 la Comisaría General del Patrimonio Artístico Nacional va publicar l'Inventario de protección del Patrimonio Cultural Europeo IPCE: España. S'inclou un llistat d'arquitectura militar amb castells, torres, baluards, guaites, fortins, arsenals, cases i esglésies fortificades, etc. amb una forquilla cronològica entre el 711 i 1914. El clau es rebla a la disposició addicional segona de la Llei 16/1985 del Patrimoni Històric Espanyol (BOE núm. 155 de 29.06.1985): «Se consideran asimismo de Interés Cultural y quedan sometidos al régimen previsto

Figura 8a. Mapa de Tarragona amb la localització dels refugis antiaeris. (foto Ramón Cornadó Serra. Arxiu General de la Diputació de Tarragona).

Figura 8b. Restes del refugi antiaeri localitzat durant les obres al Mercat Central de Tarragona. Autor: J. F. Roig. (Codex Arqueologia i Patrimoni).

en la presente Ley los bienes a que se contraen los Decretos de 22 de abril de 1949, 571/1963 y decreto 499/1973». I això es recull a la addicional primera de la 9/1993 del Patrimoni Cultural Català (DOGC núm. 1807, 11.10.1993): «2 Es declaren d'interès nacional els castells de Catalunya. En el termini de tres anys, el conseller de Cultura ha de presentar a l'aprovació del Govern de la Generalitat una relació d'aquests castells.»

No oblidem les proteccions dels inventaris de patrimoni arqueològic i arquitectònic de Catalunya, on es recullen no solament els béns culturals d'interès nacional que ja són en el seu Registre, sinó els jaciments arqueològics i els que formen el Catàleg de Patrimoni Cultural Català és a dir els béns culturals d'interès local; sense oblidar tampoc els béns catalogats per la normativa urbanística.

Precisament els catàlegs vinculats al planejament urbanístic compilen els béns culturals a protegir en cada municipi. En el cas de Tarragona, el pla general de 1973 aportava un primer catàleg. Ja en plena Transició les Normes Subsidiàries de la Comissió d'Urbanisme de Tarragona (DOGC 04.09.1981) publiquen una primera llista dels béns protegits a la demarcació. El 1979 l'Ajuntament va crear una comissió tècnica dedicada a la redacció del Catàleg d'Edificis i Ambients Urbans. Normativa i inventari, amb poques variacions (com l'eliminació d'alguns béns) es manté fins al pla general de 1995. Posteriorment, el pla d'ordenació urbana municipal de 2007 aporta un nou i renovat catàleg que s'aprova definitivament el 2013. Ara bé, un seriós conflicte urbanístic pels terrenys de la planta de CLH (antiga CAMPSA) va acabar amb la suspensió judicial del pla general (DOGC núm. 8554 de data 30/11/2021). Això va comportar que l'Ajuntament hagués d'aprovar unes normes de planejament urbanístic (NPU) actualment prorrogades a l'espera d'un nou pla general. Tot plegat una complicada situació que no es resol d'un dia per l'altre.

El POUM de 2013 inclou el corresponent Catàleg de Béns Immobles, amb les fitxes, plànols i normativa, que han estat inclosos amb algunes esmenes materials a les NPU. La revisió de cara a un nou catàleg així com l'exercici normal de la tramitació de llicències van fer veure una realitat complicada. Veiem que en el Catàleg hi ha un seguit d'elements protegits com a bé cultural d'interès nacional en ser arquitectura defensiva, que realment no ho són perquè senzillament no formen part del Registre de Béns Culturals d'Interès Nacional de la Generalitat. Són els casos, per exemple, del Mas d'en Jové o Jover, que a les NPU ja és BCIL, o el de la Torre Forta. Un altre és la torre de Sant Simplicí, sobre la pedrera del Mèdol. Val a dir que el Catàleg del POUM de 2013 va ser aprovat amb els corresponents informes i acords de comissions per la Generalitat de Catalunya, i entre aquests, hi ha el de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural de Tarragona (fig. 9).

En conclusió, al Catàleg de Béns de les NPU hi ha un seguit de béns protegits teòricament com d'interès nacional d'acord amb els decrets de 1949 els quals no tenen número de registre i queda per resoldre si realment estan protegits o no. El que queda clar és que una protecció legal genèrica, per ministeri de llei, sense que després hi hagi el registre individualitzat de cada element, no té cap força jurídica.

Això provoca una clara situació d'inseguretat que cal resoldre doncs si bé el Catàleg de Béns de les NPU diu que aquests elements són BCIN o BCIL, no tenen la corresponent protecció en el registre de la Generalitat. Les solucions poden ser diverses com la declaració de BCIL d'aquests elements, cosa que és competència

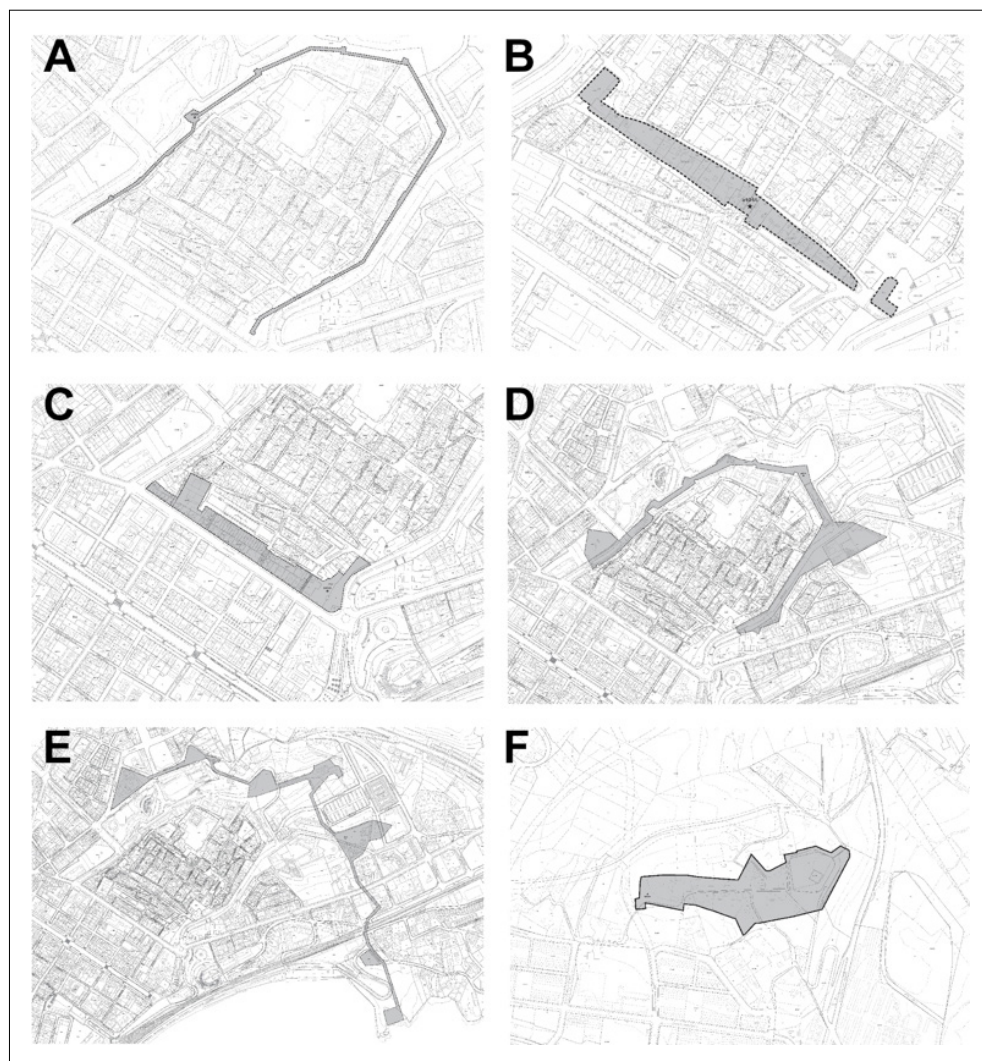

Figura 9. delimitació dels àmbits de protecció de diversos BCIN fortificacions de Tarragona segons les fitxes del Catàleg de Béns de les NPU de 2021: A) Muralles romanes (fitxa a401); B) Mur Vell (fitxa a404); C) Muralleta (fitxa a405); D) Segona línia de fortificacions -falsabragas (fitxa a401); E) Tercera línia de fortificacions (fitxa e401); F) Fort de l'Oliva (fitxa g015).

municipal; o l'alta al registre de BCIN, aquí de la Generalitat. I no oblidem que tot el terme municipal en el seu subsol es considera zona arqueològica en virtut del decret de 1966 en el qual es declarava el conjunt històric de Tarragona (taula 1).

NPU 2021 (POUM 2013)				Decret 1949	Decret CHA 1966	Altres	REG/INV/IPAC GENCAT			Observacions
Num	Nom	BCIN	BCIL				BCIN	BCIL		
A 051	T. Audiencia							6902-I		
A 066	Pretori						207-MH			Gaceta 30.07.1926.
A 401	Muralles i fortificacions						4113-MH-ZA			Gaceta 12.04.1885.
A 404	Mur vell						4113-MH-ZA			
A 405	Muralleta						4113-MH-ZA			
A 027	Edifici i torre arandes						4113-MH-ZA			
A 047	Edifici i torre morenes o baro IV torres						4113-MH-ZA			
A 401	Falsabruga						4113-MH-ZA			
A 404	Mur vell						4113-MH-ZA			
A 405	Muralleta						4113-MH-ZA			
E 006	Forti Reina						1595-MH			
E 009	Forti Sant Jordi						1596-MH			
E 401	3 (2) Linia fortificacio						4113-MH			
F 003	Mas Canonges							15586-I		
F 005	Els Montgons								15858	Castell, església i vilatge medievals.
F 011	Torre Forta									
G 004	Mas Hereuet						1604-MH			
G 005	Castell Tamarit						1601-MH			
G 007	Castell ferran						1603-MH			
G 015	Fort Oliva						4113-MH-ZA			
G 016	Fort Loreto						4113-MH-ZA			
G 018	Mas Jover							15588-I		Al catàleg del POUM de 2012 es comptabilitzava com a BCIN.
G 020	Mas Marquès									
G 022	Torre de la Mora						1602-MH			
G 023	Torre d'en Segú									
G 030	Mas Cusidor						1597-MH			
G 033	Mas Pastoret						1599-MH			
G 035	Mas de la Creu						1598-MH			
G 037	Mas Grimau							7120-I		
G 038	Mas Rabassa							4121-I		
G 039	Mas Sorder							7112-I		
G 045	Torre s. Simplicí									
G 1043	La Torreta									
G1096	Forti dels Ermitans						4113-MH-ZA		4321	
--	Bunkers del Preventori									Declaració de BCIL en tràmit. Dins espai de la fitxa e30.
--	Bunkers de la Platja Llarga									Declaració de BCIL en tràmit.
--	Bunker de Tamarit									Declaració de BCIL en tràmit.
--	Bunker de la Platja d'Altafulla									Declaració de BCIL en tràmit.

Taula 1. Fortificacions catalogades al municipi de Tarragona. NPU 2021 (POUM 2013) es correspon al núm. de fitxa del Catàleg de Béns Immobles, amb el nom del bé i si és BCIN o BCIL. Decret 1949 es marca si és protegida pel decret de castells; Decret 1966 si ho és per la declaració de conjunt històric i altres si té alguna altra protecció que es recull a Observacions. A la doble columna Reg / Inv Gencat s'especifica el número de Registre, Catàleg de Béns o Inventari del Patrimoni Arqueològic de Generalitat.

LA PROTECCIÓ LEGAL ACTUAL DE LES ESTRUCTURES DE LA GUERRA CIVIL

Després del decret de protecció genèrica dels castells de l'any 1949 no serà fins al 2006 que amb la Declaración de Baños de la Encina s'actualitza la protecció legal del patrimoni defensiu, intentant aclarir i definir conceptes sobre què inclou o hauria d'incloure aquesta protecció.

El procés d'actualització culmina amb el Plan Nacional de Arquitectura Defensiva impulsat pel Ministerio de Educación Cultura y Deporte, i aprovat pel Consejo del Patrimonio Histórico Español l'any 2012. Apareix definida la classificació tipològica d'aquelles estructures defensives incloses en la protecció, concretament cita: «Arquitectura de defensa del siglo xx, especificando si se trata de fortificación ligera, fortificación permanente, defensa pasiva, fortificaciones de campaña (nidos de ametralladora, nido fusilero, observatorio blindado, fortín, casamata para artillería, emplazamiento artillero a barbeta, parapeto fusilero/ trinchera de obra, refugio, trinchera, muro anticarro, barracón, blocao, etc.)».

Tot i que la normativa encomana la seva protecció als ajuntaments, a hores d'ara, el planejament urbanístic de Tarragona no recull cap figura de protecció dels refugis antiaeris però sí d'alguna de les bateries de costa.

L'actual catàleg de Béns a Protegir de les NPU inclou una fitxa relativa a estructures defensives de la Guerra Civil, es tracta de la dels búnquers de defensa costanera de la Punta de la Mora, amb grau de protecció de Bé Catalogat urbanístic, grau C2, que són segons l'article 11.2.a de la seva Normativa:

«Edificis de categoria C amb valor d'estructura tipològica.

Edificis que, encara que no s'integren dins la categoria de BCIL, poden presentar valors a les façanes i els elements privatis o comuns (vestíbuls, caixes d'escals, estructura i altres indicats si s'escau en la corresponent fitxa).»

Tenim conservats però més búnquers i nius de metralladora repartits per tot el litoral de la costa tarragonina: Preventori de la Savinosa, platja d'Altafulla, platja Tamarit, els primers en tràmit de declaració de bé cultural d'interès local.

Podríem dir que aquesta manca de protecció ve motivada en bona part, pel gran desconeixement i escàs protagonisme o presència d'aquestes estructures en el paisatge urbà, ocultades i oblidades a partir de la postguerra. Però poc a poc van sorgint a la llum amb noves obres i noves mentalitats, encara que només sigui per retrotreure'ns a un passat que comença ja a ser llunyà, però cabdal per la nostra història (fig. 10).

Finalment, hem de recordar que tant la Generalitat com els ajuntaments, en el marc de les seves competències són les encarregades de vetllar per la seva protecció i conservació, sense oblidar que els propietaris i tinentes són primers responsables, d'acord amb el que marquen les lleis de Patrimoni Cultural Català i Urbanisme. Amb tot cal considerar que els ajuntaments,

Figura 10. Portada de la fitxa g052 del Catàleg de Béns a Protegir de les Normes de Planejament Urbanístic corresponent als búnquers de defensa costanera de la Punta de la Mora.

com administracions de proximitat per excel·lència no poden assumir ni de bon tros el manteniment d'aquest patrimoni, i menys de manera subsidiària per la invasió dels particulars o altres instàncies públiques. La manca de recursos, especialment econòmics, en municipis amb un patrimoni extraordinari com el cas de Tarragona és un dels temes que cal abordar precisament en uns temps tan líquids com els actuals. Certament, el finançament i el paper del municipalisme és una de les assignatures pendents de la tan evocada Transició.

BIBLIOGRAFIA

- Aa.Vv. (2011). *Tarragona durant la Guerra del Francès (1808-1814)*. Autoritat Portuària. Tarragona.
- Aloguín, M. (2011). «Caminant damunt la batalla: les fortificacions del setge de 1811 en el teixit urbà». Dins Piqué J.; Carbonell, J.; Sánchez Cervelló, J. (coord.) *Tarragona Durant la Guerra del Francès*. Autoritat Portuària. Tarragona, 52-63.
- Balart, Ll.; Bravo, P. (2022). Refugis antiaeris: els caus de la por. Estudi arqueològic i documental de l'estat actual dels refugis antiaeris de la Guerra Civil a Tarragona. *Kesse: Butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, 54. <https://raco.cat/index.php/Kesse/article/view/416443>
- Bonet, M. (1996). *Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena Edat Mitjana*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Capdevila, S. (1979). Documents. La torre de la Mora. *Estudis Altafullencs* 3, 85-89.
- Catàleg de Béns a Protegir-Patrimoni Cultural. Normes de Planejament Urbanístic de Tarragona (NPU)*, any 2021 (www.tarragona.cat).
- Catàleg de masies i cases rurals en el sòl no urbanitzable. Normes de Planejament Urbanístic de Tarragona (NPU)*, any 2021 (www.tarragona.cat).
- Clara, J. (2012). *Els búnquers de la costa catalana. Patrimoni militar en temps de guerra (1936-1939)*. Rafael Dalmau, Barcelona.
- Cortada, Ll. (1998). *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Cartalunya preindustrial*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, vol. I.
- González, F. J. (1990). *El asedio aéreo de Tarragona 1937 – 1939*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- Hauschild, Th. (1983). *Arquitectura romana de Tarragona*. Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- Lipscombe, N. (2010). *The Peninsular War Atlas*. Osprey, Oxford.
- Menchon, J. (2008). *Ab exercitu navali navigantius sarracenorum*: la defensa de la costa a l'edat mitjana i en època moderna. Ports marítims i ports fluvials: la navegació a l'entorn del nord-oest mediterrani durant l'antiguitat. *Citerior*, 4, 187-209.
- Menchon, J. (2009). *La muralla romana de Tarragona. Una aproximació*. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
- Menchon, J. (2011). Tarragona o la difícil «convivència» entre el patrimonio histórico y crecimiento urbano. Dins Aa.Da. *Proyectos urbanos y arqueología en*

las ciudades Patrimonio de la Humanidad de España. Actas del taller de Proyectos Urbanos y Arqueología en las Ciudades Patrimonio de la Humanidad. Grupo Ciudades Patrimonio de la Humanidad, León, 143-185.

Menchon, J. (2013). Fortificaciones y defensas de la ciudad de Tarragona: del siglo II aC al siglo XIX. Dins Abella, D.; Cardona, D., Hernández, F. X. *I Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna. In memoriam Agustí Vehí Castelló.* Ministerio de Defensa, Madrid, 117-130.

Menchon, J. (2014). Les fortificacions de Tarragona i la Guerra del Francès. Dins Aa.Vv. Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013. Fundació Privada Mútua Catalana, Tarragona, 25-42.

Menchon, J. (2021). *Carreus, columnes, inscripcions... i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval.* Patrimoni 2.0, Barcelona.

Menchon, J. (2023). Unes muralles medievals molt antigues: Tarragona. *Rodis. Journal of medieval and postmedieval archaeology* 6, 305-336 (https://doi.org/10.33115/a/26046679/6_12).

Menchon, J.; Massó, J. (1999). *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II a.C - XX d.C).* Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver Tarragona.

Murillo, F. (2011). La defensa del fort de l'Oliva, maig de 1811. *A carn! Publicació electrònica d'Història militar catalana* 16, any 6, II època, 17-48 (<https://blocs.tinet.cat/acarn/files/2012/01/IIIrNEagost11.pdf>).

Murillo, F. (2014). El setge de Tarragona de 1811. Dins Aa.Vv. Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013. Fundació Privada Mútua Catalana, Tarragona, 121-152.

Ortueta, E. (2006). *El camí cap a la modernitat, urbanisme i arquitectura.* Lunwerg, Barcelona.

Piqué, J. (1998). *La crisi de la rereguarda. Revolució i Guerra civil a Tarragona (1936-1939).* Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Diputació de Tarragona, Barcelona.

Recasens, J. M. (1965). *La revolución y Guerra de la Independencia en la ciudad de Tarragona.* Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona.

Recasens, J. M. (1998). *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona, segles XVI-XVII.* Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona.

Salvador, Ll. de (2005). *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939).* Ed by E. Virgili. Cossetània Edicions, Valls.

Terrado, P.; Menchon, J. (2022). A new Map of the Napoleonic Project after the siège of Tarragona in 1811. *Imago Mundi* 74, 285-291.

Terrado, P.; Menchon, J. 2020. Un plànol inèdit de Tarragona de 1811: Projecte de fortificació de la ciutat després del setge de la *Grande Armée*. *Butlletí Arqueològic* època V, 42, 225-254.

Terrado, P. (2021). *Ciutat, port i territori. Cartografia històrica de la ciutat de Tarragona entre els segles XVII i XIX.* Port de Tarragona, Tarragona.

Webgrafia (<https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/presentacio/seccions/arxiu-historic>).

ABSTRACT (català)

Violence et conflit au moyen âge. Miscellanées d'histoire et d'archéologie

Valérie Serdon

Considerada durant molt de temps com una època de conflictes endèmics, l'Edat Mitjana va ser testimoni del desenvolupament de múltiples formes de violència. Tot i que la historiografia europea va contribuir durant molt de temps a transmetre aquesta imatge, l'estat de «guerra permanent» no era una realitat a l'Edat Mitjana, malgrat que el caràcter difús de la violència és evident.

Els enfocaments interdisciplinaris que combinen fonts i iconografia permeten establir un diàleg amb l'arqueologia per oferir una visió més matisada del fenomen. Lluny de la història bèl·lica d'abans, els historiadors s'interessen avui per les interpretacions socials d'aquesta violència i plantegen una lectura antropològica global del fenomen de la conflictivitat medieval.

Però, en relació amb aquests treballs, què pot aportar específicament l'arqueologia a l'estudi dels conflictes i la violència a l'edat mitjana? A quin camp d'estudi resulten més pertinents els resultats?

En aquest article s'analitza la contribució de l'arqueologia a l'anàlisi del marc material de la guerra i la societat medieval, qüestionat des del punt de vista dels contextos dels descobriments: es poden obtenir proves tangibles de violència i conflicte? Com es poden interpretar? Quins escenaris d'enfrontaments o llocs d'enterrament poden revelar rastres de violència institucionalitzada o interpersonal? Finalment, coneixem tan bé les armes en les formes i les tècniques de fabricació —ja siguin les dels comandaments militars, les tropes d'origen modest o la població comuna— i l'ús que se'n feia? I què ens aportaran, en un futur pròxim, les respostes a aquestes preguntes en el coneixement de la violència que travessa les societats antigues?

La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la Tarraconense: Tedeja y Pico san Vicente (Burgos)

Jose Angel Lecanda, Asier Pascual

Entre finals del segle v i començaments del vi es procedeix a l'efectiva presa de control de la Tarraconense per part dels visigots; des d'aquell moment, aquesta

província, convertida ara en ducat, esdevindrà un territori especialment subjecte a tensions politicomilitars tant internes com externes. Una evidència arqueològica que es relaciona directament amb aquest context és la fortificació, fins fa poc pràcticament inèdita i des d'alguns anys documentada amb diversos enclavaments a l'extrem occidental del ducat, tant a l'alt com a la mitja vall de l'Ebre. No obstant això, cal destacar que malgrat el seu caràcter coetani, els seus mateixos condicionaments i materials o la seva tradició poliorcètica i cultural, s'han registrat algunes tipologies clarament diferenciades. La fortalesa de Tedeja (Trespaderne, Burgos) i el Pico San Vicente (Monestir de la Serra, Burgos) en són exponent. Les similituds i els paral·lelismes amb altres jaciments permeten establir vincles de relació cronocultural, però les seves diferències s'han d'explicar i, en aquest sentit, hi caben molt diferents marcs teòrics, que van de la identificació social dels seus promotors, al seu paper i funcionalitat; o de la problemàtica relació dialèctica poder central-poder local a la diferent planificació o urgència que n'expliquen la construcció.

La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno

Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana

La ciutat romana de Luni, situada a la costa septentrional de l'antiga *Regio VII Etruria*, va registrar la construcció, cap a l'any 580 dC, d'una muralla defensiva poderosa, caracteritzada per una planta quadrilàtera, forts murs, torres angulars i una superfície interior d'unes 1,30 hectàrees. La notable estructura estava destinada a protegir la catedral i el barri episcopal, deixant fora la resta del centre urbà. La datació de la fortalesa implica una viva preocupació dels seus constructors pels llombards, que llavors planaven sobre la vall del Po i la Toscana. A més, la seva posició, amb vistes immediates al port, indica que els principals atacs s'esperaven des del turbulent mar Tirrè, més que no pas des de les rutes terrestres, que, d'altra banda, estaven bloquejades per «castra» especials. Segons el papa Gregori Magne, temien les accions pirates dels bàrbars i dels pilots i mariners indígenes, els seus còmplices. Concretament, una carta papal, enviada el 603 dC, denuncia que els pisans, súbdits rebels o deslleials de Constantinoble, acostumaven a llançar les seves naus ràpides («dromonae») contra els territoris imperials veïns. Pel que fa a això, no és casualitat que el geògraf Giorgio de Xipre, que escriu a principis del segle VII, esmenti encara Luni, però no Pisa, entre les últimes bases militars que l'Imperi d'Orient va mantenir a Itàlia.

El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos V y VI

José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos

A la vall de l'Esla ens trobem amb tot un seguit d'assentaments fortificats, situats en territori considerat com a fronterer entre sueus i visigots. En el cas del jaciment del Castellón (Santa Eulàlia de Tàbara, Zamora) ens trobem amb un castellum que presenta unes bones condicions defensives, tant naturals com pels seus importants sistemes defensius. Això no obstant, més enllà d'emplaçar-se en una zona de conflicte o militaritzada, la seva situació s'ha d'entendre en termes de control del territori adjacent i les seves vies de comunicació a través d'un gual natural del riu. Les nombroses restes arqueològiques que s'han pogut identificar presenten una

variada economia, amb gran importància de la metal·lúrgia del ferro, agricultura, ramaderia, caça, pesca, i un fort impacte del comerç de diferents productes com a ceràmiques, i elements d'ornament. El poblat presenta un creixement significatiu en un període i en una zona de conflicte relatiu, que no va impedir el desenvolupament d'aquest enclavament.

Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited

Ettore A. Bianchi

Al cim d'un turó, prop de la capella de Sant'Antonino, sobre el llogaret de Perti, al municipi de Finale Ligure, districte de Savona (Itàlia) se situen les ruïnes d'un gran recinte emmurallat, construït al segle VI dC. Segons l'opinió generalitzada, es tractava d'una fortalesa estratègica, erigida pel govern de Constantinoble va erigir i dotà de personal per repel·lir els llombards que vagaven per la vall del Po. Això no obstant, l'explicació habitual es pot qüestionar per raons tant geogràfiques com arqueològiques; aquests motius de cautela podrien obrir una visió alternativa del context. Les nostres fonts escrites, incloses les rellevants cartes del papa Gregori Magne (590-604 dC), suggereixen que moltes esglésies, monestirs i comunitats costaneres, situades a les costes tirrèniques de l'Imperi, van patir atacs sobtats de petites flotes enemigues, que partien de ports sota control bàrbar; en aquella època, també els pacífics residents de la Ligúria marítima podrien haver temut per la seguretat. Si fos així, probablement l'assentament fortificat de Sant'Antonino, com altres, va ser un refugi permanent (*refugium*) per als mateixos civils que s'enfrontaven a una greu amenaça des de la costa, a causa dels agressius líders germànics juntament amb els seus suports tècnics subromans.

La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs. Dades documentals i arqueològiques

Josep Maria Nolla

El lliurament de Girona als francs (785) no fou, sinó, la finalització d'un procés iniciat el 778 que comportà l'ocupació ràpida del territori entre el Congost i les Alberes. Una anàlisi detallada de les fonts i tot un seguit de valuosos vestigis arqueològics ho confirmen. Una operació preparada amb cura per atacar i prendre la ciutat, finalment no calgué quan els gerundenses aprofitant l'avinentsa la lliuraren al rei Carles.

Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle X?

**Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón,
Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell**

Una sèrie de torres a la vall del riu Llobregós/Riubregós han estat preses com la fortificació de la frontera entre al-Àndalus i els comtats catalans, consolidada al tombant de mil·lenni. L'estudi i revisió i, en especial, un seguit de datacions per 14C indiquen que es van construir abans que s'establís aquesta zona de marca o separació. Encara més, les datacions fan pensar en la seva construcció quan aquestes terres eren sota l'ègida de l'Islam.

Es vol realitzar un breu balanç, tot parlant de qüestions constructives, cronològiques, materials i topogràfiques, ja que un altre tema que es posa en crisi és la visibilitat

entre les torres i la seva intercomunicació per mitjans òptics. També s'aborda un sistema fins fa poc estudiat, com és la comunicació sonora.

Les torres exemptes del Pallars Jussà: proposta de seriació (segles VIII-XI)

Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich

Catalogades i descrites, les torres exemptes altmedievals conegudes sumen uns 25 casos en la comarca del Pallars Jussà, on algunes han estat excavades i restaurades. Entre elles, són majoria (80%) les torres de planta circular, i la resta apliquen plantes distintes, sovint amb algun flanc arrodonit. Aquestes formes difereixen en les fortificacions altmedievals del Pallars Sobirà, on les torres de planta circular són rares i tardanes, alhora que disposen de referents similars en la comarca veïna de la Noguera o en àmbits més llunyans.

Al Pallars Jussà, les torres exemptes habitualment s'associen a poblacions contigües o pròximes, llocs que afloren progressivament en la documentació d'arxiu i que en la majoria dels casos reben la consideració de castells. Avui la realització de fotogrametries facilita l'estudi d'uns edificis que manifesten notables diferències, amb diversos casos que conserven bona part de l'obra original i que aporten indicis sobre el procés d'edificació. Les notícies històriques i les diverses tècniques permeten seqüenciar la construcció d'aquestes torres, a conseqüència de la fixació de fronteres i de la progressiva fortificació del territori durant els segles VIII-XI, de l'estret de Collegats fins al Montsec.

Canvis antics accelerats per la guerra: dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)

Jaume Oliver i Bruy

Entre els segles IX-XII, la formació del centre del domini de la nissaga feudal dels Centelles, a l'Alt Congost (Osona), va acompanyada de la transformació d'alguns nuclis de vilars documentats a finals del segle IX en cases fortes («turres», «fortalicias», «domus»). Aquestes fan aleshores les funcions de residència d'altres nissagues adscrites a la xarxa aristocràtica dels Centelles, de colonització agrícola de la rodalia de cadascuna amb conreus prioritaris com la vinya, de magatzem de rendes destinades al mercat, i de defensa dels accessos al domini centrat pel castell de Centelles. El corollari de la transformació té lloc en el context del conflicte entre els vescomtes de Cardona i els Montcada dels anys centrals del segle XII, moment en què el castell també es converteix definitivament en residència de la nissaga dels Centelles. Al capdavant d'aquest procés de transformació, promogut pels mateixos Centelles i dut a terme tant per ells mateixos com pels magnats fidels, els vilars d'origen altmedieval en general desapareixen definitivament, els convertits en cases fortes i els altres esdevinguts masos. L'estudi és un exemple de les possibilitats de la lectura arqueològica de la documentació escrita i, alhora, dels seus límits informatius.

Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati

Silvana Rapuano

El castell de Gioia Sannitica, d'època normanda, es troba a la localitat de Caselle (41° 18' 35,71" N, 14° 27' 15,59" E), prop de les muntanyes Mònaco i Erbano, que

formen part de la serralada del Matese, a la província de Caserta (Itàlia). Compta amb un caseriu ben conservat que va ser abandonat entre els segles XIV i XVI i ja no està ocupat. El primer esment del castell apareix al *Catalogus Baronum*, que data del 1152, data probable de la seva construcció. Posteriorment, va patir importants transformacions sota el domini dels sueus i els angevins. El 1394 va patir un violent terratrèmol. Els danys que va patir, juntament amb una epidèmia de pesta, van provocar la despoblació del lloc, fins que finalment va ser abandonat durant el segle XVI. El castell mai no ha estat investigat sistemàticament des del punt de vista arqueològic. El juliol de 2023, l'equip de recerca del Departament d'Humanitats i Patrimoni Cultural de la Universitat de Campània Luigi Vanvitelli (DiLBeC) va iniciar un estudi detallat de les estratigrafies de les muralles, utilitzant un enfocament metodològic d'arqueologia lleugera. L'estructura més antiga de la fortalesa és la torrasa, de planta circular, que descansa sobre les restes d'una fàbrica anterior de base quadrangular. El palatium té planta rectangular i es va construir almenys a tres nivells. També són d'interès una torre pentagonal i el circuit de muralles, fet de pedra calcària de mida petita i mitjana aglutinada amb argamassa.

La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia): fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia

Luis Miguel Yuste Burgos

Des de 1123, moment en què la reina Donya Urraca i Alfons VII van donar el lloc de Turégano al primer bisbe de Segòvia, Pedro d'Agén, aquesta localitat es va convertir en cap d'un ampli i dispers senyoriu episcopal. Aquesta situació va motivar que des dels seus inicis l'església de Sant Miquel, convertida en símbol del poder feudal dels bisbes segovians, patís successius processos d'encastellaments, iniciats ja al segle XIII, de manera immediata a la construcció de l'església romànica, fins a la seva culminació al segle XVI, moment en què es va convertir en el castell i la residència palatina de bisbes que varen jugar un paper destacat als diversos conflictes del regne de Castella, configurant-se així l'edifici que podem veure actualment.

Els diferents treballs de recerca duts a terme per Caminos del Románico entre els anys 2017 i 2022 han permès documentar la seqüència cronoconstructiva de gran part d'aquests processos constructius i de fortificació que ha patit l'església de Sant Miquel de Turégano al llarg dels segles gràcies a un equip multidisciplinari, abastant diferents metodologies, com la historiografia, l'arqueologia tradicional, l'arqueologia de l'arquitectura i la sintaxi espacial entre d'altres.

La lluita entre el poder reial i els Cabrera: el cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona

Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé

La llarga història de més de 2.500 anys que podem resseguir al jaciment arqueològic de l'Esquerda (Roda de Ter - les Masies de Roda, Osona), ens mostra un seguit de moments puntuals de violència extrema que tenim ben documentats: des del període ibèric i les guerres púniques, 218 aC, 195 aC, passant per la destrucció de la fortificació carolíngia durant la revolta d'Aissó l'any 826, ja en època altmedieval.

Els darrers atacs i destruccions van tenir lloc a inicis del segle XIV i van afectar no tan sols la fortalesa sinó també el poble feudal, aleshores sota el domini dels senyors de

Cabrera, fins a provocar el seu abandonament definitiu l'any 1314. D'aquesta darrera destrucció n'hi ha moltes evidències arqueològiques que s'han anat documentant en les diferents campanyes d'excavació, amb diverses estructures incendiades; i també amb la violència contra les persones, detectada durant els estudis antropològics de la necròpolis medieval. També ho confirma la documentació escrita, que dibuixa el rerefons polític que condueix a aquesta desfeta final. En el mateix moment, les tropes reials i episcopals també van atacar i destruir els castells de Barrès i de Cabrera, situats al nord d'Osona i lloc d'origen de la nissaga del mateix nom.

El Castellvell de la Marca al segle XV, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana

Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias

L'excavació arqueològica del castell de Castellví de la Marca entre els anys 2018 i 2021 ha tret a la llum una fase d'ocupació fins ara desconeguda i en bona part inesperada. Així, sobre les ruïnes del castell feudal, pràcticament abandonat des d'entrat el segle XII, es detecta l'aixecament, pràcticament de bell nou, d'una fortificació que reproduïx, tot i que ampliant-la lleugerament, la planta del castell anterior, llavors desballestat del tot i els seus materials reaprofitats en les noves construccions. Es reformen i reocupen llavors també altres espais propers a la torre central, entre ells l'edifici de l'antiga capella. Els materials ceràmics i numismàtics ens condueixen clarament vers la segona meitat del segle XV, de manera que, amb els treballs d'anàlisi encara en curs, es treballa amb la hipòtesi d'una obra vinculada a la Guerra Civil catalana, fins aquí inèdita.

Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)

Elvis Mallorquí

L'any 1331 Francesc de Gornal va assaltar amb uns companys procedents del Rosselló el castell de Vilobí d'Onyar, que pertanyia al Ramon Malarç. El castell havia estat, a finals del segle XIII, propietat de Berenguer de Gornal, probable pare de l'esmentat Francesc. Es tracta, segurament, d'un acte de revenja entre membres de dos llinatges de ciutadans de Girona que havien començat a adquirir senyories de la petita noblesa local. A partir d'aquest fet, podem reunir diverses notícies relatives al castell de Vilobí: es tracta, en realitat, d'una casa forta construïda a finals del segle XII i situada en un espai de difícil defensa, al mig de la plana selvatana i entre el riu Onyar i la riera Gravalosa. Tanmateix, a través de diverses notícies dels anys 1269, 1337-1338 i 1375 sabem que els habitants del terme de Vilobí estaven obligats a efectuar obres de manteniment i de reparació dels fossats i de les parets del castell i també dels de la petita cellera que havia nascut al voltant de l'església parroquial de Sant Esteve de Vilobí, unida paret per paret amb el castell.

Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)

Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola

La zona dels Monti Aurunci sempre ha estat un espai de fricció, sovint disputat. En aquest territori, el monopoli de la violència és essencial per determinar el control dels recursos i la mobilitat interregional. Per exemple, la protecció dels passos i

les vies d'accés al districte representa un dels paradigmes del mateix poblament d'aquest territori. Des del 2021, el projecte MAP (Monti Aurunci Project) investiga, entre altres temes, les empremtes dels paisatges conflictius centrant-se en diversos jaciments pertanyents a diferents cronologies. En aquesta contribució presentarem un sector muntanyós que durant segles sembla que ha tingut un paper fonamental en l'articulació dels espais de violència al sud del Laci. El material trobat als jaciments investigats pel MAP narra la història dels conflictes que van donar forma a aquest compartiment muntanyós; des de l'expansionisme romà en conflicte amb les poblacions autòctones (volscos i samnites), passant per les disputes entre bizantins i llombards, fins als enfrontaments entre entitats territorials a l'Edat Mitjana. Una prova més de la importància estratègica de la frontera geogràfica dels Monti Aurunci la proporciona també l'estudi dels esdeveniments a l'edat moderna i contemporània, com ho demostra la instal·lació de línies defensives que van ser fonamentals per a la sort de la Segona Guerra Mundial.

La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)

Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn

Entre abril i octubre de 2022, es va fer una excavació arqueològica preventiva en un solar a Badalona (Barcelonès), on hi havia hagut fins a la dècada dels anys cinquanta del segle XX una masia coneguda com a Can Peixau. La masia ocupava els terrenys de l'antiga Torre de Badalona, una casa senyorial fruit de l'evolució d'una vil·la romana i el seu territori. Tot i que la seva història es pot remuntar a l'alta edat mitjana, actualment la documentació històrica ens permet conèixer la seva evolució des del 1311. Va ser torre senyorial, posterior casa forta, i va acabar incorporant un fossat de defensa el s. XIV, que va estar en ús fins poc després de la Guerra de Successió. Anteriorment a la seva excavació arqueològica, no es tenia cap documentació que esmentés els elements defensius de la torre. Ara, un cop finalitzat l'estudi de les seves estructures i materials, en presentarem els resultats i podrem relacionar-los amb la documentació històrica conservada, per situar-la en el context històric i social de la Badalona baixmedieval.

Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la baja Edad Media.

Las fuentes abovedadas concejiles

Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González

Des de l'Edat Mitjana als nuclis rurals hispans es comença a produir l'emergència i la consolidació de nous poders locals, representats pels consells. Aquests inicien un procés de control dels recursos bàsics, fins aquell moment monopolitzats per les elits tradicionals, i necessaris per abastir les creixents cabanes ramaderes; entre aquests recursos, l'aigua té un gran protagonisme.

El testimoni material d'aquests processos polítics i econòmics es troba en les petites estructures hidràuliques rurals, la desprotecció de les quals està afavorint la seva gradual desaparició. Entre elles destaquen les fonts de volta, un model que des de principis del segle XV s'expandeix per tota la Península Ibèrica, en part per mitjà de picapedrers itinerants, finançats directament pels consells, que a partir d'aquell moment s'encarreguen també de les seves reformes i reparacions. Aquest

tipus de construccions, a més de funcionar com a elements amb un alt poder abastidor d'aigua, són edificis de prestigi, que incorporen inscripcions, escuts i altres ornaments.

En resum, de vegades les humils construccions rurals poden ser tan significatives pel que fa als conflictes com els castells, els monestirs o les esglésies.

¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?

Emilie Comes-Trinidad

Bandolers, enfrontaments senyorials i inseguretat semblen caracteritzar la societat medieval. Tot i que algunes zones de l'antiga regió de Vivarais no en van ser una excepció, l'estudi de la conca d'Eyrieux, al centre de l'actual departament d'Ardèche (França), planteja una sèrie d'interrogants i tendiria a matisar aquesta observació. L'anàlisi de les fonts escrites porta a minoritzar els enfrontaments entre senyors, degut sobretot al control dels comtes de Valentinois i a les aliances entre senyors de les grans famílies. Les dades arqueològiques, a l'estat actual de la investigació, també semblen aigualir el quadre pintat per la historiografia. Això és degut a l'escassa qualitat de les defenses, a l'absència d'empremtes de destrucció, a l'abandó precoç de diverses fortalezes i a la proporció extremadament baixa de castells adaptats a la poliorcètica moderna. De fet, la majoria de les fortalezes van morir lentament a conseqüència de l'abandó o de conflictes religiosos. Aquests últims van ser els que van conduir a un període d'inseguretat extrema, que va culminar amb la revocació de l'Edicte de Nantes i les Dragonades marquen el clímax.

Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics.

Dades des de l'arqueologia

Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo

La posició estratègica de Roses (Girona-Espanya), un poble costaner, molt proper a la frontera amb França i en la ruta cap al sud francès i Itàlia, la va convertir en època medieval i moderna en un enclavament estratègic de gran rellevància, esdevenint el principal port militar del comtat d'Empúries.

Aquesta mateixa posició la convertia en un espai vulnerable que requeria ser defensat. El monestir de Santa Maria, fundat al segle x i que constitueix el germen a partir del qual naixerà i es desenvoluparà la vila rosinca és concebut com un espai fortificat i, probablement el mateix succeeix amb el nucli original de la vila, al segle xi, tot i que les muralles actualment visibles pertanyen a una ampliació de les defenses datada a cavall entre els segles XIII-XIV.

Aquestes defenses, però també varen ser objecte tot sovint de friccions i conflictes entre els dos poders feudals de la població, l'abat del monestir i el comte d'Empúries, que en pretenien el control.

20.- Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu.

Marco Milanese

La contribució se centra en el cas de la vila medieval abandonada de Geridu, al nord de Sardenya, prop de Sàsser. Entre les moltes causes que van portar una de les comunitats agropastorals més nombroses de Sardenya a principis del segle XIV a desaparèixer en l'espai d'unes poques dècades hi ha l'estat de guerra provocat per la conquesta catalanoaragonesa de l'illa, a partir del 1358.

Ja s'han excavat més de deu edificis d'habitatges a la vila, molts dels quals presenten empremtes d'incendi: les fonts escrites i arqueològiques esbossen interdisciplinàriament un escenari d'incursions militars, amb grans incendis i destruccions a mitjan segle XIV, amb fins d'intimidació i repressió davant les posicions preses per la vila en les difícils circumstàncies de la guerra.

Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat): La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

Sota l'epígraf de sepultures anòmales s'hi inclouen un conjunt d'enterraments presents al registre arqueològic en una cronologia molt àmplia i en un territori que s'estén arreu del continent europeu. Aquestes formes d'enterrament no responen a pràctiques funeràries normatives i, en molts casos, testimonien l'existència de comportaments violents i pràctiques d'exclusió social per raons de classe, gènere, adscripció ètnica o cultural, entre altres motius. La interpretació d'aquestes troballes és complexa i sovint requereix un exercici d'arqueologia comparada i de contextualització històrica acurada per identificar realitats d'esclavatge, servitud o persecució de la dissidència. En aquesta contribució volem donar a conèixer l'existència d'un enterrament d'aquestes característiques al jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat) excavat l'any 2000 i fins ara inèdit. Es tracta d'un home jove amb símptomes de violència que fou trobat en una sitja altmedieval prop de la cantonada sud-oest de l'església paleocristiana de Santa Margarida. La revisió d'una seqüència estratigràfica complexa, on la sitja afecta els nivells de construcció vinculats a la primera església i els usos funeraris del vestíbul annex durant el segle VI dC, d'acord amb les datacions radiocarbòniques de què disposem, l'anàlisi d'uns materials força escadussers i, especialment, l'estudi antropològic ens permeten aportar una visió de conjunt i presentar noves dades per a l'anàlisi d'aquest fenomen.

Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice

Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi

Les investigacions arqueològiques del jaciment de Sant Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese - GE) han tret a la llum un complex format per una església i un gran edifici que funcionava com a hospital de campanya, actiu entre els segles XII i XVI amb alternança de fases d'ús i abandó. Les excavacions han revelat una àmplia zona de cementiri (uns 30 enterraments) situada fora de l'absis de l'església i enterraments situats en altres zones del complex. Aquests darrers es caracteritzen sovint per trets atípics quant a tipologia, mètodes d'enterrament i

cronologia. La contribució proposada examina quatre casos de mort per violència interpersonal. Es tracta d'homicidis i assassinats ocorreguts a prop d'un hospital dels Apenins, una cruïlla crucial, però en una zona accidentada, de difícil accés i poc controlada per l'autoritat genovesa. Els estudis antropològics i paleopatològics han permès documentar detalladament la violència interpersonal en una època en què les fonts escrites donen testimoni d'episodis de guerra, inseguretat i bandatge al llarg dels camins escarpats del territori lligur.

Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda: anàlisi bioarqueològica i context històric

Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí

Les evidències de violència en contextos arqueològics medievals són poc habituals, fet que fa excepcional la troballa de sis esquelets humans a l'Esquerda amb lesions atribuïbles a atacs d'arma blanca. L'estudi analitza les característiques d'aquestes fractures i el seu context històric, relacionant-les amb dinàmiques de guerra i conflictes polítics que van des del segle VII fins als segles XIII i XIV.

Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II aC-XX dC). Comentaris sobre la seva protecció legal

Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes

Es fa un resum de les fortificacions de Tarragona, des de les seves omnipresents i eternes muralles romanes fins a les estructures defensives de la Guerra Civil, la seva evolució històrica i urbanística. També es parla de la seva protecció legal.

ABSTRACT (español)

Violence et conflit au moyen âge. Miscellanées d'histoire et d'archéologie

Valérie Serdon

Considerada durante mucho tiempo como una época de conflictos endémicos, la Edad Media fue testigo del desarrollo de múltiples formas de violencia. Aunque la historiografía europea contribuyó durante mucho tiempo a transmitir esta imagen, el estado de «guerra permanente» no era una realidad en la Edad Media, a pesar de que el carácter difuso de la violencia es evidente.

Los enfoques interdisciplinarios que combinan fuentes e iconografía permiten establecer un diálogo con la arqueología para ofrecer una visión más matizada del fenómeno. Lejos de la «historia bélica» de antaño, los historiadores se interesan hoy por las interpretaciones sociales de esta violencia y plantean una lectura antropológica global del fenómeno de la conflictividad medieval.

Pero, en relación con estos trabajos, ¿qué puede aportar específicamente la arqueología al estudio de los conflictos y la violencia en la Edad Media? ¿En qué campo de estudio resultan más pertinentes sus resultados?

En este artículo se analiza la contribución de la arqueología al análisis del marco material de la guerra y la sociedad medieval, cuestionado desde el punto de vista de los contextos de los descubrimientos: ¿se pueden obtener pruebas tangibles de violencia y conflicto? ¿Cómo se pueden interpretar? ¿Cuáles son los escenarios de enfrentamientos o lugares de enterramiento que pueden revelar rastros de violencia institucionalizada o interpersonal? Por último, ¿conocemos tan bien las armas en sus formas y técnicas de fabricación —ya sean las de los mandos militares, las tropas de origen modesto o la población común— y el uso que se hacía de ellas? ¿Y qué nos aportarán, en un futuro próximo, las respuestas a estas preguntas en el conocimiento de la violencia que atraviesa las sociedades antiguas?

La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la Tarraconense: Tedeja y Pico san Vicente (Burgos)

Jose Angel Lecanda, Asier Pascual

Entre finales del siglo V y comienzos del VI d. C. se procede a la efectiva toma de control de la Tarraconense por parte de los visigodos; desde ese momento, esta provincia, convertida ahora en ducado, se convertirá en un territorio especialmente sujeto a tensiones político-militares tanto internas como externas. Una evidencia arqueológica que se relaciona directamente con este contexto es la fortificación, antaño prácticamente inédita y desde algunos años documentada, con varios enclaves en el extremo occidental del ducado, tanto en el alto como en el medio valle del Ebro. Sin embargo, cabe destacar que, a pesar de su coetaneidad, de sus mismos condicionamientos materiales o de su tradición poliorcética y cultural, se han registrado algunas tipologías claramente diferenciadas. La fortaleza de Tedeja (Trespaderne, Burgos) y el Pico San Vicente (Monasterio de la Sierra, Burgos) son exponentes de ello. Las similitudes y paralelismos con otros yacimientos permiten establecer vínculos de relación crono-cultural, pero sus diferencias deben explicarse y, en este sentido, caben muy distintos marcos teóricos, que van de la identificación social de sus promotores, a su papel y funcionalidad; o de la problemática relación dialéctica poder central-poder local a la distinta planificación o urgencia que explican su construcción.

La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno

Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana

La ciudad romana de Luni, situada en la costa septentrional de la antigua Regio VII Etruria, registró la construcción, hacia el año 580 d. C., de una poderosa muralla defensiva, caracterizada por una planta cuadrilátera, fuertes muros, torres angulares y una superficie interior de unas 1,30 hectáreas. La notable estructura estaba destinada a proteger la catedral y el barrio episcopal, dejando fuera el resto del centro urbano. La datación de la fortaleza implica una viva preocupación de sus constructores por los lombardos, que entonces se cernían sobre el valle del Po y la Toscana. Además, su posición, con vistas inmediatas al puerto, indica que los principales ataques se esperaban desde el turbulento mar Tirreno, más que desde las rutas terrestres, que, por otra parte, estaban bloqueadas por «castra» especiales. Según el Papa Gregorio Magno, se temían las acciones piratas de los bárbaros y de los pilotos y marineros indígenas, sus cómplices. En concreto, una carta papal, enviada en el 603 d. C., denuncia que los pisanos, súbditos rebeldes o desleales de Constantinopla, acostumbraban a lanzar sus naves rápidas («dromonae») contra los territorios imperiales vecinos. A este respecto, no es casualidad que el geógrafo Giorgio de Chipre, que escribe a principios del siglo VII, mencione todavía Luni, pero no Pisa, entre las últimas bases militares que el Imperio de Oriente mantuvo en Italia.

El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos V y VI

José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos

En el valle del Esla nos encontramos con una serie de asentamientos fortificados, situados en territorio considerado como fronterizo entre suevos y visigodos. En el caso del yacimiento de El Castellón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora), nos encontramos con un *castellum* que presenta unas buenas condiciones defensivas, tanto naturales, como por sus importantes sistemas defensivos. No obstante, más allá de emplazarse en una zona de conflicto o militarizada, su situación debe entenderse en términos de control del territorio adyacente y sus vías de comunicación a través de un vado natural del río. Los numerosos restos arqueológicos que se han podido identificar, presentan una variada economía, con gran importancia de la metalurgia del hierro, agricultura, ganadería, caza, pesca, y un fuerte impacto del comercio de diferentes productos como cerámicas, y elementos de adorno. El poblado presenta un significativo crecimiento en un periodo y en una zona de relativo conflicto, que no impidió el desarrollo de este enclave.

Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited

Ettore A. Bianchi

En la cima de una colina, cerca de la capilla de Sant'Antonino, sobre la aldea de Perti, en el municipio de Finale Ligure, distrito de Savona (Italia) se sitúan las ruinas de un gran recinto amurallado, construido en el siglo VI d. C. Según la opinión generalizada, se trataba de una fortaleza estratégica que el gobierno de Constantinopla erigió y dotó de personal para repeler a los lombardos que vagaban por el valle del Po. Sin embargo, la explicación habitual puede cuestionarse por razones tanto geográficas como arqueológicas; tales motivos de cautela podrían abrir una visión alternativa del contexto. Nuestras fuentes escritas, incluidas las relevantes cartas del papa Gregorio Magno (590-604 d. C.), sugieren que muchas iglesias, monasterios y comunidades costeras, situadas en las costas tirrénicas del Imperio, sufrieron ataques repentinos de pequeñas flotas enemigas, que partían de puertos bajo control bárbaro; en aquella época, también los pacíficos residentes de la Liguria marítima podrían haber temido por su seguridad. De ser así, probablemente el asentamiento fortificado de Sant'Antonino, como otros, fue un refugio permanente («refugium») para los mismos civiles que se enfrentaban a una grave amenaza desde la costa, debido a los agresivos líderes germanos junto con sus apoyos técnicos post-romanos.

La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs.

Dades documentals i arqueològiques

Josep Maria Nolla

La entrega de Girona a los francos (785) no fue, sino, la finalización de un proceso iniciado en 778 que comportó la ocupación rápida del territorio entre el Congost y las Alberes. Un análisis detallado de las fuentes y toda una serie de valiosos vestigios arqueológicos lo confirman. Una operación preparada con cuidado para atacar y tomar la ciudad, finalmente no fue necesaria cuando los gerundenses, aprovechando la ocasión, la entregaron al rey Carlos.

Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle X?

**Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón,
Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell**

Una serie de torres en el valle del río Llobregós/Riubregós han sido interpretadas como la fortificación de la frontera entre el al-Ándalus y los condados catalanes, consolidada a finales de milenio. El estudio y revisión y, en especial, una serie de dataciones por ¹⁴C indican que se construyeron antes de que se establezca esta zona de marca o separación. Es más, las dataciones hacen pensar en su construcción cuando estas tierras estaban bajo la égida del Islam.

Se quiere realizar un breve balance, hablando de cuestiones constructivas, cronológicas, materiales y topográficas, pues otro tema que se pone en crisis es la visibilidad entre las torres y su intercomunicación por medios ópticos. También se aborda un sistema hasta hace poco no estudiado, como la comunicación sonora.

Les torres exemptes del Pallars Jussà: proposta de seriació (segles VIII-XI)

Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich

Catalogadas y descritas, las torres exentas altomedievales conocidas suman unos 25 casos en la comarca del Pallars Jussà, donde algunas han sido excavadas y restauradas. Entre ellas, son mayoría (80 %) las torres de planta circular, y el resto aplican plantas distintas, a menudo con algún flanco redondeado. Estas formas difieren en las fortificaciones altomedievales del Pallars Sobirà, donde las torres de planta circular son raras y tardías, a la vez que disponen de referentes similares en la comarca vecina de la Noguera o en ámbitos más lejanos.

En el Pallars Jussà, las torres exentas habitualmente se asocian a poblaciones contiguas o cercanas, sitios que afloran progresivamente en la documentación de archivo y que en la mayoría de los casos reciben la consideración de castillos. Hoy la realización de fotogrametrías facilita el estudio de unos edificios que manifiestan notables diferencias, con varios casos que conservan buena parte de la obra original y que aportan indicios sobre el proceso de edificación. Las noticias históricas y las diversas técnicas permiten secuenciar la construcción de estas torres, como consecuencia de la fijación de fronteras y de la progresiva fortificación del territorio durante los siglos viii-xi, del desfiladero de Collegats hasta el Montsec.

Canvis antics accelerats per la guerra: dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)

Jaume Oliver i Bruy

Entre los siglos ix-xii, la formación del centro del dominio de la estirpe feudal de los Centelles, en el Alt Congost (Osona), va acompañada de la transformación de algunos núcleos de vilares documentados a finales del siglo ix en casas fuertes («turras», «fortalicias», «domus»). Estas realizan entonces las funciones de residencia de otras estirpes adscritas a la red aristocrática de los Centelles, de colonización agrícola de los alrededores de cada una con cultivos prioritarios como el viñedo, de almacén de rentas destinadas al mercado, y de defensa de los accesos al dominio centrado por el castillo de Centelles. El corolario de la transformación tiene lugar en el contexto del conflicto entre los vizcondes de Cardona y los Montcada de

los años centrales del siglo xii, momento en que el castillo también se convierte definitivamente en residencia de la estirpe de los Centelles. Al fin de este proceso de transformación, promovido por los propios Centelles y llevado a cabo tanto por ellos mismos como por los magnates fieles, los villares de origen altomedieval por lo general desaparecen definitivamente, los convertidos en casas fuertes y los demás convertidos en masías. El estudio es un ejemplo de las posibilidades de la lectura arqueológica de la documentación escrita y, a su vez, de sus límites informativos.

Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati

Silvana Rapuano

El castillo de Gioia Sannitica, de época normanda, se encuentra en la localidad de Caselle (41° 18' 35,71" N, 14° 27' 15,59" E), cerca de los montes Mónaco y Erbano, que forman parte de la cordillera del Matese, en la provincia de Caserta (Italia). Cuenta con un caserío bien conservado que se abandonó entre los siglos xiv y xvi y ya no está ocupado. La primera mención del castillo aparece en el *Catalogus Baronum*, que data de 1152, fecha probable de su construcción. Posteriormente, sufrió importantes transformaciones bajo el dominio de los suevos y los angevinos. En 1394 sufrió un violento terremoto. Los daños que sufrió, junto con una epidemia de peste, provocaron la despoblación del lugar, hasta que finalmente se abandonó durante el siglo xvi. El castillo nunca ha sido investigado sistemáticamente desde el punto de vista arqueológico. En julio de 2023, el equipo de investigación del Departamento de Humanidades y Patrimonio Cultural de la Universidad de Campania «Luigi Vanvitelli» (DiLBeC) inició un estudio detallado de las estratigrafías de las murallas, utilizando un enfoque metodológico de «arqueología ligera». La estructura más antigua de la fortaleza es el torreón, de planta circular, que descansa sobre los restos de una fábrica anterior de base cuadrangular. El palatium tiene planta rectangular y se construyó al menos en tres niveles. También son de interés una torre pentagonal y el circuito de murallas, hecho de piedra caliza de tamaño pequeño y mediano, aglutinada con argamasa.

La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia): fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia

Luis Miguel Yuste Burgos

Desde 1123, momento en que la reina doña Urraca y Alfonso VII donaron el lugar de Turégano al primer obispo de Segovia, Pedro de Agén, esta localidad se convirtió en cabeza de un amplio y disperso señorío episcopal. Dicha situación motivó que desde sus inicios la iglesia de San Miguel, convertida en símbolo del poder feudal de los obispos segovianos, sufriese sucesivos procesos de encastillamientos, iniciados ya en el siglo xiii, de manera inmediata a la construcción de la iglesia románica, hasta su culminación en el siglo xvi, momento en que se convirtió en el castillo y la residencia palaciega de obispos que jugaron un papel destacado en los diversos conflictos del reino de Castilla, configurándose así el edificio que podemos ver en la actualidad.

Los diferentes trabajos de investigación llevados a cabo por Caminos del Románico entre los años 2017 y 2022 han permitido documentar la secuencia crono-constructiva de gran parte de estos procesos constructivos y de fortificación que ha sufrido la iglesia de San Miguel de Turégano a lo largo de los siglos

gracias a un equipo multidisciplinar, abarcando diferentes metodologías, como la historiografía, la arqueología tradicional, la arqueología de la arquitectura y la sintaxis espacial entre otras.

La lluita entre el poder reial i els Cabrera: el cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona

Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé

La larga historia de más de 2 500 años que podemos reseguir en el yacimiento arqueológico de L'Esquerda (Roda de Ter - Les Masies de Roda, Osona), nos muestra una serie de momentos puntuales de violencia extrema que tenemos bien documentados: desde el período ibérico y las guerras púnicas, 218 aC, pasando por la destrucción de la fortificación carolingia durante la revuelta de Aissó en el año 826, ya en época altomedieval.

Los últimos ataques y destrucciones tuvieron lugar a inicios del siglo xiv y afectaron no únicamente a la fortaleza, sino también al pueblo feudal, entonces bajo el dominio de los señores de Cabrera, hasta provocar su abandono definitivo en el año 1314. De esta última destrucción hay muchas evidencias arqueológicas, con diversas estructuras incendiadas; y también con la violencia contra las personas, detectada en los estudios antropológicos de la necrópolis medieval. También lo confirma la documentación escrita, que dibuja el trasfondo político que conduce a esta derrota final. En el mismo momento, las tropas reales y episcopales también atacaron y destruyeron los castillos de Barrès y de Cabrera, situados en el norte de Osona y lugar de origen de la estirpe del mismo nombre.

El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana

Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias

La excavación arqueológica del castillo de Castellví de la Marca entre 2018 y 2021 ha sacado a la luz una fase de ocupación hasta ahora desconocida y en buena medida inesperada. Así, sobre las ruinas del castillo feudal, prácticamente abandonado desde entrado el siglo xii, se detecta el levantamiento, prácticamente de nuevo, de una fortificación que reproduce, aunque ampliándola ligeramente, la planta del castillo anterior, entonces desguazado del todo y sus materiales reaprovechados en las nuevas construcciones. Se reforman y reocupan entonces también otros espacios cercanos a la torre central, entre ellos el edificio de la antigua capilla. Los materiales cerámicos y numismáticos nos conducen claramente hacia la segunda mitad del siglo xv, por lo que, con los trabajos de análisis todavía en curso, se trabaja con la hipótesis de una obra vinculada a la Guerra Civil catalana, hasta aquí inédita.

Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)

Elvis Mallorquí

En 1331, Francesc de Gornal asaltó con unos compañeros procedentes del Rosellón el castillo de Vilobí d'Onyar, que pertenecía al Ramon Malarç. El castillo había sido, a finales del siglo xiii, propiedad de Berenguer de Gornal, probable padre de dicho Francisco. Se trata, seguramente, de un acto de revancha entre miembros de

dos linajes de ciudadanos de Girona que habían empezado a adquirir señorías de la pequeña nobleza local. A partir de este hecho, podemos reunir varias noticias relativas al castillo de Vilobí: se trata, en realidad, de una casa fuerte construida a finales del siglo xii y situada en un sector de difícil defensa, en medio de la llanura selvática y entre el río Onyar y la riera Gravalosa. Sin embargo, a través de varias noticias de los años 1269, 1337-1338 y 1375 sabemos que los habitantes del término de Vilobí estaban obligados a efectuar obras de mantenimiento y de reparación de los fosos y de las paredes del castillo y también de los de la pequeña sagrera que había nacido alrededor de la iglesia parroquial de Sant Esteve de Sant Esteve.

Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)

Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola

La zona de los Monti Aurunci siempre ha sido un espacio de fricción, a menudo disputado. En este territorio, el monopolio de la violencia resulta esencial para determinar el control de los recursos y la movilidad interregional. Por ejemplo, la protección de los pasos y vías de acceso al distrito representa uno de los paradigmas del propio poblamiento de este territorio. Desde 2021, el proyecto MAP (Monti Aurunci Project) investiga, entre otros temas, las huellas de los paisajes conflictivos, centrándose en varios yacimientos pertenecientes a diferentes cronologías. En esta contribución presentaremos un sector montañoso que durante siglos parece haber desempeñado un papel fundamental en la articulación de los espacios de violencia en el sur del Lacio. El material hallado en los yacimientos investigados por el MAP (Monti Aurunci Project) narra la historia de los conflictos que dieron forma a este compartimento montañoso; desde el expansionismo romano en conflicto con las poblaciones autóctonas (volscos y samnitas), pasando por las disputas entre bizantinos y lombardos, hasta los enfrentamientos entre entidades territoriales en la Edad Media. Una prueba más de la importancia estratégica de la bisagra geográfica de los Montes Aurunci la proporciona también el estudio de los acontecimientos en la edad moderna y contemporánea, como lo demuestra la instalación de líneas defensivas que fueron fundamentales para la suerte de la Segunda Guerra Mundial.

La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. xiv - xvii)

Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn

Entre abril y octubre de 2022, se realizó una excavación arqueológica preventiva en un solar en Badalona (Barcelonés), donde había habido hasta la década de los años 50 del s. xx una masía conocida como Can Peixau. La masía ocupaba los terrenos de la antigua Torre de Badalona, una casa señorial fruto de la evolución de una villa romana y su territorio. Aunque su historia se puede remontar a la alta edad media, actualmente la documentación histórica nos permite conocer su evolución desde 1311. Fue una torre señorial, posteriormente casa fuerte, y acabó incorporando un foso de defensa en el s. xiv, que estuvo en uso hasta poco después de la Guerra de Sucesión. Con anterioridad a su excavación arqueológica, no se tenía ninguna documentación que mencionara los elementos defensivos de la torre. Ahora, una vez finalizado el estudio de sus estructuras y materiales, presentaremos sus resultados y podremos relacionarlos con la documentación histórica conservada, para situarla en el contexto histórico y social de la Badalona bajomedieval.

Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles

Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González

Desde la Edad Media en los núcleos rurales hispanos comienza a producirse la emergencia y la consolidación de nuevos poderes locales, representados por los concejos. Estos inician un proceso de control de los recursos básicos, hasta ese momento monopolizados por las élites tradicionales, y necesarios para abastecer a las crecientes cabañas ganaderas; entre esos recursos el agua tiene un gran protagonismo.

El testimonio material de dichos procesos políticos y económicos se encuentra en las pequeñas estructuras hidráulicas rurales, cuya desprotección está favoreciendo su paulatina desaparición. Entre ellas destacan las fuentes abovedadas, un modelo que desde principios del siglo xv se expande por toda la Península Ibérica, en parte por medio de canteros itinerantes, financiados directamente por los concejos, que a partir de ese momento se encargan también de sus reformas y reparaciones. Este tipo de construcciones, además de funcionar como elementos con un alto poder abastecedor de agua, son edificios de prestigio, que incorporan inscripciones, escudos y otros ornamentos.

En resumen, en ocasiones las humildes construcciones rurales pueden ser tan significativas con respecto a los conflictos como los castillos, los monasterios o las iglesias.

¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?

Emilie Comes-Trinidad

Bandoleros, enfrentamientos señoriales e inseguridad parecen caracterizar a la sociedad medieval. Si bien algunas zonas de la antigua región de Vivarais no fueron una excepción, el estudio de la cuenca de Eyrieux, en el centro del actual departamento de Ardèche (Francia), plantea una serie de interrogantes y tendería a matizar esta observación. El análisis de las fuentes escritas lleva a minimizar enfrentamientos entre señores, debido sobre todo al control de los condes de Valentinois y a las alianzas entre señores de las grandes familias. Los datos arqueológicos, en el estado actual de la investigación, también parecen aguar el cuadro pintado por la historiografía. Esto se debe a la escasa calidad de las defensas, a la ausencia de huellas de destrucción, al abandono precoz de varias fortalezas y a la proporción extremadamente baja de castillos adaptados a la poliorcética moderna. De hecho, la mayoría de las fortalezas murieron lentamente como consecuencia del abandono o de conflictos religiosos. Fueron estos últimos los que condujeron a un periodo de inseguridad extrema, que culminó con la revocación del Edicto de Nantes y las Dragonadas marcaron el clímax.

Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia

Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo

La posición estratégica de Rosas (Girona-España), un pueblo costero, muy cercano a la frontera con Francia y en la ruta hacia el sur francés y a Italia, la convirtió en época medieval y moderna en un enclave estratégico de gran relevancia, convirtiéndose en el principal puerto militar del condado de Ampurias.

Esa misma posición la convertía en un espacio vulnerable que requería ser defendido. El monasterio de Santa María, fundado en el siglo x y que constituye el germen a partir del cual nacerá y desarrollará la villa se concibe como un espacio fortificado y, probablemente lo mismo sucede con el núcleo original de la villa, construido en el siglo xi, aunque las murallas actualmente visibles pertenecen a una ampliación de las defensas fechada entre finales del siglo xiii y el siglo xiv.

Estas defensas también fueron objeto, a menudo, de fricciones y conflictos entre los dos poderes feudales de la población: el abad del monasterio y el conde de Ampurias, que pretendían controlarlas.

20.- Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu.

Marco Milanese

La contribución se centra en el caso de la aldea rural medieval abandonada de Geridu, en el norte de Cerdeña, cerca de Sassari. Entre las muchas causas que llevaron a una de las comunidades agropastorales más numerosas de Cerdeña a principios del siglo XIV a desaparecer en el espacio de unas pocas décadas se encuentra el estado de guerra provocado por la conquista catalanoaragonesa de la isla, a partir de 1358.

Ya se han excavado más de diez edificios de viviendas en la aldea, muchos de los cuales presentan huellas de incendio: las fuentes escritas y arqueológicas esbozan interdisciplinariamente un escenario de incursiones militares en la aldea, con grandes incendios y destrucciones a mediados del siglo XIV, con fines de intimidación y represión de las posiciones tomadas por la aldea en las difíciles circunstancias de la guerra.

Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat): La sepultura anòmla de la tomba 214 i el seu estudi

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

Bajo el epígrafe de sepulturas anómalas se incluyen un conjunto de entierros presentes en el registro arqueológico en una cronología muy amplia y en un territorio que se extiende por todo el continente europeo. Estas formas de entierro no responden a prácticas funerarias normativas y, en muchos casos, atestiguan la existencia de comportamientos violentos y prácticas de exclusión social por razones de clase, género, adscripción étnica o cultural, entre otros motivos. La interpretación de estos hallazgos es compleja y a menudo requiere un ejercicio de arqueología comparada y de contextualización histórica esmerada para identificar realidades de esclavitud, servidumbre o persecución de la disidencia. En esta contribución queremos dar

a conocer la existencia de un entierro de estas características en el yacimiento de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat) excavado en el año 2000 y hasta ahora inédito. Se trata de un hombre joven con síntomas de violencia que se encontró en un silo alto medieval cerca de la esquina suroeste de la iglesia paleocristiana de Santa Margarida. La revisión de una secuencia estratigráfica compleja, donde el silo afecta a los niveles de construcción vinculados a la primera iglesia y los usos funerarios del vestíbulo anexo durante el siglo vi d. C. a tenor de las dataciones radiocarbónicas disponibles, el análisis de unos materiales bastante escasos y, especialmente, el estudio antropológico, nos permiten aportar una visión de conjunto y presentar nuevos datos para el análisis de este fenómeno.

Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice

Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi

Las investigaciones arqueológicas del yacimiento de San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese - GE) han sacado a la luz un complejo formado por una iglesia y un gran edificio que funcionaba como hospital de campaña, activo entre los siglos xii y xvi con alternancia de fases de uso y abandono. Las excavaciones han revelado una amplia zona de cementerio (unos 30 enterramientos) situada fuera del ábside de la iglesia y enterramientos situados en otras zonas del complejo. Estos últimos se caracterizan a menudo por rasgos atípicos en cuanto a tipología, métodos de enterramiento y cronología. La contribución propuesta examina cuatro casos de muerte por violencia interpersonal. Se trata de homicidios y asesinatos ocurridos cerca de un hospital de los Apeninos, una encrucijada crucial, pero en una zona accidentada, de difícil acceso y poco controlada por la autoridad genovesa. Los estudios antropológicos y paleopatológicos han permitido documentar detalladamente la violencia interpersonal en una época en la que las fuentes escritas dan testimonio de episodios de guerra, inseguridad y bandidaje a lo largo de los escarpados caminos del territorio ligure.

Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda: anàlisi bioarqueològica i context històric

Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí

Las evidencias de violencia en contextos arqueológicos medievales son poco habituales, lo que hace excepcional el hallazgo de seis esqueletos humanos en la Esquerda con lesiones atribuibles a ataques de arma blanca. El estudio analiza las características de estas fracturas y su contexto histórico, relacionándolas con dinámicas de guerra y conflictos políticos que van desde el siglo vii hasta los siglos xiii y xiv.

Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II aC-XX dC). Comentaris sobre la seva protecció legal

Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes

Se hace un resumen de las fortificaciones de Tarragona, desde sus omnipresentes y eternas murallas romanas hasta las estructuras defensivas de la Guerra Civil, su evolución histórica y urbanística. También se habla de su protección legal.

ABSTRACT (english)

Violence et conflit au moyen âge. Miscellanées d'histoire et d'archéologie

Valérie Serdon

Long perceived as a period of endemic conflict, the Middle Ages saw the development of multiple forms of violence. Although European historiography has long contributed to conveying this image, the state of 'permanent war' was not a reality in the Middle Ages, even if the widespread nature of violence is obvious.

Interdisciplinary approaches combining sources and iconography enable a dialogue with archaeology, offering a more nuanced view of the phenomenon. Far from the 'history of battle' of yesteryear, historians today are interested in social interpretations of this violence and are considering a comprehensive anthropological reading of medieval conflict.

But what can archaeology specifically contribute to the study of conflict and violence in the Middle Ages? In which field of study are its findings most relevant?

This article analyses the contribution of archaeology to the analysis of the material framework of war and medieval society, questioning it from the point of view of the contexts of discoveries: can we find tangible evidence of violence and conflict? How can we interpret it? Which battlefields or burial sites are likely to reveal traces of institutionalised or interpersonal violence? Finally, do we really know enough about weapons in terms of their forms and manufacturing techniques – whether those used by military leaders, troops from modest backgrounds or the general population – and how they were used? And what will the answers to these questions bring us in the near future in terms of our understanding of violence in ancient societies?

La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la Tarraconense: Tedeja y Pico san Vicente (Burgos)

Jose Angel Lecanda, Asier Pascual

Between the end of the 5th and the beginning of the 6th century AD, the Visigoths effectively took control of Tarraconensis; from that moment onwards, this province, now a duchy, became a territory particularly subject to internal and external political and military tensions. An archaeological evidence that is directly

related to this context is the fortification, once practically unseen and documented for some years with several enclaves in the western end of the duchy, both in the upper and middle Ebro valley. However, it should be noted that despite their coetaneity, the same material conditions or their political and cultural tradition, some clearly differentiated typologies have been recorded. The fortress of Tedeja (Trespaderne, Burgos) and the Pico San Vicente (Monasterio de la Sierra, Burgos) are examples of this. The similarities and parallels with other sites allow us to establish chronocultural relationships, but their differences must be explained and, in this sense, there are many different theoretical frameworks, ranging from the social identification of their promoters, to their role and functionality; or from the problematic dialectic relationship between central power and local power to the different planning or urgency that explain their construction.

La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno

Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana

The roman city of “Luna”, located on the Northern coast of the ancient “Regio VII Etruria”, recorded the construction, around 580 CE, of a mighty defensive enclosure, featuring a quadrilateral plan, solid walls, towers at the corners and an inner area of approximately 1,30 hectares. The noteworthy building was devoted to protect the cathedral and the episcopal quarter, leaving the remnant urban centre outside. The dating of the stronghold indicates a keen concern of the promoters for the Lombards, then looming over the Po Valley and Tuscany. Furthermore, the position, directly looking the port, suggests that major attacks were expected from the turbulent Tyrrhenian Sea, rather than from land routes, already blocked by appropriate “kastra”. According to Pope Gregory the Great, there was fear of a piracy by the barbarians, accomplices with local pilots and sailors. Specifically, a pontifical letter, sent on year 603 CE, claims that the Pisans, rebel or disloyal subjects of Constantinople, used to launch their fast ships (“dromonae”) against the neighboring imperial territories. In this regard, it is not a coincidence that the geographer George from Cyprus (Early 7th Century CE) still mentions Luni but not Pisa, among the remaining bases of the Eastern Empire in Italy.

El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos V y VI

José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia

Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos

The archaeological work carried out in the Esla Valley, an area that was the supposed border between Suevi and Visigoths has revealed a series of fortified settlements. In the case of the site of El Castellón (Santa Eulalia de Tábara, Zamora), it could be defined as a castellum with good defensive conditions, natural and artificial. However, in addition to its location in a conflict or militarised zone, its situation must be understood in terms of control of the surrounding territory and local communication routes through a natural ford of the river. The archaeological remains show a varied economy, with great importance in iron metallurgy, agriculture, stockbreeding, hunting, fishing, and the strong impact of the trade of different products such as pottery and decorative elements. The settlement shows significant growth in a period and in an area of relative conflict, which did not prevent the development of this site.

Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited

Ettore A. Bianchi

Some ruins of a large walled enclosure, built during the 6th Century CE, stand on a hill-top near the chapel of Sant'Antonino, above the hamlet of Perti, in the municipality of Finale Ligure, district of Savona (Italy). According to the common opinion, it was a strategic stronghold, which the government of Constantinople erected and manned, in order to repel the Lombards wandering across the Po Valley. However, the standard explanation can be questioned on the basis of both geographical and archaeological issues; such reasons for caution could open an alternative view of the context. Our written sources, including relevant letters of Pope Gregory the Great (590-604 CE), suggest that many churches, monasteries and coastal communities, placed on the Tyrrhenian shores of the Empire, had to suffer sudden attacks by small enemy fleets, departing from harbours under barbarian control; at that time, the peaceful residents of maritime Liguria too might have feared for their safety. If so, probably the fortified settlement of Sant'Antonino, like other ones, was a permanent shelter ("refugium") for the same civilians facing a severe threat from the seaside, due to aggressive germanic leaders along with their sub-roman technical supporters.

La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs. Dades documentals i arqueològiques

Josep Maria Nolla

The surrender of Girona to the Franks (785) was not, but the completion of a process that began in 778 that involved the rapid occupation of the territory between Congost and Les Alberes. A detailed analysis of the sources and a series of valuable archaeological remains confirm this. A carefully prepared operation to attack and take the city was ultimately unnecessary when the Girona people, taking advantage of the opportunity, surrendered it to King Charles.

Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle X?

Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell

A series of towers in the valley of the Llobregós/Riubregós river have been taken as the fortification of the border between Alandalus and the Catalan counties, consolidated at the turn of the millennium. The study and review and especially a series of 14C datings indicate that they were built before this zone of mark or separation was established. Moreover, the datings suggest that they were built when these lands were under the aegis of Islam. In this contribution to the Roses 2024 conference, we want to make a brief assessment, talking about constructive, chronological, material and topographic issues, as another issue is that it puts the visibility between the towers and their intercommunication by optical means in crisis. A system that was studied until recently is also addressed, which is sound communication.

Les torres exemptes del Pallars Jussà: proposta de seriació (segles VIII-XI)

Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich

Catalogued and described, the known early medieval free-standing towers total some 25 in the Pallars Jussà region, where some have been excavated and restored. Among them, the majority (80 %) are circular towers, and the rest are of different shapes, often with a rounded flank. These forms differ in the early medieval fortifications of El Pallars Sobirà, where circular towers are rare and late, while there are similar examples in the neighbouring county of La Noguera or in more distant areas.

In Pallars Jussà, free-standing towers are usually associated with adjacent or nearby villages, sites that are gradually appearing in archive documentation and which in most cases are considered to be castles. Today, photogrammetry has made it easier to study buildings that show notable differences, with several cases that conserve a large part of the original work and provide clues about the building process. The historical information and various techniques make it possible to sequence the construction of these towers, as a consequence of the establishment of borders and the progressive fortification of the territory during the 8th-11th centuries, from the Collegats gorge to the Montsec.

Canvis antics accelerats per la guerra: dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)

Jaume Oliver i Bruy

Between the 9th and 12th centuries, the formation of the centre of the dominion of the feudal lineage of the Centelles, in Alt Congost (Osona), was accompanied by the transformation of some villages documented at the end of the 9th century into fortified houses ("turras", "fortalicias", "domus"). These houses then performed the functions of residence for other lineages belonging to the aristocratic network of the Centelles, agricultural colonisation of the surroundings of each one with priority crops such as vineyards, storage of rents destined for the market, and defence of the accesses to the domain centred by the castle of Centelles. The corollary of the transformation took place in the context of the conflict between the Viscounts of Cardona and the Montcadas in the middle years of the 12th century, when the castle also became the definitive residence of the Centelles lineage. At the end of this process of transformation, promoted by the Centelles themselves and carried out both by themselves and by the loyal magnates, the villas of high medieval origin generally disappeared definitively, those converted into fortified houses and the others converted into farmhouses. The study is an example of the possibilities of the archaeological reading of written documentation and, at the same time, of its informative limits.

Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati

Silvana Rapuano

The Norman-era castle of Gioia Sannitica is located in the town of Caselle (41° 18' 35,71" N, 14° 27' 15,59" E), near the Monaco and Erano mountains, which are part of the Matese range, in the province of Caserta (Italy). It has a well-preserved hamlet that was abandoned between the 14th and 16th centuries and is no longer

occupied. The first mention of the castle appears in the *Catalogus Baronum*, which dates from 1152, the probable date of its construction. Subsequently, it underwent major transformations under the rule of the Suevi and Angevins. In 1394 it suffered a violent earthquake. The damage it suffered, together with a plague epidemic, led to the depopulation of the site, until it was finally abandoned in the 16th century. The castle has never been systematically investigated from an archaeological point of view. In July 2023, the research team of the Department of Humanities and Cultural Heritage of the University of Campania 'Luigi Vanvitelli' (DiLBeC) started a detailed study of the stratigraphies of the walls, using a methodological approach of 'light archaeology'. The oldest structure of the fortress is the keep, which is circular in plan and rests on the remains of an earlier building with a quadrangular base. The palatium is rectangular in plan and was built on at least three levels. Also of interest are a pentagonal tower and the wall circuit, made of small and medium-sized limestone bonded with mortar.

La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia): fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia

Luis Miguel Yuste Burgos

From 1123, when Queen Urraca and Alfonso VII donated the site of Turégano to the first bishop of Segovia, Pedro de Agén, this locality became the head of a large and dispersed episcopal lordship. This situation meant that from its beginnings the church of San Miguel, converted into a symbol of the feudal power of the Segovian bishops, underwent successive processes of encastillation, beginning in the 13th century, immediately after the construction of the Romanesque church, until its culmination in the 16th century, when it became the castle and palatial residence of bishops who played a prominent role in the various conflicts in the kingdom of Castile, thus giving rise to the building that we can see today.

The different research works carried out by Caminos del Románico between 2017 and 2022 have made it possible to document the chrono-constructive sequence of a large part of these construction and fortification processes that the church of San Miguel de Turégano has undergone over the centuries thanks to a multidisciplinary team, covering different methodologies, such as historiography, traditional archaeology, archaeology of architecture and spatial syntax, among others.

La lluita entre el poder reial i els Cabrera: el cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona

Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé

The long history of more than 2,500 years that we can trace at the archaeological site of l'Esquerda (Roda de Ter - Les Masies de Roda, Osona) shows us a series of specific moments of extreme violence that are well documented: from the Iberian period and the Punic Wars in 218 BC and 195 BC, through the destruction of the Carolingian fortification during the Aissó revolt in 826, in the early medieval period.

The last attacks and destructions took place in the early 14th century and affected not only the fortress but also the feudal town, which was then under the domain of the Lords of Cabrera, leading to its definitive abandonment in 1314. There is

abundant archaeological evidence of this final destruction, documented in various excavation campaigns, with several burned structures; and also with violence against people, detected during anthropological studies of the medieval necropolis. This is also confirmed by written documentation, which outlines the political background leading to this final downfall. At the same time, royal and episcopal troops also attacked and destroyed the castles of Barrès and Cabrera, located in the north of Osona and the origin of the Cabrera family lineage.

El Castellvell de la Marca al segle XV, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana

Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias

The archaeological excavation of the castle of Castellví de la Marca between 2018 and 2021 has brought to light a hitherto unknown and largely unexpected phase of occupation. Thus, on the ruins of the feudal castle, practically abandoned since the beginning of the 12th century, we have detected the erection, practically from scratch, of a fortification that reproduces, although slightly enlarging it, the plan of the previous castle, which was then completely dismantled and its materials reused in the new constructions. Other spaces near the central tower, including the old chapel building, were also renovated and reoccupied. The ceramic and numismatic materials clearly lead us to the second half of the 15th century, which is why, with the analysis work still in progress, we are working on the hypothesis of a work linked to the Catalan Civil War, hitherto unpublished.

Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)

Elvis Mallorquí

In 1331, Francesc de Gornal and some companions from Roussillon raided the castle of Vilobí de Onyar, which belonged to Ramon Malarç. At the end of the 13th century, the castle had been the property of Berenguer de Gornal, the probable father of Francesc de Gornal. This was probably an act of revenge between members of two lineages of Girona citizens who had begun to acquire lordships from the small local nobility. From this fact, we can gather several pieces of information about the castle of Vilobí: it is, in fact, a fortress built at the end of the 12th century and located in a sector of difficult defence, in the middle of the la Selva plain and between the river Onyar and the Gravalosa stream. However, we know from various records from the years 1269, 1337-1338 and 1375 that the inhabitants of Vilobí were obliged to carry out maintenance and repair work on the moats and walls of the castle and also those of the small *sagrera* that had sprung up around the parish church of Sant Esteve.

Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)

Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola

The Monti Aurunci area has always been a space of friction, often contested. In this territory, the monopoly of violence is essential to determine the control of resources and inter-regional mobility. For example, the protection of the passes and access routes to the district represents one of the paradigms of the very

settlement of this territory. Since 2021, the MAP project (Monti Aurunci Project) investigates, among other topics, the traces of conflicting landscapes by focusing on several sites belonging to different chronologies. In this contribution we will present a mountainous sector that for centuries seems to have played a fundamental role in the articulation of the spaces of violence in southern Lazio. The material found in the sites investigated by MAP tells the story of the conflicts that shaped this mountainous compartment; from Roman expansionism in conflict with the indigenous populations (Volscians and Samnites), through the disputes between Byzantines and Lombards, to the clashes between territorial entities in the Middle Ages. Further proof of the strategic importance of the geographical hinge of the Aurunci Mountains is provided by the study of events in modern and contemporary times, as evidenced by the installation of defensive lines that were fundamental to the fate of the Second World War.

La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)

Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn

Between April and October 2022, a preventive archaeological excavation was carried out on a site in Badalona (Barcelonès), where there had been a farmhouse known as Can Peixau until the 1950s. The farmhouse occupied the grounds of the old Torre de Badalona, a manor house resulting from the evolution of a Roman villa and its territory. Although its history can be traced back to the early Middle Ages, historical documentation now allows us to know its evolution since 1311. It was a manor tower, later a strong house, and ended up incorporating a defensive moat in the 14th century, which was in use until shortly after the War of the Spanish Succession. Prior to its archaeological excavation, there was no documentation mentioning the defensive elements of the tower. Now, once the study of its structures and materials has been completed, we will present the results and be able to relate them to the preserved historical documentation in order to place it in the historical and social context of late medieval Badalona.

Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la baja Edad Media. Las fuentes abovedadas conceived

Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González

From the Middle Ages onwards, new local powers, represented by the councils, began to emerge and consolidate in Hispanic rural areas. These began a process of control over basic resources, until then monopolised by the traditional elites, and necessary to supply the growing livestock herds; among these resources, water played a major role.

The material testimony of these political and economic processes can be found in the small rural hydraulic structures, whose lack of protection is leading to their gradual disappearance. Among them, vaulted fountains stand out, a model that spread throughout the Iberian Peninsula from the beginning of the 15th century, partly by means of itinerant stonemasons, directly financed by the councils, who from that time onwards also took charge of their reforms and repairs. These types of constructions, as well as functioning as elements with a high water supply, are prestigious buildings, incorporating inscriptions, coats of arms and other ornaments.

In short, humble rural buildings can sometimes be as significant in terms of conflict as castles, monasteries or churches.

¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?

Emilie Comes-Trinidad

Bandits, manorial clashes and insecurity seem to characterise medieval society. Although certain areas of the former Vivarais region were no exception, the study of the Eyrieux basin, in the centre of the present-day department of Ardèche (France), raises a number of questions and would tend to qualify this observation. The analysis of written sources leads us to minimise the clashes between lords, mainly due to the control of the counts of Valentinois and the alliances between the lords of the great families. The archaeological data, in the current state of research, also seem to spoil the picture painted by historiography. This is due to the poor quality of the defences, the absence of traces of destruction, the early abandonment of several fortresses and the extremely low proportion of castles adapted to modern poliorcetics. In fact, most of the fortresses died slowly as a result of abandonment or religious conflicts. It was the latter that led to a period of extreme insecurity, culminating in the revocation of the Edict of Nantes, with the Dragonades marking the climax.

Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia

Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo

The strategic position of Roses (Girona-Spain), a coastal village very close to the border with France and on the route to the south of France and Italy, made it a strategic enclave of great importance in medieval and modern times, becoming the main military port of the county of Ampurias.

This very position made it a vulnerable area that needed to be defended. The monastery of Santa Maria, founded in the 10th century and the seed from which the town was born and developed, is conceived as a fortified space, and probably the same is true of the original nucleus of the town, built in the 11th century, although the walls that are visible today belong to an extension of the defences dating from between the end of the 13th century and the 14th century.

These defences were also often the subject of friction and conflict between the two feudal powers in the town: the abbot of the monastery and the County of Ampurias, who sought to control them.

20.- Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu.

Marco Milanese

The contribution focuses on the case of the abandoned medieval rural village of Geridu in Northern Sardinia, near Sassari. Among the many causes that led one of the most numerous agro-pastoral communities in Sardinia at the beginning of the 14th century to disappear in the space of a few decades was the state of war brought about by the Catalan-Aragonese conquest of the island, starting in 1358.

More than ten residential buildings have been excavated in the village, many of which show traces of fire: written and archaeological sources interdisciplinarily outline a scenario of military incursions into the village, with major fires and destruction in the mid-14th century, for the purpose of intimidation and repression of the positions taken by the village in the difficult circumstances of the war.

Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat): La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

A significant number of burials, found within the archaeological record, is labelled as deviant. These burials span a very broad chronology and a territory extending across the European continent. They do not conform to normative funerary practices and, in many cases, bear witness to violent behaviours or practices of social exclusion based on class, gender, ethnic, or cultural affiliation, among other factors. Interpreting these findings is complex and it often requires a comparative archaeology approach and careful historical contextualization to identify instances of slavery, servitude, or persecution of dissent. In this paper we introduce and analyse such a burial at the site of Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat), excavated over twenty years ago and previously unpublished. It concerns a young man with signs of violence, found in an early medieval pit near the south-western corner of the early Christian church of Santa Margarida. A review of a complex stratigraphic sequence, where the pit cuts through building layers related to the first church and the funerary uses of the annexe hall during the 6th century AD (according to available radiocarbon dating), the analysis of sparse material evidence, and especially the anthropological study, allows us to provide an integrated perspective and to offer new data for analysing this phenomenon.

Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice

Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi

The archaeological investigations of the site of San Nicolao di Pietra Colice (Castiglione Chiavarese – GE) have brought to light a complex consisting of a church and a large building functioning as a wayside hospital, active between the 12th and 16th centuries with alternating phases of use and abandonment. The excavations have revealed a large cemetery area (about 30 burials) located outside the apse of the church and burials placed in other areas of the complex. These latter are often characterized by atypical features in terms of typology, burial methods, and chronology. The proposed contribution examines four cases of death due to interpersonal violence. These are homicides and killings that occurred near an Apennine hospital, a crucial crossroads, but in a rugged area, difficult to reach and poorly controlled by the Genoese authority. Anthropological and paleopathological studies have allowed for a detailed documentation of interpersonal violence at a time when written sources testify to episodes of warfare, insecurity, and banditry along the rugged paths of the Ligurian territory.

Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda: anàlisi bioarqueològica i context històric

Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí

Evidence of violence in medieval archaeological contexts is rare, making the discovery of six human skeletons at Esquerda with injuries attributable to bladed weapon attacks exceptional. This study analyzes the characteristics of these fractures and their historical context, linking them to warfare dynamics and political conflicts ranging from the 7th century to the 13th and 14th centuries.

Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II aC-XX dC). Comentaris sobre la seva protecció legal

Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes

A summary of Tarragona's fortifications is given, from its omnipresent and eternal Roman walls to the defensive structures of the Civil War, its historical and urban evolution. Its legal protection is also discussed.